

Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги томонидан Академия ҳамда ИИВ тизимидаги таълим муассасаларининг тингловчи ва курсантлари шунингдек ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар ходимлари учун “Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси” фанидан дарслик сифатида рухсат берилди.

Муаллифлар жамоаси: А. Х. Саидов (Кириш сўзи, биринчи боб); М. Т. Турғунов (иккинчи ва олтинчи боб, параграф 6.4. — Фазилов О.); А. А. Матчанов (еттинчи ва ўнинчи боб); Ш. Ғ. Ғойибназаров (бешинчи боб, параграф 5.4. — Т. Т. Саидов); Л. Ф. Исақова (учинчи боб ва тўртинчи боб У. Ш. Нурбоев билан ҳаммуаллифликда); А. Т. Ниёзов (саккизинчи боб); У. Т. Таджибаев (тўққизинчи боб); А. А. Саидов (ўн биринчи боб); И. Т. Турғунов (ўн иккинчи боб).

Масъул муҳаррир: юридик фанлар доктори, профессор А. Х. Саидов

Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси: ИИВ тизимидаги таълим муассасалари тингловчи ва курсантлари, шунингдек ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар ходимлари учун дарслик. — Т., 2012. — 304 б.

Дарсликда инсон ҳуқуқлари назарияси ва тарихи масалалари, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартлар ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига имплементацияси, шунингдек инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш ва уларни ҳимоя қилишда ички ишлар органларининг вазифалари ёритиб берилган. Дарсликда алоҳида эътибор, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартларни таъминлаш бўйича миллий ва халқаро механизмлар, шунингдек ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг фаолиятига бағишланган халқаро ҳужжатларнинг тавсифига қаратилган.

Китобда инсон ҳуқуқлари назариясининг асосий тушунчалари очиқ берилган бўлиб, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг халқаро ва миллий механизмлари умумий тавсифи, шунингдек Ўзбекистон Республикаси ички ишлар органлари фаолиятида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг ўзиги хос хусусиятлари кўрсатиб берилган. Иловалар сифатида жадваллар ҳамда инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро пактлар берилган.

Такризчилар:

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазири ўринбосари, Тергов бош бошқармаси бошлиғи, полковник **С. О. Нурматов**;

Тошкент давлат юридик институти “Халқаро ва қиёсий ҳуқуқ” кафедраси мудираси ю.ф.н., доценти **Г. Юлдашева**;

Мазкур дарслик ЕХХТнинг Ўзбекистондаги лойиҳалари Координатори кўмагида нашр этилди.

© Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2012 й.

КИРИШ СЎЗИ

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг Муқаддимасида Ўзбекистон халқи инсон ҳуқуқларига ва давлат суверенитети ғояларига содиқлигини тантанали равишда эълон қилиб, ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юксак масъулиятини англаган ҳолда, ўзбек давлатчилиги ривожининг тарихий тажрибасига таяниб, демократия ва ижтимоий адолатга садоқатини намоён қилиб, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидалари устунлигини тан олган ҳолда, республика фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлашга интилиб, фуқаролар тинчлиги ва миллий тотувлигини таъминлаш мақсадида инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш вазифаси қўйилганлиги айтиб ўтилган.

Ҳозирги дунёда инсон ҳуқуқлари етакчи ўринни эгаллаши умумэтироф этилган далилдир. Инсон ҳуқуқлари масаласининг ҳар қандай цивилизациялашган, адолатли фуқаролик жамиятини қуришдаги ролини камайтириб бўлмайди. Демократик, ҳуқуқий давлат қуришнинг бош шарти асосий ҳуқуқ ва эркинликларни рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш ҳамда жамиятда ҳар бир инсоннинг ҳуқуқларини кафолатлашнинг ҳақиқий тизимини яратиш ҳисобланади.

Мамлакат Президенти И. А. Каримов **“Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”** юзасидан қилган маърузасида шундай деган эди: **“Мамлакатимизни демократик янгилашнинг бугунги босқичдаги энг муҳим йўналишларидан бири бу — қонун устуворлиги ва қонунийликни мустаҳкамлаш, шахс ҳуқуқи ва манфаатларини ишончли ҳимоя қилишга қаратилган суд-ҳуқуқ тизимини изчил демократлаштириш ва либераллаштиришдан иборатдир. Бир сўз билан айтганда, юртимизда ҳуқуқий давлат асосларини янада такомиллаштириш ва аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш биз учун ҳал қилувчи вазифа бўлиб қолмоқда¹.**

Инсон ҳуқуқлари ер юзида ҳаётнинг тўлақонлилигини белгилайди ҳамда миллатлар маданиятларининг ажралмас қисми, инсоният маънавий-ҳуқуқий идеалларининг энг юқори даражада кўриниши бўлиб хизмат қилади. Шунинг

¹ Каримов И. А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси/Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш — мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. — Т. 19. — Т.: Ўзбекистон, 2011.—Б. 53.

учун ҳам, ҳозирги замон дунёсининг маънавий кадриятлари орасида умумэйтироф этилган инсон ҳуқуқлари энг муҳим ўринлардан бирини эгаллайди. БМТ Низоми ва халқаро конвенцияларда ҳамда дунёнинг турли мамлакатлари конституцияларида мустаҳкамланган инсон ҳуқуқлари фундаментал ва ажралмас ҳуқуқлар сифатида онгимизга сингиб бормокда. Шу муносабат билан Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов мамлакатимизда инсон ҳуқуқларини таъминлаш соҳасидаги устувор йўналишларни кўрсатиб ўтмоқда. Хусусан, «...**Инсон ҳуқуқлари соҳасида миллий ҳаракат дастурини ишлаб чиқиш долзарб аҳамиятга эга. Ушбу дастур энг аввало ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва назорат органлари томонидан инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳимоя қилинишини таъминлаш, жамиятда инсон ҳуқуқлари бўйича маданиятни шакллантириш ва шу каби бошқа соҳаларга оид қонунларга риоя этилиши устидан жамоатчилик мониторингини олиб боришга қаратилган чора-тадбирларни ўзида мужассам этиши керак.**»¹.

Инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларининг рўйхати ва мазмуни Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясида мустаҳкамлаб қўйилган бўлиб, мазкур ҳужжат одатда дунёнинг виждони, инсоният маънавиятининг эталони деб номланади. БМТ Низоми каби, мазкур тарихий ҳужжатда ҳақиқат ўз тасдиғини топган: **барча инсонлар эркин ва инсоний қадр-қиммат ва асосий, табиий ҳуқуқларда тенг туғиладилар.** Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясида ирки, тана ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ёки бошқа эътиқодларидан, мол-мулки, табақаси ёки бошқа ҳолатидан қатъи назар ҳар бир инсоннинг эҳтиёжларсиз ва ўз шахсий дахлсизлиги учун ҳадиксирамай яшаш ҳуқуқи, сўз ва эътиқод эркинлиги, адолатли ва бутун дунёда тинчликга бўлган ҳуқуқи мустаҳкамлаб қўйилган.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қабул қилинган кун — 1948 йил 10 декабр — бутунжаҳон байрами бўлиб қолди, чунки, мазкур ҳужжат барча учун камситишларсиз, инсонга эркин ва мақбул шароитларда ижтимоий адолатни эълон қилган биринчи ҳужжатлардан бири эди.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси асосида ўнлаб ҳужжатлар: юридик кучга эга бўлган пактлар, конвенциялар, протоколлар ишлаб чиқилди. Уларда демократия ва бағрикенглик, яъни бошқаларнинг фикрлари, динга эътиқод, уларнинг ўзини тута билиши, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, тинчлик ва тараққиёт умумэйтироф этилган универсал кадриятлар мақомига эгаллиги тўғрисида қатъий фикрлар юритилади. **Инсон ҳуқуқларини мустаҳкамлаш ва ҳимоя қилишда таълимнинг роли кўплаб халқаро ҳужжатларда қайд этилади.**

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қабул қилингандан кейинги ўн йилликларда БМТ, ХСТ, ХМТ, ЮНЕСКО, Европа Кенгаши, ЕХХТ ва бошқа

¹ Каримов И. А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси / Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш — мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. — Т. 19. — Т.: Ўзбекистон, 2011. — Б. 96–97.

халқаро ташкилотлар кўплаб муҳим фундаментал ҳужжатларни қабул қилдики, уларда инсон ҳуқуқлари соҳасидаги таълимни инсонпарварлик ғоялари асосида қуриш тўғрисидаги қоидалар ривожлантирилди. Хусусан, 1974 йил 19 ноябрь куни ЮНЕСКОнинг Бош конференцияси томонидан **Халқаро тушуниш, ҳамкорлик ва тинчлик руҳида тарбиялаш ҳамда инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларига ҳурмат руҳида тарбиялаш тўғрисидаги** тавсиянома қабул қилинди. Бош конференция ЮНЕСКОнинг барча аъзо-давлатларига мазкур тавсияномани мактаб таълими, олий ва мактабдан ташқари таълим учун масъул бўлган органлар, идоралар ёки муассасалар билан бир қаторда, ёшлар ва катта ёшдагилар орасида тарбиявий ишлар олиб боровчи, талабалар ва ёшлар ҳаракати, ўқувчилар ота-оналар ассоциациялари, ўқитувчилар қасаба уюшмалари, шунингдек, бошқа манфаатдор томонларнинг эътиборига етказишни тавсия қилди.

1985 йил 14 май куни Европа Кенгашининг Вазирлар қўмитаси аъзо-давлатларнинг инсон ҳуқуқларини ўқитиш соҳасидаги мажбуриятларини ҳисобга олиб ва ўзининг резолюцияларидан келиб чиқиб, мактабларда инсон ҳуқуқларини ўқитиш ва ўрганиш тўғрисидаги тавсияномани қабул қилди. Унда, хусусан, **“мактабларда инсон ҳуқуқларини ўқитишни ва ўрганишни рағбатлантириш; мактаб таълими билан шуғулланувчи шахслар ва ташкилотлар эътиборини Тавсияноманинг ... матнига қаратишни; ... Европа кенгаши аъзоси бўлмаган Европа маданий конвенциясининг аъзо-давлатларининг ҳукуматларига Тавсияномани беришни”** таклиф этилган.

Инсон ҳуқуқлари бўйича таълимга эътиборнинг “ҳали ҳам бошланғич даражада” эканлигини эътиборга олиб, Инсон ҳуқуқлари бўйича Иккинчи бутунжаҳон конференцияси (Вена, 1993 йил) ўзининг Декларацияси ва Ҳаракат дастурида **“барча давлатлар ва муассасаларни инсон ҳуқуқлари, гуманитар ҳуқуқ, демократия ва қонунийлик масалаларини барча ўқув юртларининг ўқув дастурларига киритиш ва инсон ҳуқуқлари соҳасида кенг миқёсдаги таълимни таъминлаб берувчи инсон ҳуқуқлари соҳасида муайян дастурлар ва стратегияларни ишлаб чиқишга чақирди”**.

1993 йил Монреалда бўлиб ўтган Инсон ҳуқуқлари, демократия таълими бўйича халқаро конгресс томонидан инсон ҳуқуқлари ва демократияни ўқитиш бўйича Бутунжаҳон ҳаракат режаси ишлаб чиқилди ва тасдиқланди. Ҳаракат режаси инсон ҳуқуқларининг ҳурмат қилиниши, фуқаролик жамияти эса барча учун мақбул бўлган моделга айланиши учун алоҳида шахслар ва гуруҳларни инсон ҳуқуқларига ўқитиш учун оиладан бошлаб БМТгача бўлган энергия ва ресурсларни глобал мобилизация қилишга чақирди.

1988 йилдан бошлаб БМТ инсон ҳуқуқлари маданиятини шакллантиришнинг энг муҳим воситаларидан бири сифатида ўқув юртларига катта ишонч билдириб, инсон ҳуқуқлари тўғрисида жамоатчиликни хабардор қилиш бўйича Бутунжаҳон кампаниясини ўтказиб келмоқда. БМТ шафелиги остида ЮНЕСКО, Европа кенгаши, ЕХХТ ва унинг Демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бюроси (ДИИХБ), Халқаро инсон ҳуқуқлари

институти ва бошқа халқаро ҳукуматлараро ва ноҳукумат ташкилотлар ва жамғармалар томонидан жаҳонда ҳар йили инсон ҳуқуқлари соҳасида, инсон ҳуқуқлари, демократия, бағрикенглик, тинчлик маданияти ва халқаро тушуниш масалалари бўйича аҳолини хабардор қилиш ва ўқитиш бўйича ўнлаб бутунжаҳон, минтақавий ва миллий конференциялар, симпозиумлар, семинарлар, мактаблар, ўқув курслари ўтказилмоқда.

БМТ Бош Ассамблеяси 1995–2004 йилларни **Инсон ҳуқуқлари соҳасида таълимнинг ўн йиллиги деб эълон қилди**. Шу билан боғлиқ равишда БМТнинг Инсон ҳуқуқлари Олий Комиссари Бошқармаси инсон ҳуқуқлари соҳасида таълим бўйича миллий ҳаракат режаларига тааллуқли **Раҳбарий принципларни ишлаб чиқди. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, аъзо-давлатларни инсон ҳуқуқлари соҳасида таълим бўйича Миллий ҳаракат режасини ишлаб чиқишга чақирмоқда**.

Аҳолининг ҳуқуқий маданиятини шакллантириш соҳасидаги фаолиятда шахс ва давлатнинг ўзаро муносабати бўйича инсоният томонидан йиғилган тажрибадан фойдаланиш зарур. Бундай тажриба эса, инсон ҳуқуқлари бўйича асосий халқаро ҳужжатларда акс этган. **Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар ғояси — улкан ахлоқий-ҳуқуқий кадрият ҳисобланади**.

Кўплаб халқаро шартномалар мазкур шартноманинг мазмуни билан аҳолини хабардор қилиш мажбуриятини давлатга юклайди. Мисол учун, БМТ томонидан қабул қилинган Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциянинг 42-моддасида шундай дейилган: “Иштирокчи-давлатлар тегишли ва таъсирли воситалардан фойдаланган ҳолда Конвенциянинг тамойиллари ва қоидалари ҳақида катта ёшдагиларни ҳам, болаларни ҳам кенг хабардор қилиш мажбуриятини ўз зиммасига оладилар”

Хельсинки жараёни доирасида, 1991 йил кузида Москвада бўлиб ўтган ЕХХТнинг Инсонийлик мезонлари бўйича конференциясининг йиғилишида аъзо-давлатлар инсон ҳуқуқлари таълими соҳасида ўз зиммаларига қатор мажбуриятларни қабул қилдилар.

Шундай қилиб, **инсон ҳуқуқлари таълими, давлатнинг инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятлари бўйича қабул қилинган мажбуриятларини амалга ошириши билан боғлиқ бўлган тўғридан тўғри мажбурияти ҳисобланади**.

Инсон ҳуқуқларини ўқитиш — фуқаролар юридик таълимнинг таркибий қисми ҳисобланиб, ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида либераллаштириш ва демократлаштириш жараёни кетаётган, ҳуқуқий давлат қурилаётган ҳамда адолатли фуқаролик жамияти шакллантирилаётган ҳозирги шароитларда айниқса долзарб аҳамият касб этади.

“Аҳолида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя қилиш борасида янги кадриятлар ва кўникмаларни шакллантириш ва пировардида миллат даражасида инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш ва уларга риоя қилишни ривожлантиришга қаратилган маданиятни шакллантириш лозимдир. Инсонларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини билишлари, шахс

ҳуқуқларини конституциявий кафолатини амалга оширишнинг зарурий шартини бўлиши керак”¹.

Мазкур дарслик ўз олдига ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари фаолиятида қўлланиладиган умумэтироф этилган инсон ҳуқуқларининг мураккаб муаммоларини тушунтиришга ёрдам беришга қаратилгандир. У шахснинг ахлоқий ва фуқаролик позицияларининг ўзаро алоқаларига боғлиқ равишда миллий ҳамда халқаро даражада инсон ҳуқуқларининг юридик жиҳатларини таҳлил қилишга имкон берувчи турли фикрлар интеграциясига қурилган. Етакчи ғоялар — гуманизм, инсоннинг шаъни ва кадр-қимматиغا ҳурмат, эркинлик ва маъсулиятдир. Ўқув материални танлашда инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро декларациялар ва конвенциялардан, шунингдек бу соҳадаги хорижий ҳуқуқий тажрибадан кенг фойдаланилди. Дарсликда алоҳида эътибор умумэтироф этилган инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг ҳуқуқий жиҳатларига, яъни: уларнинг мазмунига, уларни таъминлашнинг ҳуқуқий асослари билан ҳеч бўлмаганда минимал даражада танишиш заруриятини кўзда тутувчи, уни ҳимоя қилиш механизми ва процедураларига қаратилди.

Муаллифлар дарсликда ҳуқуқий тилнинг қатъийлиги билан баён қилинаётган материалнинг оддийлигини ўзаро боғлашга, сиёсий ва ахлоқий тушунчаларга ҳуқуқнинг аниқлигини беришга, фуқароларга ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг тинч ва маърифий ҳуқуқий шаклларини кўрсатишга ҳаракат қилишган.

Дарсликнинг асосий мақсадларидан бири — ўз ҳуқуқларини, уларнинг моҳиятини англаган ҳолда, маъсулият билан ёндашиб ва улардан фойдаланиш, ўзининг ҳуқуқий ва ахлоқий маданиятини, инсон ҳуқуқлари маданиятини такомиллаштиришдан иборат.

Дарсликдан таълимнинг турли босқичларида ва турли шаклларида фойдаланиш мумкин. Яъни:

Биринчидан, маърузаларга тайёргарлик кўришда. Тегишли мавзунинг материаллари билан дастлабки танишиш, тезда ишчи режимга киришишга, ўрганилаётган масалага яхшироқ тушунишга ёрдам берса, бошқа томондан эса, тингловчиларда маърузачи томонидан билдирилаётган, кўпинча мулоҳаза қилиш мураккаб бўлган фикрларни ўйлаб ўтирмасдан ёзиб олишдан озод қилади. Кўшимча ахборотларни ёзиб олишнинг ўзи кифоя. Маърузани эшитиб бўлгандан кейин барча олинган ахборотларни тезда мантикий тизимга ва кетма кетликка келтириш мумкин.

Иккинчидан, амалий машғулотлар пайтида. Дарсликдаги материаллардан мунозара, мустақил таълим ҳамда мустақил тайёргарлик машғулотларида жавоб учун ўзига хос манба сифатида фойдаланиш мумкин.

Учинчидан, мустақил тайёрланишда. Масалани содда ёритилиши фикрлашни умумийлаштиришга, инсон ҳуқуқларининг моҳияти тўғрисидаги тассавурларни содаллаштиришга ёки тайёр чизмалар доирасида фикрлаш-

1 Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. — Т. 5 — Т.: «Ўзбекистон», 1997. — Б — 115.

ни рағбатлантиришга олиб келмайди. У, аксинча, мустақил таълим вақтида, ўрганилаётган “Инсон ҳуқуқларининг умумий назарияси” курсининг назарий қоидалари устида фикрлашни назарда тутиб, тингловчиларда назарий масалалардан ижтимоий ҳаётнинг ҳақиқий воқеликларига ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларида бўлажак фаолиятга “ўтувчи кўприк” бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Тўртинчидан, таклиф этилаётган дарслик давлат аттестациясига тайёргарлик кўришда катта ёрдам бериши мумкин.

Мазкур дарсликни тайёрлашда Ўзбекистон Республикасида, шунингдек яқин ва узоқ хорижий мамлакатларда инсон ҳуқуқлари бўйича тайёрланган, шунингдек БМТ, ЮНЕСКО, Европа Кенгаши, ЕХХТ, Демократик институтлар ва инсон ҳуқуқлари бўйича бюроси (ДИИХБ) каби халқаро ташкилотлар томонидан нашр этилган шунга ўхшаш китобларнинг яратилиш тажрибаси ҳисобга олинган.

«ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ УМУМИЙ НАЗАРИЯСИ» ФАНИНИНГ ТУШУНЧАСИ, МЕТОДИ, ТИЗИМИ ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ

1.1. «Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси» фанининг предмети ва вазифалари

Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат курилишининг асосий шартларидан бири шахснинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимоясини рағбатлантириш ва жамиятдаги ҳар бир инсон ҳуқуқларининг амалий кафолатлари тизимини яратишдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов таъкидлаганидек, «биз ўз олдимизга қўйган демократик давлат ва фуқаролик жамияти куриш мақсадидан воз кечмаймиз, муқаддас заминимизда яшаётган ҳар бир инсон учун эркин, ҳеч ким ва ҳеч нимадан кам бўлмаган фаровон ҳаёт барпо этиш йўлидан қайтмаймиз»¹.

Ўзининг ташқи ва ички сиёсатида Ўзбекистон Республикаси 1993 йил БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича Иккинчи умумжаҳон конференциясида тасдиқланган **инсон ҳуқуқлари шак шубҳасиз универсал хусусиятга эга, уларнинг ҳимояси эса тегишли давлатларнинг қонуний эҳтиёжидир деган принципга асосланади².**

Юртимизда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш бўйича мақсадли иш олиб борилмоқда, қонун ҳужжатларининг бутун бир тизими ишлаб чиқилган ҳамда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш бўйича миллий институтлар муваффақиятли ишлаб келмоқда.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач, қўшилган биринчи халқаро ҳуқуқий ҳужжат бу — Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси эди. Бу, Ўзбекистоннинг инсон ҳуқуқларини ривожлантириш, ҳимоя этиш ва кафолатлаш бўйича ҳақиқий мақсадларини билдиради. **Бугунги кунда, Ўзбекистон Республикаси инсон ҳуқуқ ва эркинликлари бўйича 70 дан ортиқ халқаро ҳуқуқий ҳужжатларни ратификация қилган.**

1 Каримов И. А. Жаҳон инқирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараккий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. — Т. 18. — Т.: Ўзбекистон, 2010. — 280 б. Б — 10.

2 Қаранг Инсон ҳуқуқлари ва сен. Қўлланма. — Варшава: БДИПЧ/ОБСЕ. 2000. — Б. 150–152.

Ўзбекистон Республикаси инсон ҳуқуқ ва эркинликлари бўйича асосий ҳужжатларга қўшилиши билан халқаро ҳуқуқнинг асосий умумий эътироф этилган принциплари босқичма-босқич миллий ҳуқуқий тизимга имплементация қилиб борилмоқда.

Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар имплементациясида БМТ конвенциявий ҳужжатлари бўйича ҳисоботлар механизми муҳим ўринга эга. 2011 йил бошида Ўзбекистон Республикаси қўшилган БМТнинг асосий ҳужжатлари бўйича Ташкилотнинг тегишли қўмиталарида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари борасидаги асосий ҳужжатлар бўйича миллий ҳисоботлар тақдим этилиб, кўриб чиқилган, жумладан,

«Хотин-қизларга нисбатан камситишнинг барча шакллариغا барҳам бериш тўғрисидаги конвенция»;

«Ирқий камситишнинг барча турларига барҳам бериш тўғрисидаги конвенция»;

«Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция»;

«Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ, шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши конвенция»;

«Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт»;

«Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт» ҳужжатлари бўйича ҳисоботлар топширилган.

Шуни таъкидлаш керакки, **халқаро-ҳуқуқий стандартларни Ўзбекистон миллий қонунчилигига имплементация қилиш жараёни барқарор, тизимли ва ортга қайтмас характер касб этмоқда.**

Ушбу ҳодисанинг натижасида бир қатор қонун ва қонуности ҳужжатларининг халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган принциплари ва нормалари талабларига мослиги бўйича қайта кўриб чиқиш амалга оширилмоқда.

Табиийки, у ёки бу соҳада режаларнинг ишлаб чиқилиши ва қабул қилиниши ҳали муаммонинг ечилишини билдирмайди, балки стратегик устуворликни аниқлаб олиш ва қўйилган вазифаларни тўлиқ ҳал этилиши муаммонинг ечимидир.

Халқаро ҳамжамият эндиликда ривожланишга бўлган ҳуқуққа алоҳида эътибор қаратмоқда. Ушбу ҳуқуқ халқлар ва инсон учун узвий бўлиб, асосий инсон ҳуқуқларининг бир қисми ҳисобланади. Ушбу ҳуқуқ якуний равишда 1986 йилда БМТ Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган **Ривожланишга бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги декларацияда** қайд этилган.

Ушбу Декларацияда куйидагича таъкидланади: ривожланиш — ҳар томонлама иқтисодий, маданий, ижтимоий ва сиёсий тараққиёт бўлиб, у ривожланиш натижасида унда иштирок этган барча шахсларнинг ундан яратилган фаровонликдан тенг равишда адолатли фойдаланиши ва унда фаол иштирок этишига йўналтирилгандир. Таъкидланганидек, инсон ривожланиш жараёнининг асосий субъекти бўлиб, ривожланишга бўлган ҳуқуқнинг фаол иштирокчиси бўлиши лозим.

Кўпчилик демократик давлатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, миллий даражада инсон ҳуқуқлари, ва айниқса «биринчи авлод» ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш ва ҳимоялашнинг самарали механизмини яратмай туриб,

*фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлатни ташкил этиши мумкин эмас.*¹ Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг амалий таъмин этиш ҳар бир давлатнинг барқарор ва изчил ривожланишининг асосидир.

Демакки, инсон ҳуқуқларининг замонавий концепциясини ўрганиш, муаммонинг тарихи ва назарияси билан боғлиқ масалаларни тадқиқ қилиш Ўзбекистон юридик фани учун муҳим ва долзарб масаладир.

«Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси» фанини ўрганишга киришишдан аввал ушбу фаннинг предмети, мақсад ва вазибаларига аниқлик киритиб ўтиш лозим.

Фаннинг предмети — бу ушбу фан ўрганадиган масалалар доирасидир.

Бошқа фан соҳаларини такрорламайдиган ўз предметиға «Инсон ҳуқуқларининг умумий назарияси» фани ҳам эға. Унда инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, уларнинг тарихий ривожланиши, имплементацияси, уларнинг универсал кафолатлари механизми, шунингдек, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва бошқа инсон ҳуқуқларига таъсир этувчи омиллар ўрганилади.

Ушбу фаннинг предмети инсон цивилизациясининг энг олий қадриятларидан бири, индивидуал ва ижтимоий борлиқнинг турли қирраларини қамраб олувчи — инсон ҳуқуқлари тизимидир.

«Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси» предмети уч блокдан иборат билимларни қамраб олади:

биринчидан, инсон ҳуқуқлари бўйича тарихий ва назарий концепциялар;

иккинчидан, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар;

учинчидан, инсон ҳуқуқларини таъминлаш ва ҳимоялаш бўйича миллий конунчилик ва давлатнинг ички механизмлари.

«Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси» фанининг мақсади — инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳамма томондан ўрганишдир.

Инсон ҳуқуқлари давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги фан томонидан ўрганилади: барча мураккаб давлат — ҳуқуқий масалалари инсон ҳуқуқларида ўз аксини топади ва давлат ва ҳуқуқий ҳаётнинг асосий халқаси бўлиб хизмат қилади. Шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари устуворлиги ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамиятининг асосий принциpidир.

«Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси» фани олий ўқув юртларида ўқув курси сифатида киритилган бўлиб, бу — Ўзбекистоннинг халқаро ҳамжамият олдидаги мажбуриятларига мос келади, чунки **1995–2004 йиллар «Инсон ҳуқуқларини ўрганиш ўн йиллиги» деб эълон қилинган эди.** Айнан шу йилларда Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясида «Инсон ҳуқуқлари назарияси ва амалиёти» кафедраси ташкил этилган бўлиб, ИИВ ўқув юртларида инсон ҳуқуқларини ўқитиш бошланган эди.

«Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси» курсининг ўқитишидан мақсад:

биринчидан, тингловчиларнинг ҳуқуқий маданияти ва инсон ҳуқуқлари маданиятини ошириш;

иккинчидан, уларда инсоний дунёқарашни шакллантириш;

1 Биринчи авлод инсон ҳуқуқларига шахсий (фуқаролик) ва сиёсий ҳуқуқлар киради. 20-чизма.

учинчидан, ёшларга демократик кадриятлар малакасини сингдириш, инсон кадр-киммати тушунчасини юксалтириш, фуқаролик масъулияти, нафақат ўз ҳуқуқларини, балки, ўзгалар ҳуқуқларини, шунингдек, жамият манфаатлари ва давлатнинг ўз фуқаролари олдидаги мажбуриятларини ҳам чуқур тушунишни яратишдир.

Ушбу курснинг ўқитилиши келажакда ходимларда ички ишлар органлари фаолиятида шахс ҳуқуқларини таъминлаш ва ҳимоялашнинг профессионал малакасини шакллантиришга қаратилгандир.

Фаннинг асосий вазифалари:

биринчидан, тингловчиларнинг инсон ҳуқуқлари бўйича билимларга эга бўлиши;

иккинчидан, тингловчиларга инсон ҳуқуқ ва эркинликларига ҳурмат билан ёндашишни ўргатиш, уларда инсон ҳуқуқлари, шаъни ва эркинликларига бўлган эътиборни кучайтириш;

учинчидан, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини профессионал ҳимоя қилиш малакасини шакллантириш;

тўртинчидан, инсон ҳуқуқлари маданиятини шакллантириш.

Умумэтироф этилган инсон ҳуқуқларининг аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда, уларни ҳимоя қилиш жараёнлари ва механизмга эътибор қаратиш лозим:

1) бундай ҳимоянинг конституциявий, судлов, жиноий-ҳуқуқий, жиноий-процессуал, маъмурий-ҳуқуқий чораларини очиб бериш;

2) инсон ҳуқуқларининг таъминланиши ва ҳимоясининг халқаро ҳуқуқий тизимини ва бу соҳадаги ривожланишининг кейинги тенденцияларини ўрганиш;

3) тингловчиларда инсон ҳуқуқлари озодлик ва тенгликнинг муҳим шарти эканлиги ҳақида тўғри тасаввурни уйғотиш;

4) инсон ҳуқуқлари маданияти ва ҳуқуқий жамият шаклланиши учун шароитлар яратиш.

«Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси» ўқув курси умумэтироф этилган инсон ҳуқуқлари — мураккаб, серқирра ходиса бўлиб, инсониятнинг узок ҳуқуқий тарихининг натижаси, энг олий ижтимоий кадрият эканлигини кўрсатиб беришга қаратилгандир. Инсон ҳуқуқлари шахснинг эҳтиёжи ва имкониятларини, унинг эркинлиги ва масъулияти меъёрини акс эттиради.

Мавзуларнинг ўрганилиши тарих, этика, фалсафа, политология, давлат ва ҳуқуқ назарияси ва бошқа ижтимоий фанлар билимларига асосланади. Таълим жараёнида конституциявий ҳуқуқ, давлат ва ҳуқуқ назарияси, фуқаролик ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, экология ҳуқуқи, маъмурий ҳуқуқ, жиноят ҳуқуқи, жиноят-ижроия ҳуқуқи, жиноят-процессуал ҳуқуқи, халқаро ҳуқуқ ва бошқа фанлар бўйича билимлар шаклланади.

1.2. Ўзбекистон Республикаси ички ишлар органлари ходимлари учун инсон ҳуқуқларининг аҳамиятини белгилаб берувчи омиллар

Инсон ҳуқуқлари — мураккаб, серқирра тушунча бўлиб, у замонавий цивилизациянинг ҳал қилувчи кадриятларидан бири ҳисобланади. Унга ягона таъриф

бериш кийин, чунки бу тушунча нафақат ҳуқуқий, балки, фалсафий, сиёсий ва ахлоқий тушунчадир.

Инсон ҳуқуқларининг аҳамияти шундан келиб чиқадики, бу энг аввало, индивидга тегишли тушунча бўлиб, унинг эркинлиги жамият ва давлатда ўрнатиладиган ижтимоий ва ҳуқуқий меъёрлар билан белгиланади. **Инсон ҳуқуқлари асосий моддий ва маънавий кўрсаткичларга эришиш, ўз қобилият ва истеъдодини амалга ошириш чорасидир.**

Инсон ҳуқуқларида энг муҳим умумбашарий қадриятлар ўз аксини топади ва улардан ҳар бир инсон кимлиги ва қаерда яшашидан қатъи назар (жинс, ирк, миллат ва ҳоказо) фойдаланиши лозим. Ушбу тушунчалар ҳуқуқ устуворлиги, адолат, қонуннинг самарадорлиги, бағрикенглик, плюрализм каби умуминсоний қадриятлар қаторида туради.

Инсон ҳуқуқлари умумбашарий бўлиб, ҳар бир инсонга тегишли ҳисобланади (халқаро ҳамжамият барча инсонларни тенг ҳуқуқли деб тан олади), улар бўлинмас, ўзаро боғлиқ ва ўзаро ўхшашдир. Уларнинг кучи нафақат ҳуқуқий нормаларда акс этиши, балки универсал ахлоқий норма ва умуман қонунчиликнинг ахлоқий асоси эканлигидадир.

Умуман олганда, ҳуқуқлар инсон ва жамият, индивид ва давлат ўртасидаги муносабатларни акс эттиради. Ўз моҳиятига кўра улар фуқаро ва давлат муносабатида миллий ва халқаро ҳуқуқий тизимлар принциплари ва нормалари билан қайд этиладиган муносабатларни ўрнатувчи шартнома муносабатларининг асосидир. Бундан ташқари, улар давлатда фуқаро (шахс) нинг мақомини белгилаб, индивидга ўз иродасига мувофиқ ҳаракат қилиш имконини яратишни, маълум бир манфаатларга эга бўлишни ёки халқаро ташкилотлар ва давлат томонидан ҳимоя этилишини белгилаб беради.

Инсоният томонидан умумбашарий дея англаган барча қадриятлар орасида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари энг олдинги қаторда туради. Тараққиёт жараёнида икки ярим минг йил давомида англаган, шакллантирилган инсон ҳуқуқлари замонавий тушунча ва замонавий шаклга эга бўлди. Бу тушунчалар замонавий цивилизациянинг асосий қадриятлари сифатида келажакда ҳам халқаро муносабатлар учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб қолаверади.

Инсон ҳуқуқларининг фалсафий тушунча сифатидаги аҳамияти шу билан белгиланадики, у асосий омили инсон бўлган гуманизм принципларига асосланган дунё қурилиши, дунёқараш ҳақида тасаввур ҳосил қилади. Демакки, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари инсоннинг жамиятдаги ўрни ва роли ҳақидаги фалсафий қарашлардан келиб чиқади. Инсон ҳуқуқларини жамиятдаги муносабатларнинг асоси бўлган инсоний қадриятлар тизими деб қараш ҳам адолатли ҳисобланади. Шунингдек, инсон ҳуқуқларини ижтимоий регуляторлар тизими, деб қараш ҳам тўғридир. Инсон ҳуқуқлари-ҳуқуқий тушунча бўлиб ҳуқуқий нормаларга асосланган шахснинг давлат ҳокимияти билан ўзаро муносабатлардаги ўрнини аниқлаб беради.

Ички ишлар органлари ходимлари давлат вакиллари бўлиб, улар жамоат тартибини сақлаш бўйича ўз хизмат вазифасини бажариш давомида баъзан инсон

ҳуқуқларини чеклашга мажбур бўлиб қоладилар. Ушбу муносабат билан **ички ишлар органлари ходимлари учун «озодлик» ва «инсон ҳуқуқ ва эркинликлари» тушунчаларини ажратиб олиш жуда ҳам муҳим аҳамият касб этади.** Биринчи ҳолатда «озодлик» кенг фалсафий маънода тушунилиб, инсонга хос, ўз хоҳиш иродасига мувофиқ ҳаракат қилиш имкони сифатида ишлатилади. **Озодлик шахс ва жамиятнинг шаклланиши ва ривожланишининг энг муҳим шарти ҳисобланади.** Озодлик инсонга ўз имкониятларини амалга ошириш, жамият муваффақиятларига ўз ҳиссасини қўшиш имконини беради. Инсон эркинлиги соф юридик маънода тушуниладиган конституциявий-ҳуқуқий тушунча бўлиб, индивиднинг қонун билан чекланган доирада объектив ва субъектив ҳуқуқларини амалга оширишига тўғри келади.

Шу ўринда, ички ишлар органлари ходимлари инсон ҳуқуқлари бўйича ўрнатилган халқаро стандартлар, миллий қонунчиликда кўзда тутилган меъёрлар доирасида иш тутишлари, қонунга риоя этишлари лозим. Шу билан боғлиқ равишда инсон ҳуқуқларининг ички ишлар органлари ходимлари учун аҳамиятини белгилаб берувчи омиллар тўғрисидаги саволлар пайдо бўлади.

Инсон ҳуқуқларини ички ишлар органлари ходимлари томонидан ўрганиш зарурияти қуйидаги омиллар билан белгиланади:

биринчидан, инсон ҳуқуқлари маданияти ИИО ходимларининг касб маҳоратининг таркибий қисми ҳисобланади;

иккинчидан, БМТ ҳужжатларига кўра ИИО ходимлари инсон ҳуқуқларини ўрганиш мажбурий бўлган давлат хизматчилари сирасига киради;

учинчидан, ИИО ходимлари томонидан ҳуқуқни амалда қўллаш фаолияти уларнинг ҳуқуқий онгини доимо ошириб боришни талаб қилади ва инсон ҳуқуқлари ҳақидаги билимлар бу жараённинг таркибий қисмидир;

тўртинчидан, ИИО ходимларининг барча фаолият турлари (жиноятчиликка қарши кураш, жамоат тартибини сақлаш, тезкор кидирув фаолияти) инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартларга риоя қилишни талаб қилади;

бешинчидан, Ўзбекистон Республикаси бажарилиши мажбурий характерга эга бўлган инсон ҳуқуқлари бўйича барча асосий шартномаларни ратификация қилган;

олтинчидан, Инсон ҳуқуқлари бўйича барча халқаро шартномаларнинг қоидалари ИИО ходимлари касбий фаолиятига бевосита боғлиқдир.

1.3. «Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси» фанининг методлари, тизими ва аҳамияти

Замонавий дунёнинг ривожланиши ўзига инсон ҳуқуқлари муаммосининг ечилишини уйғунлаштириб келмоқда. Уларнинг юксак кадриятини тан олиш ва уларга амал қилиш давлатларнинг ички ишларида демократизмнинг рамзига айланиб қолди ва бу эса, давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг цивилизациялашганлигининг англатади. Бу ҳол қонунийдир ва тушунарли. Инсон ҳуқуқлари ўзида сайёрамизнинг глобал муаммоларини, яъни, ядровий хавф

ва экологик йўқ бўлиб кетиш, каби омилларни ҳам акс эттиради. Бу тушунчалар умумбашарий эзгулик, одиллик, озодлик, тенглик, демократизм, меҳрибонлик тушунчаларини акс эттириб, шахснинг давлат билан муносабатларида устувор ўринни асос қилиб олди.

Ҳуқуқий давлат — бу инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро стандартлар бўйича яшовчи, тегишли қонунларга эга бўлган, самарали давлат тизимига эга, ва инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ҳақида аниқ маълумотга эга, энг муҳими шу ҳуқуқларга эҳтиёж сезадиган фуқароларга эга давлатдир. Давлат, унда инсон ҳуқуқлари қанчалик даражада тан олинмиши, амал қилиниши, ва ҳимоя этилишига қараб, шунчалик ҳуқуқий деб аталиши мумкин.

Бу жиҳатдан инсон ҳуқуқлари соҳасидаги билимлар катта аҳамиятга эга. **Ушбу курсни ўқитиш фаннинг илмий методларига асосланган бўлиши керак.** Шу сабабдан асосларни билиш ва объектив билим олишининг шарти бўлган методларни тўғри қўллаш катта аҳамиятга эга. Ўз навбатида умумий ва хусусий методлар ажратилади. Умумий методлар асосида табиат, фикрлаш ва жамиятнинг умумий ривожланишига доир қонуниятлар ётади. Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари масалаларини ўрганишда эса ўз характериға кўра хусусий бўлган методлар ҳам қўлланади. Уларға қуйидагиларни киритиш мумкин:

1) *тизимли метод*, бунда инсон ҳуқуқ ва эркинликлари масалаларини ўрганиш бир-бириға боғлиқ шахсий ҳуқуқ ва эркинликлардан иборат бутун бир тизим сифатида қурилади;

2) *тарихий метод*, бунда инсон ҳуқуқлари тарихий ривожланиш орқали кўриб чиқилади. Шунини таъкидлаш керакки, тарихийлик бу доимий ривожланишда бўлган ҳодисаға баҳо беришдир;

3) *қийёсий метод*, тушунча ва ҳодисаларнинг умумий ва фарқли жиҳатларини аниқлашдир;

4) *социологик метод*, бу маълумот йиғиш ва таҳлил методидир. Бундай методда турли сўровномалар (оммавий сўровнома, интервью, эксперт сўровномаси ва бошқалар) ўтказилади. Олинган маълумотни таҳлил қилиш-статистик гуруҳлардан фойдаланиш, индекслаш ва бошқалар;

5) *мантиқий метод* — бу инсон ҳуқуқ ва эркинликлари масаласини мантиқий таҳлил қилишға қаратилгандир. Улар ҳар қандай фан соҳаси учун зарур бўлган шаклларда баён этилади ва инсон ҳуқуқларини ўрганишға ҳам тааллуқлидир.

Юқорида кўрсатилган методлардан ташқари ҳам бошқа методлардан фойдаланилади. Кўрсатилган методлар айни инсон ҳуқуқ ва эркинликлари назариясини ўрганишда кенг қўлланади.

Ушбу курсни ўқитиш давомида биз ИИО ходимлари фаолиятида инсон ҳуқуқларини амалда тадбиқ этишда қўл келиши лозим бўлган дарслик тузилишидан фойдаланамиз. Фаннинг тузилишиға ИИО ходимлари инсон ҳуқуқларига амал қилиш борасида ўз касбий мажбуриятларини бажариш давомида керак бўладиган, энг муҳим масалалар киритилган. Уларға энг аввало, «Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси» фанининг предмет ва вазифалари, Ўзбекистон Республикаси ички ишлар органлари ходимлари учун инсон

ҳуқуқларининг аҳамиятини белгилаб берувчи омиллар, фаннинг методлари, тизими ва аҳамияти, каби қисмлар киради. Дарсликни тузилишини кейинги қисми инсон ҳуқуқлари назариясининг ривожланиш босқичларини кўриб чиқишга қаратилган замонавий инсон ҳуқуқлари концепциясининг тарихий илдизларини ўрганишдир. Бунинг давоми сифатида инсон ҳуқуқлари ва шахснинг ҳуқуқий ҳолатини ўрганиш ва асосий инсон ҳуқуқларининг мазмунини кўриб чиқиш ётади. Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги стандартлар ва уларнинг тизими Ўзбекистон қонунчилигида қандай ўз аксини топганлиги ҳам ўрганиб чиқилади.

Кейинги қисмда инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтларни ўрганиш, уларнинг таснифи, тушунчаси, ва унинг ўзига хос томонларини ўрганишга қаратилган, шунингдек, Ўзбекистонда яратилган инсон ҳуқуқлари кафолатларининг механизми ўрганиб чиқилади. Бунинг мантиқий давоми сифатида инсон ҳуқуқларининг халқаро ҳимоя кафолатлари механизми, жумладан БМТ ва бошқа халқаро минтақавий ташкилотларнинг инсон ҳуқуқлари ҳимояси бўйича тизими кўриб чиқилади.

Ўрганилаётган фан тузилишида инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартларда ҳуқуқни ҳимоя қилиш органларига ажратилган ўрин алоҳида аҳамиятга эгадир. Ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари фаолиятига доир умумий халқаро ҳужжатлар, жамоат тартибини сақлашда мансабдор шахсларга юклатилган юридик қоидаларнинг кучи, шунингдек, Ўзбекистон Руспубликасининг инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳамкорлиги масалалари ўрганилади.

Қийноққа қарши конвенциянинг ички ишлар органлари фаолиятидаги аҳамиятини ҳисобга олган, мазкур дарсликда Қийноққа қарши кураш тўғрисидаги конвенциянинг ўрганилишига алоҳида ўрин ажратилган. Шу билан бирга, мазкур Конвенциянинг ички ишлар органлари ходимлари фаолиятидаги ўрни ва аҳамиятига доир масалалар ҳам ўрганилади.

«Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси» фанининг аҳамияти шунда намоён бўладики, инсон ҳуқуқлари кўп томонлама масала сифатида ижтимоий фанлар томонидан ўрганилади. Чунки, инсон ўз фаолиятининг турли қирралари бўйича ижтимоий фанларнинг тадқиқот предмети ҳисобланади.

«Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси» фани ижтимоий фанлар орасида алоҳида ўринга эга ва ўз моҳиятига кўра юридик фан ҳисобланади, чунки, индивиднинг давлат, ва турли ташкилотлар, жумладан, халқаро ташкилотлар билан ҳуқуқий муносабатини ўрганади. У инсон ҳуқуқларига тегишли бўлган турли ҳуқуқ соҳалари билан ҳамкорликка киришади. Бундан ташқари бу фан фалсафа, политология, социология, психология, иқтисод ва бошқа фанлар тизимига ҳам киради.

Инсон ҳуқуқлари ва юридик фанлар. Ҳуқуқшунослик инсон ҳуқуқларини амалга оширишнинг юридик жиҳатларини ўрганади. Бошқа сўз билан айтганда юридик фанлар инсонни у давлат-ҳуқуқий муносабатларга, турли ижтимоий алоқаларга киришганда ўрганади. Уларга моддий ва процессуал ҳуқуқларни киритиш мумкин.

Инсон ҳуқуқлари ва фалсафа. **Фалсафа** — бу табиат, онг ва жамиятнинг умумий ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги фандир. Бу — онг ва борлиқнинг умумий принциплари ҳақидаги билимлар тизимидир. Ижтимоий ҳодисалар тизимида инсон ҳуқуқларининг моҳияти, қўлланиши, табиатини ўрганиш, шубҳасиз фалсафий асосларга ҳам эга.

Инсон ҳуқуқлари ва политология. **Политология** сиёсий жараёнлар, сиёсий бирлашмалар, сиёсий ва давлат ҳокимиятига эришишининг йўлларини, шахс, давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги муносабатларни ўрганади. Политология инсон ҳуқуқ ва эркинликлари масаласини сиёсий муносабатлар орқали ўрганади.

Инсон ҳуқуқлари ва социология. **Социология** — бу жумладан глобал (бутун жамият) ва хусусий ижтимоий тизимларнинг ривожланиши, иш юритишига доир қонуниятларни ўрганувчи фандир. Социология турли ижтимоий ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги ва инсонлар ижтимоий хатти-ҳаракатининг умумий қонуниятларини ўрганади. Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ҳам социологиянинг объекти ҳисобланади.

Инсон ҳуқуқлари ва иқтисодий фанлар. **Иқтисодий фанлар:** ишлаб чиқариш муносабатлари, хўжалик ҳаётини ташкил этиш, хўжалик соҳалари, меҳнат муаммолари, молия ва бошқаларни ўрганади. Иқтисод ва инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги фаннинг яқин муносабати инсон ҳуқуқлари ва иқтисод ўртасидаги боғлиқликни очиб беришга хизмат қилади.

Инсон ҳуқуқлари муаммоси бошқа фан соҳалари томонидан ҳам ўрганилади.

Хулоса сифатида таъкидлаш лозимки, «инсон ҳуқуқлари» — бу универсал фан бўлиб, «умум эътироф этилган инсон ҳуқуқлари» нафақат ахлоқий, балки сиёсий ва юридик тушунчадир.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ КОНЦЕПЦИЯСИНING ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ

2.1. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги ғояларнинг вужудга келиши ва инсон шахси қадрланишига оид тасаввурларнинг шаклланиши

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги ғояларнинг вужудга келиши ва инсон шахси қадрланиши доир тасаввурларнинг шаклланиши замонвий дунёнинг тарақиёти билан чамбарчас боғлиқдир. Инсоннинг шахси юксак қадрият эканлигининг эътироф этилиши ва инсон ҳуқуқрини таъминланишига риоя қилиниши давлатларнинг демократлашуви, шунингдек давлатлараро муносабатларнинг цивилизациялашганлиги рамзига айланди. Улар шахс ва ҳокимиятнинг ўзаро муносабатларида унинг устун ролини эътироф этган ҳолда эзгулик, адолат, эркинлик, тенглик, демократизм, раҳм-шафқат каби универсал умуминсоний категорияларни ўзида мужассамлаштирди.

Ижтимоий онгда инсон ҳуқуқларининг вужудга келиши ва шаклланиши, уларнинг руёбга чиқаришга эришилиши — аслида инсоният тадрижий ривожланиш жараёни ва аввало одамларнинг жамиятдаги ўзаро муносабатларидир.

Патриархат жамиятда оилада ота ҳукмронлик қилган бўлсада, оила аъзоларининг ҳуқуқий ваколат ва имтиёзларсиз оила мавжуд бўла олмаган. Матриархат давридаёқ аёл ва эркаклар ўзларидан насл қолдиришлари учун жуфт бўлиб яшаш орқали ҳуқуқ ва мажбуриятга эга бўлиш кераклигини табиатнинг ўзи исботлаб берди. Аммо бу онгли равишда амалга ошмай, барча жонзотлар сингари насл қолдириш туйғуси орқали амалга оширилган эди¹. Патриархат даврига келиб, энди нафақат биологик, балки ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий эҳтиёжлар жамиятнинг асосий бўғини бўлган оилани такомиллашишига олиб келади. Оилани ташкил қилиш механизмнинг ривожланишида асосий ўрин оила аъзоларининг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларига тегишли бўлган. Оила аъзоларининг ўзаро хатти-ҳаракатининг мураккаб механизми бўлган оила аъзоларининг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятларини ўрганиш, авесто даври оиласининг мазмун-моҳиятини очиб беришда муҳим роль ўйнайди.

Қанчалик мантиққа зид бўлмасин, айтиш жоизки, инсон ҳуқуқларининг вужудга келишида унинг нормал ҳаётий фаолиятига нисбатан турли таҳдидлар

1 Аристотель. Политика. Афиская политика.–М., 1997. – С. 36.

хамда уларга самарали равишда қатъий қаршилик кўрсатишга интилиш асосий сабаблардан бири бўлган.

Инсон ҳаёти минг йиллар давомида хавф-хатарларга дучор бўлган, кадр-қиммати поймол қилинган. Унга жавобан табиий равишда одамларнинг тенглиги, уларни камситиш, шафқатсизлик, зўравонликлардан ҳимоя қилишнинг инсонпарварлик ғоялари туғилган ҳамда қарор топган ва ҳ.к. Тарихдан маълумки, инсоният инсон ҳуқуқларини сақлаб туриш ва ҳимоя қилиш учун махсус саъй-ҳаракатлар талаб этиладиган вазиятга тушиб қолмаслиги учун ҳар бир авлод инсон ҳуқуқларини янгидан қайта-қайта ҳимоя қилавериши керак.

Инсон ҳуқуқларининг илк бор мустақкамланиши миллий хартиялар, декларациялар, конституция нормалари шаклида амалга оширилган. 1789 йилдаги Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари француз декларацияси анча таъсирчан қонунчилик ҳужжати бўлиб хизмат қилади ва унинг тарихда шахс ҳуқуқ ва эркинликларининг эътироф этилиши ва ҳимоясининг муҳим белгиси бўлганлиги бежиз эмас. Декларациядаги демократик тезиснинг эътиборга молик жиҳати шундаки, унга кўра, ҳуқуқлардан фойдаланиш таъминланмайдиган, ҳокимиятлар бўлиниши амалга оширилмаган жамият конституциявий ҳисобланмайди (16-м.). Шахсий ҳаёт, мулк, хавфсизлик соҳасидаги, ҳокимиятнинг жавобгарлиги, жумладан диний ва бошқа фикр-мулоҳазалар табиий, ажралмас ва муқаддас ҳуқуқ ва эркинликларга киритилган.

Француз Декларацияси билан бир қаторда тарихда инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ифодаланган инглиз **Хабеас Корпус Акти**, Америка **Қўшма Штатларининг Мустақиллик декларацияси**, **АҚШ Конституцияси** ва **ҳуқуқлар тўғрисидаги Билль** ҳамда бошқа бир қатор ҳужжатлар ҳам муайян аҳамиятига кўра ажралиб туради.

XX асрнинг бошларида шахс ва давлат ўртасида асосий ҳуқуқ ва эркинликларнинг эътироф этилишига асосланган шартнома муносабатлари принципи Европа, Лотин Америкаси ва мустамлакачилик асоратидан халос бўлган бир қатор Осиё давлатларида қонуний асосда қабул қилинди. Ушбу жараён аста-секин мустақилликка эришган Африка ва Осиё давлатларига ҳам ёйилди. Айниқса, кишиларнинг бир давлат кучи билан ҳуқуқ ва эркинликларни тўлиқ ва керакли даражада ҳимоя қилиб бўлмаслигига ишончи орта бошлади. Халқаро гуманитар алоқаларга бўлган эҳтиёж тобора ўсиб борди.

Инсон ҳуқуқларининг, биринчи навбатда, ҳар кимнинг яшаш ҳуқуқини даҳшатли ва оммавий равишда бузилишига олиб келган Иккинчи жаҳон уруши мазкур соҳада давлатлар ва халқларнинг ўзаро кенг ҳамкорлигига айланиб, инсон ҳуқуқларининг байналмилаллашувида кескин бурилиш палласи бўлди. **1945 йили Бирлашган Миллатлар Ташкилотини тузилишнинг асосий мақсадлардан бири Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари унинг ирки, жинси, тили ва эътиқодидан қатъи назар ҳамма учун бир хилда ҳурмат қилинишини рағбатлантириш ва ривожлантириш эканлиги бежиз эмас (БМТ Низомининг 1-м).**

1948 йилнинг 10 декабрида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси томонидан том маънода тарихий аҳамиятга эга бўлган муҳим ҳужжат — Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси эълон қилинди. Унинг матни инсоният оиласининг ҳамма аъзоларига хос кадр-қиммат ва уларнинг тенг, ажралмас ҳуқуқларини тан олиш эркинлик, адолат ва ялпи тинчлик асоси эканлигидан иборат инсонпарварона иборалар билан бошланади. Декларация расман юридик мажбурий ҳужжат ҳисобланмаса-да, аммо аксарият кўпчилик давлатлар томонидан умумэътироф этилганлиги боис, у ҳозирги кунда том маънода шундай ҳужжатга айланди.

Кейинчалик БМТ бошчилигида инсон ҳуқуқларига бағишланган ўнлаб бошқа бир қатор ҳужжатлар қабул қилинди. Улар қаторида **Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро пакт (унга 1966 йилдаги тегишли факультатив протоколни ҳам қўшиб) ва Ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро пакт** алоҳида аҳамиятига кўра ажралиб туради. Улар шартномалар сифатида намоён бўлади ва иштирокчи томонлар учун мажбурий юридик кучга эга бўлиб, уларнинг ҳар бири расмий равишда мазкур ҳужжатларнинг қоидаларига риоя қилишга рози бўлади.

Юқорида зикр этилган Декларация ва Пактлар йиғиндиси **Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Халқаро Билл** деб аталади. У ижтимоий турмушнинг барча соҳаларида индивиднинг энг муҳим ҳуқуқ ва эркинликлари рўйхатини ўз ичига олади ва давлатларнинг шахснинг ҳуқуқий мақомини қонуний мустаҳкамлашига йўналтирилган умумий демократик андоза сифатида хизмат қилади. Бу ўринда яшаш, эркинлик ва шахсий дахлсизлик, қийноқ ҳамда бошқа шафқатсиз муомала ва жазо турларидан озод бўлиш; суд орқали ҳимояланиш; эркин ҳаракатланиш ва яшаш жойини танлаш эркинлиги; турар жой дахлсизлиги; сўз эркинлиги; виждон ва дин эркинлиги, тинч йиғилишлар эркинлиги, мулкка эгалик қилиш ҳуқуқи, меҳнат, дам олиш, ижтимоий таъминот, билим олиш ва бошқа шу каби ҳуқуқлар тўғрисида сўз юритилади.

Айтиш жоизки, “инсон ҳуқуқлари” ва “инсон эркинлиги” тушунчаларининг мувозий равишда ишлатилиши улар ўртасида қатъий фарқ борлигини билдирмайди. Инсоннинг шахсий ва сиёсий турмуш соҳасидаги айрим қонуний ҳуқуқлари давлатнинг асоссиз аралашувидан ҳимояланиш мақсадида тарихан эркинлик сифатида шаклланган.

Эндиликда дунёдаги аксарият кўпгина мамлакатларнинг конституциявий қонунчилигидан инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги асосий халқаро ҳужжатларга мос келадиган инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликлари рўйхати жой олган. Улар давлатлар томонидан юридик мустаҳкамланган бошқа ҳуқуқлар билан биргаликда у ёки бу мамлакат инсон ва фуқароларининг ҳуқуқ ва эркинликлари кўринишида намоён бўлади. Бунда муайян-тарихий ва миллий хусусиятлар, иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий тузилиш, ахлоқий анъаналар ва шу қабилар ҳисобга олинади. Бу ерда “инсон ҳуқуқлари” ва “фуқаро ҳуқуқлари” тушунчаларининг асослантирилган мутаносиблиги ётади.

Ҳозирги замон тушунчасида “инсон ҳуқуқлари” ва “фуқаро ҳуқуқлари” замонавий тушунчада у ёки бу мамлакатнинг қонунларида

мустаҳкамланганлиги, шахснинг фуқаролигидан қатъи назар, умумижтимоий, фалсафий, ахлоқий, табиий равишда вужудга келувчи ва ажралмас қатъий-юримдик мезон сифатида эътироф этилади. Фуқаро ҳуқуқлари фақат муайян давлатнинг норматив ҳужжатлари билан ўрнатилади ва бир вақтнинг ўзида унинг маълум фуқаролик мажбуриятлари ҳам белгилаб қўйилади.

Табиий ҳуқуқларни тан олмаган ҳолда, уларни ўзбошимчалик билан чеклаш, амалга оширилдишига тўсқинлик қилиш, асоссиз равишда тақиқлар киритиш орқали ҳар қандай давлат, агар бундай тақиқларни норматив равишда қонунлаштиради, қонунга хилоф қолият юритган бўлади. Агар, ҳатто инсон ҳуқуқлари умуман миллий қонунчиликда мустаҳкамланмаган бўлса ҳам улар юримдик кучидан, юксак маънавий салоҳиятидан маҳрум бўлмайди. Халқаро ҳуқуқда эътироф этилганидек, уларсиз индивит умуман мукамал ҳаёт кечира олмайди.

Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги чеклаш ҳақида сўз юритганда, бу ҳақида Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 29-моддасида умумий тартибда қуйидагилар келтириб ўтилган:

1. Ҳар бир инсон жамият олдида бурчлидир, фақат шу ҳолатдагина унинг шахси эркин ва тўлиқ камол топиши мумкин.

2. Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқи ва эркинликларидан фойдаланишда ўзгаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини демократик жамиятда етарли даражада бўлишини ҳамда ҳурмат қилинишини таъминлаш, ахлоқ, жамоат тартиби, умум фаровонлигининг одилона талабларини қондириш мақсадидагина қонунда белгиланган чекланишларга риоя этиши керак.

3. Ушбу ҳуқуқ ва эркинликларни амалга ошириш Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг мақсад ва принципларига асло зид бўлмадлиги керак.

Ота-оналарнинг болаларни ҳимоя қилишга мажбурийлиги, ҳозирда ҳам энг долзарб муаммолардан бири бўлиб, дунёнинг кўплаб мамлакатларининг қонунчилигида ўз тасдиғини топган. “Болалар соғлиғини ҳимоялаш ва уларнинг ўсишини таъминлаш” ҳақидаги 1990 йил 30 сентябрда қабул қилинган Умумжаҳон Декларациянинг 18-моддасида: “Жамиятнинг барча муассасалари, ота-она ва бошқа васийларнинг болаларини оила шароитида боқиш ва уларга ғамхурлик кўрсатиш билан боғлиқ бўлган уринишларни ҳурмат қилишлари ва қўллаб-қувватлашлари зарур” дейилади. “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”нинг 25-моддасининг биринчи қисмида “Ҳар бир инсон ўзининг ҳамда оиласининг саломатлик ва фаровонлигини таъминлаш учун зарур бўлган турмуш даражасига эга бўлиш, жумладан кийим-кечак, озиқ-овқат, тиббий хизмат ва зарур ижтимоий хизматга эга бўлишга ҳамда ишсизлик, қасалик, ногиронлик, бевалик, қарилик ёки унга боғлиқ бўлмаган шароитларга кўра тирикчилик учун маблағ бўлмай қолган бошқа ҳолларда таъминланиш ҳуқуқига эга”, — дейилади “Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси”нинг 25-моддасининг иккинчи қисмида. “Оналик ва болалик алоҳида ғамхурлик ва ёрдам

1 Қаранг: Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси. Декларациянинг 60 йиллигига бағишланган нашр 1948–2008. – Б. 10.

ҳуқуқини беради. Барча болалар, никоҳда ёки никоҳдан ташқарида туғилишдан қатъи назар, бир хил ижтимоий ҳимоядан фойдаланиши керак¹.

Ота-она ўз бурч ва мажбуриятларини тўғри англаган ҳолда, боланинг ривожланишига шарт-шароит яратмоқлари лозимлиги Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексига мустаҳкамлаб қўйилган. Жумладан, Оила кодексининг 11-бобида вояга етмаган болаларнинг оилада яшаш ҳуқуқи, ота-оналарнинг бағрида, қариндош-уруғи қамровида тарбияланиш, ўз исм-фамилиясига эга бўлиш ва уни ўзгартиришга доир ҳуқуқлари қонунлаштирилган. “Вояга етмаган бола қонунга мувофиқ тўла муомала лаёқатига эга деб эътироф этилса, у ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини, шу жумладан ҳимоя ҳуқуқини мустақил амалга оширишга ҳақлидир”.

Шу тарзда хулоса қилса бўлади, инсон ҳуқуқлари барча ҳуқуқ соҳаларига қараганда алоҳида аҳамият касб этади, чунки унда бутун инсониятнинг ҳаёти, эркинлиги, кадр-қиммати, шахсий мустақиллиги каби асосий кадриятлари алоҳида тўла мужассамлашади. Ушбу кадриятлар инсон ҳуқуқларида ўзининг норматив мустаҳкамланган аксини топиб ҳуқуқий воситалар ва институтлар кўмагида амалга оширилиши кафолатланади. Аммо инсон ҳуқуқлари концепциясининг ички мазмуни ва мақсади фақатгина қонуний тартибга солишнинг тор доираси билангина чекланиб қолмайди. Цивилизациялашган жамиятда инсон ҳуқуқларни таъминлашни ҳуқуқий усуллари стандартлар ва умумий ҳаёт нормадаги муаммоларининг муҳим қисми ҳисобланади. Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги бошқа кўшимча ҳуқуқий кафолатлар бошқа меъёрий-кадрият тизимларида ва энг аввало, ахлоқий тизимда акс этади.

Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқларини таъминлаш ва ҳимоя қилиш борасида тизимлилик асосида ишлар олиб борилмоқда, бир қатор қонунчилик ҳужжатлари тизими ишлаб чиқилган ва қабул қилинган, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш миллий институтлари ташкил этилган ва самарали фаолият кўрсатмоқда.

Кўпчилик демократик давлатлар тажрибаси инсон ҳуқуқлари, ва айниқса, биринчи авлод деб аталадиган² ҳуқуқ ва эркинликларнинг таъминлаш ва ҳимоя қилишнинг миллий даражадаги самарали механизмини яратмай туриб, фуқаролик жамияти ва демократик давлатни шакллантириб бўлмаслигини исбот қилди. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг аниқ таъминланиши ҳар қандай давлатнинг барқарор ва динамик ривожланишининг асоси ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Сенати ва Қонунчилик палатасининг қўшма мажлисида қилган “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси” номли маърузасида таъкидлаганидек: «... биз ўз олдимизга қўйган узоқ муддатли стратегик мақсадлар, яъни замонавий ривожланган демократик давлатлар қаторига

1 Кўрсатилган манба, ўша жой.

2 Биринчи авлод инсон ҳуқуқларига шахсий (фуқаролик) ва сиёсий ҳуқуқлар қиради. 20-чизма.

кириш, иқтисодиётимизнинг барқарор ўсишини таъминлаш, ҳаёт сифатини яхшилаш ва жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрин эгаллаш борасидаги саъй-ҳаракатларимизга бугунги кун нуқтаи назаридан ҳолисона баҳо беришимиз табиийдир»³.

Бошқа давлатлар тажрибасидан келиб чиқиб, инсон ҳуқуқларининг ҳозирги замон концепциясини, муаммонинг тарихи ва назарияси билан боғлиқ масалаларни тадқиқ этиш, Ўзбекистон юридик фани олдида турган ниҳоятда долзарб вазифа ҳисобланади.

2.2. Инсон ҳуқуқлари концепциясининг ривожланиш босқичлари

Ҳуқуқ ва эркинликларнинг тарихий ривожланиш босқичларининг ҳар бирига ҳуқуқ субъекти бўлиши инсоннинг ва унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, эркинлиги ва эрксизлигига оид тасаввурлари мувофиқ ўз юридик концепцияси мос ва ҳосдир. Бу маънода **ҳуқуқ тарихи — инсон ҳуқуқларига оид оддий, чекланган ва ҳозирга қадар ривожланмаган тасаввурларнинг шаклланиши ва эволюцияси тарихидир.** Энг умумий шаклда айтиш жоизки, у ёки бу жамиятда инсон ҳуқуқларининг тан олинганлиги ва ҳимояланганлиги чоралари унинг ижтимоий-иқтисодий тузилиши, умумтаракқий ривожланиш даражаси, инсонпарварлиги ва либераллашганлиги билан белгиланади.

Инсон ҳуқуқлари — инсоннинг ҳуқуқий лаёқатлилиги ва ҳуқуқ субъекти эканининг эътироф этилишидир. Ҳуқуқий лаёқатлигининг ҳажми ва ҳуқуқ субъектларининг доирасига кўра турли даврларда ушбу хусусида ҳуқуқ тизими одамлардан кимни қай даражада ҳуқуққа эга бўлганлигини эътироф олиши масаласида турлича фикр юритиш мумкин.

Инсон ҳуқуқлари тарихи — бу одамларни инсонийлаштириш тарихи, у ёки бу муносабатлар доираси учун у ёки бу одамларнинг инсон сифатида ҳуқуқий тан олишнинг тобора кенгайиб бориши тарихидир.

Шу боис инсон ва фуқаро ҳуқуқларининг вужудга келиши ва ривожланиши турли даврлар ва турли жамиятлардаги формал (ҳуқуқий) тенглик принципининг мазмуни эволюцияси билан чамбарчас боғлиқдир.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги билимларнинг ривожланиши, уларнинг аста-секин халқаро-ҳуқуқий мустақамланиб бориши ҳуқуқлар катта гуруҳининг тарихий изчиллиги ҳақида хулоса қилишга олиб келди ва уларнинг ривожланиш босқичлари сифатида тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Қадим замонларда вужудга келган одамларнинг умумий тенглиги ғояси (яъни шу билан бирга, одамнинг инсон сифатидаги ҳуқуқлари ғояси) ўрта асрларда ҳам амалга оширилмаган, бироқ у унутиб юборилмаган ва турли позициялар, турли шакл ва йўналишларда ривожланишда (масалан, ўрта асрнинг

³ Каримов И. А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир/ И. А. Каримов.–Т.: Ўзбекистон, 2011. Т. 19. – Б. 35–36.

рухоний муаллифлари, акидапараст мафкурачиларининг ижоди, ўрта аср файласуфлари, ҳуқуқшунослари асарларида) давом этган.

Жумладан, “Авесто”да мужассамланган нормалар жамият аъзолари ҳаётида тўлиқ татбиқ этилган. Сўғд ҳужжатлари бунга яққол мисол бўлиб ҳисобланади. Сўғд ҳужжатлари ўша давр учун мукамал бўлган ҳуқуқ тизими ва оиланикоҳ нормалари амал қилганлигини кўрсатади. Унда ҳуқуқий муносабатлар иштирокчилари таркиби, уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, шартнома шартлари, шартноманинг бажармаганлик оқибатлари, шарнома тузиш вақти ва жойи батафсил акс этган.

Ўша даврларда ушбу ғоянинг ҳуқуқий ҳужжатлардаги амалий ифодаси муқаррар равишда табақавий-чекланганлик хусусиятига эга бўлган ҳамда табақавий ҳуқуқ ва эркинликни (озодликни) мустаҳкамлашни ўзида акс эттирган. Шу билан бир қаторда бу ўз навбатида, инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги замонавий тасаввурлари билан боғлиқ анъаналари ва юридик конструкциялари шаклланишига таъсир кўрсатувчи тарихий истиқболли йўналиш бўлган. **Ва инсон ҳуқуқлари тарихи нуқтаи назаридан, хусусан, инглиз Эркинликнинг буюк хартияси (1215 й.), Ҳуқуқлар тўғрисида петиция (1628 й.), Habeas Corpus Act (1679 й.), Ҳуқуқлар декларацияси (1688 й.), Ҳуқуқлар тўғрисидаги Билл (1689 й.), Виргиния ҳуқуқлари тўғрисида америка декларацияси (1776 йил 12 июнь), Америка Қўшма Штатларининг мустақиллик декларацияси (1776 йил 4 июнь), АҚШ Конституцияси (1787 й.), Ҳуқуқлар тўғрисидаги Билл (1789–1791 й.), Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари тўғрисида француз декларацияси (1789 й.), Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси (1948 й.)** ва инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги кейинги халқаро пактларнинг мазмунан бир-бири билан боғлиқлиги, муайян мантиқий изчиллиги, ворисийлиги ҳамда ривожланиш даврлари ҳақида алоҳида таъкидламоқ жоиз.

Санаб ўтилган ҳуқуқий ҳужжатларнинг мазмунида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари соҳасидаги юридик норма ва конструкцияларнинг мантиқий шаклланиш йўлларини кўриш мумкин; бу норма ва конструкцияларни дастлаб табақавий-чекланган вариантда, кейинчалик дастлабки моделни (у ёки бу модификация ва модернизация қилиш билан) ривожлантириш, унинг мазмунини бойитиш, уни ижтимоий қатламлар ва мамлакат бўйлаб тарқатиш, ва ниҳоят, замонавий дунё ҳамжамяти томонидан инсон ҳуқуқлари соҳасидаги универсал хусусиятга эга бўлган ютуқлар ҳамда уларнинг барча ривожланган давлатлар ва миллий ҳуқуқий тизимларда тасдиқланишидан келиб чиқувчи (давлат ички имкониятлари ва саъй-ҳаракатлари билан уйғунлашган ҳолда) халқаро ҳуқуқий шакл ва воситалари эътироф этилади.

Бу каби барча жараёнларда одамларнинг ҳуқуқий тенглиги (аввало, давлатнинг миллий ва кейин халқаро даражада) ва инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қоидаларнинг аста-секинлик билан универсаллашувида инсоннинг давлатчилик соҳасида ҳам сақланиб қолган, тан олиниш керак бўлган ҳамда оммавий ҳокимият ва қонунлар билан кафолатланган табиий ва ажралмас ҳуқуқларига оид тасаввурлар жиддий рол ўйнаган.

Французларнинг барча кишиларнинг эркинликлари ва ҳуқуқий тенглиги эълон қилинган **1789 йилги “Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари декларацияси”** абадий тарихий аҳамиятга эга бўлди. Унда ижтимоий шартнома ғояси руҳида ҳар қайси давлат уюшмасининг мақсади инсоннинг табиий ва ажралмас ҳуқуқларини таъминлашдан иборат деб қайд этилган. Бундай ҳуқуқларга Декларацияда эркинлик, мулкчилик, ҳавфсизлик ва камситишга қаршилик кўрсатиш каби-лар киритилган. Инсон ҳуқуқлари сифатида шунингдек, фикр ва мулоҳазани эркин шу жумладан, диний масалалар бўйича ҳам ифодалаш ҳуқуқлари ҳам тан олинган. Барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги принципи умумий иродани ифодалаш сингари эълон қилинди. Декларацияда суверенитет ман-баи моҳият эътиборига кўра миллатга таянади деб қайд этилган.

1789 йили француз Декларациясида эълон қилинган инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликлари, умумжаҳон аҳамиятига эга бўлди ва ижтимоий ҳамда давлат тартибларини янгилаш ва инсонпарварлаштириш императивига айланди.

Инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг олдинги тажрибаси таъсирини (хусу-сан, Ҳуқуқлар тўғрисидаги биллини ташкил этиш ва қабул қилишда англо-саксон анъаналарини, **АҚШнинг 1776 йилдаги Мустақиллик деклара-цияси, АҚШ Конституцияси ва ҳоказо**) ақс эттирган бу Декларация, келгу-сида, ўз навбатида, биргаликда инсон ва фуқаро ҳуқуқларини тан олиш ва ҳимоя қилиш, ҳуқуқий давлат ғоясини том маънода амалга ошириш учун бутун дунёда “эски режимга” қарши кураш жараёнига жуда катта таъ-сир кўрсатди. У инсон ва фуқаро ҳуқуқлари тарихида ҳуқуқий тенгликни ривожлантириш, ҳуқуқий давлат қуришга интилишнинг янги саҳифаси бўлиб қолди. Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари соҳасидаги назария ва амалиёт-нинг келгуси барча ривож, ҳуқуқий давлатчилик, ҳуқуқнинг ҳукмронлиги, бу тарихий ҳужжатнинг хайрли таъсирини у ёки бу даражада ҳис этган ва ҳис этмоқда. 1789 йилдаги Декларация бутунжаҳон аҳамиятига эга бўлди ва инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини тан олиш ва ҳимоя қилишда устувор йўналишни белгилаб берди.

Халқаро ҳамжамият сўнгги йилларда инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро ҳамкорликни ривожлантириш ишида салмоқли йўлни босиб ўтди. Авва-ло, 1945 йилда БМТнинг асосий мақсадлари сифатида барча инсонларнинг ирки, жинси, тили ва динидан қатъи назар, асосий ҳуқуқ ва эркинликларини рағбатлантириш ва ҳурматлашни эълон қилган ҳолда БМТ Устави, шунинг-дек 1948 йилда **Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси** қабул қилинди, Ҳозирги кунга келиб, инсон ҳуқуқлари соҳасида бир қатор шартномалар ва халқаро органлар тизими ташкил этилган. Аммо эришилган барча ютуқларга қарамай, инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро ҳамкорлик тизими ҳозирги кунда такомиллашувдан анча йироқ. Бундан ташқари, ҳозир жаҳонда инсон ҳуқуқларига нисбатан илгари мавжуд бўлмаган янги таҳдид ва даъватлар пай-до бўлмоқда. Бунга сўнгги йилларда янги шакл касб этаётган ва таҳдид дои-раси тобора кенгайиб бораётган терроризм муаммосини киритиш мумкин. Шу билан бир қаторда, инсон ҳуқуқлари соҳасида бошқа муаммолар ҳам мав-

жуд ҳамда ҳозирги кунда янгича аҳамият касб этиб, уларга янгича ёндашув эҳтиёжи туғилмоқда.

Инсон ҳуқуқларининг ривожланиш босқичларини кўриб чиқаётганда инсон ҳуқуқларининг авлодлари деб аталадиган даврларга бўлиш билан боғлиқ яна бир вазиятга тўхталиб ўтмасликнинг иложи йўқ. Халқаро амалиётда умумэ-тироф этилган бундай тизимлаштиришдан бири инсон ҳуқуқларининг “уч авлоди” ҳисобланади.

Биринчи авлодга шахсий (фуқаролик) ва сиёсий ҳуқуқлар киради. Бу умумэтироф этилган инсон ҳуқуқларининг энг “эски” авлоди бўлиб, ўн саккизинчи аср европа ва америка сиёсий-ҳуқуқий фалсафасидан ўсиб чиққан. Улар БМТнинг дастлабки ҳужжатлари — Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси (1948 й.) ва минтақавий битимларда ўз ифодасини топган.

Бу ҳуқуқни айрим олимлар “негатив” деб атайдилар, чунки кўпчилик давлатлар имплементация учун бирор-бир аниқ ҳаракатни бажармасликлари мумкин, фақат уларни айрим шахслар томонидан амалга оширилишига аралашмасликлари керак.

Бу асосан Буюк Француз инқилоби вужудга келтирган концепция эди. Ушбу ҳуқуқларга қуйидагилар киритилди: яшаш ҳуқуқи; кадр-қиммат ҳуқуқи; виждон эркинлиги; ҳаракатланиш эркинлиги; шахсий хавфсизлик (дахлсизлик); хусусий мулк ҳуқуқи

Инсон ҳуқуқларининг иккинчи авлоди — ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳуқуқлар бўлиб, «позитив» ҳуқуқлар деб аталади, чунки уларнинг амалга оширилиши учун давлатнинг аниқ ҳаракати талаб қилинади. Уларнинг тан олиниши давлат билан турли сиёсий тизимлар ўртасида ғоявий, ҳуқуқий келишувлар натижаси ҳисобланди. Европада бундай ҳуқуқларнинг тан олиниши, эҳтимол мамлакатларнинг ижтимоий йўналиши (ориентацияси), меҳнаткашларнинг ўз ҳуқуқлари учун курашиши, касаба уюшмалари ҳаракатига таъсир кўрсатган бўлса ажаб эмас.

Бундай ҳуқуқларга қуйидагилар киради: меҳнат қилиш ҳуқуқи; мулк ҳуқуқи; тадбиркорлик ҳуқуқи; ижтимоий таъминот ҳуқуқи; билим олиш ҳуқуқи; тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқи; ижод эркинлиги; турар жой ҳуқуқи; мерос ҳуқуқи.

Инсон ҳуқуқларининг учинчи авлодига коллектив ҳуқуқ, яъни озчилик ҳуқуқи, шунингдек, халқлар ҳуқуқи киради. XX асрнинг 80-йилларида БМТ озчилик халқларнинг ҳуқуқлари тўғрисида ҳужжатлар ишлаб чиқади, халқаро ҳудудий нормалар қабул қилинади. Ушбу ҳужжатни ишлаб чиқишга Хельсинки жараёни, Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Кенгаши ўз ҳиссасини қўшади.

Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин: тинчлик ва хавфсизлик ҳуқуқи; қуролсизланиш ҳуқуқи; ривожланиш ҳуқуқи; соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ.

Айрим олимлар одамлар жамоаси ёки халқлар эмас, балки фақат индивид-гина ҳуқуқ ва эркинликка эга бўлиши керак деб, ҳуқуқларнинг учинчи авлоди-

га қарши чиқадилар ва шу билан бир вақтда, назаримизда, кўпчилик олимлар халқлар ҳуқуқларини ҳақли равишда инсон ҳуқуқларига киритадилар. Халқлар ҳуқуқи нисбатан яқинда пайдо бўлган. Улардан бири халқаро ҳужжатларда мустаҳкамланган, бошқалари қайта ишлаш ва кейинчалик ҳуқуқий расмийлаштиришни талаб қилади.

Инсон ҳуқуқларига доир тасаввурлар вақт ва макон бўйича ўзгариб туради. Аста-секин янги ҳуқуқ, хусусан — ҳамкорлик ҳуқуқи вужудга келади, ҳаётдаги янги ҳақиқатлар туфайли илгари мавжуд бўлган ҳуқуқлар мазмунига аниқлик киритиш амалга ошади. Глобаллашув шароитида инсоният олдида пайдо бўлган янги муаммоларни, яъни табиий атроф-муҳит ҳолатининг кескин ёмонлашуви, табиий ресурсларнинг чекланганлиги, янги турдаги қуролларнинг ишлаб чиқарилиши, ривожланган давлатлар билан ривожланаётган давлатлар ўртасидаги тафовутнинг кенгайиб бориши ва ҳ.к.ларни англаб етиш натижа-сида барқарор ривожланиш, шу жумладан инсон ҳуқуқлари ўлчами назарияси ифодалаб берилди.

Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ҳамкорликнинг ҳозирги босқичи яна шуни-си билан таърифланадики, жуда кўплаб мамлакатлар бундай ҳамкорликнинг нақадар муҳимлигини англаб етмоқдалар ва инсон ҳуқуқлари бўйича шартномаларнинг иштирокчисига айланмоқдалар ҳамда бу инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро ҳамкорликнинг универсал тизими аста-секин шаклланаётганлиги ҳақида сўз юритиш имконини беради.

Шундай қилиб, инсоният турмушининг янги ҳақиқат шарт-шароитлари улар олдида янги муаммоларни қўймоқда ва бу муаммоларни, жумладан инсон ҳуқуқлари соҳасидаги муаммоларни ҳал этиш йўллари ва воситаларини излаб топишни талаб қилмоқда.

2.3. Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари концепцияси ҳозирги ривожланиши босқичининг хусусиятлари

Ҳозирги кунда давлатлар, шу жумладан мустақил Ўзбекистоннинг ривожланиш тарихи шахс ҳуқуқ ва эркинликлари институтининг ривожланиши ва такомиллашуви билан чамбарчасдир. Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ижтимоий муносабатларнинг ривожланиш даражасига фаол таъсир кўрсатувчи кадриятлар йўналишидир. Улар инсон ва умуман, жамиятнинг ҳар томонлама ривожланишига қулай шарт-шароит яратиш орқали давлатнинг алоҳида шахслар билан ўзаро муносабатлари даражасини белгилаб беради.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари концепциясининг вужудга келиши ва ривожланиши давлат мустақиллигининг қўлга киритилиши билан бевосита боғлиқдир. Бунда инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг умумэтироф этилган халқаро андозалари соҳасини объектив таҳлил этиш ҳамда уларни миллий қонунчиликка имплементация қилишнинг аниқ имконияти пайдо бўлди.

Ҳозирги кунда мустақил давлатлар доирасида инсон ҳуқуқлари концепцияси борасида тўпланган тарихий тажрибани ўрганиш ва қўллаш учун шарт-

шароитлар яратилмоқда. Эслаш жоизки, мустақил Ўзбекистон қўшилган биринчи халқаро ҳужжат Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларацияси ҳисобланади.

Албатта, инсон ва фуқаро ҳуқуқлари тўғрисидаги ҳар қандай декларацияни ҳуқуқий давлат шароитида амалга оширишгача — масофа узок, аммо тарихнинг кўрсатишича, мақсадга эришиш йўлини белгилаб берувчи бундай декларациясиз талаб қилинган даражадаги ҳуқуқий ҳақиқатга эришиш йўли ундан ҳам узокдир. Ушбу муносабатда Ўзбекистон Республикаси ўзини ҳуқуқий демократик давлат ва халқаро ҳамжамиятнинг ажралмас қисми сифатида эътироф этган ҳолда тарихида илк бор конституциявий даражада инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини олий қадрият деб эълон қилди. Давлат инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг устуворлигидан келиб чиққан ҳолда шу орқали инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига риоя қилиш бўйича давлат ички ва халқаро мажбуриятларни ўз зиммасига олади.

Ўзбекистон Республикасининг ҳозирги ривожланиш босқичлари инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш ва ҳимоя қилиш тизимини доимий равишда такомиллаштириб борилаётганлиги билан таърифланади. Мустақиллик йиллари инсон ҳуқуқлари ғояси жамоатчилик онгидан мустаҳкам ўрин олди ва шу йиллари мамлакатда амалга оширилган умумий демократик жараёнлар билан қонуний боғланган. Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ислоҳ Каримов раҳбарлигида мамлакат гуманитар соҳада жаҳон ҳамжамиятининг асосий стандартлари (андозалари)ни қабул қилди, инсон ҳуқуқларига риоя этиш ва уни ҳимоя қилиш бўйича ўзига мажбурият олди, бу ҳуқуқлар табиий ва ажралмас эканлиги, инсонга туғилганидан бошлаб мансублиги, барчага, аввало давлат ҳокимиятига бирдек амал қилиши, уларнинг ҳеч бир тўсқинликсиз амалга оширилишининг кафолатланиши шартлигига қўшилди.

Ўзбекистон, ҳуқуқий ва ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларни амалга ошира туриб, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган нормалари принципларига мувофиқ миллий тизимда босқичма-босқич шакллантирди.

Ўзбекистон ички ва ташқи сиёсат соҳасида янгилиниш ва таракқиётнинг ўз мустақил йўлини танлади. Мамлакат универсал халқаро ташкилотларга, шунингдек етакчи минтақавий халқаро ташкилотларга аъзо бўлди ва улар фаолиятида фаол қатнашди, улар ичида БМТ ва унинг ихтисослашган муассасалари асосий ҳисобланади. Бундан ташқари, Ўзбекистон инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги асосий халқаро ҳужжатларга қўшилди. **Мустақиллик даврида Ўзбекистон сиёсатида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги асосий принциплар шаклланди. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:**

биринчидан, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда миллий манфаатларнинг устуворлиги;

иккинчидан, демократик ислоҳотларни амалга оширишнинг тадрижийлиги ва босқичма-босқичлиги;

учинчидан, ўз халқаро мажбуриятлари билан умумэтироф этилган демократия ва инсон ҳуқуқлари принципларига содиқлик;

тўртинчидан, миллий манфаатлардан келиб чиқиб, инсон ҳуқуқлар соҳасида халқаро ҳамкорликни ривожлантириш.

Ушбу принципларга асосланиб мамлакатда халқаро стандартларни инсон ҳуқуқ ва эркинликларига жорий этиш амалга оширилмоқда. Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тизими ва механизмларини ривожлантириш асосий масала — инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро мажбуриятларга оғишмай риоя қилиш ва демократик ҳуқуқий давлат куриш мақсадида амалга оширилади.

Мустақиллик йиллари мамлакат парламенти томонидан инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасига тааллуқли 15 та кодекс ва 500 дан ортик қонунлар қабул қилинди. Асосий қонунчилик ҳужжатларидан қуйидагиларни алоҳида қайд этиш мумкин: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси; “Фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) тўғрисида”; “Конституциявий суд тўғрисида”; “Сиёсий партиялар тўғрисида”; “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”; “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”; “Ахборот олиш эркинлиги ва кафолатлари тўғрисида”; “Журналистлик фаолиятини ҳимоя қилиш тўғрисида”; “Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида”; “Аёлларга кўшимча имтиёзлар тўғрисида”; Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларни бузадиган ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида”; “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”; “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”; “Адвокатура тўғрисида”; “Одам савдосига қарши курашиш тўғрисида” ги ва бошқа қонунлар шулар жумласидан.

Таъкидлаш жоизки, **Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларига оид қонунчиликнинг амалий тизими мавжуд ва уларга шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги қонунлар қиради.**

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчиликнинг негизи — мамлакатимизда инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларининг юридик кафолати бўлган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси зиммага олган халқаро мажбуриятлари ижросини бажарилиши юзасидан ўз вақтида ҳисобот беради. Ўзбекистон 1998 йилдан бошлаб БМТнинг тегишли Кўмитасига мунтазам равишда миллий маърузалар жўнатиб туради. Мустақиллик йиллари Конвенция ва Пактларнинг бажарилиши тўғрисида 30 дан ортик миллий маърузалар тайёрлаб жўнатилди.

Мамлакатда қонунчилик асослари яратилиши билан параллел равишда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш механизмларини институционал расмийлаштириш борасида улкан ишлар амалга оширилди. Ушбу жараёнда давлат асосий ташаббускор бўлди. Инсон ҳуқуқлари бўйича БМТнинг Иккинчи Жаҳон конференциясининг (Вена, 1993 й.) ҳар бир мамлакатда инсон ҳуқуқлари институти ташкил қилиш бўйича чақириғига жавобан **Ўзбекистонда қуйидаги демократик институтлар ташкил этилди:**

- Конституциявий суд;
- Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман);
- Ўзбекистон Республикасининг Инсон ҳуқуқлари бўйича Миллий маркази;
- Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонунчилик ҳужжатлари мониторинги институти;
- Қонунчилик палатасининг демократик институтлар, нодавлат ташкилотлар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари бўйича Қўмитаси.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг давлат тизимидан ташқари ҳуқуқни муҳофаза қилувчи нодавлат ташкилотларнинг ривожланишига ҳам катта аҳамият берилмоқда. Улардан қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин: “Ижтимоий фикр” жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази, Судьялар ассоциацияси ва Адвокатлар палатаси, Хотин-қизлар қўмитаси ва бошқ. Мамлакатимизда ҳаммаси бўлиб 5000 дан ортиқ нодавлат ташкилотлар рўйхатга олинган.

Ўзбекистондаги миллий институтлар ва нодавлат ташкилотлар турли халқаро ташкилотларнинг вакиллари билан узвий ҳамкорликда ахборот-маърифий фаолият бўйича катта ишларни амалга оширмоқдалар. Ўзбекистонда ҳар йили инсон ҳуқуқлари соҳасидаги долзарб муаммолар ва ушбу соҳадаги асосий халқаро стандартлар бўйича 50 дан ортиқ семинар-тренинглар, ўқув курслари, конференциялар, давра суҳбатлари ўтказиб келинмоқда.

Таъкидлаш жоизки, мамлакатимизнинг барча мактаблари ва олий таълим муассасаларида, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг “Инсон ҳуқуқлари назарияси ва амалиёти” кафедрасида “Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси” фани ўқитилади. Ушбу кафедра базасида 2011 йилда “Инсон ҳуқуқлари бўйича ресурс маркази” очилди ва бу ерда ички ишлар идоралари тингловчилари, курсантлари ва ходимлари ўртасида инсон ҳуқуқлари соҳасидаги билимларни тарғиб қилиш борасида ҳар томонлама ва кенг миқёсдаги ишлар олиб борилади. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси сайтида Ресурс марказига бағишланган алоҳида саҳифа ажратилган.

Бундан ташқари, давлат институтлари ахборот-маърифий доирада илмий-ноширлик ишларини амалга оширадilar. Ўзбекистоннинг инсон ҳуқуқлари муаммолари билан шуғулланаётган барча вазирлик ва идоралари ўзларининг хусусий босма нашрларига эга бўлиб, уларнинг саҳифаларида бу масалага устувор аҳамият берилади. Ҳаммаси бўлиб 20 дан ортиқ ихтисослашган юридик газета ва 5 та журналда инсон ҳуқуқлар муаммоси ёритиб борилади. Инсон ҳуқуқлар бўйича Миллий марказ томонидан ўзбек, рус ва инглиз тилларида чоп этиладиган “Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари”, “Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари” журналлари етакчи нашрлар ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида сўнгги йиллар давомида ижтимоий сиёсатни амалга оширишда аёллар ва болаларга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Хусусан, 1997 йилнинг Ўзбекистон Республикасида Инсон фаровонлиги йили; 1998 — Оила йили; 1999 — Аёллар йили; 2000 — Соғлом авлод йили; 2001 — Аёллар ва болалар йили; 2002 — Қарияларни қўллаб-қувватлаш йили; 2007 — Ижти-

мой ҳимоя йили; 2008 — Ёшлар йили; 2010 — Баркамол авлод йили; 2011 — Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик; 2012 — Мустақкам оила йили деб аталиши шундан далолат беради.

Шунингдек, нодавлат ташкилотлари фаолиятида хотин-қизларнинг ижтимоий фаоллигини ошириш Ўзбекистон учун хосдир. Мамлакатда рўйхатга олинган нодавлат ташкилотларининг ярмидан ортиғи хотин-қизларга тегишли ёки аёллар томонидан бошқарилади.

Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳужжатларни ўрганиш ва амалда қўллаш борасида Ўзбекистон Республикаси бу соҳада давлат фаолиятининг йўналишлари ва шакллари тўғри белгилаб олиш имкониятини бермоқда. Халқаро конвенциялар бир қанча зарур вазифаларни бажариб, давлат томонидан инсон ҳуқуқ ва эркинликлари қандай асосий йўналишлар бўйича кафолатланганлигини аниқлайди. Уларга қуйидагилар киради: консултатив функция — инсон ҳуқуқларини таъминлаш қоида ва стандартлари; тузатиш киритиш функцияси — инсон ҳуқуқларини амалга оширишнинг ҳуқуқий ва ташкилий механизмларини такомиллаштириш; превентив функция — инсон ҳуқуқлари бузилишининг олдини олиш; назорат функцияси — давлатнинг инсон ҳуқуқларига риоя қилишга доир маъруза ва ҳисоботларини, инсон ҳуқуқларининг бузилишига доир мурожаатларни кўриб чиқиш; давлатга ёрдам кўрсатиш функцияси — моддий, ҳуқуқий, методик, техник ва ҳоказо.

Ўзбекистон Республикаси учун инсон ҳуқуқлари бўйича мажбурий бўлган асосий халқаро ҳужжатларнинг аҳамиятига оид масаланинг таҳлили, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг самарали тизимини яратишга ёрдам берганлигини кўрсатди, ва айниқса:

биринчидан, халқаро стандартларни миллий қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш амалиётига босқичма-босқич имплементация қилишнинг ўзига хос модели яратилди¹;

иккинчидан, инсоннинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига риоя этилиши ҳамда парламент мониторинги ва ҳуқуқ ва эркинликларга дахлдор ижро ҳокимияти органлари устидан назоратни ҳам ўз ичига олган халқаро норма ва принципларнинг бажарилиш мониторингининг миллий тизими шакллантирилди;

учинчидан, халқаро стандартлар ва талабларга асосланган ҳолда қонунчилик, ижроия ва суд органлари томонидан инсон ҳуқуқ ва эркинликларига риоя қилиш бўйича кўмаклашадиган қўшимча миллий институтлар ташкил қилинди;

тўртинчидан, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Бош прокуратурада ўзининг ҳудудий таркибий бўлинмаларига эга бўлган инсон ҳуқуқлар бўйича махсус бошқармалар ишлаб турибди;

бешинчидан, инсон ҳуқуқлари масалалари бўйича мактабгача ва мактаб ёшидаги болалар, ўрта махсус ва олий таълим ўқув муассасалари талаба-

1 Масалан, ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида халқаро стандартлар ва 2008 йили «Хабас корпус» институти киритилгач, жамият, суд-ҳуқуқ тизими, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ва бутун аҳоли бу ўзгаришларга уч йил тайёргарлик кўрди.

лари, тегишли институтлар, марказлар, малака ошириш курслари доирасида инсон ҳуқуқлари соҳасида ўз билим даражасини ошираётган давлат хизматчилари, ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва суд тизими ходимлари, педагогика, тиббиёт ва ижтимоий соҳа ходимларини ўз ичига олган таълим тизими шакллантирилди;

олтинчидан, Ўзбекистонда 1997 йилдан бошлаб, ҳар йили инсон ҳуқуқларининг муҳим сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий жиҳатларини ҳал қилишга бағишланган амалиёт киритилди. Масалан, агар 1997 йилини инсон ҳуқуқ ва манфаатларига бағишланган бўлса, 1999 йил — аёллар ҳуқуқларига, оналик ва болаликни муҳофаза қилишга бағишланди, 2005 йил — соғлиқни сақлаш, 2006 йил — хайрия ва тиббиёт ходимларига, 2007 йил — аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишга, 2010 йил — баркамол авлодни ҳимоя қилишга ва 2011 йил — кичик бизнес ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлашга бағишланди;

еттинчидан, Ўзбекистоннинг БМТ олдида турли тоифадаги фуқароларнинг ҳуқуқлари бўйича мамлакатнинг халқаро мажбуриятларини ўз вақтида бажарганлиги тўғрисидаги миллий маърузанинг тайёрланиши ва жўнатилишида ифодаланадиган халқаро талабларга жавоб берадиган ҳисобот бериш тизими шаклланди;

Ўзбекистон умумэтироф этилган халқаро ҳужжатларнинг қоидаларини бажариш доирасида ўзининг сиёсий, иқтисодий ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ривожлантириши, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш ва ҳимоя қилиш учун ҳар томонлама қулай шарт-шароитлар яратишини давом эттириш лозим.

Шундай қилиб, Ўзбекистоннинг инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги кўплаб халқаро ҳужжатларга қўшилиши, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш соҳасида халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган нормаларида мустаҳкамланган инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, унга риоя этиш ва ҳимоя қилишга интилиш, шунингдек инсониятнинг ушбу соҳада тўплаган тажрибаларидан фойдаланиш, инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг оптимал механизмларини яратиш борасидаги муаммоларига жиддий муносабатидан дарак беради.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ТУШУНЧАСИ ВА ШАХСНИНГ ҲУҚУҚИЙ МАҚОМИ

3.1. Инсон ҳуқуқлари тушунчаси ва мазмуни

Олдинги бобда инсон ҳуқуқлари концепцияси (ғоялари) тараққиётининг тарихий илдизлари очиб берилган эди. Турли дунё халқлари жамият тараққиётининг фалсафий, диний ва тарихий хилма хиллиги шахс тушунчаси, унинг жамият ҳаётидаги ўрни ва ўзаро муносабатидаги фарқни белгилаб берди.

“Инсон”, “индивид” “шахс” тушунчаларидаги фарқ турли маданий тизимларда инсон ҳуқуқларини тушунишдаги қарашларга боғлиқдир.

Кўрсатиб ўтилганидек, инсон ҳуқуқлари тушунчаси, ушбу тушунча асоида ётган назарий ва ҳуқуқий концепциялар билан боғлиқдир. Умуман олганда, инсон ҳуқуқларини тушуниш бўйича, икки хил қараш ёки йўналиш ажратилади.

Инсон ҳуқуқлари бўйича биринчи тушуниш табиий-ҳуқуқий концепция (ёки назарий) доирасидир.

Иккинчи йўналиш (ёки қараш) позитивизм назария доирасидир.

Табиий ҳуқуқ доирасида, инсон ҳуқуқлари — инсонга туғилиши биланок берилган ва тегишли бўлган қадриятлар мажмуидир. Шунинг учун ҳам уларни ажралмас деб аташади. Айнан, табиий ҳуқуқ ва унинг мафкураси туфайлигина биз яшаш ҳуқуқи, эркинлик ва хавфсизлик, инсоний қадр-қиммат ва ор-номусга бўлган ҳуқуқ, виждон эркинлиги ҳуқуқи, сўз ва эътиқод, мулкка бўлган ҳуқуқ, каби ҳуқуқларни алоҳида ажратиш кўрсатишимиз мумкин.

“Инсон ҳуқуқлари” тушунчасининг ўзи, аввалданок инсоннинг моҳиятини очиб берувчи, уни инсон сифатида ўзини тута билишини кўрсатиб берувчи қадриятлар билан чамбарчас боғлиқ бўлган табиий ҳуқуқнинг пайдо бўлиши билан вужудга келди.

Инсон ҳуқуқлари инсон табиатига оид шундай ҳуқуқлардирки, уларсиз инсон инсоний мавжудот сифатида мавжуд бўла олмайди. Ушбу ҳуқуқ ва эркинликлар инсонга ўзининг инсоний сифатларини, интеллектини, қобилятини ривожлантириш, улардан фойдаланиш ҳамда руҳий ва бошқа эҳтиёжларини қондириш имкониятини беради.

Инсон ҳуқуқлари тушунчасини юридик мазмунда “инсон”, “шахс”, “фуқаро” тушунчаларидан алоҳида ишлатиб бўлмайди.

Юридик фанлар **“шахс”** тушунчасини кўпинча, ҳуқуқ ёки ҳуқуқий муносабатлар субъекти ҳақида сўз кетганда, ишлатади.

“Инсон” тушунчаси яқиндагина юридик фанларга киритилган бўлиб, у айнан инсон ҳуқуқларини ҳам миллий, ҳам халқаро даражада тан олиниши билан боғлиқдир. “Бизнинг фикримизча, — дейди профессор А. Х. Саидов, — “умуэмътироф этилган инсон ҳуқуқлари” атамаси халқаро ҳужжатлар аҳамиятини “халқаро стандартлар” атамасидан кам бўлмаган даражада акс эттиради”, чунки улар давлатлараро даражада ишлаб чиқилади, давлатлараро ҳамкорликни тартибга солишга мўлжалланади, ўз юрисдикцияси доирасида инсон ҳуқуқларига ҳурматни таъминлаб бера олмайдиган аҳволда қолган, ўз халқи ва халқаро ҳамжамият олдида инсон ҳуқуқларига риоя этиш юзасидан жавобгарликка тортилувчи давлатга нисбатан йўналтирилади”¹

Инсонларни бирлаштирган жамият ишлаб чиқариш ва моддий бойликларни тақсимлаш жараёнида, шунингдек сиёсий, маданий ва ижтимоий борлиқнинг бошқа соҳаларида иштирок этувчи турли алоқалар тизимида жойлашган муайян кишилардан ташкил топган.

Юридик адабиётлар ва қонунчиликда инсон ҳақида гапира туриб, **шахс, фуқаро, субъект** каби атамалар ҳам ишлатилади. Инсон ижтимоий алоқалардан ташқари олинган, яъни тирик мавжудот, инсоният наслининг вакили сифатида қаралиши мумкин. **“Инсон”** тушунчаси инсоният наслининг биологик моҳиятини ифодалайди, унинг қобилияти онгли фаолият юритишдир. Шахс тушунчаси инсоннинг ижтимоий моҳиятини ифодалайди, унинг қобилияти бошқа кишилар билан кўпс онли ижтимоий алоқаларга киришишдир. **Фуқаро** — бу унинг давлат билан муносабатларидан олинган инсондир, яъни маълум ҳуқуқий мақомга эга бўлган шахс.

Ўзининг келиб чиқиши жиҳатидан, табиат ижодидир, шахс — бу жамият самарасидир, фуқаро — давлатнинг тараққиёт босқичларида юзага келувчи маҳсулидир. **Инсон, шахс, фуқаро** тушунчалари индивиднинг турли жиҳатларини акс эттиради:

биринчи — моддий (биологик) негиз,

иккинчи — ижтимоий сифатлари,

учинчи — давлат — ташкилий жамиятдаги шахс мақоми.

Ушбу атамаларнинг умуммаънавий мазмуни турлича бўлсада, инсонга, ҳуқуқий мақомга эга бўлган жамият аъзосига нисбатан уларни синонимда қўллаш кам учрайдиган ҳолат эмас. Албатта, бунда эътиборга олиш лозимки, ҳар қандай шахс ҳам у ёки бу давлатнинг фуқароси эмас, “шахс” ёки “субъект” атамалари нафақат инсонга нисбатан, балки ҳуқуқий муносабатларнинг бошқа субъектларига нисбатан ҳам қўлланилади. Гўдак, руҳий хаста одам, ақли заиф киши тўлақонли шахс ҳисобланмайди. Ҳуқуқ фуқаронинг шахсий ҳислатларини муомалага лаёқатлиликнинг куйидаги тоифаларига бўлади: тўлик, нотўлик ва қисман, шунингдек, ақли расо ва ақли норасолик тоифаларига ажратади.

1 Саидов А. Х. Международное право прав человека: Учебное пособие / Отв.ред. акад. Б. Н. Топорнин. М., 2002. — С. 80.

Индивиднинг биологик ва ижтимоий ҳуқуқий хислатларининг ўзаро алоқаси шакл шубҳасиздир: биологик хислат шахснинг моддий асосида юзага чиқса, ижтимоий хислат унинг ҳуқуқий мақомини шакллантиради. Инсоний, ижтимоий ва ҳуқуқий хислатлар ўртасида тўғридан-тўғри ва шу билан бир қаторда унинг акси бўлган, тесқари муносабат ҳам мавжуддир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида асосий ҳуқуқ ва эркинликларда келтирилган инсоннинг ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликлари ажратиб кўрсатилганлигига эътибор қаратиш лозимдир. Инсонни бу тариқа “иккига бўлиш” нинг маъноси нимада? Шундоқ ҳам инсон ихтиёрига маълум фаолият доираси бериб қўйилади ва бунга давлат аралашиси мумкин эмас (масалан, шахсий ҳаётга, оила қуришга бўлган ҳуқуқ), яъни булар инсоннинг туғилиши билан юзага келувчи унинг табиий ҳуқуқларидир. Давлат бу муносабатларга аралашидан тийилар экан, унинг зиммасига нафақат ўз аралашувидан, балки ҳар қандай бошқа аралашувлардан ҳимоя қилиш юклатилади. Шу тариқа, фуқаролик жамиятида инсон ҳуқуқлари асосида инсоннинг ўз тақдирини ўзи белгилаш, ўз эҳтиёжларини амалга ошириши учун шароит яратилади.

С. О. Тошбоевнинг фикрига кўра, турли одамларда ўз олдларига қўйган мақсадларини амалга ошириш учун қулай усуллар тўғрисидаги тасаввурлари турлича бўлади ва бу табиий ҳолдир. Ҳатто икки одамда, икки гуруҳда ёки икки турли маданиятда бир хил эҳтиёжлар мавжуд бўлмайди ва ҳеч қандай таълим усули, барча одамларни, барча гуруҳларни ва бутун жамиятни тенг даражада қониқтирмайди.²

Фуқаро ҳуқуқлари давлат ва индивид ўртасидаги, давлат уларнинг амалга ошириши учун фаол қўмаклашадиган, муносабатлар доирасини белгилаб беради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг “Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари” деб номланган 2-бўлимида баён этилган тамойил бўйича инсон ҳуқуқлари орасидаги фарқлар кўриб чиқилган. Инсон ҳуқуқлари тўғрисида гап кетган жойда, Конституцияда “ҳар ким ҳуқуқларга эга”, “ҳар ким ... мумкин” ва шу каби таърифлардан фойдаланилган. Бу каби таърифларнинг қўлланилиши кўрсатилган ҳуқуқ ва эркинликлар, у фуқаро бўладими, хорижлик ёки фуқаролиги йўқ шахс бўладими, Ўзбекистон ҳудудида жойлашган ҳар қандай одамга тегишли эканлигини эътироф этилишига урғу беради.

Шулар қаторида, Конституцияда, фақат Ўзбекистон Республикаси фуқароларига тегишли бўлган ҳуқуқлар ҳам бириктириб қўйилган. Булар, асосан сиёсий ҳуқуқлар (32-, 33-, 34- ва бошқ. моддалар) бўлиб: давлат ва жамоат ишларини бошқаришда, йиғилиш, митинг ва намойишларда қатнашиш ҳуқуқи, сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи ва бошқалардир.

2 Образование в области прав человека: национальный и зарубежный опыт / Отв. ред. А. Х. Саидов. — Ташкент: Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека, 2011. — С. 11.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактда куйидагича таърифларни кўриш мумкин: “ҳар бир шахс эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эгадир” (9-модда), “барча шахслар судлар ва трибуналлар олдида тенгдирлар” — бу ва бошқа шахсий ҳуқуқлар инсонга нисбатан, у ёки бу давлатнинг фуқароси бўлишидан қатъий назар шу тарзда баён этилган. Аммо, сиёсий ҳуқуқлар (давлат ишини юритишда қатнашиш, овоз бериш ва сайланиш, ўз мамлакатида давлат хизматида тенг ва умумий шартлар асосида жалб этилиш) бириктириб қўйилган 25-моддада, “ҳар бир фуқаро” деган атама ишлатилган. “Инсон” ва “фуқаро” атамалари ўртасидаги фарқлар асносида ҳуқуқий мақом, хусусий ва умумий манфаатлар доирасидаги фарқлар ётади.

Индивиднинг давлат билан ҳуқуқий муносабатларида, уни мақомининг сиёсат, маданият, иқтисодиёт соҳасидаги хилма-хиллигига батамом путур етмайди. Бунинг учун “шахс” махсус тушунчаси ишлатилади.

Ҳар бир одам, жамиятнинг тўлақонли аъзоси бўлиши учун, унда бевосита қатнашиш учун, табиат ва жамият ҳақида у ёки бу даражада билимларга эга бўлиши, нутққа эга бўлиши ва мавжуд ижтимоий қоидаларни ўрганиши, касб эгаси бўлиши ва маданият ютуқлари билан танишиши лозим. Шундан сўнггина, у ижтимоий муносабатлар тизимида, маълум ижтимоий гуруҳ, меҳнат жамоаси, жамоат ёки сиёсий ташкилот аъзоси, мулк эгаси, моддий ва маънавий бойлик ишлаб чиқарувчиси сифатида, бир сўз билан айтганда, ижтимоий борлиқнинг аниқ бир доирасида иштирок этади. Маълум бир инсоннинг ижтимоий алоқалар қатнашчиси сифатида тавсифловчи хусусиятлар мажмуи шахс тушунчасини қамраб олади.

Аниқ бир шахс, ҳар доим индивидуалдир. Табиатда бир хил, бир-бирига ўхшаш шахслар бўлмайди. Ваҳоланки, айна пайтда, инсоннинг маълум ижтимоий одамлар гуруҳи вакили сифатида умумий белгилари мавжуддир (ишчи, олим, жиноятчи шахси ҳақида гапириш мумкин).

Айтиб ўтиш жоизки, **табиий–ҳуқуқий назария ўзининг диний, рационализм нуқтаи назаридан талқинига эгадир.**

Барча диний ҳуқуқий тизимлар (ислом ҳуқуқи, христианлик ҳуқуқи ва ҳок.) инсоннинг табиий ҳуқуқларини (яшаш ҳуқуқи, эркинлик, шаъни, мулк, умумий кадр-қиммат ва ҳоказоларга бўлган ҳуқуқлар) Худо томонидан берилган, деб эътироф этади. Рационалистлар эса табиий ҳуқуқлар инсонга табиат томонидан берилган ва шунинг учун ҳам улар табиийдир, деб ҳисоблашади.

Табиий ҳуқуқий назария тарафдорларига қарши позитивизм тарафдорлари *инсон ҳуқуқлари — бу инсонга унинг инсоний эҳтиёжларини амалга ошириши учун лозим ва керак бўлган, давлат томонидан тақдим этилган маълум чоралардир, деб ҳисоблайдилар.*

Ушбу ёндашувга мувофиқ, айнан, давлат инсоннинг эркинлиги доираси ва чегарасини белгилайди ва тақдим этади. Ва, қайсидир жиҳатдан бу тўғри ҳам. Давлат ва унинг саъй ҳаракати эвазига, унинг таълим, меҳнат, дам олиш, ижтимоий таъминот, соғлиқни таъминлашга бўлган ҳуқуқлари таъминланади. Ҳам сиёсий, ҳам шахсий ҳуқуқлар, ушбу назарияга мувофиқ давлатга боғлиқдир.

Ушбу икки йўналиш, ҳам табиий-ҳуқуқий, ҳам позитивизм нуктаи назаридан ёндашув инсон ҳуқуқларини тушунишга нисбатан бутунлай қарама-қарши қарашларни акс эттиради. Ҳақиқат ҳар доим ўртада бўлади-ку.

Бир қатор олимлар инсон ҳуқуқларини замонавий ҳуқуқ соҳаси сифатида қарашади. Уларнинг фикрича, бу ҳуқуқ соҳаси асосий ҳуқуқ ва эркинликларни ҳеч қандай камситишларсиз, ҳам тинчлик, ҳам қуроли мижозлар даврида таъминлаш ва уларга риоя қилиш, шунингдек, ушбу ҳуқуқларнинг бузилишига нисбатан жавобгарлик жорий қилиш бўйича давлатнинг мажбуриятларини белгилайдиган қоида ва тамойиллар мажмуидан ташкил топади.

Ушбу таърифдан инсон ҳуқуқларини тушунишда муҳим бўлган қатор хусусиятларни ажратиш мумкин:

биринчидан, инсон ҳуқуқлари — ҳуқуқ бузилишига нисбатан жавобгарлик белгилловчи қоида ва тамойиллар мажмуи;

иккинчидан, инсон ҳуқуқлари — давлат ўзига маълум мажбуриятларни оладиган, давлат ва инсон ўртасидаги ўзаро муносабатлардир;

учинчидан, инсон ҳуқуқлари — давлат органлари томонидан риоя қилинади, таъминланади ва рағбатлантирилади;

тўртинчидан, инсон ҳуқуқлари тенгликни назарда тутди ва жинсий, irqий ва этник белгиларига кўра камситишни йўқотишни кўзда тутди;

бешинчидан, инсон ҳуқуқлари ҳам тинчлик, ҳам қуроли мижозлар пайтида риоя этилишни ва таъминланишни назарда тутди;

Давлат ҳимоясининг кафолати бевосита давлатнинг мазкур ҳуқуқларни тан олиши, риоя этиши ва кўриқлаши юзасидан мажбуриятлари билан боғлиқ. Шунинг учун, қонунчилик фаолиятининг инсон ҳуқуқларига мувофиқлиги Конституция томонидан ижро ва қонунчилик ҳокимиятига йўналтирилган муҳим шартдир.

Универсал қимматга эга бўлган инсон ҳуқуқлари, Ўзбекистон Республикасининг жамият ҳаётининг ижтимоий сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётининг барча соҳаларидаги фаолиятининг концептуал асосини ташкил этади. Жаҳон ҳамжамиятининг тўлақонли аъзоси сифатида Ўзбекистон Республикаси инсон ҳуқуқлари устуворлигини сўзсиз тан олади ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва рағбатлантиришни ўзининг стратегик муҳим вазифаси сифатида кўради¹.

Энг кўп тарқалган таърифлардан бирига кўра, инсон ҳуқуқлари — **инсонга ўзини инсон сифатида намоён қилиши, моддий, ижтимоий ва бошқа неъматлардан фойдаланиши учун тақдим этилган ижтимоий ва юридик имкониятдир**. Ушбу ижтимоий ва юридик имкониятлар давлат ва жамият ҳаётининг ижтимоий, иқтисодий ва маданий шароитлари ва даврнинг маълум тарихий хусусиятлари билан юзага келади. Айнан, шунинг учун ҳам инсон ҳуқуқлари таракқиёти ҳақида турли тарихий даврларда ва инсон ҳуқуқлари халқаро стандартлари мавжудлиги нуктаи назаридан турли цивилизацияларда ва турли

1 Международное публичное право: Учебник. — Т.:ТГБИ, 2003 — С. 335

мамлакатларда инсон ҳуқуқларини амалга ошириш шакллари ҳақида гапириш мумкин.

Ушбу таърифни тавсифлашда қуйидаги ўзига хос хусусиятларни эътиборга олиш лозим:

биринчидан, “инсон ҳуқуқлари” тушунчаси инсоннинг юридик ва ижтимоий имкониятлари орқали очиб берилади. Ушбу таърифда инсон ҳуқуқлари — инсоннинг жамиятдаги реал эркинликлари даражасини, яъни у жамиятда нимани амалга ошириши мумкинлигини акс эттирувчи мезондир;

иккинчидан, ушбу имкониятлар инсонга бу дунёда ўз олдига қўйган мақсадларини амалга ошириш имконини беради. Мисол учун, нега эркинлик, шаън, кадр-қиммат, тенглик энг зарурий қадриятлар ҳисобланади ва қонун билан муҳофаза қилинади;

учинчидан, инсон ҳуқуқларини ҳар доим аниқ ва ҳар бир давлатда амалга оширишнинг ўзига хос хусусияти мавжуд, бу ҳар бир давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётига боғлиқ.

Инсон ҳуқуқларининг ушбу таърифи уни қонун билан боғлайди, яъни инсон ҳуқуқлари маълум эркинлик чоралари (кўлами) ни ифодалайди, инсон ҳуқуқлари маълум ҳулқ-атвор, каби қонун билан алоқадор ва давлат томонидан белгиланади.

Шу тарика, таъкидлаш мумкинки, **инсон ҳуқуқлари худди индивид ва шахс ҳуқуқлари каби жамиятда ҳуқуқ ва мажбуриятлар эгаси каби тўғри талқин қилиш муҳим аҳамият касб этади.**

3.2. Шахснинг ҳуқуқий мақоми тушунчаси: таркиби ва турлари.

Жамиятда шахснинг ўрни ва аҳамиятини ўрганиш нафақат гуманитар фанларнинг, балки юридик фанларнинг ҳам вазифасидир. Шахсга бўлган эътибор инсон ҳуқуқларига бўлган умумий манфаатнинг шартидир, бунда нафақат иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётни талқин этишда, балки шахс муаммоларини ечишга ҳам йўналтирилгандир. Шунингдек, инсон қадриятлар баҳосига, жамият ва шахс манфаатларининг мувофиқлашувига йўналтирилади.

Шахс ҳуқуқий мақомининг хусусиятлари ва асосий белгиларини тадқиқ этган ҳолда, кўриш мумкинки, бу ҳуқуқ ва бурчлар қаторида мавжуд бўлган ва ҳуқуқ ва бурч эгаси бўлиш ҳуқуқий лаёқати ҳақида дарак берувчи, шу жумладан, мустақил (ўз ҳаракатлари билан) ёки ўз қонуний вакиллари орқали амалга ошириш, эга бўлиш, ўзгартириш ёки тугатиш, шунингдек ноқонуний хатти-ҳаракат қилганлик учун жавоб берадиган мустақил ҳуқуқий мезондир.

Шахснинг ҳуқуқий мақоми таркиби қуйидаги элементларни ўз ичига олади:

- 1) шахснинг ҳуқуқий лаёқатини белгиловчи ҳуқуқий нормалар;
- 2) шахснинг ҳуқуқлари;
- 3) шахснинг мажбуриятлари;
- 4) ҳуқуқ субъектчилиги (ҳуқуқ лаёқати, муомала лаёқати);
- 5) фуқаролик;

- 6) юридик жавобгарлик;
- 7) ҳуқуқий муносабатлар;
- 8) қонуний манфаатлар;
- 9) ҳуқуқ тамойиллари.

Индивиднинг ҳуқуқ ва эркинликлари — унинг меъёрий ҳаёт фаолияти шартидир, у эркин фойдалана олиши мумкин бўлган маълум манфаат ва имкониятлар каталогидир. Унда бошқа инсонлар эркинликлари билан мувофиқлаштириш чоралари кўрсатилган.

Албатта, шахс ҳуқуқлари ўз ҳажми ва амалга ошириш усулларига кўра жуда кенгдир. Давлат шахс ҳуқуқларини ўзбошимчалик билан белгиламайди, у буни шахснинг табиий ҳуқуқлари ва ўша жамият иқтисодий таракқиёти даражасидан келиб чиқиб белгилайди.

Шахс ҳуқуқлари — қонун чиқарувчининг “туҳфаси” эмас, балки инсоннинг ҳаёт стандартини танлаши, муносиб ҳаёт билан таъминлашнинг реал имкониятидир. Қонун чиқарувчи ўзбошимчалик билан ҳуқуқ ва эркинликлар ҳажмини “қисқартириши” мумкин эмас, улар табиий ҳуқуқлар нормалари ва тамойиллари ҳамда инсонларнинг ўзаро ижтимоий алоқалари шартлари билан боғлиқдир. Шахснинг қонунчиликда бириктирилган реал имкониятларини чеклашнинг чегарадан чиқиши, бундай ҳуқуқларнинг ўзбошимчалик билан чекланиши охир–оқибатда ижтимоий тизимнинг издан чиқишига олиб келади.

Ўз-ўзидан ҳеч қандай шахс бир вақтнинг ўзида барча субъектив ҳуқуқларини амалга ошириши мумкин эмас. Субъектив ҳуқуқ юридик мезон сифатида маълум белгилар мажмуи орқали очиб берилади, яъни: ижтимоий манфаатлардан фойдаланиш имконияти; маълум ҳаракатларни амалга ошириш ва маълум ҳаракатларни амалга оширишни бошқалардан талаб қилиш ваколати; қонун билан белгиланган доирада фаолият эркинлиги ва бузилган ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун давлатга мурожаат этиш имконияти.

Инсон, жамиятда яшаб, бошқа одамлар билан мунтазам алоқада бўла туриб, жамиятга ва бошқа фуқароларга нисбатан мажбуриятларга эга бўлмаслиги мумкин эмас. Давлат ўз фуқаролари ҳуқуқларини таъминлаш мажбуриятини олар экан, ўз навбатида улардан ҳам юридик нормаларда белгиланган ҳуқуқий хатти–ҳаракатларни талаб этади. Шунинг учун ҳам давлат ўз талабларини индивиддан мажбуриятлар тизимида ифодалайди, уларни бажармаганлик учун юридик жавобгарлик чораларини ўрнатади. Бундан келиб чиқадики, мажбурият ҳам ҳуқуқ ва эркинликлар сингари ҳуқуқий лаёқатнинг муҳим ва зарурий элементидир.

Мажбурият — инсоннинг объектив зарурий, муҳим хатти–ҳаракати, ёки ҳаракатсизлигидир. Шу билан биргаликда айтиб ўтиш жоизки, бу каби объектив зарурат ҳар доим ҳам субъектив қабул қилинмайди ва бу норма талабларидан чиқишга олиб келади. Шунинг учун бурч — зарурий ва жоиз ахлоқдир.

Шахс ҳуқуқий лаёқати унинг “эркинлик макони”ни белгилайди, жамият, давлат манфаатларига ва бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларидан фой-

даланишларига тўғри келмайдиган, зид келадиган ҳуқуқлар чегарасини белгилайди, чеклайди, ҳуқуқий таъқиқлар мезонини белгилайди. Бундай ҳуқуқий таъқиқлар Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг инсоннинг ўз фикрларини оғзаки, ёзма, босма ёки бошқа усулда ифода этиш ҳуқуқини назарда тутувчи 19-моддасида кўрсатиб ўтилган. 19-модданинг 3-бандида айтиладики “ушбу ҳуқуқлардан фойдаланиш алоҳида мажбуриятлар ва алоҳида масъулият юклайди”. У, ўз навбатида қонун билан зарурий тарзда белгиланган бир қанча таъқиқлар мавжудки, улар:

биринчидан, бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш; **иккинчидан**, давлат хавфсизлиги, жамоат тартиби ва аҳоли саломатлиги ва ахлоқ қоидаларини сақлаш мақсадида” тақиқлар қўйилиши мумкинлиги кўрсатиб ўтилган.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактда ноинсоний, ноахлоқий ҳаракатлар — урушни, миллий, ирқий ва диний нафратни тарғиб қилувчи, камситишга чорловчи, душманлик ёки зўрликни тарғиб қилувчи (20-модда) ҳаракатларни таъқиқлаш имкониятлари кўрилган. Худди шундай таъқиқлар Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясида ҳам мавжуддир. Иқтисодий, ижтимоий, маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактда ҳам истисно тарзида демократик жамиятнинг умумий манфаатларига мувофиқлаштириш мақсадида ушбу ҳуқуқларга чеклов қўйишга руҳсат этади (4-модда).

Ҳажм жиҳатдан мажбуриятлар ҳуқуқларга ён беради. Истисноларсиз барча субъектларга тааллуқли бўлган конституциявий бурч бўлиши мумкин эмас. Лекин, ён берилиши лозим бўлган ҳуқуқлар кўп (масалан, яшаш ҳуқуқи). Ҳуқуқлардан фарқли ўларок, айрим турдаги мажбуриятлар ажралмаслик хусусиятига эга эмас, улардан қонуний асосда озод бўлиш мумкин (масалан, ҳарбий хизматдан, баъзи турдаги солиқларни тўлашдан ва ҳок.).

Ҳуқуқ ва мажбуриятлар — ҳуқуқнинг асосий элементидир. Ҳуқуқ ва бурчларда, нафақат, давлат мажбурий деб ҳисоблайдиган ахлоқ намуналари, стандартлари бириктирилади, балки шахс ҳуқуқ лаёқатининг ҳажми (шахснинг ҳуқуқий мақомининг) ҳам белгиланади.

Ҳуқуқ субъектчилиги ҳуқуқ лаёқатисиз мавжуд бўлмайди ва уларнинг алоқаси аниқлаштирилган (соҳавий) табиат касб этади.

Давлат шахс фуқаролик мақомининг у ёки бу жиҳатини белгилаб берар экан, олдиндан ҳуқуқий мақоми ҳажмини (шахс ҳуқуқ, эркинликлари ва бурчлари мажмуи) белгилайди, яъни шахс, субъектнинг мавжуд ёки юзага келувчи ҳуқуқини бутун ҳуқуқий мақом ҳажми билан эътироф этади: агар давлат шахсни ҳуқуқ субъекти сифатида тан олса, унга нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятларни юклайди. Бундай ҳолатда ҳар қайси шахсни истисносиз ҳуқуқ субъекти сифатида санаш мумкин. Ҳуқуқ ва эркинликлар ҳамда бурчлардан қандай ҳажмда фойдаланиш аниқ бир шахснинг муомала лаёқати, жавобгарлик лаёқати ва бошқалардан келиб чиқиб белгиланади. Умумий назарияда шахс субъектчилигининг асосий хусусияти унинг давлат томонидан ҳуқуқ субъекти сифатида тан олинишидир.

Қонуний манфаатлар, яъни тўғридан тўғри юридик ҳуқуқ ва мажбуриятларда бириктириб қўйилмаган, лекин қонунга зид келмайдиган манфаатлардир. Манфаат, инсоннинг ҳуқуқий муносабатлардаги ҳаракатлантирувчи кучидир, у шахснинг ўз ҳуқуқидан фойдаланишига нисбатан муносабатини белгилайди.

Инсон ҳуқуқларининг умумий назариясига мувофиқ, шахснинг ҳуқуқий мақомини бир неча турга бўлиш мумкин:

биринчидан, умумий ёки конституциявий;

иккинчидан, махсус;

учинчидан, индивидуал.

Умумий конституциявий ҳуқуқий мақом — субъектнинг ҳаётнинг иктисодий, сиёсий ва маънавий тармоқларидаги имкониятларини очиб беради. Индивиднинг ушбу мақоми фуқаронинг Конституцияда белгиланган мақоми сингари барча учун бир хил ва умумий ҳисобланади. Ушбу мақом, Асосий қонун томонидан барчага ва ҳар кимга тақдим этилган ҳуқуқ ва мажбуриятлардан таркиб топади. Шунинг учун ҳам, уни яна шунингдек, фуқаронинг Конституциявий мақоми дейиш ҳам мумкин.

Фуқаронинг мақоми — унинг давлат билан бўлган ҳуқуқий алоқасидан келиб чиқади — **фуқаролик институти**.

Амалиётдаги мавжуд мақомларни бўлиб бўлмайди: улар бир бири билан яқиндан ўзаро боғланган ва бир бирига боғлиқдир. Ҳар бир киши ўз давлатининг фуқароси бўлиб, муайян қатлам ёки гуруҳнинг аъзоси ва ўзига хос қайтарилмас шахс бўлгани учун ҳам бир вақтни ўзида барча ҳуқуқий сифатларга эга бўлади.

Барчанинг умумий ҳуқуқий мақоми битта, **махсус мақомлар** — кўп, индивидуал мақомлар эса, қанча фуқаро бўлса, шунчадир. Энг муҳими, ҳар ким ўзининг ҳолатини, ўз ҳуқуқ ва мажбуриятлари ва ўз ўрнини тўғри билиши керак.

Шундай қилиб, айтиш мумкинки, **ҳуқуқий мақом** — **комплексли категория бўлиб, шахс ва жамият, фуқаро ва давлат, индивид ва жамоа муносабатини акс эттиради, шахснинг жамиятдаги реал ҳолатини белгилаб беради**.

Шахснинг ҳуқуқий мақоми ўзида шахснинг жамиятдаги ўрни ва ролини кўрсатиб берувчи ҳуқуқ меъёрларида аниқ ҳуқуқий мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқлар, эркинликлар ва мажбуриятларнинг тизимини акс эттиради. Шахснинг ҳуқуқий мақоми икки жиҳатда тадқиқ қилинади: статик ва динамикда, бу эса назарий баҳслардан аниқ ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқувчи ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятларнинг мазмунини киритиш керак ёки киритиш керак эмаслигини айрим даражада “олиб қўйиш” имконини беради:

Динамик ҳолатда бўлган шахснинг ҳуқуқий мақомини таҳлил қилиш шахснинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятларининг амалга ошириш масаласини кўриб чиқишда акс этади. Бундай амала ошириш ҳозирги замон шароитларида янги ҳислат ва хусусиятни касб этади. Шахснинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва мажбуриятларини давлат томонидан қафолатланганлик даражаси, шунингдек ҳар бир шахснинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги ўзининг ҳуқуқий мақомини тўлиқ ҳажмда амалга оширишни белгилаб беради. Маъмурий-

мажбурий таъсир кўрсатиш чора-тадбирларига мўлжалланмаган бундай бир жараёнинг икки томони маъмурий-мажбурилов таъсири чораларини кўриш учун эмас, балки шахснинг ҳуқуқий фаоллигини қанчалик даражада кўрсатишга қаратилгандир. Шу билан бир қайд этиш керакки, шахснинг ижтимоий-сиёсий фаоллиги, кўпроқ унинг ҳуқуқий мақомини амалга ошириши чоғида кўпроқ кадриятларнинг муайян тизимидан, ижтимоий муҳит таъсири остида қабул қилинган шахсий кўрсатмаларга боғлиқдир.

Шахснинг ижтимоий муҳитда ишлашига таъсир кўрсатишнинг самарадорлиги ҳуқуқий мақомнинг амалга ошириш жараёни, ҳуқуқлар, эркинликлар ва мажбуриятлардан фойдаланишда, уларга риоя қилиш, ижро этиш ва қўллашда шахснинг ижтимоий-ҳуқуқий фаоллиги ижтимоий хусусиятнинг омиллари ва шароитларига боғлиқдир. Уларни ижтимоий институтларнинг кўп даражали тизими сифатида тасаввур қилиш мумкин бўлиб, бу тизимнинг асосий ва ҳал қилувчи халқаси давлат органлари ҳисобланади. Сиёсий-ҳуқуқий соҳада шахснинг доимий равишда ўзини тута билиши бевосита давлат органларнинг фаолияти билан боғлиқдир, чунки бундай иштирок этишсиз шахснинг ҳуқуқ, эркинликлари ва мажбуриятларини реализация қилиш жараёнини самарали амалга ошириб бўлмайди.

Ўзини ҳуқуқий жиҳатдан тўғри тута билиш, шахс томонидан ҳуқуқий нормаларни, ҳуқуққа бўлган ишончни қатъий қабул қилиш кўникмаларини ишлаб чиқиш нафақат давлат органларининг таъсири орқали амалга оширилади, балки турли жамоат бирлашмалари ёки ННТларнинг ролининг етарли даражада эканлиги билан ҳам боғлиқдир. Бу бундай жамоат бирлашмалари ёки ННТларнинг жамият сиёсий тизимида, давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этишидаги ўрни, аҳоли категорияларини кенг даражада қамраб олиши, ижтимоий фикр каби инсонларга кучли таъсир қилиш каби воситалардан фойдаланганлиги билан белгиланади.

Ҳуқуқлар, эркинликлар ва мажбуриятларни амалга ошириш жараёнида кўпгина аҳамиятни шахснинг сиёсий-ҳуқуқий ўзлигини англашига, унинг индивидуал хусусият ва сифатларига, ижтимоий-сиёсий фаоллигига қаратиш лозимдир.

Шахснинг ҳуқуқий мақомини қафолатланганлигига эътибор қаратиш лозим, чунки ҳуқуқ, эркинлик ва мажбуриятларнинг ҳақиқий кадриятлиги авваломбор уларнинг амалга ошириш имкониятларини муҳофаза қилинганлиги билан фикр қилинади, шунинг учун ҳам қафолатлар муаммоси ҳозирги замон шароитларида алоҳида аҳамият касб этади. бироқ қайд этиш керакки, инсон ҳуқуқларининг бош қафолати — бу пировардида давлатнинг иқтисодий аҳволидир. Ундан ташқари, конституцияда ва бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда мустақамлаб қўйилган инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг қафолати фуқароларнинг онглилиги ва ўз мустақил фаолияти ҳисобланади.

Умумий ва махсус ҳуқуқий (юридик) ҳуқуқий каби икки гуруҳга бўлинадиган шахснинг ҳуқуқ, эркинликлари ва мажбуриятлари тизимини кўриб чиқилар экан, қайд этиш керакки, шахснинг ҳуқуқ, эркинликлари ва мажбуриятларини

амалга оширишни таъминлаб берувчи, уларни бузилишидан муҳофаза қилувчи ҳуқуқий кафолатлар (ҳуқуқий воситалар нормаларида мустақкамланган шаклда) билан таъминланмаган шахснинг ҳуқуқий мақомини ҳақиқий мақом сифатида кўрмаслик керак.

Анъанавий равишда кўпроқ эътибор махсус юридик (ҳуқуқий) кафолатларга берилади, айниқса, агар ҳуқуқ бузилишини бартараф этишни таъминлаб бериш керак бўладиган у ёки бу низоли вазиятни ҳал этиш тўғрисида гап кетган тақдирда. Конституцияларда ҳуқуқий кафолатларнинг етарли даражада кенг доираси келтирилган. Ҳам конституциявий, ҳам конунчиликни бошқа кафолатларининг бутун ҳаммасини, фуқаролар, ҳар бир шахснинг ҳуқуқ, эркинликлари ва мажбуриятларининг юридик кафолатларининг бутун бир яхлит тизимда кўриш лозим.

Юридик кафолатлар тузилиши нуқтаи назаридан бевосита шахснинг ҳуқуқий ҳолатига қиради.

Шахс ва давлат ўртасида вужудга келадиган қарама қаршиликларни ҳал қилишнинг усуллари принципиал аҳамият касб этади. Бунда қайд этиш керакки, жамиятни демократлаштириш йўналишида катта қадам давлат номидан унинг органлари ва мансабдор шахсларининг фуқаролар ҳуқуқларини поймол этувчи ноқонуний ҳаракатлари устидан судга мурожаат қилишининг тартиби белги-ланганлиги, инсон ҳуқуқлари бўйича вакил институтини киритилиши билан боғлиқдир. Норма ижодкорлик ва шунингдек ҳуқуқни кўллаш фаолияти давомида вужудга келувчи қарама қаршиликни суд томонидан кўриб чиқиш шакли амалдорларнинг бошбошдоқлиги, маҳаллийчиликка қарши ҳақиқий кафолат бўлиб хизмат қилади, цивилизациялашган фуқаролик жамиятида ҳуқуқий давлат ғоясини жорий қилишнинг ҳақиқий имкониятини беради.

Суд орқали ҳимоя қилиш ҳуқуқи инсоннинг муҳим, азалдан, ажралмас ҳуқуқлари қаторига қиради. Кейинги йилларда кучли, амалий натижали, тезкор ва ваколатли суд ҳимоясига бўлган эҳтиёж анча кўпайди, иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ислохотлар шароитларида алоҳида жиддий аҳамият касб этди.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари муаммосининг долзарблиги, нафақат мезон сифатида, балки ижтимоий ривожланишнинг йўналиши сифатида майдонга чиқаётган халқаро андозаларни ҳуқуқий амалиётга киритиш билан ҳам бевосита боғлиқдир.

Шахснинг ҳуқуқий мақоми концепциясини тадқиқ қилиш давлат ва ҳуқуқ назариясида, соҳавий юридик фанларда ўз аҳамиятига эга бўлган ва ҳозирда ҳам ўз аҳамиятига эга.

Шахснинг ҳуқуқий мақоми муаммоси инсон ҳуқуқлари назарияси ва амалиётининг таркибий қисми ҳисобланади. Мазкур муаммони ҳал этиш жамиятнинг олий кадрияти ҳисобланган шахснинг ҳуқуқий аҳволини такомиллаштириш йўллари аниқлашга имкон беради.

АСОСИЙ ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ ВА МАЗМУНИ

4.1. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг мазмуни ва моҳияти

Инсон ҳуқуқлари моҳияти турли жиҳатлардан келиб чиқувчи инсон ҳуқуқлари комплекс ижтимоий ҳодиса бўлиб, унда ижтимоий ҳақиқат ва жамият онгининг турли хил шакллари бирлашади.

Инсон ҳуқуқларининг ижтимоий-иқтисодий жиҳатининг моҳияти мавжуд жамият ижтимоий-иқтисодий шартлари билан таърифланади. Улар меҳнат эркинлиги, шахс ривожланиши, яхши яшаш даражаси, инсоният ривожланишидаги тараққийпарвар иқтисодий эҳтиёжларни ва одамлар ижтимоий манфаатларини кўрсатади. Ва, бу инсон ҳуқуқи моҳиятининг энг муҳим жиҳатларидан биридир.

Ҳуқуқий нуқтаи назардан инсон ҳуқуқлари моҳияти юридик категория ҳисобланади, халқаро норма ва давлат ички ҳуқуқ нормаларида (конституциявий, маъмурий, фуқаро ҳуқуқи, жиноий, жиноий процессуал ва бош.) қайд этилади. Турли инсон ҳуқуқлари субъективдир. Бу дегани, юридик фанда ишлаб чиқилган субъектив ҳуқуқ кўринишлари, асосан, инсон ҳуқуқларига ҳам тегишлидир.

Субъектив ҳуқуқ — бу давлат тарафидан қафолатланган чора-тадбир, яъни мумкин бўлган (руҳсат этилган) шахснинг ҳулқидир, унинг конституциявий мақоми муҳим элементи. Алоҳида субъектларга (алоҳида шахсларга, гуруҳларга, ижтимоий ташкилотларга ва ҳоказо) тегишли бўлганлиги учун бу ҳуқуқ, субъектив деб аталади ва унинг амалга оширилиши субъектлар хоҳишига боғлиқ бўлади.

Ҳамма субъектив ҳуқуқларнинг юридик тавсифи яна ҳуқуқий нормалар фаолияти билан боғлиқдир ва ҳуқуқий муносабатлардан ташқарида мавжуд бўла олмайди. *Асосан субъектив ҳуқуқ юридик фактлар келтириб чиқарган ҳуқуқий нормаларни амалга ошириш жараёнидан келиб чиқади.*

Ҳар бир субъектив ҳуқуқ, инсон ҳуқуқлари ҳам, мураккаб тузилишга эга, яъни элементлар, қисмларга бўлинган, ваколатлардан ташкил топган.

Ҳар бир инсон ҳуқуқларининг юридик мазмуни аниқ ҳуқуққа эгалик (ҳуқуқий имкониятлар) ни акс эттиради. Уларнинг ўзаро алоқаси алоҳида тузилишни ташкил этади. Шунинг қайд этиш керак-ки, инсон ҳуқуқларини ташкил этувчи ҳуқуқий имкониятлар одатий субъектив ҳуқуқлар тузилиши билан ўхшашдир.

Шундай қилиб, **инсон ҳуқуқларидан бошлаб субъектив ҳуқуқ тузилиши ҳам бир нечта элементдан ташкил топган:**

аниқ хатти-ҳаракатларни амалга ошириш (ҳуқуқий хулқ);

ўрнатилган хатти-ҳаракатни жавобгар шахсдан талаб қилиш (ҳуқуқий талаб). Инсон ҳуқуқларига эга ҳар бир шахс, инсон ҳуқуқларининг халқаро стандартларини эътироф этиши ва амалга оширилишини давлатдан талаб қилишга ҳуқуқи бор;

керак бўлганда, ўз талабларини (ҳуқуқий-судлашиш) мажбурий йўл билан амалга ошириш учун давлат органларига мурожаат қилиш. Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун нафақат давлат органларига, балки халқаро ташкилотларига мурожаат қилиш ҳуқуқига эга.

Инсоннинг шахсий ҳуқуқи тушунчаси — бу субъектив ҳуқуқ билан узвий боғлиқ бўлган, яъни инсон туғилганидан қўлга киритадиган ва бевосита, объектив амалга ошириладиган, инсон табиатидан келиб чиқадиган ҳамда жамият ривожланиши жараёнидаги энг юқори ижтимоий кадриятлар ёки эхтиёжлардан бирини қондиришдир.

Шахсий (фуқаровий) ҳуқуқ ва эркинликлар Ўзбекистон Конституциясида биринчи ўринга чиқарилган. Инсоннинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликларининг устуворлиги конституциявий тасдиқланган. Бундай йўналиш шахс мустақиллигини таъминлаш, индивидуал тушунча, унинг ривожланишидаги ички йўналиш, шахснинг ўзини англаши мақсадида тузилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар куйидаги тартибда белгиланган:

яшаш ҳуқуқи; (24-модда)

шахсий шаъни ва кадр-қимматини ҳимоя қилиш; (27-модда)

шахсий эркинлик ва дахлсизлик ҳуқуқи; (25-модда)

шахсий ҳаёт дахлсизлиги, шахсий ва оилавий ҳаётига арашишдан, ўз шаъни ва кадр-қимматига қилинган тажовузлардан ҳимояланиш ҳуқуқига эга; (27-модда)

ёзишмалар ва телефонда сўзлашувлар сирини ошкор қилмаслик ҳуқуқи; (27-модда)

турар жой дахлсизлиги ҳуқуқи; (27-модда)

ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқи; (29-модда)

мулоқот, тарбия, таълим ва ижод қилишда ўз она тилидан фойдаланиш, тилни эркин танлаш ҳуқуқи; (4, 42-моддалар)

эркин равишда бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, келиш жойини ва яшаш жойини танлаш ҳуқуқи; (28-модда)

виждон ва диний эътиқод эркинлиги ҳуқуқи; (31-модда)

фикрлаш ва сўз эркинлиги ҳуқуқи; (29-модда)

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар тартиби Конституцияда яшаш ҳуқуқи билан бошланади. Бу асосий, инсоннинг табиий ҳуқуқи, унинг хавфсизлиги кафолатидир. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, давлат томонидан инсон ҳаёти учун ижобий муҳитни яратиш ва шахс шаънини ҳимоялаш

мажбуриятини кўрсатади. Конституцияга бундай тарбиявий-ахлоқий омилларнинг киритилиши амалий маънога эга, яни шахс ғоясини жамиятнинг энг юкори кадрияти сифатида эътироф этади. Ўлим жазосини, олий жазо сифатида бекор қилиниши, инсон ҳуқуқларининг халқаро стандартлари, Республика қонунчилигида ва амалиётида қўлланилаётганлигининг яққол тасдиғидир.

Ўзбекистон Конституциясида ўрнатилган, ҳуқуқ ва эркинликларнинг катта гуруҳи, шахс эркинлиги ва дахлсизлигини таъминлашга йўналтирилган. Ҳибсга олиш, қамокда сақлаш фақат суд қарорига биноан амалга оширилади ва суд қарори чиқарилгунча қадар гумонланувчи 72 соатдан ошмаган муддат давомида ҳибсда сақланишига йўл қўйилиши мумкин. Ҳар ким шахсий ҳаётининг дахлсизлик ҳуқуқига, шахсий ва оилавий сирлари дахлсизлигига, шахсий кадр-қиммати ва обрўсининг дахлсизлик ҳуқуқига эга. Бунга, ёзишмалар, телефон сўзлашувлари, почта, телеграф ва бошқа хабарларнинг сир сақланиши, шунингдек уй-жой дахлсизлиги ҳам қиради.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси барчага сўз ва фикр эркинлигига қафолат беради. Шу билан бир қаторда диний, ижтимоий ва миллий қарама — қаршиликларни уйғотувчи тарғибот ва ташвиқот ишларини қилишга, диний, ирқий ва миллий устунликларга йўл қўймайди. Бу масалада ҳеч кимга нисбатан мажбурлов қўлланилмайди.

Шундай қилиб шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар шахс автономияси ва унинг ташқи таъсирдан ҳимоясини таъминлайди

Учта шарт амалда бўлгандагина шахс ўзини ҳимояланган ҳис қилади: биринчидан, Конституцияда барча шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар акс этган бўлиши керак;

иккинчидан, шахснинг ҳаётига ва эркинлигига таъсир қилувчи давлат аралашуви қонун билан аниқ белгилаб берилиши керак;

учинчидан, шахс унга нисбатан аралашувларга қарши самарали ҳимояси мавжудлиги, бу ҳам ўз навбатида давлат органлари позициясини юмшатади.

Шахснинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари ҳимояси — бу давлатнинг барча органлари мажбуриятидир. Инсон ўз ҳаётини ўзи белглашига ишониши ва шунга яраши қилган ҳаракатлари учун ўзи жавоб беришини англаши керак. Одамда турли туман шахсий хусусиятлари бўлиши мумкин, лекин бу ҳеч бир вақт унинг давлат органлари билан муносабатларига таъсир қилмаслиги керак. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг ривожланиши ва мустаҳкамланишидан бутун жамият манфаатдордир.

Инсоннинг шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари орасида яшаш ҳуқуқи асосий ўринни эгаллайди. Ўзбекистон Конституциясида “Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир” — деб айтилган (24-модда).

Инсон ҳаёти ҳар қандай ривожланган давлатда энг олий кадриятдир ва индивиднинг бирламчи ҳуқуқидир. Яшашга бўлган ҳуқуқнинг таъминланиши — давлатда демократиянинг қай даражада эканлигини белгиловчи асосий омил ҳисобланади. Унинг мавжудлиги бевосита бошқа ҳуқуқ ва эркинли-

кларнинг мавжудлигини таъминлайди. Агар инсон ҳаёти хавфнинг объекти бўлса у холда, шахснинг барча ҳуқуқлари ўз маъносини йўқотади. Айнан, барча ҳуқуқлар тизимида яшаш ҳуқуқининг юксак аҳамиятга эгалиги ҳаётнинг кадрияти сифатида мутлақ мазмун касб этади. Шундан келиб чиқиб, айтиш мумкинки бу ҳуқуқ ажралмасдир.

Яшаш ҳуқуқи бир неча ҳуқуқий воситалар мажмуи билан таъминланади ва булар ўз аксини асосий қонун ҳисобланган Конституцияда, соҳавий қонунчиликда топади.

Биринчидан, бу конституциявий қафолатлар яхши ҳаётни таъминлаш ва инсонни эркин ривожланишини, кам таъминланган фуқароларни давлат томонидан қўллаб-қувватланишини ва бошқа ижтимоий ҳимоя қафолатини таъминлайдиган қафолатлардир. Қийноққа солинмаслик ҳуқуқи ва бошқа шафқатсиз муносабат ва тазйиққа дучор этилмаслик, ҳамда тиббий, илмий ва бошқа тажрибалардан ҳимоя; шахсий мулкка эга бўлиш ҳуқуқи; меҳнат қилиш ҳуқуқи, хавфсиз ва гигиенага жавоб берадиган шарт-шароитларда ишлаш, давлат томонидан ўрнатилган минимал миқдордан кам бўлмаган иш ҳақини олиш; дам олиш ҳуқуқи; ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқи; соғлиқни сақлаш ва тиббий ёрдам олиш ҳуқуқи; тоза атроф-муҳит ҳуқуқи.

Иккинчидан, бу ҳуқуқий нормалар инсон ҳаёти ва соғлиғи учун хавф солувчи моддалар (препаратлар), қуроллар, механизмлар, физик кучларни қўлланилишига чегара белгилайди. Асосан, норматив-ҳуқуқий актлардан Жиноят кодекси, Жиноят-процесуал кодекси, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс ҳақида гап бормоқда.

Учинчидан, инсон ҳаёти ва соғлиғи учун зарар келтирадиган ёки шундай хавф туғдирадиган жавобгарлик чоралари. Бундай чоралардан аксарияти Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексининг махсус қисмида мустаҳкамланган, яъни қасддан одам ўлдириш, қасддан баданга оғир тан жароҳати етказиш, хавф остида қолдириш. Ўта хавfli жиноятлар бутун дунёга ва инсониятга хавф солувчи сифатида кўриб чиқилади, яъни тақиқланган оммавий қирғин қуроллари ишлаб чиқариш ва тарқатиш, уруш олиб боришнинг тақиқланган усул ва воситаларидан фойдаланиш, геноцид.

Санаб ўтилган ҳуқуқий нормалар ҳаётга бўлган ҳуқуқни таминловчи ҳаракатларнинг қонуний ёки қонуний эмаслигини белгилаш учун ҳам ишлатилади.

Эркинлик ва шахс дахлсизлиги ҳуқуқи — инсон туғилиши билан қўлга киритадиган энг муҳим ҳуқуқлардан бири бўлиб, қонунга ҳилоф бўлмаган холда хоҳлаган фаолият юритиш ҳуқуқидир. Конституциявий эркинлик ҳуқуқи ижтимоий тухфалар ичида энг қадрли ҳуқуқлардан бири бўлиб, нафақат шахснинг талабларини ҳар томонлама қондирадиган, шарт-шароитларини яратадиган, балки жамиятнинг демократик ривожланишини таъминлайдиган ҳуқуқдир.

Эркинлик ҳуқуқи аниқ қонун-қоидалар комплексини ўз ичига олиб, шахсий ҳаётда амалга ошириладиган (турар жой танлаш ҳуқуқи, бир жойдан иккинчи жойга кучиш ҳуқуқи, фаолият эркинлиги ва хоказо...), сиёсий ҳаётда (фир-

лаш эркинлиги, сўз эркинлиги ва хоказо.) ва касбда (меҳнат эркинлиги, ижод эркинлиги ва ҳк.) танланадиган имкониятларни акс эттиради.

Фанда бир нечта «эркинлик» тушунчаси ажратиб кўрсатилади: тор маънода — хибсга олиш ва қамоқда сақланиш орқали чекланадиган физик эркинлик; кенг маънода — индивидуал эркинлик, фуқаровий ҳуқуқ тизимида кўринадиган, энг кенг маънода — бутун инсон ҳуқуқлари тизимида қўлланиладиган эркинлик (бундай маънода «эркинлик» термини Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси муқаддимасининг биринчи абзацида қўлланилади.)

Шахсий ҳаёт дахлсизлиги шахснинг индивидуал ҳаётига ташқаридан аралашмасликни назарда тутиб, бунга физик (ҳаёт, инсон соғлиғи) дахлсизлик ва психик дахлсизлик (ахлоқий, диний — шахс шаъни ва виждони). Шахсий дахлсизлик ҳуқуқи — конституцияда мустаҳкамланган, ҳар бир инсоннинг субъектив ҳуқуқи ҳамда унинг эркинлиги ва хавфсизлигига кимнингдир ноқонуний таъйикидан давлат ҳимоясидир.

Эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқини давлат институтлари таъминлайди. Унинг амалга оширилиши, ҳимоя ва ҳуқуқ нормалари билан кафолатланиши даражаси ҳуқуқий давлат шаклланишида керакли дебоча бўлиб хизмат қилади ва давлатнинг ҳуқуқий режимни демократиялашганлик даражасини кўрсатади.

Ҳар бир кишига виждон эркинлиги, эътиқод эркинлиги, индивидуал эътиқод ёки кўпчилик билан хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик кафолатланади.

Кундалик ҳаётда виждон тушунчасининг ягона маъноси йўқ. Ҳар хил одамлар (турли ёшга ва ижтимоий катламга тегишли) бу тушунчага ҳар хил маъно беришга уринадилар. Бизнинг назаримизда, ушбу тушунчани характеристикасини уйғун тарз ёритадиган таърифлардан бир нечтаси келтирамиз.

Виждон — бу ахлоқий онг, яхши ва ёмонга ички ишонч, хатти-ҳаракатларини тарбиявий жиҳатдан баҳолаш; ўз хатти-ҳаракатларига ахлоқий жавобгарлик онги; одоб ва ахлоқ билан ўзини тута билиш қобилиятини кўрсата олишдир. Ушбу тушунчанинг мазмун ва моҳияти кўп қирралигидан келиб чиққан ҳолда бу термин ҳар хил соҳаларда ўз таърифини топган: ижтимоий-тарбиявий, фалсафий, ҳуқуқий ва одоб-ахлоқий.

Ҳуқуқий мезонда виждон тушунчаси, «виждон эркинлиги» тушунчаси билан бирга келади, Худога бўлган муносабатда, иймон келтириш эркинлиги — хоҳлаган динга эътиқод қилиш имконияти, динга бетараф муносабатда бўлиш ёки динни рад этадиган, ҳеч қайси динга ишонмаслик ҳуқуқи каби тушунчалар билан кўрсатилади.

Виждон эркинлиги — фуқаро томонидан турли диний қадриятлардан бирини танлаш эркинлигини ўзида акс эттиради, ҳамда, унинг эътиқод эркинлигидан фарқи, диний ва динсиз маънавий қадриятлардан бирини танлаш эркинлигидир.

Виждон ва эътиқод эркинлиги қуйидагиларни ўз ичига олади:

биринчидан, фуқароларнинг қайси динга мансублигидан қатъи назар, тенг ҳуқуқли эканлиги, диний эътиқоди фуқаровий ҳуқуқини чегаралашига

ва диний қарашлардан жанжал ва кўра олмасликни келтириб чиқаришга йўл қўймайдиган тенглик;

иккинчидан, диний, атеистик руҳдаги бирлашмаларни давлатдан ажратиш;

учинчидан, замонавий кўринишдаги давлат тизими, қонун олдида диннинг ва диний бирлашмаларнинг тенглиги;

Дин эркинлиги, фуқаро ўз шахсий жавобгарлиги ва давлат томонидан мажбурланмасдан диний муаммоларини ҳал қилишни англатади. Унда алоҳида шахснинг ҳуқуқи мужассамлашган давлат тарафидан аралашмаслик, диний қарашларга ва уларни тарқатишга нисбатан давлат томонидан қайд этилган нормалар натижасида амалга оширилади; дин эркинлиги ҳуқуқи алоҳида шахснинг давлат чегараларисиз ўз диний фаолиятини мустақил амалга оширишни ўз ичига олади. Атеистлар ва динга ўз муносабатини шакллантирмаган шахслар уни қабул этиш ёки рад этишига мажбурланмайди.

Фикр ва сўз эркинлиги Конституциявий ҳуқуқнинг энг муҳимидан бири.

«Фикр эркинлиги» ва «сўз эркинлиги» тушунчаларини бирма-бир кўриб чиқамиз. *Фикр эркинлиги — бу инсоннинг табиий ҳолатидир.* Фикр эркинлиги ғоя эркинлиги билан узвий боғлиқдир. Фуқаровий жамиятида ҳеч ким ўзи хоҳламаган ҳолда унга бирон бир ғоя ёки фикрларларни сиғиштира олмайди. Фикр эркинлиги ўз навбатида идеологик эркинлик билан боғлиқ.

Эркин фикр — бу инсонга туғилганида бериладиган хусусиятдир. У бу орқали турли воқеа ҳодисаларга ўз қарашларини ифодалайди ва шакллантиради. Ташқи оламга бўлган шахснинг субъектив муносабати ва қарашлари бу унинг ҳаётини бир қисмидир ва унинг такрорланмаслигини белгилайди. Фикр эркинлиги шахснинг ички психологик ижтимоий ва сиёсий жараённинг ажралмас бир қисмидир.

Фикр одамнинг аклий фаолиятининг маҳсули сифатида, уни ўраб турган оламга нисбатан муносабатини ва уни қандай англаганини акс этади. Биз фикр эркинлигисиз ҳаракатимиз эркинлигини тасаввур қила олмаймиз. Бу икки тушунча бир бири билан чамбарчас боғлиқ ва ажралмасдир. Фикр эркинлиги ҳеч қанақа қонуний йўл билан чекланиши мумкин эмас, лекин маълум бир конституциявий тизимни, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш мақсадида бу каби айрим чекловларга йўл қўйилиши мумкин.

Фикрни ва қарашларни айтишга ёки айтмасликка мажбурлаш бу инсон ҳуқуқ ва эркинлигининг қўпол бузилиши ва давлатдаги мутаносибликнинг бузилиши ҳисобланади ва жиноий ва бошқа жазо турларининг қўлланилишига олиб келади. Ҳокимиятни куч билан эгаллашга қаратилган фикрлар билан чиққан шахсларга нисбатан бу масалада жиноий ва маъмурий жазо сифатидаги чекловлар қуйилган. Бундан ташқари бу каби фикрлар диний, ирқий ва сиёсий хавфсизликка қаратилган бўлса ҳам уларга нисбатан жазо чоралари мавжуд.

Сўз эркинлиги — инсоннинг энг асосий конституциявий ҳуқуқларидан бири. Иқтисодий, сиёсий қараш ва фикрларнинг хилма-хиллиги ҳаётга фундаментал демократик тамойилларнинг кириб келишига замин яратмоқда ва туртки бўлмоқда.

Сўз эркинлиги бир нечта элементлардан ташкил топган:

биринчидан, ҳар бир инсоннинг эркинлиги ўз фикрини, ғоясини, уйлари-ни ошкора гапира олади.

иккинчидан, нашр эркинлиги ва бошқа оммавий ахборот воситалари цензура-дан эркинлиги, ахборот олиш ҳуқуқи, маълумот манбаига кира олиш ҳуқуқи.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 26-моддасига кўра ҳар бир айбланувчи унинг айбдорлиги тасдиқланмагунча, қонунда қайд этилгандек ва суд қарори ишга тушмагунча айбдор ҳисобланмайди. Бундай ҳуқуқ айб-сизлик презумпцияси деб аталади.

Ҳақиқат ўрнатилмагунча, айбсиз шахс айбдор деб тан олинмаслигини кафо-латидир. Ҳақиқатни кидириш — суриштирув органлари, тергов олди суриш-тируви, прокуратура ва суд мажбуриятидир. Ҳақиқат айблов ҳукми асосида кўриниши керак.

Айбсизлик презумпциясининг мазмуни қуйидаги ўрнатилган ҳуқуқий тизим билан очилади:

жиноят содир этган шахснинг айби тортишувсиз тасдиқланган ва ўрнатилган қонуний акт тузилган бўлиши керак;

айбдор сифатида жалб этиш қарори, айблов ҳулосасида, айблов тасдиғига нисбатан ҳамма шубҳалар, айбланувчи фойдасига ҳал қилинади;

суд, прокурор, терговчи ёки тергов олиб бораётган шахс, қонун томони-дан кўрилган ҳар томонлама, тўлиқ ва объектив чораларни кўрган ҳолда, жавобгарликни нафақат юмшатувчи, балки оғирлаштирувчи ҳолатларини ҳам аниқлаши керак;

исботлаш жавобгарлиги айбланувчи бўйнига қўйилмайди;

айбланувчи ва бошқа иштирокчиларни куч ишлатиш, зўрлаш, кўркитиш ва бошқа ноқонуний йўллар билан сўроқ қилиш тақиқланади;

айбланувчи томонидан ўз айбини тан олинishi, фақатгина иш бўйича мав-жуд исботлар тўпламини тасдиқлаган ҳолда қабул қилинади;

ҳар қандай далиллар суд, прокурор, терговчи, суриштирувчи учун олдин-дан ўрнатилган кучга эга эмас;

айбланувчига Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексида назарда тутилган процессуал ҳуқуқлар бўйича ҳимоя ҳуқуқи берилади;

терговни амалга оширувчи шахс, судя, прокурор, терговчи айбланувчига қонун билан белгиланган воситалар ва усуллар орқали ўзига қўйилган айблар-дан ҳимояланиши ва шахсий мол-мулкига бўлган ҳуқуқни ҳимоя қилиши қонун билан кафолатланган;

судланувчининг жиноят содир этганлиги айби суд тергови жараёнида исбот-ланмаган бўлса суд ҳукми тахминларга асосланмаган ҳолда чиқарилиши керак;

ҳар бир жиноят одил жазога тортилиши ва унга нисбатан қонуннинг тўғри қўлланилиши лозим ва айбсизларни жинойий жавобгарликка тортилишига йўл қўйилмайди;

ҳеч ким қонунда белгиланган ҳолатлардан ташқари айбдор сифатида жалб қилина олмайди.

Инсон, унинг ҳуқуқлари ва эркинлиги энг олий неъматдир. Инсон ҳуқуқларини тан олиш, ҳимоя қилиш — давлатнинг мажбуриятидир.

4.2. Сиёсий ҳуқуқларнинг таркиби, тушунчаси ва турлари

Сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлардан кўзланган асосий мақсад фуқароларга давлат ишларида қатнашишга имконият беришдир. Улар шахс, жамият ва фуқаролар ўртасидаги муносабатларни мустаҳкамлайди. Бу каби ҳуқуқларнинг яхши таъминланишига, энг аввало конституциявий тузумнинг мустаҳкамлигига, сиёсий маданият даражасига ва уларнинг бу жараёнда иштирок этишидаги қизиқишига боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси конституциясида фуқароларнинг қўйидаги сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлари акс этган:

бирлашишга бўлган ҳуқуқ (34-модда)

йиғилиш, митинг ва намойишлар ўтказиш ҳуқуқи (33-модда)

давлат ва жамият ишларини бошқаришда иштирок этиш (32-модда)

фуқароларнинг мурожаат қилиш ҳуқуқи (35-модда).

Сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг энг муҳим таркибий қисми бу фуқароларнинг бирлашиш ҳуқуқидир. У сиёсий партияларга бирлашишни, профессионал касаба уюшмаларига бирлашиш ва бошқа шу каби бирлашмалар тузиш ҳуқуқларини ўз ичига олади. Конституцияда жамият ҳаётининг ажралмас қисмига айланган кўп партиявийлик ва сиёсий хилма хиллик (плюрализм) ҳақида айтиб ўтилган бўлиб, бунга мисол тариқасида президент ва парламент сайловларини олишимиз мумкин.

Ўзбекистон Республикасидаги сайлов тизими ва тамойиллари Конституцияда (XXIII боб), “Ўзбекистон Республикасининг Референдуми тўғрисида”ги (1991), “Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови тўғрисида”ги (1991), “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги (1993), “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар Кенгашларига сайлов тўғрисида”ги (1999), “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги (1994), “Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида”ги (1998) қонун каби қонунчилик ҳужжатларида ўз аксини топган ва бу қонун ҳужжатлари давр ўтиши ҳамда давлат ва жамият ҳаётидаги ислохотларни ҳисобга олган ҳолда доимий равишда такомиллаштириб борилмоқда.

Конституция ҳар бир фуқарога сайланиш тамойиллини мустаҳкамлаган ҳолда:

давлат вакиллик органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи (117-модда);

хоҳиш ирода билдиришдаги тенглик ва эркинлик.

Ўзбекистонда сайлов ҳуқуқи фақатгина унинг фуқароларига берилган. Чет элликлар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга бундай ҳуқуқлар берилмаган.

Ўзбекистон Республикасининг “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайловлар тўғрисида”ги қонун асосида сайловлар замирида ётувчи қўйидаги тамойиллар ўз аксини топган:

умумий сайлов ҳуқуқи;
сайловнинг кўппартиявийлик асоси;
сайловнинг яширин овоз бериш орқали ўтиши;
ошкоралик.

Барча сайловчилар ягона ҳуқуқий мақомга эга. Ўзбекистон Республикасининг барча фуқаролари дини, ирқи, миллати, тили, мулкӣ ҳолати ва ижтимоӣ келиб чиқишидан қатъи назар тенг сайлов ҳуқуқига эгадир.

Номзодлар илгари сурилганда Ўзбекистон қонунчилиги бўйича уларнинг умумий сонидан 30% аёллар бўлиши керак.

“Олий Мажлисга сайловлар тўғрисида”ги қонунга асосан сайловчиларнинг ярмидан кўпроғ овозини олган номзод сайланган деб ҳисобланади.

Ўзбекистондаги сайлов тизими можаритар сайлов тизимининг кўринишларидан биридир.

Замонавий жамиятнинг мавжуд бўлишидаги асосий восита бу маълумот ва маълумот алмашинувидир. Унинг маданий-мафкуравий аксини кейинги пайтларда кенг тарқалган инсон ва инсон турмуш тарзини ахборот ячейкаси сифатида кўрадиган назария ташкил этади.

Шу муносабат билан ахборотга бўлган ҳуқуқни, яъни ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқини инсоннинг асосий ҳуқуқлари қаторига кириштириш қабул қилинган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасига биноан “Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир.

Ахборотга бўлган ҳуқуқ ўз ўзидан қадрли эмас. Ахборот ва шахснинг ахборот ҳуқуқи инсоннинг ривожланишга, таълим, маданият ва муомалага бўлган эҳтиёжини қондирибгина қолмай, унинг бошқа ҳуқуқ ва эркинликларини ҳам рўёбга чиқаришнинг қафолати ҳисобланади. Демак, ижтимоӣ аҳамиятга эга бўлган ахборотни олиш имконияти фуқароларнинг давлат ишларини бошқарувида ҳамда ҳокимият органлари ва жамоат ташкилотлар фаолияти устидан назорат қилишда реал иштирок этиш учун пойдевор ҳисобланади.

Ахборот олишга бўлган ҳуқуқ турлича йўллар билан рўёбга чиқарилиши мумкин: шахслараро муомала воситасида (шунингдек, йиғилишларида ва митингларда, фуқароларнинг йиғинларида); билвосита — ахборотни моддий ташувчилар, ўқув муассасалари ёрдамида; оммавий ахборот воситалари ёрдамида (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 67-моддаси).

Оммавий ахборот эркинлиги масаласида кўпгина ҳолларда халқаро ҳуқуқий ҳужжатларга назар ташланган.

Маълумотга бўлган ҳуқуқ ўзида инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг 4-энг ёш авлоди сифатида талқин қилинади.

Маълумот қидириш — бу жойлашган жойи номаълум бўлган маълум бир маълумотни топишга қаратилган ҳаракатдир

Маълумот олиш — бу маълумот юбориш бўлиб унда субъект маълумот олиш имкониятига эга бўлади.

Маълумот тарқатиш — маълумот олувчилар сонини кўпайтиришга бўлган ҳаракат.

Айнан газета, журнал ва телевизион кўрсатувлар асосида одам ҳаёти давомидаги асосий маълумотларни олади. Замонавий ҳаётда айнан оммавий ахборот воситалари одамларда маълум бир фикр ва қарашларни шакллантиради, шунинг учун шахс ривожини нуқтаи назаридан оммавий ахборот воситаларнинг эркинлиги демократик ҳуқуқ ва эркинликлар орасида асосийларидан бўлиб ҳисобланади. Бундан ташқари бу ҳолатда нафақат маълумот олиш, балки тўғри маълумот олиш масаласига ҳам катта эътибор қаратиш керак.

Демократик тизимни, сиёсий ва маданий плюрализмни таъминлашда оммавий ахборот воситаларининг эркинлиги муҳим ўрин эгаллайди.

Ижтимоий ва сиёсий ҳаётдаги асосий асосий ҳуқуқлардан бу бирлашиш ҳуқуқидир. Унинг асосида фуқаролар маълум бир бирлашмаларга ва касба уюшмаларига бирлашиши мумкин. У ҳар бир фуқарога жамият ва давлат ҳаётида иштирок этиш имкониятини беради. У турли хил бирлашма ва партияларнинг ҳуқуқий асосини белгилайди.

Бу ҳуқуқ жуда катта сиёсий, ижтимоий ва ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлиб, инсон фаолиятида муҳим ўринни эгаллайди. У фуқароларга берилган турли хил ҳуқуқлардан тўлалигича фойдаланиш имкониятини беради. Унинг асосида одамлар ўзларининг турли туман муаммоларини ҳал қилиши, маълум бир эҳтиёжларини қондириши ва ҳимоя қилиши мумкин.

Бирлашмалар давлат институтларига таъсир қилиш билан бир қаторда уни турли туман салбий ҳолатлардан ҳам ҳимоя қилади.

Бирлашиш ҳуқуқи бир неча бошқа конституциявий ҳуқуқлар билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Кўп ҳолларда бирлашмалар митинг, йиғилишлар ва намойишлар кўринишида намоён бўлади. Улар бирлашмавий ўз қарашларини ифода этиш кўринишига эгадир. Фуқароларнинг сайлаши ёки сайланиши ёки маҳаллий органларда иштироки ҳам бирлашмалар асосида амалга оширилиши мумкин. Референдум ўтказилиши ҳам бирлашмалар асосида амалга оширилиши мумкин. Бирлашиш ҳуқуқи бевосита оммавий ахборот воситалари эркинлиги, фикр ва сўз эркинлиги билан чамбарчас боғлиқ. Бу каби ҳуқуқларнинг борлиги бирлашиш ҳуқуқининг бирламчи белгиси бўлиб ҳисобланади.

Бирлашишга бўлган ҳуқуқнинг ўзига хос кўриниши бу диний бирлашмалардир. Улар орқали дин ва эътиқод эркинлиги таъминланади.

Бирлашиш ҳуқуқи фуқаролик жамияти шаклланишида асосий воситалардан бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистонда суверенитетни ақс эттирувчи ва ҳокимиятнинг ягона манбаи сифатида халқ ҳисобланди. Давлат ишларини бошқаришда улар бевосита ёки ўзларининг вакиллари орқали иштирок этишлари мумкин.

Бу ҳуқуқ ҳар бир фуқарога сиёсий ҳаётга аралаштириш имкониятини беради. Бу ҳолатларнинг асоси халқаро ҳуқуқий нормаларда ўз аксини топган. 1948 йил-

ги Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 21-моддасида, 1966 йилги Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактнинг 25-моддасида “ҳар бир фуқаро ҳеч бир камситишларсиз ва асосланмаган чеклашларсиз давлат ишларида ўзи ёки ўзининг сайлаган вакиллари орқали иштирок этиши ҳуқуқига эга” деб таъкидланади.

Бу ҳуқуқ аниқ кўринишларда ва алоҳида конституциявий нормалар асосида амалга тадбиқ этилади:

давлат ҳокимияти органларига ва фуқароларни ўзини-ўзи бошқариш органларига сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи;

референдумда қатнашиш ҳуқуқи;

давлат хизматига киришда тенг имкониятларга эга бўлиш ҳуқуқи;

одил судлов ҳуқуқи;

мурожаат қилиш ҳуқуқи;

Конституцияда қайд этилган ҳуқуқлар орасида шундай ҳуқуқлар мавжудки, уларнинг таъминланиши бутун тизимнинг ишлаш даражасини объектив белгилаб беради. Бу каби ҳуқуқларга биринчи навбатта мурожаат қилиш ҳуқуқини киритсак бўлади.

Мурожаат қилиш ҳуқуқи асосида инсон давлат масул идораларини маълум бир мамсалага этиборини қаратади ёки шу асосида маълум бир ҳимоя сўрашади. Улар мурожаатининг кўриб чиқиши қафолати масаласида конун ҳужжатлари асосида барча давлат идоралари ва мансабдор шахслари зиммасига бу каби мурожаатларни кўриб чиқиш учун маълум бир конуний муддатлар белгиланган ва уларга амал қилиниши мажбурийдир.

Мурожаат қилиш ҳуқуқи икки хил маънога эга:

биринчидан, шахсни давлат ишларида иштироки сифатида, бунда у давлат органларига маълум бир таклифни кўриб чиқишни сўрайди;

иккинчидан, конун томонидан белгиланган ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилиш воситаси сифатида. Бу каби мурожаатлар асосида инсонлар судга, прокуратурага ва бошқа ваколатли идораларга мурожаат қилишлари мумкин.

Фуқароларни мурожаат қилиш ҳуқуқи давлат аппарати ва фуқаролар ўртасидаги муносабатларни янада мустаҳкамлайди ва ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишда энг асосий восита бўлиб хизмат қилади. У асосида давлат органлари ва мансабдор шахслари устидан назорат амалга ошади ва ҳаддан ташқари бюрократияга чек қўяди. Фуқароларнинг мурожаати орқали тезкор оператив равишда ҳаракатларни амалга ошириши керак.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ва юридик актларда биз фуқароларнинг мурожаатлари қуйидаги турларини кўришимиз мумкин: таклиф шикоят, ариза.

Таклиф — бу фуқароларнинг давлат органлари, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари, мулк шаклларида қатъи назар корхона, муассаса ҳамда ташкилотлар, жамоат бирлашмаларини ташкил этиш тартиби ва фаолиятини яхшилашга, давлат ва ижтимоий ҳаётнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштиришга, давлат ва жамиятнинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий-маданий ва бошқа фаолият соҳалари масалаларини ҳал қилишга йўналтирилган фуқароларнинг мурожаатидир.

Мазкур турдаги мурожаатнинг мақсади давлат ва жамоатчилик тузилмаларини ташкил этиш ва фаолиятини яхшилаш, жамият ҳаётининг турли соҳаларида муаммовий масалаларни ҳал қилиш, қонунчиликни такомиллаштириш ҳисобланади. Ўзининг мазмунига кўра таклифда муайян муаммолар ва уларни ҳал қилиш йўллари кўрсатилади. Шу билан бирга таклиф — бу фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузилиши билан боғлиқ бўлмаган мурожаати ҳамдир.

Ариза, у ҳам таклифга ўхшаб, фуқаронинг муайян субъектив ҳуқуқ ва манфаатларини бузилиши билан боғлиқ бўлмаган мурожаатидир. Унинг предмети авваломбор, фуқаронинг қонуний ҳуқуқ ва эркинликларини (мисол учун, ФХДЁ органларига никоҳни рўйхатдан ўтказиш тўғрисида ариза бериш) тегишли органлар орқали рўёбга чиқариш ҳисобланади. Ариза билан мурожаат қилиш қачонки, фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликлари тегишли органларнинг ҳаракатларига бевосита боғлиқ бўлиб, уларнинг бундай ҳаракатларисиз бундай ҳуқуқ ва эркинликларни амалга ошириш мумкин бўлмайди ёки қийинроқ кечади. Шундай қилиб, ариза кўриб чиқиш учун мажбурий бўлган, асосли бўлган ҳолда эса — бу бўйича тегишли чораларни қабул қилиш тўғрисидаги илтимос ҳисобланади. Ундан ташқари, аризанинг вазифаси турли хил камчиликлар, ҳисобга олинмаганликлар, суистъёмолчиликлар тўғрисида тегишли қарор қабул қилувчиларни хабардор қилиш ҳисобланади. Шундай қилиб, аризани икки хил мазмунда: ариза-илтимоснома ва ариза-хабар сифатида кўриб чиқиш мумкин.

Шикоят — бу фуқаронинг бузилган ҳуқуқлари, эркинликлари ёки қонуний манфаатлари тўғрисидаги мурожаати. Шикоятнинг предмети давлат ҳокимияти органлари, ўзини-ўзи бошқариш органлари, ташкилотлар, уларнинг мансабдор шахсларининг қарорлари ёки ҳаракати (ҳаракатсизлиги) устидан, бу қарорлар ёки ҳаракат (ҳаракатсизлик) оқибатида жисмоний шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари бузилган бўлса, уларга баҳо бериш учун тақдим этилади. Агар, фуқаронинг ҳуқуқлари, эркинликлари ёки қонуний манфаатларини амалга оширишига тўсқинлик қилинган бўлса, фуқарога ноқонуний равишда бирор бир мажбурият юклатилган бўлса ёки у ноқонуний жавобгарликка тортилган бўлса, унда бузилган ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ва тиклаш бўйича чоралар кўрилиши керак. Шикоят ўзида мурожаат қилувчи субъект ёки унинг вакили бўлган шахснинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги илтимосини акс эттиради. Шикоят қилишнинг икки тури мавжуд: судлов ва маъмурий.

Ҳуқуқий ҳужжатларда ва қонунчиликда кўпинча фуқаролар мурожаатларининг, илтимоснома, хат, мурожаатнома каби бошқа шакллари ҳам алоҳида кўрсатилади. Бироқ, батафсил кўриб чиқиладиган бўлса, хулоса қилиш мумкинки, улар тўла равишда юқорида кўрсатиб ўтилган уч хил бўлинишга тўла мос тушади.

4.3. Ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳуқуқларнинг тушунчаси, таркиби, турлари

Улар индивиднинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётини қўллаб қувватлашга ҳамда норматив мустаҳкамлашга тааллуқлидир, одамларга қўрқув ва етишмовчилик-

лардан озодликда яшай оладиган шароитларни яратиш мақсадида инсоннинг меҳнат ва маиший турмуш тарзи, бандлиги, фаровонлиги, ижтимоий ҳимояланганлигининг қайси аҳволда эканлигини белгилаб беради. Уларни рўёбга чиқарилганлигининг хажм ва даражаси кўпроқ иқтисодиёт ва ресурсларнинг аҳволига боғлиқ ва шунинг учун ҳам биринчи авлоднинг фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқларига қараганда уларнинг амалга оширилиши кафолатлари камроқ ривожланган.

Узоқ вақт мобайнида иккинчи авлод инсон ҳуқуқларига иккинчи даражали ҳуқуқлар сифатида қаралди, бундай ҳуқуқларни тартибга солишнинг имконияти салбий баҳоланган. Бунинг сабаби, бу ҳуқуқлар уларни таъминлаб бериш ва ҳуқуқий ҳимоя қилиш бўйича давлатга бевосита мажбурият туғдира олмаганлиги учун ҳам бу ҳуқуқларни аниқ белгилаш ва ҳуқуқий таснифлаш мумкин эмаслиги тўғрисидаги тасаввурларнинг устунлиги билан белгиланади. Кейинчалик бу тенденция ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳуқуқларни аҳамияти жиҳатидан тенг эканлигини инкор этиш билан алмашилди.

Ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларнинг ҳимояси ва халқаро-ҳуқуқий тартибга солиниши 1948 йилда бошланган, уларнинг энг муҳимлари Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясида мустаҳкамланган эди. Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси инсон ҳуқуқлари ва уни ҳимоя қилишга доир халқаро ҳужжат бўлиб, БМТ томонидан ишлаб чиқарилган ва қабул қилинган. Бу тарихий ҳужжатнинг ишлаб чиқилиши ва эълон қилиниши инсониятнинг тарихий тақдирида, давлатларнинг ички ва ташқи сиёсатида, халқаро ташкилотлар, сиёсий партиялар ва ижтимоий ташкилотларнинг фаолиятида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унда ишлаб чиқилган қоида ва ҳулосалар, тамойиллар ўзининг моҳияти ва мазмунига кўра муқамал ишланган ҳуқуқий меъёрларнинг умумлашган ифодаси ҳисобланади.

Бугунги кунда инсоннинг ҳуқуқий статусини аниқлаш учун ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларнинг аҳамияти шубҳасиз. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси қабул қилингандан сўнг, уни ратификация қилган давлатларнинг ҳисоботларини кўриб чиқиш учун инсон ҳуқуқлари Кўмитаси таъсис этилди ва унинг натижасида иккита пакт қабул қилинди. Давлатларнинг ҳар иккала Пактда мавжуд бўлган ҳуқуқ ва эркинликларга мунособатлари турличадир. Агар, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактнинг қатнашчилари унда эътироф этилган ҳуқуқларни аста секинлик билан тўла бажариш мажбуриятини олишган бўлса, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактда қатнашувчи давлатлар эса, ундаги барча ҳуқуқларни ҳурмат қилиш ва таъминлаш мажбуриятини олишган.

Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пактнинг 6–15-моддаларида меҳнат қилиш ҳуқуқи (6-модда), адолатли ва қулай меҳнат шароити (7-модда), касаба уюшмалари тузиш ва унга кириш (8-модда), ижтимоий таъминот ҳуқуқи (9-модда), оилалик, оналик, болалик ва ўсмирликни кенг ҳимоя қилиш ва ёрдам бериш ҳуқуқи (10-модда), етарли ҳаётий даражага эга бўлиш ҳуқуқи (11-модда), жисмоний ва руҳий соғломликнинг энг юқори дара-

жасига эришиш ва маълумот олиш ҳуқуқи (12, 13-моддалар), маданий ҳаётда иштирок этиш ҳуқуқи (15-модда) ва бошқа ҳуқуқлар қайд этилган.

Давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларнинг ҳимоя қилиш соҳасидаги мажбурияти прогрессив иқтисодий ва ижтимоий ислохотларни олиб бориш, ўз халқининг иқтисодий ривожланишда иштирокини тўлиқ таъминлаш, ҳаммага шу ҳуқуқлардан фойдаланиш учун ўз ресурсларидан фойдаланишда акс этади. Давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш соҳасидаги мажбурияти таракқийпарвар иқтисодий ва ижтимоий дастурларни рўёбга чиқариш, ўз халқини фойдали иқтисодий ривожланиш жараёнларида тўлиқ иштирокини таъминлаб бериш, ўз ресурсларини мазкур ҳуқуқлардан фойдаланишнинг барча имкониятларини тақдим этиш учун ишлатишдан иборат ҳисобланади. Ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликларни ҳуқуқий тартибга солувчи манбалар орасида асосий ролни халқаро-ҳуқуқий нормалар ўйнайди. Универсал нормалар БМТ Уставининг умумий принциплари (1-, 13-, 55-, 56-, 62- ва 68-моддалари)да, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қодаларида (22–27-моддалар), Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт нормаларида, Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ)нинг конвенциявий стандартларида мавжуд. ХМТнинг мазкур соҳада 180 та конвенцияси қабул қилинган. БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 70 га яқин, Халқаро Меҳнат Ташкилоти томонидан — 200 дан ортиқ, ЮНЕСКО томонидан — 70 дан ортиқ, Европа Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти томонидан — 30 дан кўпроқ, Европа Кенгаши томонидан — 160 дан зиёд ва бошқа минтақавий халқаро ташкилотлар томонидан ҳам кўплаб инсон ҳуқуқларига оид декларациялар, пактлар, конвенциялар ва бошқа халқаро шартномалар қабул қилинди.

Шу соҳада Халқаро Меҳнат Ташкилотининг (ХМТ) 170 дан ортиқ Конвенциялар қабул қилинган. Ушбу ҳужжатлардан қуйидагилар муҳим аҳамиятга эга: «Мажбурий меҳнат ҳақида» (1930 г.), «Адолатли рағбатлантириш тўғрисида» (1951 г.), «Меҳнат ва иш билан таъминлаш соҳасидаги камситиш тўғрисида» (1958 г.), «Иш билан таъминлаш соҳасидаги сиёсат тўғрисида» (1964 г.), ва бошқалар.

Иқтисодий ҳуқуқлар инсонга ҳўжалик фаолиятининг асосий воситаларини эркин тасарруф қилишни таъминлаб беради. Уларга қуйидагилар тааллуқлидир:

- меҳнат қилишга бўлган ҳуқуқ;
- мулкка бўлган ҳуқуқ;
- тадбиркорлик ҳуқуқи;
- иш ташлаш ҳуқуқи ва бошқалар.

Ундан ташқари, меҳнаткашлар ҳамда иш берувчилар ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун миллий ёки халқаро ташкилотларга эркин бирлашиш ҳуқуқига эгадир.

Ижтимоий ҳуқуқ инсонга муносиб ҳаёт даражаси ҳамда ижтимоий ҳимояланишни таъминлаб беради. Асосийлари қуйидагилар ҳисобланади: ижтимоий таъминотга бўлган ҳуқуқ;

ижтимоий суғурта,
пенсия таъминоти,
тиббий хизмат кўрсатиш.

Ижтимоий таъминот ҳуқуқининг моҳияти (ёши, касаллик ҳолати, ногиронлиги, боқувчисининг йўқотганлиги, болаларни тарбиялаш ва қонун билан ўрнатилган бошқа ҳолатлар бўйича) шундан иборатки, давлат объектив ҳолатлар туфайли ишлаш ва меҳнатидан фойда олиш лаёқати ёки имкониятидан маҳрум бўлганларга (тўлиқ ёки қисман), шунингдек, болалар туғилиши ва уларни тарбияси билан боғлиқ ҳолда оилаларга ёрдам кўрсатиш учун фуқароларига етарли маблағларни тақдим этишни кафолатлайди. Мазкур ҳуқуқларни мажмуи Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 22- ва 25-моддаларида, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги пактнинг 9–12-моддаларида, Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциянинг 26-моддасида мустақкамланган.

Бу ҳуқуқни амалга ошириш бошқа ҳуқуқларни, шу жумладан қониқарли ҳаётий даража, оилани муҳофаза қилиш ва унга ёрдам кўрсатиш, оналик ва болаликни ҳимоя қилиш, жисмоний ва руҳий соғлиқнинг нисбатан юқори даражасига бўлган ҳуқуқларни рўёбга чиқариш билан боғлиқдир. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясида — “Ҳар ким инсон ўзининг ҳамда оиласининг саломатлиги ва фаровонлигини таъминлаш учун зарур бўлган турмуш даражасига эга бўлиш, жумладан кийим-кечак, озиқ-овқат, тиббий хизмат ва зарур ижтимоий хизматга эга бўлишга ҳамда ишсизлик, касаллик, ногиронлик, бевалик, қарилик ёки унга боғлиқ бўлмаган шароитларга кўра тирикчилик учун маблағ бўлмай қолган бошқа ҳолларда таъминланиш ҳуқуқига эга” (25-модда) деб кўрсатилган.

Маданий ҳуқуқлар инсоннинг маънавий ривожланишини кафолатлайди, ҳар қандай индивидга сиёсий, маънавий, ижтимоий ва маданий тараққиётнинг фойдали иштирокчиси бўлишга ёрдам беради. Уларга қуйидагилар тааллуқлидир:

- таълим олиш ҳуқуқи;
- маданий кадриятлардан фойдаланиш ҳуқуқи;
- жамиятнинг маданий ҳаётида эркин иштирок этиш ҳуқуқи,
- ижод қилиш ҳуқуқи,
- илмий тараққиёт натижаларидан фойдаланиш ва уларни амалий қўллаш ҳуқуқи ва бошқалар.

Таълим олиш ҳуқуқи бўйича халқаро стандартларнинг асослари Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 26-моддаси ва Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 13-моддасида шакллантирилган. Мазкур ҳужжатларда таълим олиш ҳуқуқи, барча учун мажбурий ва бепул бошланғич таълимни тўлиқ амалга ошириш; ўрта, ўрта-маҳсус ва олий таълимга бўлган имконият; ота-оналарнинг ўз болалари учун мактаб танлаши эркинлиги ва болаларини ўз эътиқодларига мос равишда диний ҳамда ахлоқий тарбиялашини таъминлаб беришининг шартлари кўрсатиб ўтилган.

Халқаро-ҳуқуқий нормалар, яна шунингдек таълимнинг қуйидаги устувор мақсадларини белгилаб беради: инсон шахсияти ва унинг кадр-қимматини тўла ривожлантириш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига ҳурмат, таълимнинг зарурлиги, эркин жамиятнинг фойдали иштирокчилари бўлиш имкониятини яратиш, барча миллатлар, этник ва диний гуруҳлар ўртасида ўзаро тушуниш, бағрикенглик ва дўстликка қўмаклашиш.

Маданий ҳуқуқларнинг мазмуни ва уларни амалга оширишнинг кафолатлари ЮНЕСКО томонидан қабул қилинган қатор тавсияномалар (1968, 1980, 1982)да ривожлантирилган ва тўлдирилган. Уларда, хусусан, ўз маданиятини ривожлантириш ҳар бир халқнинг ҳуқуқи ва бурчи ҳисобланиши; анъанавий маданиятни асраш ва ривожлантиришга бўлган бир хил ҳуқуққа барча миллатлар, озчиликни ташкил этувчи миллатлар, этник гуруҳлар ҳақли эканлиги; ҳар бир инсонга билимлардан ва барча халқларнинг санъати ва адабиётидан роҳатланиш, ер шарининг барча қисмларида фан таракқиётида иштирок этиш, унинг неъматларидан фойдаланиш ва маданий ҳаётни бойитиш имконияти таъминлаб берилиши лозимлиги; давлат маданиятни демократлаштириш бўйича, маданиятга бўлган ҳуқуқни таъминлаш ва унинг натижаларида бирор бир чеклашларсиз иштирок этиш кафолатлари бўйича чоралар қабул қилиши лозимлиги; давлатнинг ижод эркинлигини ҳимоя қилиши, ижод ходимларига ёрдам кўрсатиши лозимлиги, уларнинг ўз касаба уюшмаларига ва танловига кўра ижодий уюшмаларни ташкил этишга бўлган ҳуқуқларини таъминлаб бериши лозимлиги қайд этилган.

Инсоннинг маданий ҳуқуқларини рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш бевосита халқаро ихтисослашган ташкилот — ЮНЕСКОнинг вазифаларига доирасига киради. Бу ерда шикоятларни қабул қилувчи бўлган асосий тузилма — Конвенциялар ва тавсияномалар бўйича қўмита ҳисобланади. Қўмита кўриб чиқилган шикоятлар ва улар бўйича қилинган тавсияномалар бўйича ЮНЕСКОнинг Ижроия кенгашига, унинг ҳар бир сессиясида маърузалар тақдим этади. ЮНЕСКОнинг ваколатига таълим олиш ҳуқуқи, илмий ютуқлардан фойдаланишга бўлган ҳуқуқ, маданий ҳаётда тўсқинликларсиз иштирок этиш ҳуқуқи, ахборот олиш ҳуқуқи, шунингдек ўз фикрига эга бўлиш ва уни билдириш ҳуқуқи ва бошқа шу қабилар киради.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида қуйидаги иқтисодий, ижтимоий ҳуқуқлар белгиланган:

- иқтисодий фаолият эркинлиги ҳуқуқи (53-модда);
- мулк ҳуқуқи (36-модда);
- меҳнат ва таътил ҳуқуқи (37-, 38-модда);
- ота-она ва болаларнинг бир бирига ғамхўрлик қилишга тенг ҳуқуқ ва бурчлари (64-, 66-модда);
- ижтимоий таъминот ҳуқуқи (39-модда);
- малакали тиббий хизмат олиш ҳуқуқи (40-модда);
- таълим олиш ҳуқуқи (41-модда).

Эгалик ҳуқуқи асосларига меҳнат фаолияти, шунингдек мулкни буюртма бўйича яратиш, ривожлантириш ва эгалик қилиш, давлат мулкни хусусийлаштириш; мерос ва бошқа қонунга ҳилоф бўлмаган асослар қиради.

Иқтисодий, ижтимоий, маданий ҳуқуқлар ўз ҳуқуқий ривожланишини Ўзбекистоннинг бир қатор зарур қонунларда ўз ифодасини топган. Шулардан Фуқаролик кодекси, Меҳнат кодекси, Оила кодекси, Уй-жой кодекси, “Таълим тўғрисидаги”, “Пенсия таъминоти тўғрисидаги”, “Соғлиқни сақлаш тўғрисидаги”, “Бола ҳуқуқларининг қафолатлари тўғрисидаги” қонунларини айтиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида қуйидаги маданий ҳуқуқлар мустаҳкамланган:

- ижод қилиш, маданий ҳаётда иштирок этиш ҳуқуқи (42-моддат);
- таълим олиш ҳуқуқи (41-моддат).

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 42-моддасида “Ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи қафолатланади. Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхўрлик қилади”, деб мустаҳкамлаб қўйилган.

Ҳар қандай фуқаро маданий соҳада ўз қобилияти ва имкониятларини кўрсатиш ҳуқуқларига эга. Ундан ташқари, фуқароларнинг маданий ҳаётда иштирок этиш эркинлиги Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида мустаҳкамлаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 42-моддасида “Ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи қафолатланади. Давлат жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхўрлик қилади” дейилган.

Ўзбекистонда 140 дан ортиқ миллий марказлар ўз фаолиятларини амалга оширади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 13 январдаги №10-сонли Қарори билан Республика байналминал маданий маркази таъсис этилган. Марказ миллий маданий марказлар фаолиятини мувофиқлаштиради, уларга амалий ва услубий ёрдам кўрсатади ва шу билан мамлакатимизда яшаётган турли миллатлар ва элатлар вакилларининг эҳтиёжларининг қониқтиришда фаол иштирок этмоқда.

1998 йил 26 март куни Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон театр санъатини ривожлантириш тўғрисида”ги Фармойиши, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбектеатр” ижодий ишлаб чиқариш бирлашмасини тузиш тўғрисида”ги Қарори қабул қилинди. Ҳозирги вақтда бирлашма таркибида 37 та профессионал театрлар ва кўплаб театр-студиялар ишламоқда.

Маданият ва спорт ишлари бўйича вазирлик тасарруфида 85 та музей ишлаб турибди. Музей тўпламлари бир ярим миллион музей предметларидан иборатдир. Булар тарихий ҳужжатлар, археология, этнография, нумизматика предметлари, амалий санъат маҳсулотлари, хайкалтарошлик, рассомчилик, графика ва бошқалардир. Ўзбекистонда 5735 та кутубхона ишлаб турибди.

Ўзбекистондаги маданий мерос объектлари миллий бойликлар ҳисобланади ва улар давлат муҳофазаси остидадир.

2001 йил 30 августдаги Ўзбекистон Республикасининг “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуни маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, сақлаш, кўпайтириш ва улардан фойдаланишга оид муносабатларни тартибга солиди.

Маданият соҳасида халқаро алоқалар ва ҳамкорлик давлат даражасида қабул қилинадиган қонунчилик, шунингдек Президент фармойишлари, Вазирлар Маҳкамаси қарорлари каби шунга ўхшаш тегишли ҳужжатлар ва бошқа чоратadbирлар асосида рағбатлантирилмоқда ва ривожлантирилмоқда.

Ўзбекистон Республикасининг “Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонунда маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасида халқаро ҳамкорлик олиб бориш кўзда тутилган.

ҲОЗИРГИ ЗАМОНДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ АСОСИЙ ХАЛҚАРО ҲУЖЖАТЛАРНИНГ ТАВСИФИ

5.1. Ҳозирги замонда инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги асосий халқаро ҳужжатларни қабул қилишдаги шартлар

Ҳозирги замонда инсон ҳуқуқлари муҳим ўрин тутлади. Ҳар қандай ривожланган демократик жамият куришда уларнинг ролини ошириб юбормаслик лозим. Бизнинг фикримизча, ҳуқуқий давлат қурилишидаги асосий шартлардан бири бу жамиятда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини кенгайтириш ҳамда ҳимоя қилиш ҳисобланади.

Унчалик узоқ бўлмаган ўтмишда ҳам инсон ҳуқуқлари фақатгина ички давлат органлари доирасида тартибга солинган. Ҳар бир давлат ўз юрисдикциясида бўлган фуқаро ва шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳажмини фақат ўзларигина ҳал қилиш ҳуқуқига эга деб ҳисоблар эдилар. Ҳаттоки, БМТ ташкил қилинган илк кунларда ҳам давлат ички органлари бу соҳадаги асосий манбалар ҳисобланар эди.

Умуман ҳуқуқни, айниқса инсон ҳуқуқларини у ёки бу жамиятда ҳукмронлик қилаётган мафкура, сиёсат ва ахлоқий маданиятдан ажратиб ўрганиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам давлатлар мазкур соҳада инсон ҳуқуқлари масаласини юқоридаги воситалар асосида тартибга солишган ҳамда БМТнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги стандартларини ўз ички ишига аралаштириш деб ҳисоблаганлар.

Бир қатор мамлакатлар ўзларининг расмий баёнотларида БМТ уставига асосан муайян инсон ҳуқуқларига ирқий, жинсий, тил ва диний камситишларсиз риоя қилинишини таъминлашда давлат юрисдикциясини рад қилдилар.

Бошқа гуруҳ давлатлар эса БМТ Уставининг юридик мажбурийлигини тан олишган ҳолда давлат суверенитети тушунчасини мутлақлаштиришиб, инсон ҳуқуқлари соҳаси бутунлай давлат ички ваколатида деб ҳисоблашларини билдиришди¹.

Кўпгина халқаро ҳуқуқшунослар ўз давлатлари мафкурасини акс эттирган ҳолда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини тартибга солиш давлатнинг мутлақ ички иши, халқаро ҳамжамиятнинг иши эмас, деб ҳисоблар эди.

1 Мисол учун, собик СССР мазкур масалада мақбул бўлмаган позицияни эгаллаган эди, бу эса 1948 йили БМТ Бош Ассамблеясида Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясини қабул қилишда бетараф бўлишига асосий сабаблардан бири эди.

Иккита жаҳон уруши, ўнлаб минтақавий ва маҳаллий урушлар, ядро уруши хавфи, атроф-муҳит муаммоси ва бошқа глобал муаммолар ечимини топиш учун давлатларнинг саъй-ҳаракатларини бирлаштириш учун катта-кичик ури-нишларнинг бошланишига сабаб бўлди. Натижада эса, инсон ҳуқуқлари ҳам ички ҳуқуқ билан, ҳам халқаро ҳуқуқ билан, тартибга солинадиган бўлди. Бунинг далили сифатида асосий инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини тартиб-га солувчи халқаро принципларнинг аниқлаштирилиши ва ривожлантирилиши ҳамда мазкур соҳада давлатлар ўз зиммасига олган мажбуриятларининг бажарилиши юзасидан назорат механизмларининг ташкил қилинганлигини кўрсатиш мумкин.

Инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро ҳуқуқ ролининг ошишига асосий сабаб-лардан бири Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро пактлар ва мазкур соҳада бошқа халқаро конвенцияларнинг қабул қилинишидир.

Кўпгина халқаро ҳуқуқшунослар Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон деклара-циясини фуқароларнинг асосий фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқларини оддий-гина эълон қилган ҳужжат, деб узоқ баҳслашдилар. Ҳаёт Декларациянинг қабул қилиниши, оддийгина ишора эмас, балки ундаги ҳуқуқлар халқаро ҳамжамиятнинг инсон ҳуқуқлари соҳасида муҳим халқаро битимларни қабул қилишда мустаҳкам халқаро — ҳуқуқий таянч муомала кодекси бўлиб хиз-мат қилганлигини кўрсатди.

Тадқиқотлардан бирида таъкидлаб ўтилганидек, “1948 йилдан сўнг қабул қилинган 90 дан ортиқ миллий конституциялар ўзида декларация қоидаларини акс эттиради ва (ёки) унинг таъсири остида мазкур қоидалар киритилган”².

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларация-си инсон ҳуқуқлари бўйича бошқа келишувларнинг қабул қилинишига кенг йўл очиб берди. Ушбу келишувлар ичида марказий ўринни инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро пактлар эгаллайди. Уларнинг қабул қилиниши натижасида инсон ҳуқуқлари соҳасида принцип ва қоидаларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш бора-сида янада сифатли босқичга кўтарилди. Инсоният тарихида биринчи марта деярли бир пайтда Пактларни имзолаган барча давлатлар учун мажбурий бўлган инсон фуқаролик-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳуқуқларининг улкан доирасини тартибга солувчи иккита халқаро ҳужжат қабул қилинди.

Мазкур Пактлар билан мустақиллигини даъво қилаётган халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи тан олингандан сўнг, бу руҳан эзилган халқлар кўлидаги мустақиллик учун кураш йўлидаги кучли қурооллардан бирига айлан-ди. Миллий-озодлик ҳаракатлари таъсири остида киритилган халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш моддасининг пайдо бўлиши халқаро ҳамжамият томонидан эски халқаро ҳуқуқда фундаментал ўзгаришга асос бўлди ҳамда жаҳон халқлари ва миллатлари ўртасидаги тенг муносабатларнинг таъминла-

2 *Jayawic Kazama N. Hong Kong and the international protection of human Rights//Human Rights in Hong Kong, 1992. P. 160.*

нишига асос бўлди. Яшаш ҳуқуқи, адолатли судга бўлган ҳуқуқ, меҳнат қилиш ҳуқуқи, дам олиш ҳуқуқи ва бошқа бир қатор асосий ҳуқуқлар бугунги кунда кўпгина давлатларнинг конституцияларида ўзининг мустаҳкам ўрнини топган.

Биринчи марта инсон ҳуқуқларига оид пактларда индивид бевосита халқаро назорат қилувчи органлар томонидан рухсат этиладиган ҳуқуқларини ҳимоя қиладиган ва халқаро ҳуқуқ ва мажбуриятларга эгаллиги белгиланди.

Инсон ҳуқуқлари бўйича пактларнинг муҳим ютуқларидан бири мазкур ҳужжат орқали давлатларнинг шу қоида бўйича ўз зиммасига олган мажбуриятларини бажарилишини назорат қилувчи муассасаларнинг ташкил қилиниши бўлди. “Унинг ташкил қилиниши ва фаолият олиб бориши мазкур асрнинг иккинчи ярмида инсон ҳуқуқларини халқаро миқёсда тартибга солишда сезиларли ютуқлардан биридир”¹. Назорат институти халқаро ҳуқуқда янги ҳодиса бўлиб, унинг ташкил топиш жараёни бир қатор давлатлар томонидан катта қаршиликка учради. Муаммо шунда эдики, “назорат” тушунчаси, ушбу назорат объекти ҳисобланувчи у ёки бу мажбуриятнинг бажарилиш жараёнидаги элементларининг таъсирини ўз ичига оларди. Бошқача айтганда, назорат ижро жараёнида ўзининг у ёки бу даражадаги аралашувини келтириб чиқаради. Давлатлар халқаро муносабатларга киришар экан, ўзларининг ички ишларидаги суверенитетини сақлайди, халқаро органларнинг назорати эса уларнинг ички ишига аралашуви, деб ҳисобланарди. Бирок, халқаро муносабатларнинг ўзига хослиги ва инсон ҳуқуқларининг катта аҳамияти халқаро ҳамжамиятнинг ушбу масалада мувозанатга келишишига ва давлатларнинг мазкур соҳада ўз зиммаларига олинган мажбуриятларини ўз иродаси билан зиммасига олишига, халқаро назорат органлари эса фақатгина инсон ҳуқуқлари соҳасида давлатларга тегишли кўмакларни бериб, маслаҳат беришини таъминлади. Ҳозирги шароитда халқаро назорат органларининг роли ошмоқда. БМТ ва бошқа халқаро конвенциявий органлари назорат ташкилотларининг фаолиятидаги ваколат ва вазифаларига борган сари кўпроқ эътибор қаратилмоқда.

Айтиб ўтилганидек, халқаро муносабатларда зарур пайтда ҳаётга мажбурий тадбиқ қилиш учун халқаро ҳуқуқнинг принцип ва нормаларини амалга оширувчи давлат тизими устидан назорат қилувчи орган йўқ. Шунинг учун давлатлар халқаро назорат механизмини яратиш йўлларини назарда тутганлар ва бу зарурат инсоният тақдирига жиддий хавф туғдирганда халқаро ҳуқуқ ижодкорлигини кенгайтириш, халқаро алоқаларни такомиллаштириш, глобал муаммоларнинг пайдо бўлишидан келиб чиқади.

5.2. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг ҳуқуқий мазмуни ва аҳамияти

Иккинчи жаҳон уруши тугаганидан сўнг тинчлик, хавфсизлик ва давлатлараро ҳамкорликни қўллаб — қувватлаш ва мустаҳкамлаш мақсадида Бир-

1 Карташкин В. А. Права человека в международном и внутреннем праве. — М., 1995. — С. 58.

лашган Миллатлар Ташкилоти тузилган эди. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш унинг фаолиятида муҳим йўналиш ҳисобланади.

БМТнинг дастлабки эришган муҳим ютуқларидан бири, бу Бош Ассамблея томонидан 10 декабрь 1948 йилда Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг қабул қилиниши бўлган.

Ассамблея Декларацияни “барча халқлар ва барча давлатлар томонидан бажарилишига интилишини таъминлаш вазифаси” эканлигини эълон қилди. У бутун дунёдаги аъзо-давлатларни Декларацияда мустаҳкамланган ҳуқуқ ва эркинликларни ҳурмат қилиш ва таъминлашга чақирди. Ҳар йили 10 декабр бутун дунёда Декларация қабул қилинган кун сифатида Инсон ҳуқуқлари куни, деб байрам қилинади. Декларациянинг тарихий аҳамияти шундаки, у бутун дунёда тан олинган ва умумий бўлган ҳуқуқ ва эркинликлар рўйхатини ўзида мужассамлаштирган биринчи халқаро характердаги ҳужжатдир.

Декларацияда қуйидаги умум эътироф этилган инсон ҳуқуқларининг тўлиқ рўйхати келтириб ўтилган:

Шахсий ҳуқуқ ва эркинликлар:

- яшашга бўлган ҳуқуқ, эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқи (3-модда);
- қулликнинг таъқиқланиши (4-модда);
- кийноқларнинг таъқиқланиши, инсон кадр-қимматини камситувчи ёки ноинсоний муомалар ва жазолашларнинг таъқиқланиши (5-модда);
- ҳар бир инсоннинг ҳуқуқий субъект бўла олишининг тан олиниши (6-модда);
- асосий ҳуқуқларини бузилишига сабаб бўлган ҳаракатларга қарши суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқ (7-модда);
- ҳуқуқларни суд томонидан самарали тикланишига бўлган ҳуқуқ (8-модда);
- ўзбошимчалик билан қамоққа олиш, ушлаб туриш ёки сургун қилишдан ҳимоя қилишга бўлган кафолат (9-модда);
- мустақил ва бетараф судга бўлган ҳуқуқ (10-модда);
- айбсизлик презумпцияси, қонуннинг орқага қайтиш кучининг йўқлиги (11-модда).

Инсоннинг уни ўраб турган гуруҳи ва ташқи дунё билан бўлган муносабатлари доирасидаги ҳуқуқлари:

- шахсий ҳаётга бўлган ҳуқуқ (12-модда);
- эркин кўчиб юришга ва яшаш жойини эркин танлашга бўлган ҳуқуқ (13-модда);
- бошпанага бўлган ҳуқуқ (14-модда); фуқароликка бўлган ҳуқуқ (15-модда);
- никоҳ муносабатларида эркак ва аёлнинг тенг ҳуқуқлилиги. Оиланинг жамият ва давлат томонидан ҳимоя қилинишига бўлган ҳуқуқ (16-модда);
- мулкка индивидуал ва ўзаро эгалик қилиш ҳуқуқи (17-модда).

Диний эркинликлар, фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар:

- фикр, виждон ва дин эркинлиги (18-модда);
- эътиқод эркинлиги ва уни эркин ифодалаш. Маълумотларга эркин эга бўлиш (19-модда);

тинч йиғилишлар ва ассоциациялар тузиш эркинлиги (20-модда); ўз мамлакатини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи; муайян муддатларда ўтказиладиган сайловларда иштирок этиш ҳуқуқи (21-модда).

Иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳалардаги ҳуқуқлар:

ижтимоий таъминотга ва муносиб ҳаёт даражасига бўлган ҳуқуқ (22-модда); меҳнат қилиш ҳуқуқи; иш танлаш эркинлиги; тенг меҳнат учун тенг ҳақ олиш; касаба уюшмаларига нисбатан эркинлик (23-модда); дам олиш ва бўш вақтга бўлган ҳуқуқ (24-модда);

фаровонликка ва соғлиқни сақлашга бўлган ҳуқуқ (овқат, кийим-кечак, уй-жой, тиббий муолажа, ижтимоий хизмат кўрсатиш);

оналик ва болаликни ижтимоий ҳимояси ҳуқуқи (25-модда);

таълим олишга бўлган ҳуқуқ (26-модда);

маданий ва илмий ҳаётда иштирок этиш, шунингдек, муаллифларнинг маънавий ва моддий манфаатларини ҳимоялашга бўлган ҳуқуқи (27-модда).

Шуни таъкидлаш жоизки, Декларациянинг учта моддаси БМТ принциплари ва шахснинг жамиятга нисбатан мажбуриятларига бағишланган:

хар бир шахснинг ижтимоий ва халқаро тартибга бўлган ҳуқуқи. Бунда Декларацияда мустаҳкамланган ҳуқуқ ва эркинликлар тўлиқ амалга оширилиши мумкин (28-модда);

жамият олдидаги мажбуриятлар; бошқалар ҳуқуқ ва эркинликларини тан олиш. Бу ҳуқуқ ва манфаатларни БМТ мақсадларига мувофиқ амалга ошириш (29-модда);

Декларациядаги ҳеч нарса мустаҳкамланган ҳуқуқ ва эркинликларни йўқ қилишга қаратилган ҳатти-ҳаракатларни оқлаш учун шарҳланиши мумкин эмас.

Декларация 29-моддасининг 1-бандида шахснинг мажбуриятлари аниқ ўрнатилган: “Ҳар бир шахс жамият олдида мажбуриятларга эга”. Айнан, бандда шахс фақат жамият доирасидагина эркин ва тўлиқ ривожлана олиши қоидасининг асослари келтирилган. Декларациянинг бу қоидаси маънавий хусусият касб этади. Чунки, унга кўра, шахс ўзи тегишли бўлган жамиятда юриш-туриш қоидаларининг умумий қоидаларини ўрнатади. Декларация 29-моддасининг 1-банди мураса хусусиятига эгаллиги сабабли БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1948 йил 10 декабрда бир овоздан қабул қилинган.

Шуни таъкидлаш керакки, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясида шахснинг давлатга нисбатан мажбуриятлари ва бурчлари батафсил кўрсатилмаган, шунга кўра давлатни шахсдан қатъий қўриқлаш зарурияти мавжуд эмас. Айни пайтда, тарихан бизга маълумки, инсон ҳуқуқларини давлатдан ҳимоя қилиш зарурияти мавжуд. Шунинг учун Декларациянинг асосий мақсади — шахс ҳуқуқларини давлатга нисбатан ҳимоялашдир.

Шахснинг жамият олдидаги мажбуриятларини белгилловчи халқаро нормалар Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 29- ва 30-моддаларидан келиб чиқади. Дарҳақиқат, Декларациянинг ушбу иккита моддаси қоидалари биринчидан, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари, иккинчидан, инсон мажбуриятлари тушунчаларига олиб боради. Агар Декларациянинг 29-мод-

даси 1-бандида шахснинг ҳуқуқлари тушунчаси берилган бўлса, 30-моддада уни шарҳлашни белгиловчи универсал қўлланиладиган норма мавжуд. Шундай қилиб, шахснинг барча мажбуриятлари ва ундан келиб чиқувчи муаммолар ушбу икки моддада умумлаштириб мустаҳкамланган.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси БМТ Бош Ассамблеяси томонидан барча давлатлар ва миллатлар учун умумий халқаро стандарт сифатида эълон қилинган. Юқорида баён қилинганларнинг барчаси эркинлик, тенглик ва биродарлик каби фундаментал принципларга асосланади. Уларга Декларациянинг Муқаддимаси, шунингдек 1- ва 2-моддалари бағишланган. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясини тавсифлар эканмиз, унда инсон ҳуқуқларини таъминлаш ва амалга оширишнинг ҳуқуқий механизмлари белгиланмаганлигига эътибор қаратмаслик мумкин эмас. Бу “ҳар қайси халқ ва барча давлатлар бажаришга ҳаракат қилиши лозим бўлган вазифа сифатида” кўпроқ маънавий императивликдир.

Айни пайтда Декларация инсон фундаментал ҳуқуқларини камраб олган БМТ Уставини талқин қилишдаги энг муҳим актдир. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси — бу, халқаро шартнома. Расмий-юридик нуқтаи назардан у мажбурий кучга эга эмас, чунки БМТ Уставининг 10- ва 11-моддаларига мувофиқ, БМТ Бош Ассамблеясининг резолюциялари фақатгина тавсиявий хусусият касб этади. Шундай бўлишига қарамасдан, Декларация давлатлар инсон ҳуқуқлари соҳасидаги мажбуриятларининг асосий манбаларидан бирига айланди. У БМТ Уставини шарҳлашда муҳим восита сифатида кўрилиши мумкин. Унинг нормаларининг катта қисми замонавий дунё мамлакатларини боғлаб турувчи халқаро одат ҳуқуқининг муҳим тимсоли сифатида эътироф этилади.

5.3. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро пактлар Халқаро биллнинг қисми сифатида

Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт ва унинг Факультатив протоколи БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 16 декабрь 1966 йилда бир овоздан қабул қилинган. Бу ҳужжатлар Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва 1989 йилда қабул қилинган Иккинчи Факультатив протокол билан бирга-ликда кенг машҳурликка эга бўлган Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро билл деб номланади.

Пактлар Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига асосланса-да, улар томонидан камраб олинган ҳуқуқлар бир хил эмас. Иккала Пактда ҳам мустаҳкамланган, Декларацияга киритилмаган энг муҳим ҳуқуқ бу ўзининг табиий бойликлари ва ресурсларидан эркин фойдаланиш ҳуқуқини ҳам камбар олган ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқидир.

Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт 1976 йил 3 январда кучга кирган.

Пакт қуйидаги ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ва амалга оширишда кўмаклашишни кўзда тутади:

- эркаклар ва аёлларга тенг ҳуқуқлар;
- адолатли ва қулай шароитларда меҳнат қилиш ҳуқуқи;
- ижтимоий ҳимоя, ҳаёт кечириш учун етарли шароитлар ва мумкин қадар юқори даражадаги жисмоний ва ақлий соғломлик шароитларига бўлган ҳуқуқ;
- таълим олиш ва маданий эркинлик ва илмий тараққиёт неъматларидан фойдаланиш ҳуқуқи;
- касаба уюшмалари ташкил қилиш ва уларда иштирок этиш ҳуқуқи;
- оилани қўриқлаш ва оилага кўмаклашиш;
- маданий ҳаётда қатнашиш ва илмий тараққиёт натижаларидан фойдаланиш ҳуқуқи;
- етарли ҳаёт даражасига бўлган ҳуқуқ;
- ижтимоий таъминот ва ижтимоий суғуртага бўлган ҳуқуқ.

Пакт кўзда тутилган ҳуқуқларни ҳеч қандай камситишларсиз амалга оширилишини назарда тутади. Пакт қатнашчилари — давлатлар Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш (ЭКОСОС)га даврий ҳисоботлар тақдим қиладилар. Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар бўйича Қўмита — 18 та мустақил экспертдан иборат, Пактни амалга оширишда кўмаклашиш учун Кенгаш томонидан ташкил қилинган орган бўлиб, ҳисоботларни ўрганади ва манфаатдор ҳуқуматлар вакиллари билан муҳокама қилади. Пактга алоқадор масалалар бўйича унинг изоҳлари Пактда мустаҳкамланган ҳуқуқларни ҳаётга татбиқ этишда қатнашчи-давлатларга ёрдам бериш ҳамда ҳисоботдаги камчиликлар ва ҳисобот тайёрлаш жараёниги эътиборларини қаратишдан иборат. Бундан ташқари, Қўмита алоҳида ҳисоботлар натижаси юзасидан Кенгашга тавсияномалар бериши мумкин.

Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро пактнинг қуйидаги хусусиятли жиҳатларини ажратиш мумкин:

биринчидан, давлатлар учун мажбурий тоифага мансуб бўлган иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар рўйхати аниқланган;

иккинчидан, халқаро стандартдаги ҳуқуқларнинг ҳар бири давлатларнинг тегишли қонунчилигида ўз аксини топиши лозимлиги шакллантирилган;

учинчидан, давлатларнинг эълон қилинган ҳуқуқларни тан олиши ва таъминлаши мажбурияти ўрнатилган;

тўртинчидан, Пактда эълон қилинган ҳуқуқларни амалга оширишнинг механизмлари мустаҳкамланган.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт ва унинг биринчи Факультатив протоколи 1976 йил 23 мартда кучга кирган. Мазкур Пактнинг қабул қилиниши унда кўрсатилган ҳуқуқларнинг табиий, бегоналаштирилмаслик хусусият касб этиши, ҳаёт, шаън, инсон кадр-қиммати, шахсий дахлсизлик, эътикод эркинлиги ва шахсий ҳаёт каби юқори қимматликлар билан алоқадорлиги билан асосланади. Инсон ҳуқуқлари назариясида бу ҳуқуқлар биринчи авлод ҳуқуқлари ҳисобланади ва “негатив ҳуқуқлар” сифатида ном-

ланади, чунки айнан давлат ҳокимияти томонидан тажовузлардан алоҳида ҳимояга муҳтождир. Ушбу Пактга бирлашиш эркинлиги, сўз эркинлиги, давлат бошқарувида қатнашиш ҳуқуқи, сайлов ҳуқуқи каби биринчи авлод ҳуқуқларига кирувчи ва халқаро ҳуқуқ нуқтаи назаридан инсон шахси ривожланиши ва унинг давлат билан ўзаро муносабати билан боғлиқлиги сабабли ўта муҳим саналадиган сиёсий ҳуқуқлар киритилган.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро Пакт юридик таркибининг ўзига хослиги шундаки, Пактнинг ҳар бир моддасида белгилаб берилган ҳар бир ҳуқуқ мазкур ҳуқуқни амалга оширишнинг аниқ механизмини қамраб олган ва бу ҳуқуқларни амалга ошириш учун қонунчилик, маъмурий ва бошқа чораларни кўриш ҳар бир давлатнинг мажбурияти ҳисобланади.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг кучга кириши билан халқаро инсон ҳуқуқлари ҳуқуқи тараққиёти янги босқичга кўтарилди. Халқаро ҳуқуқ тарихида биринчи марта индивид ўз ҳуқуқларининг ҳимояси учун БМТ халқаро органларига мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлди. Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт доирасида бундай орган Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмита бўлиб, у нафақат индивидуал мурожаатлар, балки миллий ҳисоботлар асосида ҳам Пактга амал қилиниши устидан назоратни амалга оширади.

Пактнинг бу хусусиятлари уни нафақат инсон ҳуқуқлари соҳасида, балки бутун халқаро ҳуқуқ соҳасида ҳам муҳим аҳамият касб этувчи ҳужжатга айлантиради.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт муқаддима ва олти қисмдан иборат. I қисм халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига бағишланган битта моддадан иборат.

II қисми 2–5-моддаларни ўз ичига олади. Бу моддалар давлатларга Пактда кўрсатилган ҳуқуқларни ҳурмат қилиш ва ҳеч қандай камситишларсиз таъминлаш мажбуриятини юклайди. 2-модданинг 3-қисми бевосита давлатларга ваколатли суд, маъмурий ёки қонунчилик ҳокимияти томонидан суд ҳимояси имкониятларини кенгайтириб, ҳуқуқий ҳимоя воситаларини ўрнатиш мажбуриятини юклайди. Бундан ташқари, 3-модда давлатларга эркаклар ва аёлларга тенг фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлардан фойдаланишни таъминлаш мажбуриятини юклайди. Ушбу бобда давлатда фавқулодда вазиятларда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш ва бундай вазиятларда инсон ҳуқуқлари чекланишларини тартибга солувчи норма берилган.

III қисм 22 та модда (6–27-моддалар)дан иборат ва Пактнинг энг катта қисми ҳисобланади. Унда бевосита ҳам шахсий ва сиёсий ҳуқуқлар, ҳам уларни амалга ошириш механизмлари кўриб чиқилади. 6-модда шахснинг ажралмас ҳуқуқи сифатида яшаш ҳуқуқини мустаҳкамлайди. Модда олти пунктдан иборат бўлиб, мамлакатда ўлим жазоси мавжуд бўлса уни энг оғир жиноятлар учунгина қўллашни; ўлим жазоси белгиланганда авф этишни сўраш ёки ҳукми енгиллаштиришни сўраш ҳуқуқини; ўлим жазосини 18 ёшга тўлмаган шахс ва хомиладор айёлларга нисбатан қўлламастиклиги назарда тутади. Пакт ўлим

жазосини тўлиқ бекор қилишни назарда тутмаганлиги боис Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактга Иккинчи Факультатив протокол қабул қилинган бўлиб, ушбу Протокол иштирокчи-давлатларга ўлим жазосидан воз кечиш мажбуриятини юклайди.

Пактнинг бу қисми қийноқлар (7-модда), куллик, куллар савдоси ва мажбурий меҳнатни (8-модда) бутунлай тақиқлашни назарда тутди.

Пактда озодликдан маҳрум қилинган шахсларнинг эркинлиги ва шахсий дахлсизлиги ҳамда улар билан муомалада бўлиш; ўзбошимчалик билан озодликдан маҳрум қилиш ёки ушлаб туришни тақиқлаш; озодликдан маҳрум қилиш қонунчилиги билан белгиланган тартибда амалга оширилиши (9, 10-модда)га алоҳида эътибор қаратилади.

Пактда бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юриш эркинлиги ва эркин яшаш жойи танлаш ҳуқуқини ҳам назарда тутди. Шу билан бирга, бу ҳуқуқни тартибга солувчи 12-модда давлат хавфсизлиги, жамоат тартиби, аҳоли соғлиги ва ахлоқ қоидалари, бошқа шахслар ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш мақсадида қонунда назарда тутилган ҳолларда бу ҳуқуқ чекланиши мумкинлигини мустаҳкамлайди. Бу турдаги чекловлар намойишлар ўтказиш, эркин фикр билдириш, эркин фикрлаш, дин ва эътиқод эркинлиги, тинч йиғилишларга бўлган ҳуқуқларга ҳам татбиқ қилинади.

Пактнинг 14-, 15- ва 26-моддалари айбсизлик презумпцияси, адолатли судлов, жиноят процессининг барча босқичларида айбланувчининг ҳуқуқларини таъминлашни ўз ичига олувчи қонун ва суд олдида тенгликни таъминлашни назарда тутди.

Алоҳида модда билан ҳар бир шахснинг ҳуқуқ субъектчилигини тан олинишига бўлган ҳуқуқи мустаҳкамланган (16-модда).

Пакт шахсий ва оилавий ҳаётган ўзбошимчалик билан ва ноқонуний аралашувларни тақиқлайди, уй-жой дахлсизлиги ва ёзишмалар сирини муҳофаза этади (17-модда).

Пактнинг 18–19-моддалари фикрлаш эркинлиги, дин ва эътиқод эркинлиги, шунингдек, тўсқинликларсиз ўз фикрини қўллаб-қувватлаш ҳуқуқига бағишланган. Шу билан бирга ҳар қандай урушни тарғиб қилиш, миллий, ирқий ёки диний адоватни қўллаб-қувватлаб чиқиш тақиқланади.

Пактда тинч йиғилишлар ўтказиш ҳуқуқи ва бирлашиш эркинлиги аниқ тартибга солинган (21–22-моддалар).

Пакт жамият ва давлат томонидан оилани ҳимоя қилиш, шунингдек бола ҳуқуқларига алоҳида моддаларни кўзда тутди (23–24-моддалар). Таъкидлаш жоизки, айнан Пактнинг ушбу қоидалари кейинчалик Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция, Аёлларга нисбатан барча турдаги камситишни йўқ қилиш тўғрисидаги Конвенцияларида ўз аксини топган.

Пактнинг 25-моддаси давлат ишларини олиб боришда иштирок этиш ҳуқуқи, овоз бериш ва сайланиш, шунингдек тенг асосларда давлат хизматига ёлланиш каби сиёсий ҳуқуқларини амалга оширишга бағишланган.

Пактда шунингдек яна бир моддада этник ва диний озчиликларнинг бошқа аъзолар билан биргаликда ўзининг маданиятидан фойдаланиш, ўз дини-

га эътиқод қилиш, шунингдек она тилидан фойдаланиш ҳуқуқини тартибга солиш мустаҳкамланган.

Пактнинг IV қисми (28–45-моддалар) инсон ҳуқуқлари бўйича Қўмитанинг таркиби, функциялари ва ваколатлари, бу органга иштирокчи-давлатларнинг ҳисобот топшириш мажбурияти, шунингдек, давлатлараро хабарларни тақдим қилиш ва уларни кўриб чиқиш тартибини белгилаб беради.

Пактнинг V ва VI қисмлари якуний қоидалар ва мазкур Пактни имзолаш, ратификация қилиш ва амал қилишига бағишланади.

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактга Иккинчи Факультатив протокол ўлим жазосини бекор қилишга қаратилган бўлиб, БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 15 декабрь 1989 йилда қабул қилинган. 31 декабрь 2010 йил ҳолатига 26 та мамлакат иккинчи Протокол бўйича мажбуриятларни олишга розилик билдирганлар; бу мажбуриятларнинг бажарилиши устидан назоратни инсон ҳуқуқлари бўйича Қўмита томонидан амалга оширилади.

Шундай қилиб, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт кенг камровли ҳужжат бўлиб, унда фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқларнинг барча кўринишлари бўйича халқаро стандартлар батафсил мустаҳкамланган. Шунга қарамадан ушбу қоидаларнинг кўпчилиги кейинчалик такомиллаштирилиб ва аниқлик киритилиб, Аёлларга нисбатан барча турдаги камситишни йўқ қилиш тўғрисидаги Конвенция, Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция, Қийноқларга қарши Конвенциялар каби бошқа инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳужжатларда ўз аксини топган.

5.4. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро конвенциялар

Иккита асосий халқаро пактдан ташқари пактлардаги ғоянинг мантикий давоми сифатида таъкидлаш мумкин бўлган бошқа универсал давлатлараро ҳужжатлар мавжуд бўлиб, уларда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари нисбатан аниқроқ кўриб чиқилади. Бу ҳужжатларда аёлларга нисбатан камситишни йўқотиш, бола ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, қийноқлар ва ирқий камситишни тақиқлаш масалалари кўриб чиқилади.

Улар мазмунига кўра инсон ҳуқуқлари бўйича Халқаро биллда бўлмаган ёки етарли даражада инобатга олинмаган ҳолатларни тўлдиради ва аниқлаштиради. Бу универсал ҳужжатлар қийноқлар ва ирқий камситиш ёки нисбатан камроқ ҳимояланган шахслар гуруҳи (аёллар, болалар, меҳнатқаш-мигрантлар) каби инсон ҳуқуқлари бузилишининг аниқ кўринишлари бўйича халқаро ҳуқуқий актлардир.

Муайян инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган БМТ асосий халқаро шартномалари қаторига қуйидагилар киреди:

Аёлларга нисбатан барча кўринишдаги камситишни йўқ қилиш тўғрисидаги Конвенция (1979 й.);

Бола ҳуқуқлари тўғрисида Конвенция (1989 й.);

Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ шафқатсиз,

инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши конвенция (1984 й.);

Иркий камситишнинг барча турларини йўқ қилиш тўғрисидаги Халқаро конвенция (1965 й.);

Меҳнаткаш-мигрантлар ва уларнинг оила аъзоларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Халқаро конвенция (1990 й.);

Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги Конвенция (2006 й.) ва бошқалар.

Иккита Пактга қўшимча равишда тўртта катта махсус халқаро шартнома ушбу пактларга амал қилинишини назорат қилиш мақсадида инсон ҳуқуқлари бўйича экспертлар қўмитасини ташкил қилишни кўзда тутди. Бундай шартномаларнинг иштирокчи-давлатлари тегишли қўмиталарга шартномаларнинг бажарилиши ва бунда вужудга келаётган муаммолар кўрсатилган доимий ҳисоботлар тақдим этишга розилик билдирадilar. Қўмита бу ҳисоботларни ва ўзи эга бўлиши мумкин бўлган ҳар қандай бошқа маълумотларни кўриб чиқиб, давлатга ўз зиммасига олган ҳуқуқий мажбуриятларни бажаришга қўмаклашиш мақсадида тавсияномалар бериши мумкин.

Ушбу конвенцияларнинг тафсилотига қисқача тўхталиб ўтаимиз.

Аёлларга нисбатан барча кўринишдаги камситишларга барҳам бериш тўғрисидаги конвенция 1974–1979 йилларда БМТ турли органлари томонидан аёллар ҳолати бўйича Комиссия раҳбарлигида тайёрланган бўлиб, 1979 йил 18 декабрда қабул қилинган ва 1981 йилда кучга кирган.

Конвенциянинг 1-моддасида аёлларга нисбатан камситиш тушунчасига қуйидагича таъриф берилди: бу “аёлларнинг оилавий шароитидан қатъи назар, эркак ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлилиги асосида тан олиними, қўлланиши ёки амалга оширилишини сусайтириш ёки йўққа чиқаришга қаратилган жинсий белги бўйича кўра ҳар қандай фарқлаш, истисно қилиш ёки чеклашни англатади”.

2-моддага мувофиқ, ушбу Конвенция иштирокчисига айланган давлатлар қуйидаги мажбуриятларни оладилар:

биринчидан, эркаклар билан аёлларнинг тенг ҳуқуқлилиги принципини, агарда бу ҳозиргача қилинмаган бўлса, миллий конституциялар ва бошқа тегишли қонунларга киритиш ҳамда қонун ва бошқа тегишли воситалар ёрдамида ушбу принципнинг амалиётга жорий этилишини таъминлаш;

иккинчидан, хотин-қизларнинг ҳар қандай камситилишини тақиқловчи тегишли қонунчилик чоралари ва бошқа чораларни кўриш, жумладан зарур бўлганда жазоларни қўллаш;

учинчидан, аёллар ҳуқуқларига эркаклар билан тенг асосда юридик ҳимоя белгилаш, тегишли миллий судлар ва давлат муассасалари ёрдамида хотин-қизларнинг ҳар қандай камситилишдан самарали ҳимоя қилинишини таъминлаш;

тўртинчидан, ҳар қандай шахс, ташкилот ёки корхона томонидан хотин-қизларнинг камситилишини бартараф этиш учун барча тегишли чораларни кўриш;

бешинчидан, хотин-қизларни камситувчи мавжуд қонунлар, қарорлар, урф-одатлар ва амалиётни ўзгартириш ёки бекор қилиш учун барча тегишли чораларни, шу жумладан қонунчилик чораларини кўриш;

Конвенцияни амалга оширилишини назорат қилиш мақсадида аёлларга нисбатан камситишларни барҳам қилиш Қўмитаси ташкил қилинади.

Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция 20 ноябрь 1989 йилда қабул қилинган ва 2 сентябрь 1990 йилда кучга кирган. Унинг асосий мақсади бола манфаатларини юқори ҳимоясини таъминлашдан иборат. Конвенция уни ратификация қилган давлатларни болалар ўз мамлакатларининг ижтимоий ҳаётида фаол ва ижодий қатнашишлари мумкин бўлган шароитларни яратишга чорлайди.

Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенциянинг асосий таркиби қуйидагилардан иборат:

биринчидан, 18 ёшга тўлмаган ҳар қандай шахс бола ҳисобланади, агар миллий қонунчилик вояга етишнинг ёшроқ ёшини назарда тутмаган бўлса;

иккинчидан, Конвенция фуқаролик, сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳуқуқларнинг бутун мажмуини қамраб олади ва бир ҳуқуқнинг амалга оширилиши иккинчи ҳуқуқнинг амалга оширилишидан ажралмаслигини тан олади;

учинчидан, ўз интеллектуал, ахлоқий ва руҳий имкониятларини ривожлантириш учун болага зарур эркинлик атроф-муҳитнинг соғломлиги ва хавфсизлиги даражаси, соғлиқни сақлашга имкониятларнинг мавжудлиги ва овқатланиш, кийим ва уй-жойга боғлиқлигини Конвенция кўрсатиб беради;

тўртинчидан, Конвенциянинг муҳим принципи бу камситиш қилмасликдир. Болалар ўз ҳуқуқларидан ирқи, терисининг ранги, жинси, тили, келиб чиқиши, мулкӣ ҳолати, соғлиғининг ҳолати ва боланинг туғилиши, ота-онаси ёки қонуний васийлари ёки бошқа ҳар қандай ҳолатлардан қатъий назар ҳеч қандай камситишсиз фойдаланишлари лозим;

бешинчидан, Конвенция болаларни эксплуатациянинг ҳар қандай кўринишидан ҳимоя қилиб, миллий озчилик вакиллари ва туб халқларнинг болалари масаласи, шунингдек, гиёҳвандлик воситаларини суистеъмол қилиш ва болаларга ғамхўрликнинг мавжуд эмаслигини кўриб чиқиб, инсон ҳуқуқларининг ҳуқуқий чегараларини кенгайтиради;

олтинчидан, Конвенцияда жиноий фаолиятга жалб қилинган болалар ҳуқуқларини муҳофаза қилишга қаратилган аниқ қоидалар мавжуд;

еттинчидан, Конвенция оила ва ота-онанинг болаларга ғамхўрлиги ва уларнинг ҳимоясидаги муҳим ролини, шунингдек, давлатнинг ота-оналарга ўз мажбуриятларини бажаришда ёрдамлашиш мажбуриятини тан олади.

Ушбу Конвенцияга амал қилиниши устидан назоратни амалга ошириш бола ҳуқуқлари бўйича Қўмитага юклатилган.

Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ, шафқатсиз, ноинсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши Конвенция 10 декабрь 1984 йилда қабул қилинган ва 26 июнь 1987 йилда кучга кирган. Конвенциянинг қатнашчи-давлатлари ўз юрисдикцияларидаги ҳар қандай ҳудудда қийнаш актларининг олдини олиш учун самарали қонунчилик, маъмурий, суд ва бошқа

чораларни қўллаш мажбуриятини оладилар. Уруш ҳолатими ёки уруш хавфи-ми, ички сиёсий берқарорликми ёки бошқа исталган фавқулодда ҳолат эканлигидан қатъи назар, қийноқни оқлашга хизмат қилолмайди.

Конвенциянинг муҳим ўзига хос жиҳатлари қуйидагилардан иборат:
биринчидан, у иштирокчи-давлатлар ўз миллий қонунчилигида қийноқларни тўлиқ тақиқлашини назарда тутди;

иккинчидан, унда юқори турувчи раҳбар буйруғи ва ҳеч қандай истисно ҳолатлар қийноқлар ва бошқа шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи муомала турлари ва жазоларни оқлаш учун хизмат қилмаслиги мустаҳкамланган;

учинчидан, у ҳар қандай қийноқни қўллаган шахс ҳар қандай иштирокчи-давлат ҳудудида суд таъқибига олинishi мумкинлигини ўрнатади. Ҳар қандай қийноқ актини содир қилганликда гумон қилинаётган шахс суд жавобгарлигига тортилиши ёки суд жавобгарлигига тортиш мақсадида ҳудудида жиноят содир қилган қатнашчи-давлатга ушлаб берилиши мумкин;

тўртинчидан, у агар қайсидир иштирокчи-давлат ҳудудида тизимли қийноқлар қўлланилиши ҳақида ишончли маълумотлар мавжуд бўлганда халқаро суриштирувни амалга ошириши кўзда тутди. Иштирокчи-давлатнинг розилиги билан бундай суриштирув унинг ҳудудини кўздан кечириши ҳам кўзда тутиши мумкин.

Мазкур Конвенциянинг амалга оширилишини қийноқларга қарши Қўмита кузатади.

Ирқий камситишнинг барча турларини йўқ қилиш тўғрисидаги Халқаро конвенция 21 декабрь 1965 йилда қабул қилинган ва 4 январь 1969 йилда кучга кирган. У ҳар бир шахсга тенглик ва камситмаслик принципини тўлиқ амалга ошириши кафолатлайди. Конвенция ирқий камситишларни барча шаклларида ва кўринишларини йўқ қилиш, олдини олиш ва ирқийлик назариялари ва амалиётини тугатиш, ҳамда барча ирқий сегрегация ва ирқий камситишлардан холи бўлган халқаро жамият яратишга йўналтирилган.

Мазкур Конвенциянинг иштирокчи-давлатлари ирқий камситишларни унинг барча шаклларида йўқ қилиш ва ирки, терисининг ранги, миллий ёки этник келиб чиқишидан қатъий назар қонун олдида тенгликни кафолатлаш, шунингдек, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини амалга ошириши таъминлаш мажбуриятини оладилар. Бундай ҳуқуқлар қаторига меҳнат қилиш ҳуқуқи, қасаба уюшмаларига бирлашиш ва уй-жойга бўлган ҳуқуқлар аниқ қилиб киритилган.

Ушбу Конвенциянинг амалга оширилишини ирқий камситишни тугатиш Қўмитаси кузатади.

Юқорида санаб ўтилган конвенциялар бир томондан, инсон ҳуқуқларига риоя қилиниши устидан назорат қилишнинг асосий халқаро механизми бўлса, иккинчи томондан, инсон ҳуқуқлари бўйича миллий қонунчиликни такомиллаштириш механизмларини таклиф қилади.

5.5. Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги минтақавий халқаро ҳужжатлар

1948 йилда Инсон ҳуқуқ ва мажбуриятлари Америка декларацияси қабул қилинган.

1950 йилда Европа Кенгаши Инсон ҳуқуқ ва асосий эркинликларининг ҳимояси тўғрисидаги Европа конвенциясини. 1960 йилда Европа ижтимоий хартиясини қабул қилди.

1969 йилда Америка китъаси давлатлари Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Америка конвенциясини тасдиқладилар;

Африка давлатлари — Африка бирлиги ташкилоти аъзолари 1981 йилда Инсон ва халқлар ҳуқуқлари Африка хартиясини қабул қилдилар.

Ва ниҳоят, 1994 йилда Араб давлатлари Лигаси доирасида Инсон ҳуқуқлари Араб хартияси қабул қилинди.

Ҳар бир минтақавий манбаа халқаро ёки бошқа минтақавий манба билан таққослаганда ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Масалан, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа конвенцияси Конвенциянинг давлат-қатнашчилари томонидан инсон ҳуқуқларига риоя қилиниши устидан халқаро назоратни амалга оширувчи самарали тизим яратишни кўзда тутди. Инсон ва халқлар ҳуқуқлари тўғрисидаги Африка хартияси коллектив деб номланувчи ҳуқуқлар киритилган. Америкалараро назорат тизими нафақат Конвенция иштирокчиларига, балки муайян шартларда Конвенцияга қўшилмаган Америка давлатлари ташкилоти аъзоларига ҳам татбиқ қилинади.

Европа Кенгаши доирасида умумэтироф этилган инсон ҳуқуқлари европа тизимининг асосий манбалари қуйидагилардан иборат:

1. Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисида Европа конвенцияси (1950 й.);
2. Қийноқлар ва инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувси муомала ёки жазонинг олдини олиш бўйича Европа конвенцияси (1987 й.);
3. Европа ижтимоий хартияси (1961 й.);
4. Миллий озчиликларни ҳимоя қилиш бўйича доиравий конвенция (1995 й.);

Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисида Европа конвенциясини 41 та давлат-аъзо ратификация қилган. Ушбу мамлакатларнинг ҳар бири инсон ҳуқуқлари бўйича Европа судининг юрисдикцияси, шунингдек индивидуал шикоятлар бериш ҳуқуқини ихтиёрий равишда тан олади. Конвенция ўзида халқаро шартномани мужассамлаштириб, унга кўра Европа Кенгашининг барча аъзо-давлатлари ўз юрисдикцияларида бўлган шахсларга энг асосий баъзи ҳуқуқларни кафолатлаш мажбуриятини олганлар. Давлат-иштирокчиларнинг миллий қонунчилиги Конвенция принципларига мувофиқ бўлиши лозим.

Айтиш мумкинки, Европа суди фуқаролар эркинликлари бўйича Ғарбий Европа конституциявий судига айланди. У томонидан кўриб чиқилган ишлар нуктаи назаридан Суд томонидан яратилган прецедент ҳуқуқи нисбатан кенг ва унинг аҳамияти доимий ошиб бормоқда.

Умумэтироф этилган инсон ҳуқуқлари америка тизими манбаалари тизимига иккита ҳуқуқий ҳужжат — Америка давлатлари ташкилотининг Устави ва инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Америка конвенцияси киради.

Америка давлатлари ташкилотининг Устави — инсон ҳуқуқ ва мажбуриятлари Америка декларацияси (1948 йил). Америка давлатлари ташкилотининг Устави 1951 йилда кучга кирган бўлиб, инсон ҳуқуқларига бағишланган фақатгина бир нечта қондалардан иборат. Уларда бири 5j-моддаси (муқаддам 3j-модда) бўлиб, унга кўра Уставни имзолаган давлатлар индивиднинг асосий ҳуқуқларини ирки, миллати, дини ёки жинсига кўра ҳеч қандай ажратишларсиз рию қилиш мажбуриятини оладилар. Инсон ҳуқуқларига ҳавола қилиш 16-модда (муқаддам 13-модда) да мавжуд.

Америка давлатлари ташкилотининг Низоми тасдиқланган Конференцияда шунингдек, инсон ҳуқуқ ва мажбуриятлари Америка декларацияси ҳам қабул қилинган бўлиб, унда 27 та инсон ҳуқуқлари ва 10 та мажбурияти эълон қилинган.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Америка конвенцияси (1969 йил) 12 хил умумий категориядаги фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқларни, масалан ҳуқуқ субъект-лигини тан олиш ҳуқуқи, яшаш ҳуқуқи, инсоний муомалага, адолатли судловга, мулкка, бирлашиш эркинлигига бўлган ҳуқуқларни кафолатлайди.

Конвенцияга кўшимча протокол иктисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларга оид бўлиб, Сан-Сальвадор протоколи сифатида ном қозонган ва 1988 йилда қабул қилинган.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Америкалараро комиссия. Бу Комиссиянинг функциялари инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Америка конвенциясининг 41-моддасида мустаҳкамланган. Бу модда Комиссиянинг функцияларини Америка давлатлари ташкилотининг органи сифатида белгилаб беради ва уни Конвенциянинг 44–51-моддаларида мустаҳкамланган “петициялар ва бошқа мурожаатлар бўйича ўзининг бошқаруви доирасига мувофиқ чоралар кўриш”га ваколат беради.

Конвенцияга мувофиқ Комиссия петиция ва давлатларнинг бошқа мурожаатларини кўришга ваколатли. Петициянинг ўринлилиги тўғрисидаги қарор бир қатор шартларга боғлиқ, қисман халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принципларига мувофиқ барча ички ҳуқуқий ҳимоя воситаларидан ўтилганлигига боғлиқ. Бундан ташқари, Комиссияга петиция тахминий мавжуд бўлган ҳуқуқбузилишининг жабрланувчиси муайян иш бўйича миллий суднинг охириги қарори қабул қилинганлиги ҳақида хабардор қилингандан сўнг фақатгина олти ойлик муддат ичида берилиши мумкин. Шикоят ўринли деб топилган тақдирда Комиссия такдим қилинган маълумотларни кўриб чиқади, ҳуқуматдан керакли маълумотларни сўрайди ва фактларни ўрганади. Бу жараён доирасида Комиссия шикоят берган шахс ва ҳуқумат вакили иштирокида мажлис ўтқазади.

Инсон ҳуқуқлари бўйича америка давлатларинро суд тарафлар ўртасида низоларни кўриш юрисдикциясига эга, хусусан, давлат-иштирокчилардан бири Инсон ҳуқуқлари бўйича Америка конвенциясига рию қилмасликда

айбланган ишларни ҳал қилиш юрисдикциясига эга. Шунингдек, у Конвенция ва инсон ҳуқуқлари бўйича муайян шартномалар бўйича тавсиявий ҳулосалар чиқариши мумкин. Иш ўз иш юритувига берилган тақдирда Суд инсон ҳуқуқлари бўйича Америкалараро Комиссия томонидан кўриб чиқилган фактлар ва ҳуқуқ масалаларни ҳам кўриб чиқишга ваколатли. Суд етказилган зарарни пул кўринишида қоплаш тўғрисида қарор чиқаришга ва белгиланган даъво бўйича нафақат ҳуқуқ бузилишини, балки давлатлар ушбу ҳуқуқбузилиши билан боғлиқ равишда қўллаши лозим бўлган чораларни ҳам белгилаб қарор чиқаришга ваколатли.

Африка қитъаси 1981 йилдаги инсон ва халқлар ҳуқуқлари Африка хартиясининг таркиби ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида қитъа давлатларининг ҳамкорлигига таъсир кўрсатган ўзининг махсус жиҳатларига эга. Африка давлатлари инсон ва халқлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасидаги ҳамкорлигининг асосида кенг маънода ривожланиш (иқтисодий, ижтимоий, маданий ва сиёсий ривожланиш) назарияси ётади. Инсон ҳуқуқларини замонавий шарҳлаш нуқтаи назаридан европа ва африка моделларини уйғунлаштириш бу соҳада тараққиётга эришишнинг энг мақбул йўлидир.

Инсон ва халқлар ҳуқуқлари Африка хартиясининг қабул қилиниши инсон ва халқлар ҳуқуқларини таъминлаш борасидаги минтақавий тизимлар шаклланишининг мантиқий давоми бўлди. Африка хартияси, бир тарафдан, африка цивилизациясининг кадриятлари ва одатларига таянса, иккинчи тарафдан, БМТ Устави, инсон ҳуқуқлари бўйича Халқаро пактлар, шунингдек, БМТ Бош Ассамблеясининг қатор резолюция ва декларацияларида мужассамлашган инсон ва халқлар ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг универсал тизимига асосланади.

Инсон ва халқлар ҳуқуқлари Африка хартияси муқаддимаси ва 68 моддадан иборат 3 қисмдан ташкил топган. I қисм ҳуқуқ ва мажбуриятларга бағишланган бўлиб, инсон ва халқлар ҳуқуқлари (1–26-моддалар) ва мажбуриятлар (27–29-моддалар) баён қилинган икки бобга ажратилган. II қисм кафолатларга бағишланган бўлиб, инсон ва халқлар ҳуқуқлари бўйича Африка Комиссияини ташкил қилиш (30–44-моддалар), Комиссиянинг ваколатлари, унинг ўз функцияларини амалга ошириш жараёни ва принципларига оид (45–63-моддалар) уч бобга ажратилган.

Мазмунан Африка хартиясини иккита асосий қисм: халқаро ҳуқуқлари ва шахснинг индивидуал ҳуқуқларига ажратиш мумкин.

Африка хартияси декларациялар, конвенциялар шунингдек БМТнинг ва унинг махсус муассасаларининг бошқа ҳужжатларида, шунингдек, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларацияси, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги Халқаро пактлар, бошқа минтақавий ташкилотлар ҳужжатларидаги қоидаларга таянади. Кўпгина инсон ҳуқуқлари бўйича энг муҳим қоидалар аниқлаштирилиб, ўзларининг кейинги такомиллашувларини Африка қитъасининг хусусиятларини инобатга олган ҳолда Хартияда акс эттирилди.

Инсон ва халқлар ҳуқуқлари Африка хартиясида ва бошқа амалда бўлган халқаро ҳужжатларда мавжуд бўлган инсон ва халқлар ҳуқуқлари ўртасида

чегара белгилаш лозим бўлиб, бунда нима Хартияга қадар ўрнатилган ва нима биринчи марта Хартияда ўрнатилганлигига алоҳида эътибор қаратиш жоиз.

Инсон ва халқлар ҳуқуқлари Африка хартиясиди ва бошқа халқаро ҳужжатларда мустаҳкамланган халқлар ҳуқуқларини таҳлил қилиб, уларнинг барчаси африка мамлакатлари олдида турган нисбатан муҳим вазифаларни ҳал қилишга: сиёсий ва иқтисодий мустақилликни мустаҳкамлаш, жамиёт ҳаётининг барча соҳаларини деколонизация қилиш, бирдамлик ва ўзаро манфаатдорликка асосланган африкалараро ҳамкорликни ривожлантириш, китъадаги можароларни вазиятларни тартибга солиш, халқаро иқтисодий муносабатларни қайта қуришга қаратилганлигини фарқлаш қийинчилик туғдирмайди.

Бундан келиб чиқиб таъкидлаш мумкинки, Африка хартиясиди баъзи халқлар ҳуқуқлари таркибига қатор янги элементларни олиб келди. Масалан, ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи, яъни бир халқнинг бошқа халқ устидан ҳукмронлиги “сиёсий, иқтисодий ҳукмронлик ёки маданият соҳасидаги ҳукмронлик” каби кенг маънода талқин қилиниши мустаҳкамланди. Хартияда ўзининг озодлиги учун халқаро ҳамжамият томонидан тан олинган ҳар қандай воситалар билан, ҳаттоки қуролли курашга қадар курашишнинг ҳуқуқийлиги кўрсатилди.

Эътироф этиш мумкинки, Африка хартиясиди ўзида бир қатор сиёсий ва фуқаролик, ижтимоий-иқтисодий ва маданий каби индивидуал инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро универсал ва минтақавий ҳужжатларда тартибга солинган инсон ҳуқуқларини ҳам мужассамлаштирган. Хартияда бу ҳуқуқларни мустаҳкамловчи ушбу қоида африка тараққиётининг ўзига хосликларини инобатга олган ҳолда Африка хартиясиди акс эттирилганлиги сабабли бошқа халқаро ҳужжатлардаги қоидалар билан айнан эмаслигини таъкидлаш лозим.

Шахс индивидуал ҳуқуқларини минтақа давлатларида амалга оширилишининг ўзига хослиги шунингдек, индивиднинг оила, жамият, давлат ва бошқа қонун билан тан олинган ташкилотлар ва умуман халқаро ҳамжамият олдидаги муайян мажбуриятларини белгилашда ҳам инобатга олинган.

Инсон ва халқлар ҳуқуқлари бўйича Африка комиссиясининг асосий функциялари инсон ва халқлар ҳуқуқларини рағбатлантириш ва тегишли нормаларни ишлаб чиқишдан иборат ва шунингдек, давлатлардан ахборот ва “бошқа ахборотлар” олиши ва кўриб чиқиши мумкин. Бунда “бошқа ахборотлар” деганда алоҳида шахслар, шахслар гуруҳи, шунингдек, инсон ҳуқуқлари билан шуғулланувчи ташкилот ёки муассасаларнинг ахборотлари қиради.

Араб лигасини ташкил қилувчи Пакт 1952 йилда кучга кирган ва БМТ Низоми VIII бобининг мазмунини (БМТ Низоми принципларида мувофиқ минтақа давлатлари ҳамкорлигининг мақсади митақада тинчлик ва хавфсизликни қўллаб-қувватлаш) минтақавий келишув шаклида расман мустаҳкамлаган.

Умумэътироф этилган инсон ҳуқуқларининг ислом тизими манбаларига қуйидагилар қиради:

Инсон ҳуқуқлари Умумислом Декларацияси (1981 йил);

Исломда инсон ҳуқуқлари қоҳира декларацияси (1990 йил);

Инсон ҳуқуқлари Араб хартияси (1994 йил).

Декларациясининг киришида инсон ҳуқуқларининг диний келиб чиқишига биноан “ҳеч қайси раҳбар ёки ҳукумат, ҳеч қайси ассамблея ёки ҳокимият ҳар қандай шаклда Оллоҳ томонидан берилган инсон ҳуқуқларини чеклаши, бекор қилиши ёки бузиши мумкин эмас, шунингдек ҳеч ким улардан воз кеча олмайди” дея таъкидланади.

Инсон ҳуқуқларига исломий ёндашувнинг муҳим элементи шундаки, улар “бутун ислом тартибининг таркибий қисми ҳисобланади”.

Декларация муаллифлари дахлсиз ва ажратилмас инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш ва уларни ислом томонидан берилган сифатида кўриш мажбурияти-ни оладилар.

Инсон ҳуқуқлари Умумислом Декларацияси ноҳукумат ташкилоти томонидан қабул қилинганлиги сабабли мажбурий хусусият касб этмайди. У универсал халқаро-ҳуқуқий нормларнинг асосий қоида ва принципларидан келиб чиқади, бироқ давлатлар олдига муайян кафолатларни таъминлаш ва унинг қоидаларини миллий қонунчиликка имплементация қилиш вазифасини қўймайди. Эътироф этилган ҳуқуқ ва эркинликлар ўзининг таркиби ва шархлаш имкониятидан келиб чиқиб, ислом ҳуқуқи ва ундан келиб чиқувчи қонун ҳужжатларига боғланган бўлиб, бу ушбу ҳужжатга анъанавий хусусият бағишлайди ва бу соҳада қатор “Ислом бирдамлиги” ҳаракати аъзо-давлатларида ҳуқуқий амалиёт билан номутаносиблигини кўрсатади.

Осиё-Тинч океани минтақаси БМТ томонидан белгиланган географик минтақалар ичида ўзининг мустақил инсон ҳуқуқлари ҳимоя тизимига эга бўлмаган минтақа ҳисобланади. Бунинг асосий сабабларидан бири бу Осиё-Тинч океани минтақаси Америкадаги Америка давлатлари ташкилоти, Европада Европа Кенгаши, Африкада Африка Иттифоқи каби минтақавий сиёсий бирлашмага эга эмаслигидир. Ушбу минтақаларнинг барчасида айнан ушбу бирлашмалар инсон ҳуқуқлари тизимини яратиш ва уларга риоя қилиниши устидан назоратни ташкил қилишга тўртки бўлган эди. Осиё-Тинч океани минтақаси мустақил инсон ҳуқуқлари ҳимоя тизимига эга эмаслигини асословчи бошқа омиллар минтақанинг кенглиги ва бир турли эмаслиги билан боғлиқ. Ушбу минтақа мамлакатлари ягона дин, маданият ёки тарих билан боғлиқ эмас, уларда турли сиёсий ва ижтимоий шароитлар мавжуд ва Осиё бир бутун сифатида ҳаракат қилиши учун хизмат қила оладиган умумийлик учун ҳақиқий асослар мавжуд эмас.

БМТ дунёнинг ушбу қисмида ягона минтақавий келишув яратишга қаратилган салмоқли ҳаракатларни амалга ошироқда. Бироқ, бу сайъ-ҳаракатлар ўз маҳсулини бериш имконияти эҳтимолдан узоқ бўлиб, ҳеч бўлмаганда яқин келажакда.

Баъзи мутахассисларнинг эътироф этишича, субминтақавий тузилмалар (масалан, Жанубий-Шарқий Осиё) нисбатан ҳақиқатга яқинроқ ва ўз-ўзидан уларнинг ташкил этилишини қўллаб-қувватлаш жоиз. Бошқаларининг фикрича, дунёнинг бу қисмида инсон ҳуқуқларига риоя қилиниши тизимини ташкил қилиш

харакатлари самарасиздир ва ҳаттоки, агар муваффақият қозонган тақдирда ҳам, бунинг натижаси ўлароқ жуда заиф ва самарасиз тузилма ташкил қилинади.

5.6. Жиноят процессида умумэтироф этилган инсон ҳуқуқлари принциплари ва нормалари

Ўзбекистон Конституцияси Муқаддимасида халқаро ҳуқуқ нормаларининг миллий қонунчиликдан устун туришини тан олинади. Бундан ташқари, Жиноий-процессуал кодексда агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида қонунда назарда тутилган қоидалардан ўзга қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидаларининг қўлланиши мустаҳкамлаб қўйилган. Шунга асосан Ўзбекистон Конституцияси ва Жиноий-процессуал кодекси халқаро ҳуқуқни инсон ҳуқуқларини ҳимоялаш давлат ички тизимининг манбаи деб тан олади, деган хулосага келиш мумкин.

Шу ўринда жиноят процесси фанида “халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплари ва нормалари” категориясининг ноаниқлиги ва ишлаб чиқилмаганлигини қайд этиш мақсадга мувофиқ. Ҳозирги кунга қадар расман шарҳланган актларда ҳам “халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплари ва нормалари” категориясининг мазмуни очиқ берилмаган.

“Халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплари ва нормалари”нинг мавжудлигини ва аниқ норматив мазмунини ойдинлаштириш масаласи ҳатто ҳуқуқшунос олимлар ўрасида ҳам кўплаб баҳс-мунозараларни келтириб чиқармоқда. Бундай вазиятнинг юзага келишига бир қатор омиллар, хусусан юридик адабиётларда “халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплари ва нормалари” тушунчасининг моҳияти ҳақидаги фикрларнинг тарқоклиги сабаб бўлмоқда.

Шу муносабат билан принципиал аҳамиятга эга бўлган қуйидаги бир неча масалаларни ҳал этиш зарурияти туғилади:

биринчидан, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплари ва нормалари дейилганда нима тушунилади?

иккинчидан, ушбу принцип ва нормалар айнан қайси халқаро-ҳуқуқий ҳужатларда мустаҳкамланган?

Қайд этиш жоизки, тарихан халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплари ва нормаларини ифодалашнинг бир неча шакллари вужудга келган. Халқаро-ҳуқуқий одат ва халқаро шартнома ушбу шакллар орасида энг асосийлари деб тан олинган.

Халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплари ва нормаларининг белгилари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

биринчидан, ҳар қандай халқаро ҳуқуқ нормаси каби, умумэтироф этилган норма ҳуқ-атвор қоидалари бўлиб, унинг мазмуни давлатларнинг хоҳиш-иродаларини мувофиқлаштириш натижасида белгиланиб, улар томонидан шу кўринишда ўз хоҳишларига кўра қабул қилинади;

иккинчидан, умумэтироф этилган нормалар бу турли мамлакатлар учун умумий бўлган ҳуқуқ нормалари бўлиб, улар турли давлатлар томонидан тан олинади;

учинчидан, умумэътироф этилган нормалар барча давлатларни камраб оладиган ёки камраб олиши зарур бўлган ҳуқуқий тизим элементларидир. Булар барча давлатлар учун умумий бўлган, ушбу давлатларнинг барчаси учун бирдек қўлланадаган халқаро ҳуқуқ нормаларидир.

Мазкур белгиларни ҳисобга олган ҳолда мазкур тушунчага қуйидагича таъриф беришимиз мумкин: Умумэътироф этилган норма — давлатлар ҳамкорлигининг эришилган даражасини мустаҳкамловчи, юзага келган муаммоларни ечишда ўзаро мафаатлардорликни таъминлайдиган ва барча ёки кўпчилик давлатлар томонидан умумий деб тан олинадиган хулқ-атвор коидаларидир.

Барча учун умумий бўлган нормалар, биринчи навбатда, ҳукуматлараро универсал ташкилотлар (Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва унинг ихтисослашган муассасалари, Интерпол ва бошқалар) ва бутунжаҳон конференциялари доирасида қабул қилинадиган ҳужжатлардан ўрин оласа, маҳаллий нормалар асосан ҳудудий ташкилотлар ва конференцияларнинг (Америка давлатлари ташкилоти, Европа кенгаши, Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти) ҳужжатларида акс этади.

Барча дунё халқларининг жамоавий тажрибаси ва умумий меросидан ажратиб олинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро пактлар инсон ҳуқуқлари соҳасида барча халқлар ва давлатлар учун умумий бўлган хулқ-атвор стандартларини ташкил этадилар.

Халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган принциплари қуйидаги учта манбада мустаҳкамлаб қўйилган: БМТ Низоми, 1970 йилда қабул қилинган Халқаро ҳуқуқ принциплари декларацияси ва 1975 йилда қабул қилинган Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича кенгашнинг хулоса акти. Таъкидлаш жоизки, умумэътироф этилган принциплар ўзаро алоқадорлик белгиларига эга. Масалан, 1970 йилда қабул қилинган Халқаро ҳуқуқ принциплари декларациясида айтилишича, "... талқин этиш ва қўллашда принциплар ўзаро алоқадорликдадирлар ва ҳар бир принцип бошқа барча принциплар қуршовида кўриб чиқилиши лозим". Шунинг каби ЕХХКнинг хулоса актида таъкидланишича баён этилган принципларни "қўллашда ҳар бири бошқаларини эътиборга олган ҳолда талқи этилади".

1970 йилги Халқаро ҳуқуқ принциплари декларацияси ва 1975 йилги Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик кенгашининг хулоса акти мазмунларининг таҳлили халқаро ҳуқуқнинг қуйидаги умумэътироф этилган принципларининг ўзаро алоқадорликда эканлиги тўғрисида хулоса чиқариш имконини беради:

- 1) *ўзаро тотувликда ҳаёт кечирishi;*
- 2) *куч ишлатishi ёки куч билан қўрқитишдан ўзаро воз кечishi, ички ишларга аралашмаслик;*
- 3) *халқаро низоларни тинч йўл билан ҳал этиши;*
- 4) *давлатлараро ҳамкорлик;*
- 5) *тенг ҳуқуқлилиқ ва ўз тақдирини ўзи белгилаш;*
- 6) *давлатларнинг суверен тенглиги;*
- 7) *давлатлар томонидан мажбуриятларнинг сидқидилдан бажарилиши;*

8) *давлатлар ҳудудларининг дахлсизлиги;*

9) *инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларига ҳурмат.*

Халқаро ҳуқуқ принципларининг умумэътироф этилган нормалар ўрасидаги ўзига хос ўрнини алоҳида қайд этиш лозим. Бу халқаро ҳуқуқнинг энг муҳим, энг умумий, умумэътироф этилган императив нормаларидир. Улар халқаро ҳуқуқнинг энг барқарор ўзагини ташкил этиш билан бирга халқаро қонунчиликнинг мезони ҳам ҳисобланади. Барча халқаро шарномалар ва одатлар юридик жиҳатдан ҳақиқий ва мажбурий бўлиши учун халқаро ҳуқуқнинг асосий принципларига мос келиши лозим, уларнинг мазмунида ноаниқлик бўлган тақдирда, уларни асосий принциплардан келиб чиққан ҳолда талқин этиш керак.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги барча халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларни иккита катта гуруҳга бўлиш мумкин — декларациялар ва конвенциялар (пактлар).

Декларация (лотинча *declaration* — эълон қилиш, эътироф этиш) мажбурий кучга эга эмас, бу — тавсиялардир. Унда инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги асосий принциплар, дастурий қоидалар эътироф этилади.

Конвенция (лотинча *conventio* — шартнома, келишув) — бирор бир махсус масала юзасидан халқаро келишув бўлиб, одатда унга қўшилган (имзолаган, ратификация қилган) давлатлар учун мажбурий кучга эга бўлади.

Пакт — конвенциянинг ўзи, лекин мазмунан хилма хил.

Ўзбекистон Республикасининг инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига оид халқаро шартномалари мамлакатнинг Олий Мажлиси томонидан ратификация қилинади. Ўзбекистон учун халқаро шартноманинг кучга киритилиши жараёни уни расман эълон қилиш билан якун топади.

Ўзбекистон учун кучга кирган, яъни ратификация қилинган ва тегишли тартибда эълон қилинган халқаро шартномалар юридик жиҳатдан мажбурий актлар ҳисобланиб, улардаги умумэътироф этилган инсон ҳуқуқлари принциплари ва нормалари Ўзбекистон жиноят процессида акс эттирилган бўлиши лозим.

**ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БЎЙИЧА ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАР.
ИНСОН ВА ФУҚАРО ҲУҚУҚЛАРИ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИ ТИЗИМИ,
УНИНГ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚОНУНЧИЛИГИДА
МУСТАҲКАМЛАНИШИ.**

6.1. Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро стандартлар тушунчаси

Инсон ҳуқуқлари соҳасида стандарт тушунчаси халқаро ҳужжатларда мустаҳкамлаб қўйилган мажбурий талабларни, нормаларни билдиради. Маълумки, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси юридик мажбурий ҳужжат ҳисобланмайди, бироқ унда мустаҳкамлаб қўйилган инсон ҳуқуқлари стандартларнинг ёрқин мисоли ҳисобланади. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясидаги стандартлар инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳуқуқ учун, инсон ҳуқуқлари бўйича миллий тизимни яратиш учун асос ҳисобланади.

Инсон ҳуқуқлари бўйича ҳужжатлар қайси халқаро ташкилот доирасида қабул қилинганлигига қараб, универсал ташкилотлар — БМТ доирасида қабул қилинган универсал стандартларга ва минтақавий стандартларга (мисол учун, Европа Кенгаши доирасида қабул қилинган — Европа Кенгаши стандартларига) бўлинади. Универсал ва минтақавий стандартлар ўртасида қарама қаршилиқлар йўқ, балки кўпроқ бу изчиллик, мувофиқликдир. Минтақавий стандартлар инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро шартномалардаги инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро стандартларни ҳамда уларни ҳимоя қилишни янада мустаҳкамлашга кўмаклишиши лозим. Минтақавий стандартлар маҳаллий бўлиб, минтақадаги мамлакатларнинг тарихий анъаналари, маданияти, ривожланиш даражасини ҳисобга олган ҳолда универсал стандартларга нисбатан янада аниқроқ ва кучлироқ нормалар ўрнатади.

Миллий қонунчиликни инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартларга мувофиқ келиши талаби инсон ҳуқуқлари бўйича шартномаларнинг иштрокчилари учун энг қаттиқ талаблардан ҳисобланади.

Халқаро ҳуқуқда¹ инсон ҳуқуқлари (инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартлар) барча давлатлар ҳамда давлатнинг жамоат тартибini сақлаш (муҳофаза қилиш) бўйича, уларнинг мансабдор шахслари ҳисобланган ҳуқуқни

1 Қаранг: Саидов А. Х., Международное право по права человека./ Отв.ред Б. Н. Топорин М. — 2004

мухофаза қилувчи органларини ҳам қамраб олувчи бу давлатларнинг вакиллари учун юридик мажбурий ҳисобланади.

Инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқнинг институтларидан бири ҳисобланиб, у инсон ҳуқуқлари соҳасида асосий, умумэътироф этилган стандартларни белгилаб беради.

Маълумки, халқаро ҳамжамият ўз тарихига, ҳуқуқий анъаналарига ва маданий кадриятларига эга бўлган турли хил давлатлардан ташкил топган бўлиб, инсон ҳуқуқлари ва унга бўлган қарашлар кўпроқ юқоридаги омилларга боғлиқ ҳисобланади.

Шунинг учун ҳам инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро стандартларни ўрнатиш ҳозирги замон шароитларида шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳақиқий таъминлаб беришнинг ўта муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади. Инсон ҳуқуқлари бўйича умумэътироф этилган стандартлар доктринаси инсон ҳуқуқлари ҳамма жойда бир хил бўлиши, яъни, биринчидан бу ҳуқуқлар мустаҳкамлаб қўйилган моддий ҳуқуқ нормалари бир хил бўлиши лозимлиги, иккинчидан, бу нормаларни қўллаш бир таҳлитдагидек бўлиши лозимлигига асосланади.

Инсон ҳуқуқлари фақатгина ғарб цивилизацияси меваси ҳисобланмайди, балки у бутун инсониятга тегишлидир, шунинг учун ҳам улар турли халқларнинг маданиятидан қатъи назар шарҳланиши мумкин эмас ва бундай қилиб бўлмайди. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартларни тушунтиришда *инсон ҳуқуқларининг универсаллиги* (universality of human rights) ва *инсон ҳуқуқлари соҳасидаги универсализм* (universalism in human rights)ни фарқлаш лозим бўлади.

Инсон ҳуқуқларининг универсаллиги деганда инсон ҳуқуқлари ғоясини универсал эътироф этиш тушунилади, инсон ҳуқуқлари соҳасида универсализм эса, инсон ҳуқуқлари ғояларини шарҳлаш ва қўллашга тааллуқлидир. Инсон ҳуқуқларининг универсаллигига 1948 йили Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси қабул қилинганидан бир неча йилдан кейин эришилган бўлиб, бу бугунги кунда бирорта ҳам давлат уни инкор этмаётганлиги билан тасдиқланади. Бошқача айтганда, инсон ҳуқуқлари ғояси, шундайлигича барча давлатлар томонидан эътироф этилмоқда.

Инсон ҳуқуқлари соҳасида универсализм тўғрисидаги гапирилганда эса, бугунги кунда унга эришилгани йўқ. Универсализм инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳуқуқни шарҳлаш ва уни қўллашга нисбатан ялпи розиликни кўзда тутлади. Бундай ялпи розиликнинг йўқлиги БМТ доирасида инсон ҳуқуқлари масалаларини кўриб чиқишда универсализм муҳокама предмети бўлиб давом этаётганлиги факти билан тасдиқланади¹.

Шу билан боғлиқ равишда 1993 йилги Вена декларацияси ва Ҳаракат дастурида мавжуд қоидага эътиборни қаратиш лозим бўлади, унда қуйидагича кўрсатиб ўтилган: “барча инсон ҳуқуқлари универсал, бўлинмас, ўзаро боғлиқ ва ўзаро

1 Қаранг: Baderin M.A. International Human Rights and Islamic Law. Oxford: Oxford University Press, 2003. P. 23–24.

алоқада”, бироқ яна қуйидагича ҳам қайд этилади “миллий ва диний хусусиятлар ҳамда турли тарихий, маданий ва диний ўзига хосликларнинг аҳамиятини эътиборга олиш керак бўлсада, давлат ўзининг сиёсий, иқтисодий ва маданий тизими қандай бўлишидан қатъи назар барча инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларни рағбатлантириш ва уларни ҳимоя қилиш мажбуриятини зиммасига олади”.

Мазкур ҳолатда инсон ҳуқуқларининг универсаллиги тўғрисида (универсализм тўғрисида эмас) гап бормоқда. Бошқача айтганда, инсон ҳуқуқлари мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқий нормалар универсал бўлиши лозим, бироқ бу дегани барча ҳолатларда ҳам улар мутлақ бир хил шарҳланиши лозим дегани эмас. Бўлмаса, 1993 йилги Вена декларацияси ва Ҳаракат дастурига миллий минтақавий хусусиятни ва турли тарихий, маданий ва диний ўзига хосликларни ҳисобга олишнинг зарурияти тўғрисидаги қондани киритишнинг маъноси бўлмас эди.

Турли тарихий, маданий ва диний ўзига хосликларни ҳисобга олиб инсон ҳуқуқларининг универсаллигини талқин қилиш мақсадида халқаро шартномаларнинг у ёки бу қондаларини жамиятнинг ахлоқий қадриятлари билан боғлиқ равишда тушунтиришигача бўлган даражада давлатнинг ҳаракат қила олиши эркинлигини кўзда тутувчи ўз ихтиёрига кўра иш тута олиш эркинлигининг чегарасигача бўлган доктринадан фойдаланиши мумкин бўлар эди. Халқаро шартномаларнинг кўплаб қондалари жуда юқори даражада мавҳумлаштириб шакллантирилганлиги, уларни маҳаллий ахлоқий ва маданий стандартлар нуктаи назардан тушунтириш имкониятини беради.

Халқаро ва миллий (давлат ички) ҳуқуқнинг нисбати ва ўзаро таъсири муаммоси юриспруденциянинг бугунги энг муҳим ва мураккаб муаммоларидан бирини ташкил этади. Унинг амалий аҳамияти давлат органлари учун ҳам, ҳар бир инсон учун ҳам сўзсиз ошиб бормоқда. Асосий инсон ҳуқуқлари халқаро ҳуқуқ нормалари билан белгиланишини эслашнинг ўзи ҳам етарлидир.

Халқаро ҳуқуқнинг ривожланиши, унинг миллий ҳуқуқ билан ўзаро таъсирининг чуқурлашиб бориши ижтимоий ҳаётнинг байналминаллашуви билан ҳам белгиланмоқда. Дунёнинг ўзаро боғликлиги ва ягоналиги миллий сиёсий-ҳуқуқий тизимлар ягона глобал тизимнинг қисмлари сифатида, бир бирлари билан ҳам, шунингдек бутун халқаро муносабатлар тизими билан ҳам ўзаро алоқадорлигини англатади. Ички вазифаларни ҳал этиш ривожланиб бораётган ташқи муҳит билан алоқадорлигига боғлиқдир.

Давлатларнинг суверен тенглиги принципига мувофиқ ҳар бир давлат ўзининг ҳуқуқий тизимини ўзи эркин танлаши ва шундай экан, ўз ҳуқуқий тизимини халқаро ҳуқуқ билан ўзаро таъсир қилиш тартибини белгилаши мумкин. Шу билан бир қаторда, суверен тенглик принципи ҳар бир давлат ўзининг халқаро мажбуриятларини тўлиқ ва виждонан бажариши мажбуриятини ҳам белгилаб беради.

Мазкур қондаларда анчадан бери эътироф этилган қоида ҳам ўз аксини топган, унга кўра халқаро ҳуқуқ давлатга мажбурият юклайди, уларни мамлакат

ичида рўёбга чиқаришнинг тартиби эса, агар халқаро-ҳуқуқий нормаларда бошқача келишилмаган бўлса, миллий ҳуқуқ билан белгиланади.

Миллий даражада амалга ошириладиган нормаларнинг сонини ошиб бориши билан бирга янги ҳолатлар ҳам пайдо бўлмоқда. Мисол учун, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги, жиноятларнинг айрим турлари тўғрисидаги халқаро нормаларнинг рўёбга чиқаришни тегишли равишда қонунларни қабул қилмасдан амалга ошириб бўлмайди. Натижада давлат бундай нормаларга қўшилар экан, тегишли қонунларни қабул қилиш мажбуриятини ўз зиммасига олади.

Умуман олганда, давлат ўз ҳуқуқий тизимини ўзи яратиши ва шундай қилиб халқаро мажбуриятларининг бажаришини таъминлаши лозим. Давлатда инсон ҳуқуқларига ва ҳуқуқ ҳукмронлигига асосланган демократик бошқарув ўрнатиладиган шароитлардагина тинчлик ва халқаро-ҳуқуқий тартибот ишончли равишда таъминлаб берилиши мумкин. Халқаро ҳаётдаги демократия ва қонунийликка давлатнинг ичидаги демократия ва қонунийликсиз эришиб бўлмайди.

Шундай қилиб, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартлар халқаро шартномаларда мустаҳкамлаб қўйилган, юридик кучга кирган ва давлатнинг олий қонунчилик органи томонидан ратификация қилиниб, унга мувофиқ миллий қонунчиликда тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган қоидалар ҳисобланади.

6.2. Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро стандартлар имплементацияси

Имплементация (халқаро ҳуқуқнинг) (*англ. implementation*) — халқаро-ҳуқуқий нормаларни миллий қонунларга ва қонуности ҳужжатларга трансформация қилиш йўли билан давлат ички даражасида халқаро мажбуриятларни фактик амалга оширмоқ. Айрим давлатларда ратификация қилинган халқаро шартномалар автоматик тарзда миллий қонунчиликнинг қисмига айланади.

Агар, халқаро шартномада қонунда кўзда тутилганидан бошқа қоида ўрнатилган бўлса, унда халқаро шартнома қоидаси қўлланилади. Мисол учун, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси муқаддимасида умумэтироф этилган халқаро ҳуқуқ нормаларининг устуворлиги кўрсатиб ўтилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17-моддасида шундай деб кўрсатиб ўтилган, “Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектидир. Унинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидаларига ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади.”

Миллий ҳуқуқ халқаро ҳуқуқ билан ўзаро таъсир масалаларига янада кўпроқ эътибор қаратиб келмоқда. Шу билан бир қаторда, у яна шунингдек халқаро

мажбуриятларни миллий даражада рўёбга чиқариш усулларини аниқлаштириб олиш давлатнинг ваколатига киради, деган тушунчадан келиб чиқади.

Халқаро ҳамкорлик қилишнинг асоси конституциявий ҳуқуқ билан белгиланади. Мазкур ҳуқуқ ҳамда уни қўллаш амалиётини таҳлил қилиш шуни тасдиқламоқдаки, халқаро ҳуқуқ давлат ички муносабатларни тартибга солишга ярамаганидек, миллий ҳуқуқнинг ҳаракат механизми ҳам халқаро муносабатларни тартибга солиш учун ярамайди. Шунинг учун ҳам “халқаро ҳуқуқ нормаларининг бевосита ҳаракат қилиши” деган тушунча шартли хусусият касб этади ва бу нормаларга миллий ҳуқуқ билан тегишли юридик кучи берилганидан кейин бевосита қўлланилишини билдиради.

Айрим мамлакатларнинг конституциялари, мисол учун Франция конституциясида, халқаро ҳуқуқнинг устуворлигини ва халқаро ҳуқуқни бевосита таъсир кўрсатишини эътироф этади, деган фикрлар билдирилади. Фикри мизча, бундай эмас. Конституциялар мавжуд халқаро ҳуқуқни эътироф этмаган ҳолда, уларни ўзи ўрнатган. Бошқача сўз билан айтганда, мазкур масалани ҳал қилиш — миллий ҳуқуқнинг ваколатидир.

Шундай қилиб, жисмоний ва юридик шахслар иштироки билан боғлиқ муносабатларнинг тартибга солишга лаёқатли бўлиш учун халқаро ҳуқуқда мавжуд бўлган қоида белгиланган тартибда мамлакатнинг ҳуқуқий тизимига кириши лозим. Одатда, бу жараён **трансформация** деб номланиб, унда халқаро ҳуқуқ нормаларини миллий ҳуқуқ нормаларига айланиши кўзда тутилади. Ҳақиқатда эса, халқаро ҳуқуқ нормаси ўзгармаган ҳолда ўз мақомини сақлаб қолади. Унинг мазмуни, қоидага эса миллий ҳуқуқ нормаси мақоми берилади. Аслини айтганда ҳам, гап халқаро ҳуқуқ нормаларини миллий ҳуқуқ ёрдамида имплементацияси тўғрисида бормоқда.

Шартномани ратификация қилиш — бу халқаро шартномани мазкур давлат учун мажбурий эканлигини тасдиқлаб берадиган, унинг ички ҳуқуқига мувофиқ қабул қилинувчи давлат олий ҳокимиятининг ҳужжатидир. Ратификация ёки давлат бошлиғининг ўзи томонидан, ёки давлатнинг олий қонун чиқарувчи органи (парламент ёки бошқа унинг ўрнини босувчи орган) томонидан биргаликда амалга оширилади. Шартномани қабул қилиш, тасдиқлаш ёки унга қўшилиш ҳужжатлари тузилиб бўлинган бўлиб, бундай ҳаракатларни амалга ошириш орқали уларда иштирок этишига рухсат берувчи шартномаларга тааллуқлидир. Улар асосида ратификация ҳужжати мавжуд бўлиб, тегишли ҳужжатларни алмашилгандан ёки уларни депозитарияда сақлаш учун топширилгандан сўнг, юқорида кўрсатиб ўтилганидек номланади.

2012 йилнинг бошига келиб, Ўзбекистон Республикаси 500 дан ортиқ кўп томонлама ва иккитомонлама шартномалар ва келишувларни тузган, 200 га яқин муҳим халқаро конвенциялар ва шартномаларга, шу жумладан инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш соҳасида 70 дан ортиқ шартномаларга қўшилган.

Халқаро ҳуқуқни миллий ҳуқуқда мустаҳкамлаш ва амалга ошириш соҳасидаги миллий қонунчиликнинг таҳлили, республиканинг соҳавий қонунчилиги асо-

сан халқаро шартномалар нормаларини миллий қонунларга нисбатан устуворлигини эътироф этиши нуқтаи назаридан келиб чиқаётганлигини кўрсатмоқда. Мисол учун, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 1-моддасига биноан Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунчилиги Конституция ва халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган нормалари ҳамда мазкур Кодексдан иборатдир.

Императив шаклда Жиноят-ижроия кодексининг 4-моддаси қуйидагича баён этилган: “Жиноят-ижроия қонун ҳужжатлари халқаро ҳуқуқнинг жазони ижро этиш ва маҳкумлар билан муомалада бўлишга тааллуқли принциплари ва нормаларини инобатга олади.

Жиноят-ижроия қонун ҳужжатларининг нормалари маҳкумларни қийноққа солиш ва бошқа инсонийликка зид ёки камситувчи муомала турларидан ҳимоя қилиш тўғрисидаги халқаро ҳужжатларга зид бўлиши мумкин эмас.

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида жиноят-ижроия қонун ҳужжатларида назарда тутилганидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартноманинг қоидалари қўлланилади”.

Кўпинча халқаро ҳуқуқ нормаларига бутунлай ҳавола этувчи таҳрир ишлатилади. Мисол учун, Ўзбекистон Республикасининг Оила Кодексининг 9-моддаси варианты кўпроқ учрайди: «Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг оила тўғрисидаги қонун ҳужжатларидагидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади».

Бу ерда фақат қўллашнинг устуворлиги тўғрисида гап кетмоқда, яъни шартнома қонун қондасини бутун ҳаракатга таъсир этмасдан, фақат аниқ бир ҳолатга нисбатан “бошқача қоида”ни ўрнатмоқда, яъни аниқ бир ҳолат учун истисно қилмоқда. Бу ҳолатда шартнома қонун устидан устуворликка эга эмас, балки устуворликни аниқ бир ҳолатга қўллаш тўғрисидагина гап бормоқда. Бу эса, қонун қондасини бекор қилиши ёки ўзгартиши мумкин бўлган “бошқача қоида” борлигини кўзда тутишга асос борлигини билдирмоқда, аммо, аниқ бир ҳолат учун истисно қилмаяпти.

Меҳнат, Ер кодекслари каби норматив ҳужжатларда, мисол учун аниқ ҳолатлар учун халқаро шартномаларни қўллашнинг устуворлиги аниқ мустаҳкамлаб қўйилган. 1995 йил 25 декабрдаги Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида”ги Қонунига кўра “Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ равишда Ўзбекистон Республикаси томонидан сўзсиз ва мажбурий амал қилинади”.

Ўзбекистон Республикаси миллий ҳуқуқий тизимида халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган нормалари ва принципларининг миллий қонунчиликдан устуворлиги эътироф этилади. Шу билан бирга, халқаро шартнома, уни ижро этилиши учун миллий қонунчилик томонидан имплементация қилиниши лозим, яъни ички норматив-ҳуқуқий ҳужжат қабул қилиниши керак. Халқаро стандарт имплементация қилинганидан сўнг ички қонунчиликнинг қисмига айланади ва мажбурий бажарилиши лозим бўлади. У ёки бу халқаро шартнома-

га тўғридан тўғри ҳавола этиш амалиётидан фойдаланиш эса Ўзбекистоннинг судлов органлари учун характерли эмас ва жуда ҳам кам ҳоллардагина қўлланилади.

6.3. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари халқаро стандартларининг мустаҳкамланиши

Ҳуқуқий давлатчилик йўлида Ўзбекистон Республикаси ўзининг миллий қонунчилигида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлашни устувор вазифа сифатида белгилаб олди. Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимиятини суверенитетини мустаҳкамлаш ва ҳуқуқ устунлигини тасдиқланиши ҳуқуқий давлатчиликнинг чамбарчас ўзаро алоқадорлигини ифодалайди.

1991 йил 31 август куни ўзининг давлат мустақиллигини эълон қилар экан, Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимият ваколатларини қонунчилик, ижро ва суд тармоқларига бўлиниши принципи асосида асосий давлат институтларини шакллантиришга киришди. Ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий муносабатларни муваффақиятли ривожлантириш мақсадида инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари бўйича миллий тизимни халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган принциплари ва нормаларига мувофиқлаштиришнинг зарурияти вужудга келди. Бунга қуйидаги омиллар ёрдам берди:

биринчидан, Ўзбекистоннинг ички ва ташқи сиёсати соҳасида ўзининг янгиланиш ва таракқиёт йўли танлаб олиши;

иккинчидан, Ўзбекистон Республикасининг БМТ ва унинг ихтисослашган ташкилотларига ўхшаш универсал халқаро ташкилотларга аъзо бўлиб кириши, шунингдек етакчи минтақавий халқаро ташкилотлар фаолиятида фаол иштирок этиши;

учинчидан, Ўзбекистон Республикасини инсон ҳуқуқлари соҳасидаги асосий ҳужжатларга, авваломбор БМТнинг олтита асосий халқаро шартномаларига қўшилиши.

Қайд этиш керакки, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича тизимлар ва механизмларни ривожлантириш бирор бир давлат ёки халқаро ташкилотга ёқиш учунгина амалга оширилгани йўқ. Мустақил Ўзбекистоннинг бош вазифаси инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро мажбуриятларига сўзсиз амал қилиш ва демократик ҳуқуқий давлат куришдир.

Бугунги кунда инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик тизими шаклланган бўлиб, унга шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги қонулар киради.

Инсон ҳуқуқлари бўйича қонунчиликнинг ядроси ва асоси Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳисобланади.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига катта аҳамият билдирилиб, ўзбек парламенти Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги эълон қилинганидан сўнг, бу ҳужжатни биринчи халқаро шартнома сифатида ратификация қилди ва шу билан ўзининг ички ва ташқи сиёсатида устувор

йўналиш сифатида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг халқаро каталогини мустаҳкамлаб қўйди.

1992 йил 8 декабрда қабул қилинган мустақил Ўзбекистон Республикасининг биринчи Конституцияси мамлакатимизда инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий кафолати ҳисобланади.

Суверен, демократик, ҳуқуқий ва дунёвий давлат, инсон ҳуқуқлари бўйича умумэътироф этилган халқаро принциплар ва нормаларга содиқ давлат сифатида Ўзбекистон Республикаси биринчи навбатда ўз Конституцияси нормаларининг учдан бир қисмидан кўпини инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишни таъминлаш масалаларига бағишлаб, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг устуворлигини конституциявий даражада мустаҳкамлади ва аввалги тузумда шаклланган инсон ҳуқуқлари устидан давлат манфаатлари устунлигини бартараф этди.

Ўзбекистонда 130 дан ортиқ миллат ва элатлар истиқомат қилади. Биз учун Конституция жинси, ирқи, миллати, дини, сиёсий ва диний эътиқоди, мулкий ва мансаб мавқеи, яшаш жойи, жамоат бирлашмаларига аъзолиги ва бошқа шахсий ёки ижтимоий характердаги шарт-шароитлар ва ҳолатларидан қатъи назар барчанинг қонун ва суд олдидаги, инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларда тенглигини кафолатлаши энг муҳимдир.

Хусусий мулкни конституциявий мустаҳкамлаб қўйилиши муҳим аҳамият касб этади. Олдинлари инкор этилиб келинган хусусий мулк, энди Ўзбекистон Республикасида инсоннинг ажралмас ҳуқуқи, унинг фаровонлиги, ишбилармонлиги ва ижодий фаоллигининг табиий манбаи сифатида эътироф этилади ва кафолатланади, унинг иқтисодий ва шахсий дахлсизлигининг кафолати ҳисобланди. Мулк дахлсиздир ва ҳеч ким ўзбошимчалик билан ўз мулкидан маҳрум қилиниши мумкин эмас, мулк фақатгина қонунда назарда тутилган ҳоллардагина (ҳуқуқбузарлик қуроли ва воситаси сифатида) мусодара қилиниши мумкин. Ўзбекистон Конституцияси хусусий мулкни эътироф этиш ва уни давлат мулки шакли билан бир қаторда тенг равишда ҳимоя қилиш тўғрисидаги принципаал янги ва муҳим ҳуқуқий нормани ўрнатди, ҳар кимнинг мулкка эга бўлиш, мулккага ўз хоҳишича эгалик қилиши, ундан фойдаланиши ва уни тасарруф этиши мумкинлиги ҳуқуқи мустаҳкамлаб қўйилди.

Меҳнат эркинлигига бўлган ҳуқуқни тасдиқлаб, Конституция фуқароларни мажбурий меҳнатга жалб этишни тақиқлаб қўйди, ҳар ким эркин касб танлаш ҳуқуқига эга.

Аёлларни сиёсатда иштирок этишга бўлган ҳуқуқи тўғрисидаги замонавий қонунчилик базаси аёлларни эркаклар билан бир қаторга тенг қўяди. Бизнинг парламентимизда аёллар бор, бизда аёл-ҳокимлар, ҳоким муовинлари, вазирлар ўринбосарлари бор, 200 дан ортиқ аёллар нодавлат ташкилотларида фаолият кўрсатмоқда. Бирок, парламентда, ҳуқуматда ва суд тизимида аёллар иштироки етарли даражада бўлиши учун ҳали кўп ишлар қилиниши лозим.

Ўзбекистоннинг давлат сиёсати миллатчиликни, ирқчиликни, геноцидни, халқларни зўрлик билан ҳайдаб чиқариш ёки кўчиришни, бошқа халқларни камситишни ва ассимиляция қилувчи сиёсатни тўла инкор этади.

Шундай қилиб, ҳозирги вақтда Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг конституциявий ва зарурий қонунчилик асослари яратилган.

Конституция қоидалари асосида Ўзбекистон Республикасида фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва бузилган ҳуқуқларини тиклашнинг қуйидаги усуллари ривожланиб бормоқда:

биринчидан, тегишли давлат органларига шикоят билан мурожаат қилиш, фуқаро шикоятини ўрнатилган тартибда қабул қилиш, кўриб чиқиш ва мурожаат қилувчининг далилларини текшириш ҳамда мурожаат қилувчининг ҳуқуқларини тиклаш учун унга текшириш йўли билан қабул қилинган чоратadbирлар тўғрисида ёзма жавоб йўллаш орқали амалга оширилади;

иккинчидан, давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ноқонуний хатти ҳаракатлари ва қарорлари юзасидан судга ариза билан мурожаат қилиш (суд ҳимояси);

учинчидан, агар фуқаро томонидан ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг юқорида кўрсатилган восита ва услубларидан фойдаланиб бўлинган тақдирда Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман)га фуқаронинг бузилган ҳуқуқ ва эркинликлари юзасидан шикоят билан мурожаат қилиши (суддан ташқари ҳимоя). Омбудсман Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва унинг ҳудудидаги чет эл фуқароларидан, фуқаролиги бўлмаган шахслардан келиб тушадиган шикоятларни кўриб чиқиши ва шикоят бўйича ўз текширувларини ўтказишга ҳақлидир. Омбудсман суднинг ваколатига кирувчи масалаларни кўриб чиқмайди. Мурожаат қилувчининг вазжларини текшириб бўлгандан сўнг, Омбудсман мурожаат қилувчининг бузилган ҳуқуқларини тиклаш бўйича тавсияларини ўз ичига олган хулосасини тегишли давлат органига жўнатади;

тўртинчидан, вазирликлар ва идоралар, муассасалар ва ташкилотлар, ҳокимларнинг қонунларни ижро этиши устидан назорат қилувчи, яна шунингдек жиноятни дастлабки тергов қилиш, жазони ижро этиш жойларида озодликдан маҳрум этилганларни сақлаш устидан назорат қилувчи прокуратура органларига мурожаат қилиш. Прокуратура органлари фуқароларнинг аризалари ва шикоятларини кўриб чиқади ва уларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш бўйича чоралар кўради;

бешинчидан, фуқароларнинг бузилган конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларини объектив ва ҳар томонлама кўриб чиқиб, улар бўйича қонунчиликка мувофиқ равишда чора-таadbирлар кўриши йўли билан Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларида мустаҳкамлаб қўйилган инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишни таъминлаб беришга ваколатли бўлган адлия органларига мурожаат қилиш;

олтинчидан, адвокатнинг мустақиллиги, профессионал этикага қатъий амал қилиши, адвокатлик сири принциплари асосида, қонунчилик билан тақиқланмаган ҳимоя услублари ва воситаларини қўллаб жисмоний ва юридик шахсларга ҳуқуқий ёрдам кўрсатадиган адвокатура органларига мурожаат қилиш;

еттинчидан, ўз Уставларига мос равишда ўз аъзоларининг (иштирокчиларининг) ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ҳақли бўлган нодавлат ташкилотларга мурожаат қилиш. Мисол учун, Нодавлат нотижорат ташкилотлари миллий ассоциациясининг вазифаларига ННТларга ҳар томонлама кўмаклашиш ва уларнинг устав фаолиятига, жамият ҳаётининг барча соҳаларида уларнинг ролини оширишга кўмаклашиш киради.

Ҳуқуқий давлатчиликни куриш йўлида Ўзбекистон Республикаси инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш устувор, деб ҳисобланган ўзининг миллий қонунчилигини шакллантирмоқда.

6.4. Адолатли судловни амалга ошириш соҳасидаги халқаро стандартлар тушунчаси

XX ва XXI асрларда халқаро ҳуқуқни у ёки бу даражада тартибга солувчи масалалар кўламининг мунтазам кенгайиб бораётганлигини кузатиш мумкин. Профессор И. И. Лукашукнинг қайд этишича, “халқаро ва ички қонунчиликнинг бирлиги ҳақиқатга айланмоқда”. Анъанага кўра истисносиз ички ҳуқуқий нормаларга бўйсунган, аммо ҳозирги кунда халқаро стандартларга мувофиқ равишда тартибга солинаётган масалалар қаторига адолатли судловни амалга ошириш принциплари ва нормалари ҳам киради. Шу муносабат билан, аввало, адолатли судловни амалга ошириш соҳасидаги халқаро стандартлар нима эканлигини ойдинлаштириб олиш зарур.

Ҳуқуқий тартиботнинг у ёки бу соҳасига, хусусан, адолатли судловни амалга ошириш соҳасига тегишли умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқ принциплари ва нормалари халқаро стандартлар деб аталади. Халқаро ҳуқуқ принциплари халқаро муносабатлар қатнашчилари хулқ-атворининг энг умумий қоидалари сифатида хулқ-атворнинг янада аниқроқ қоидаларини акс эттирувчи халқаро-ҳуқуқий нормаларни ўрнатишга маълум даражада таъсир кўрсатади. У ёки бу принцип янада аниқроқ хулқ-атвор қоидаларининг пайдо бўлишини олдиндан белгилаб берибгина қолмай, ўз навбатида уларни ўзига бўйсундиради ва бу янада аниқроқ хулқ-атвор қоидаларининг ўзаро мувофиқлашишида ва айни пайтда уларнинг умумийроқ бўлган хулқ-атвор қоидаси бўлган принципга мос келишида намоён бўлади.

Халқаро ҳуқуқ нормалари нафақат принципларни, балки муайян хулқ-атвор қоидаларини ҳам мустаҳкамламайди. Ҳуқуқ принципларини нормалардан ажратиб бўлмайди, нормаларни эса, принциплардан ташқарида кўриб чиқиш мумкин эмас. Бунда муайян хулқ-атвор қоидалари доим халқаро-ҳуқуқий актлар ва одатлар кўринишида расмийлаштирилади, ҳар қайси принцип эса, у ёки бу халқаро актда бирор бир норма кўринишида расмийлаштирилиши мумкин, бироқ у ўзининг аниқ ифодасини топмасдан, нормалар йиғиндиси сифатида намоён бўлиши мумкин ва уларни яхлит ҳолда ўрганиш уларнинг муайян принципга мувофиқ келиши тўғрисида фикр юритишга имкон беради. Айнан мана шунинг учун принципларнинг бевосита нормаларда акс этиши ёки

нормаларнинг у ёки бу принципдан келиб чиқадиган қоидаларга бўйсунушига қарамадан, халқаро ҳуқуқ нормалари ва принциплари фарқланади.

Халқаро ҳуқуқнинг мажбурий кучга кириши учун давлатларнинг халқаро мулоқотнинг маълум тарихий даври халқларининг ҳуқуқий онгига мос келувчи муайян қоидаларини ўрнатиш ёки тан олиш тўғрисидаги ихтиёрий, аниқ ифодаланган ёки сўзсиз қабул қилинган умумий ёки алоҳида шартномаси асос бўлади. Давлатларнинг ушбу келишуви бирор бир расман белгиланган ёзма ёки оғзаки шартнома ишлаб чиқиладими ёки бир хил кўринишдаги амалиётдан келиб чиқадиган ҳуқуқий одат пайдо бўладими, бундан қатъи назар, улар ўртасидаги келишув ҳисобланади. Бу каби келишувга зарурият унинг томонидан ўрнатилган муайян нормаларга риоя этиш зарурияти каби ижтимоий тараққиётнинг турли-туман халқаро муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш талабидан келиб чиқадиган объектив қонуниятлари билан белгиланади.

Шунинг учун халқаро-ҳуқуқий актлардаги ҳолатларнинг ижроси давлатларнинг уларни қўллашга ихтиёрий равишда розилик билдиришларига асосланади. Бунда нафақат мажбурий, балки тавсиявий халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бажарилиши шарт бўлган нормалар икки томонлама ва кўп томонлама халқаро шартномалардан (улар шартнома, битим, пакт, конвенция каби турли номлар билан аталишлари мумкин) ва халқаро ҳуқуқий одатга айланади. Халқаро шартномалар асосида тузиладиган муайян органлар, шу жумладан, баъзи халқаро ташкилотларнинг алоҳида органлари томонидан чиқарилган актларда баён этилган кўрсатмаларнинг бажарилиши ҳам мажбурий бўлиши мумкин. Масалан, БМТ Хавфсизлик Кенгаши резолюцияси.

Тавсиявий актлар турли халқаро конференциялар ва бошқа форумларда, шунингдек, халқаро ташкилотлар негизида тузиладиган органлар, шу жумладан, халқаро ташкилотларнинг органлари томонидан қабул қилинади. Масалан, БМТ Бош Ассамблеясининг резолюциялари тавсиявий характерга эга. Тавсиявий характердаги актлар фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги ҳамда ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги пактлар, иркий дискриминациянинг барча шакллари йўқ қилиш тўғрисидаги, бола ҳуқуқлари тўғрисидаги ва баъзи бир бошқа кўп томонлама халқаро шартномаларга мувофиқ равишда ташкил этиладиган БМТ шартнома қўмиталари томонидан ҳам қабул қилиши мумкин.

Халқаро тавсиявий актларнинг расман мажбурий юридик кучга эга эмасликлари қарамай, давлатлар уларда акс эттирилган ҳолатларни буткул рад эта олмайдилар, чунки уларнинг ўзлари ушбу ҳужжатларни ишлаб чиқишда ва бирор бир халқаро конференция ёки бошқа турдаги форумда қабул қилишда бевосита қатнашадилар ёхуд у ёки бу масала бўйича тавсиявий қарорларни қабул қилишга лаёқатли органларни тузишни назарда тутувчи халқаро шартномадаги томонлар бўладилар.

Турли давлатларнинг судлари халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларнинг тавсиявий характердаги ҳолатларини ўз қарорларини асослаш учун қўшимча манба сифатида қўллаган вақтлари ҳам бўлган. Агар давлат анча узоқ муддат давомида у ёки бу тавсиявий қарорлар ҳолатларига амал қилиб келса, бундай ҳолатлар халқаро-ҳуқуқий одат нормаларига айланиб кетиши ҳеч гап эмас.

Давлатларнинг муайян хулқ-атвор стандартларини акс эттирувчи халқаро-хуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва қабул қилишда у ёки бу даражада иштирок этишлари эътиборга олинса, уларни қандайдир ташқаридан зўрлаб киририлган стандартлар деб баҳолаш мумкин эмас. Бундай халқаро стандартларнинг айнан турли давлатлар нуктаи назарларини мувофиқлаштириш натижасида ишлаб чиқилиши сабабли мазкур стандартлар уларни ишлаб чиқиш ва қабул қилишда иштирок этган мамлакатлар томонидан риоя этилишига розилик билдирилган хулқ-атвор қоидаларининг минимал йиғиндисидан иборат бўлади.

Тарихий тараққиёт натижасида хуқуқий онг нуктаи назаридан бир бирига яқин бўлиб қолган давлатлар учун бир хил ва батафсил баён этилган хулқ-атвор қоидаларини ишлаб чиқиш, табиийки, қийинчилик туғдирмайди. Шунинг учун универсал стандартлар, яъни турли қитъаларда жойлашган давлатлар қўшилган ва қолган бошқа давлатлар ҳам қўшилиши мумкин бўлган ҳужжатларда қайд этилган стандартлар, одатда, ҳудудий халқаро стандартлар, яъни у ёки бу географик ҳудуд, масалан, Европа, Америка ёки Африка, чегарасида жойлашган давлатлар қўшилган ҳужжатларда акс эттирилган стандартларга қараганда умумийроқ табиатга эга бўлади.

Баъзи халқаро стандартларнинг барча давлатлар томонидан қўлланиши мумкин бўлса, бошқаларини баъзи давлатлар ўз миллий хуқуқий тизимлари амалиётига тадбиқ этиш олдида турибдилар, айрим стандартлар эса, муайян давлатлар учун босиб ўтилган босқич ҳисобланади ва улар ўз умуммиллий даражаларида янада юқорироқ андозаларга амал қиладилар. Масалан, айрим институтлар тарихан пайдо бўлгач, бошқа мамлакатларга ёйилиб, халқаро тан олинган стандартларга айлангунга қадар маълум муддат чекланган миқдордаги давлатлар доирасида фаолият кўрсатганлар. Шу муносабат билан, албатта, халқаро стандартларни ҳар бир алоҳида давлатда амал қилувчи ҳар қандай қоидадан бекиёс устун турувчи бир нарсадан иборат деб қабул қилиш мумкин эмас. Шу билан бир қаторда халқаро стандартлар мамлакат ичидаги турли институларнинг, хусусан, адолатли судловни амалга оширишнинг хуқуқий тартиботини ривожлантиришнинг йўналишларини белгилашда маёқ вазифасини бажарадилар.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг Муқаддимасида умумэтироф этилган халқаро ҳуқуқ нормаларининг миллий қонунлардан устунлиги қайд этилган. Ушбу конституциявий ҳолатдан келиб чиқиб, Ўзбекистоннинг амалдаги барча кодекслари ва қонунларида агар Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномасида тегишли қонунда назарда тутилган қоидалардан ўзга қоидалар ўрнатилган бўлса, халқаро шартнома қоидаларининг қўлланиши кўрсатиб ўтилган.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ҲИМОЯСИНИНГ КАФОЛАТЛАРИ МЕХАНИЗМИ ВА УНИНГ ЎЗБЕКИСТОНДА ШАКЛЛАНИШИ

7.1. Инсон ҳуқуқлари умумий назариясида кафолатлар механизми тушунчаси

Кафолат — жавоб бериш, таъминот, тасдиқлаш (фр. таржима garantie). Инсон ва фуқаро ҳуқуқлари кафолатлари — бу конституция ва бошқа қонунлар билан ўрнатилган ҳуқуқлардан фойдаланиш имконини яратувчи чора ва шарт-шароитдир.

Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини қонунда мустақкамлаб ўтиш лозимдир. Бирок, бу масаланинг ярми ва оддий қисми, холос. Уларни самарали амалга ошириш анча қийинроқ масаладир. Конституция кўп ҳолларда “кафолат” атамасини қўллаб, бундай таъминот ҳақида сўз юритса-да, ҳуқуқларнинг ҳақиқий амалга жорий этилиши учун давлат органлари ва фуқароларнинг ўзлари ҳам анчагина тер тўкишлари талаб этилади. Энг аввало, бундай таъминотнинг чоралари ишлаб чиқилган бўлиши керак. Буни адабиётларда одатда, кафолатлар дея юритилади.

Инсон ҳуқуқлари кафолатлари механизми инсон ҳуқуқларини амалга оширишнинг бир-бири билан боғлиқ шартлари тизимидан иборатдир.

Инсон ҳуқуқлари таъминотининг миллий механизми қуйидаги турлардан иборат:

- иқтисодий кафолатлар;
- ижтимоий кафолатлар;
- мафкурафий кафолатлар;
- сиёсий кафолатлар;
- ҳуқуқий кафолатлар;
- -моддий кафолатлар.

Ҳуқуқий кафолатлар — фуқароларга берилган ҳуқуқ ва эркинликларнинг амалга оширишининг ҳуқуқий чора-тадбирларидир.

Ушбу тушунчага қуйидагича таъриф бериш мумкин: кафолатлар — фуқароларга берилган ҳуқуқ ва эркинликларнинг амалга оширишининг ҳуқуқий чора-тадбирларидир.

Кафолатларнинг бир неча турлари ажратилади. Кўп ҳолларда сиёсий, мафкуравий, иқтисодий ва ҳуқуқий кафолатлар тилга олинади. Иқтисодий кафо-

лат турлари каторида таъминотнинг моддий чоралари ҳақида ҳам гапириш мумкин (ҳимоя воситалари, махсус кийимлар ва б.).

Кафолатлардан мақсад, *аввало*, ҳуқуқларни амалга оширилишдаги тўсиқлар бўлишига йўл қўймаслик ва агарда бундай тўсиқлар пайдо бўлса, уларни бартараф этиш, *иккинчидан*, бу ҳуқуқлар билан боғлиқ мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш (бундай вазифани, масалан, қўлланиш хавфи маълум бир субъектни фуқаро ҳуқуқларини бажаришга мажбур қилувчи жарима ўтайди).

Ушбу тамойил шуни билдирадики, ҳуқуқ ва эркинликлар инсонга тегишли ва қонунчиликда мустаҳкамлаб қўйилишдан қатъи назар, инсон ўз ҳуқуқлаирини қонунда таъқиқланмаган ҳамма чоралар билан ҳимоя қилиши мумкин. Бевосита равишда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини тан олиш, улар бузилган тақдирда, уларнинг қўлланиши имконини беради.

Шуниси маълумки, ҳуқуқ фақатгина давлат ёки бошқа шахс (орган) уни таъминлаш мажбуриятини олсагина амалга ошиши мумкин. Кафолатлар ўз-ўзи учун эмас, балки ҳуқуқ ва эркинликларнинг ҳаётга тўлиқ жорий этилиш учун зарурдир. Улар шундай шароитни яратишлари лозимки, бунда Конституция ва бошқа қонунларда қайд этилган шахснинг ҳуқуқий статуси, ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисидаги қоидалар амалда ҳар бир кишига тегишли бўлиши лозим.

Кенг маънода инсон ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатлари тушунчаси фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларининг тўлиқ амалга оширилиши ва ҳимоясига қаратилган барча объектив ва субъектив омилларни қамраб олади.

Ҳуқуқий кафолатлар деганда, инсон ҳуқуқ, эркинликлар, мажбуриятларини ҳуқуқ нормасида қайд этилиши, давлат ва халқаро ҳамжамиyat институтларининг ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти билан уларнинг таъминланиши, сақланиши ва ҳимоясини тушуниш мумкин. Қонунда ушбун таъминлашга қаратилган чоралар ҳуқуқий кафолатдир.

Мустақиллик даврида Ўзбекистон Республикаси қонунчилигининг ривожланиши у ёки бу ҳуқуқларнинг кафолатларини ўз ичига олган бир қатор қонун ҳужжатларининг ишлаб чиқилиши билан боғлиқ.

“Тадбиркорлик фаолияти кафолатлари тўғрисида”, “Нодавлат, нотижорат ташкилотлар фаолияти кафолатлари тўғрисида”, “Бола ҳуқуқлари кафолатлари тўғрисида”, “Журналистик фаолият кафолатларитўғрисида”, “Фуқароларнинг сайлов ҳуқуқлари тўғрисида” ги қонунлар шулар жумласидандир.

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси судда иш юритишининг демократик тамойилларини, суд тартибида ҳуқуқий жавобгарликка тортилаётган шахсларга нисбатан инсоний муносабатни кафолатлайди. Ҳуқуқий кафолатлар фуқаро ва инсон ҳуқуқларининг амалга оширилишини таъминлаб берувчи, амалдаги қонунчиликда ўз аксини топадиган, кўрсатилагн ҳуқуқ ва эркинликларни аниқлаштириб берадиган барча чораларни қамраб олади. Ҳуқуқий кафолатларнинг бошқа кафолат турларидан фарқи қуйидагичадир. Агар, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий-ахлоқий кафолатлар фуқаро ва инсон ҳуқуқларининг амалга оширишида илк қадам бўлса, ҳуқуқий кафолатлар шахснинг ҳуқуқларининг аниқ амалга ошириши ва бу ҳуқуқларни тажовузлардан ҳимоя этишга қаратилгандир.

Инсон ҳуқуқларига нисбатан ҳуқуқ ва эркинликлар таъминотининг ҳуқуқий чоралари энг катта қизиқишга эгадир. Баъзи бир муаллифлар ҳуқуқий кафолатлар деганда кенг институтлар ва модий ва процессуал моддалар тизимини тушунадилар, улар субъектив ҳуқуқларни таъминлаш тизими фақатгина ҳуқуқ ўрнатувчи ва ҳуқуқни тикловчи нормалардан иборат ҳуқуқий кафолатлар орқалигина ишлаши мумкин деб ҳисоблашади.

Айнан давлат-ҳуқуқ мажмуасининг турли қисмларининг биргаликда хизмат қилиши орқали ҳуқуқий кафолатларнинг алоҳида қисмлари, тузилмалари ўзининг ҳимоявий вазифасини амалда бажариши мумкин.

Мансабдор шахсларнинг ноқонуний ҳатти-ҳаракатлари устидан маъмурий ва суд тартибида шикоят қилиш тартиби мавжуд. Бу тартиб ва у билан боғлиқ жараёнлар қонун даражасида кўрсатиб ўтилган. Бундан ташқари институционал даражада ушбу механизмнинг ишлашини таъминловчи органлар ва муассаслар мавжуд. Фуқаро ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун юқори турувчи органга, мансабдор шахс ёки судга мурожаат қилиши мумкин.

Барча нормалар ҳам инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолатлари ҳисобланмайди, фақатгина ўзида ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ва улар бузилган тақдирда, уларни тиклаш бўйича чора-тадбирларни кўзда тутувчи нормаларгина, ҳуқуқий кафолатлардир. Қонунчилик фақатгина фуқаролар ҳуқуқларни ҳимоя қилиш механизмнинг турғун элементларини кафолатлар тизими билан ўз нормаларида акс эттиради. Ушбу механизмнинг самарали ишлаши давлат ҳокимияти органининг тер тўкиб ишлаши, амалдорларнинг ўз мансаб вазифадарини бажариш чоғида ноқонуний ҳаракати (ҳаракатсизлиги) учун жавобгарликни ошириш, шунингдек, фуқароларнинг ҳуқуқий маданияти юксалишига боғлиқдир.

Умумий давлат ва махсус ҳуқуқий инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликлари кафолатларини ажратиш лозим.

Инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларининг умумий давлат кафолатларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

биринчидан, Конституция ва қонуннинг устиворлиги, ҳокимиятнинг бўлиниши ва конституцион тузулмага эга демократик ҳуқуқий давлатчилик институтлари тизимини шакллантириш;

иккинчидан, инсон ва фуқаронинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларининг бевосита, тўғридан-тўғри амалга оширилиши принципининг изчил жорий этилиши;

учинчидан, инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳуқуқий асосини яратиш, яъни инсон ва фуқаро ҳуқуқлари тўғрисидаги қонунчилик тизимини ташкил этувчи қонун ҳужжатларини қабул қилиш;

тўртинчидан, инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар тизимини ташкил этиш (Олий Мажлиснинг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили, Ўзбекистон Республикаси Инсон ҳуқуқлари Миллий Маркази);

бешинчидан, инсон ҳуқуқлари бўйича кўп мақсадли ва кўп даражали таълим тизимини яратиш ва кенг аҳоли орасида инсон ҳуқуқлари маданиятини шакллантириш;

олтинчидан, мамлакатда фуқаролик институтлари (ноҳукумат ташкилотлари, оммавий ахборот воситалари), ҳуқуқни ҳимоя қилиш ҳаракатини ривожлантириш;

еттинчидан, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳужжатларга қўшилиш ва улар бўйича мажбуриятларни бажариш.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида жаҳон конституцион тажрибасидан келиб чиқиб, қуйидагича белгиланган:

биринчидан, инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларининг кенг доираси;

иккинчидан, бу асосий ҳуқуқ ва эркинликлар юшққа ҳамма конституцион институтлар билан уйғунлаштирилган, уларнинг хўжалик юритиш, давлат бошқаруви, конституцион тузилма юилан ўзаро боғлиқлигига эришилган;

учинчидан, инсоннинг конституцион ҳуқуқларининг амалага оширилиши учун зарур бўлган механизмлар, жараёнлар, тузилмаларнинг ҳуқуқий асослари яратилган.

Шуниси равшанки, ҳуқуқ фақатгина давлат ёки бошқа шахс (орган) уни таъминлаш мажбуриятини олсагина амалга оширилиши мумкин. Кафолатлар ўз-ўзи учун эмас, балки ҳуқуқ ва эркинликларнинг ҳаётга тўлиқ жорий этиш учун керакдир. Улар шундай шароитни яратишлари лозимки, бунда Конституция ва бошқа қонунларда қайд этилган шахснинг ҳуқуқий статуси, ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисидаги қоидалар амалда ҳар бир кишига тегишли бўлиши лозим.

Кенг маънода инсон ҳуқуқлари кафолатлари тушунчаси деганда фуқаролар ҳуқуқларининг тўла амалга оширилиши ва ҳар томонлама ҳимояси, уларнинг бажарилишига тўсиқ бўлувчи сабаларни бартараф қилишга қаратилган объектив ва субъектив омиллар жамланмаси тушунилади.

7.2. Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари кафолатининг ҳуқуқий механизмларини шаклланиши

Ўзбекистон Президенти И. А. Каримов инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида жонқуярликни ошиб бориши асосида жамиятнинг барқарор демократик ривожлантиришга қаратилган стратегик йўналишларини қайд этар экан, Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларининг ҳақиқий ишловчи механизмини яратиш асосий вазифалардан бири эканлигини бир неча бор таъкидлаб ўтган. Бу ҳолатда жамоат ва нодавлат тузилмаларнинг роли ва аҳамияти вақтнинг талаби ва ҳаётни ўзининг эҳтиёжи бўлиши керак.

Бу масалада жамоат ва нодавлат ташкилотларининг роли ва аҳамиятини вақтнинг ўзи кўрсатиб турибди, ҳаётнинг ўзи талаб этмоқда. Маҳаллий ва марказий давлат ҳокимияти органлари эса, нафақат мазкур жараёнга тўсқинлик қилмаслиги, балки янада кўпроқ инсонлар ижтимоий-сиёсий ҳаётда, фуқаролик жамиятини қуриш, бизнинг ҳаётининг туб моҳияти белгилаб бераётган кадриятларни шаклланиши жараёнининг ўзида иштирок этишлари учун янги демократик ва жамоатчилик тузилмаларни шаклланишига ҳар томонла-

ма кўмак бериши ва рағбатлантириши лозим. Шундагина, инсон ҳуқуқлари ҳақиқий кафолатланган бўлади ва мазкур ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлаш механизми самарали ишлай бошлайди.

Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари кафолатларининг ҳуқуқий механизмлари шаклланиши ва ривожланишининг асосий йўналишлари демократик институтларни такомиллаштирилишида, улар орқали барчани жамиятимизни қуришга жалб этишга, шу орқали уларни ўз тақдири, ўзининг келажагини тўла ҳуқуқли хўжайинига айланишида кўринади.

Кафолатларни таснифлаш, конституциявий кафолатларни янада яхши ва чуқурроқ тушуниш ва мазмунини очишга, уларнинг қиммати ва камчилигини кўрсатиб беришга, тегишли хулосалар ва тавсиялар қилишга имкон беради.

Ҳуқуқ фанида умумий ва махсус (ҳуқуқий) кафолатларга ажратиш қабул қилинган.

Умумий кафолатлар — ҳуқуқни амалга оширувчи иқтисодий, сиёсий ва бошқа шарт-шароитларнинг йиғиндиси ҳисобланади.

Умумий кафолатларга ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий (маънавий) кафолатлар, махсус кафолатларга эса, қонунлар ва бошқа меъёрий манбалардан келиб чиқувчи ҳуқуқий (юридик) кафолатлар киради.

Ижтимоий-иқтисодий кафолатлар ҳуқуқ ва эркинликлардан фойдаланишни таъминлаб берувчи (ижтимоий барқарорлик, ривожланаётган иқтисодиёт, тегишлича ишлаб чиқаришнинг кучи) махсус муҳитни ва моддий асосни кўзда тутди. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси давлатга қонуний иқтисодий фаолият ҳамда рақобатни қўллаб-қувватлашни таъминлаб беришни, монополлаштириш ва ғирром рақобатни тақиқлаб, мулкчиликнинг барча шакллариининг тенглигини ва уларни тенг ҳимоя қилишни эълон қилиш мажбуриятини юклайди.

Сиёсий кафолатлар эса, инсонга мақбул ҳаёт ва эркин ривожланишни таъминлаб берувчи шароитларни вужудга келтиришни; жамиятдаги барқарорликни бузишга йўл қўймайдиган фуқаровий тотувликка эришиш қобилятини билдирувчи фуқаролар сиёсий маданиятининг керакли даражасини таъминлаб берувчи сиёсий тузилмаларнинг барқарорлигига эришишни; давлат аппаратини бюрократлигига, унда порахўрликка қарши кураш ва бошқа сиёсий-ташкилий омилларни кўзда тутувчи давлатнинг тегишли равишда, аниқ мўлжалланган сиёсатни амалга оширишни кўзда тутди. *Сиёсий кафолатлар* — бу ҳар томонлама ривожланиш ва жамиятнинг сиёсий тизимини, назарияда энг муҳим ҳисобланган ўз ўзини бошқариш ғоясининг асосини ташкил этувчи демократиянинг бутун тизимини такомиллаштиришидир.

Мафкуравий кафолатлар — бу давлат ва жамиятнинг шахс дунёкарашининг эркинлигини шакллантирадиган шароитларни яратишга (қўллаб-қувватлашга) қаратилган фаолиятдир, маънавий ва ахлоқий мўлжалларни танлаб олиш амалга оширилади.

Баъзида ташкилий кафолатлар ҳам фарқланадики, у давлат ва жамият ташкилотлари фаолиятига мужассамлашади.

Ҳуқуқий кафолатлар инсон ва фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга қаратилган барча ҳуқуқий воситаларни ўзига камраб олиб, кўрсатиб ўтилган ҳуқуқ ва эркинликларнинг мазмунини очиқ беради ва аниқлаштиради ҳамда жорий қонунчилик нормаларида акс этади.

Айрим муаллифлар ҳуқуқий кафолатлар деганда, моддий ва процессуал ҳуқуқ институтлари ва нормаларини кенг тармоғини тушунишадики, уларнинг фикрича субъектив ҳуқуқларни таъминлаш шахснинг ҳуқуқий мақомини белгиловчи ҳуқуқ ўрнатувчи ва қайта тикловчи нормалардан иборат бўлган ҳуқуқий кафолатлар орқалигина ишлайди.

Ҳуқуқий кафолатлар деганда, инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳуқуқ нормалари орқали мустаҳкамлаб қўйишни, уларни давлатнинг бутун ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолияти орқали ҳимоя қилишни тушуниш лозим. Қонунда белгиланган воситалар, умумий шартларнинг ифодаси ҳисобланиб, бевосита инсон ҳуқуқларини жамиятда ҳуқуқий жиҳатдан тўғри амалга оширишни ва уларнинг муҳофаза қилиш имкониятини таъминлайди, бу мазкур ҳуқуқларнинг ҳуқуқий кафолатидир.

1. Инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузиши мумкин бўлиб, ҳуқуқий нормаларда белгиланган бундай ҳаракатларни тақиқлаш ва чеклашлар:

- ирқий ва миллий келиб чиқиши аломатларига қараб камситишни таъқиқлаш (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 18-моддаси);
- камоққа олиш ва ушлаб туришнинг фақат суд қарорига асосан амалга оширилиши (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 25-моддаси);
- фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларига қарши чиқувчи сиёсий партиялар ташкил этиш ва уларнинг фаолиятини таъқиқлаш (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 57-моддаси)
- мажбурий меҳнатнинг таъқиқлаш (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 37-модда);
- инсонларга қийноқ, зўравонлик ёк шавқатсиз муомала қилишни таъқиқлаш.

2. Фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишини тўсқинликларсиз таъминлаш бўйича давлат органлари, мансабдор шахслар ва бошқа субъектларнинг мажбуриятлари (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 43-модда)

3. Фуқароларнинг ҳуқуқий мақомини амалга ошириш ва ҳимоя қилиш учун махсус мўлжалланган ҳуқуқлари мустаҳкамланган нормалар (шикоят қилиш ҳуқуқи, судга мурожаат қилиш ҳуқуқи ва б.қ.)

4. Фуқаро ҳуқуқларини бузганлик учун юридик жавобгарлик.

5. Тегишли давлат ва жамоат органлари, мансабдор шахсларнинг фуқаролар ҳуқуқларини таъминлаш ва амалга оширишга қаратилган ҳамда ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган фаолияти:

қонунчиликга риоя этилиши устидан назорат қилиш (прокуратура)
инсон ҳуқуқларини бузлиши билан боғлиқ бўлган низоларни ҳал қилиш (суд).

Дунёнинг турли мамлакатларида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг турли хил механизмлари мавжуд. Замонавий дунёда инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг халқаро тизими шаклланган бўлишига қарамасдан, бундай ҳимоянинг самарадорлиги, авваломбор давлатнинг ички механизми қай тарзда қурилганлиги ва ишлаши билан белгиланади.

Бу ерда санаб ўтилган ҳуқуқий кафолатларнинг барчаси, ташкилий қисмлари бир бири билан боғлиқ ҳамда ўзаро таъсир кўрсатишини ифода этиб, фуқаронинг ҳуқуқий мақомини таъминлашга қаратилган ягона тизимни ташкил этади. Ҳар бир воситанинг самарадорлиги, маълум даражада уларнинг ўзаро таъсирига, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини сўзсиз таъминлаш мақсадларида фаол ишлатилишига боғлиқдир. Албатта, бу тизимда ҳаммаси ҳам мукамал эмас. Ҳуқуқий база янада такомиллаштирилиши, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш органлари фаолиятининг профессионализминини ошириш лозим.

Ўзбекистон Республикасида қонунийликка ва фуқаролар ҳуқуқларига риоя этиш устидан назоратни таъминлаб берувчи давлат органларининг бутун тизими, кейинги пайтларда инсон ҳуқуқлари бўйича миллий, давлатнинг ички муассасалари билан тўлдирилди.

7.3. Ўзбекистон Республикасининг инсон ҳуқуқлари бўйича миллий ташкилотларининг ўзига хос хусусиятлари

Ўзбекистон Республикасининг инсон ҳуқуқлари бўйича миллий давлат ташкилотларига қуйидагилар қиради:

- 1) Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қошида ваколатга эга бўлган инсон ҳуқуқлари бўйича орган (Омбудсман);
- 2) Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази;
- 3) Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонунчилик мониторинги институти.

Вена декларацияси ҳамда Ҳаракат дастури асосида Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқлари бўйича қуйидаги миллий институтлар ташкил этилди: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман), Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонунчилик мониторинги Институти.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси инсон ҳуқуқ ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) инсон ҳуқуқлари бўйича мавжуд қонунчилик устидан унинг бажарилиши бўйича назорат функцияларини амалга оширишда муҳим роль ўйнайди ҳамда ўзига берилган ваколатлар ва воситалар асосида нафақат бузилган ҳуқуқларни тиклайди балки шу соҳадаги қонунчиликнинг ривожланишига ҳам ўз ҳиссасини қўшади.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоялаш ва тўла амалга оширишда ва унинг келажакдаги ривожланиши йўлидаги давлат органлари,

суд, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари билан ҳамкорлигида фуқароларнинг муурожаатини кўриб чиқиши, инсон ҳуқуқи ва эркинликлари бўйича юзага келган ҳуқуқбузарликларни олдини олиш ва уларни тикланиши ушбу органнинг муҳим вазифаси ҳисобланади.

Ҳозирги даврда дунёдаги кўплаб мамлакатларда 100 дан ортиқ омбудсманлар ўз фаолиятини олиб бормоқда, бу омбудсманлар баъзи мамлакатлада: воситачи (медиатор), парламент қошидаги ваколатли орган номи билан, Ўзбекистонда эса инсон ҳуқуқлари бўйича вакил (омбудсман) каби номланади.

Хорижий мамлакатлар тарихи ва амалиётида омбудсманнинг икки хил кўриниши мавжуд: парламент омбудсмани (Швеция, Буюк Британия) ва ижроия ҳокимияти омбудсмани (АҚШ, Франция, Канада).

Ижтимоий ночор аҳоли қатламларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш йўлида кўплаб мамлакатларда бола ҳуқуқлари, ҳарбийлар, касаллар масаласи бўйича ихтисослашган омбудсман ўз фаолиятини олиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қошида ваколатга эга бўлган инсон ҳуқуқлари бўйича орган (Омбудсман) — бу инсон ҳуқуқлари бўйича ҳолис ёрдам бериш учун яъни: норасмий, тезкор, бепул ҳаракат қила оладиган малакали орган сифатида фаолият олиб борувчи мансабдор шахс ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси омбудсманининг асосий вазифаси давлат органлари фаолиятининг тўғри ва адолатли олиб борилишини таъминлаш ҳисобланади.

Омбудсман фуқароларнинг ариза ва шикоятларини кўриб чиқади ва уларнинг қонун ҳамда халқаро ҳуқуқ нормалари асосида ҳимоя қилиниши учун ктегишли давлат органларида кўриб чиқишига ҳаракат қилади.

Ўзбекистон Республикаси омбудсманининг фаолияти, ваколоти ва ҳуқуқий мақоми “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман)” тўғрисидаги қонунда белгиланган.

1996 йил 31 октябрда Ўзбекистон Республикаси Президенти фармони асосида инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази тузилди.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази халқаро ҳуқуқнинг инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари соҳасида умумэътироф этилган принциплари ва меъёрларини, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қоидаларини ва қонунларини, Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонларини, давлат сиёсатини амалга ошириш бўйича давлатга қарашли таҳлил, маслаҳат, идоралараро мувофиқлаштириш органи ҳисобланади.

Ушбу марказ инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда алоқадор бўлган барча давлат ва нодавлат органларининг фаолиятини тартибга солиш мақсадида ташкил этилган.

Марказ инсон ҳуқуқларининг миллий ва халқаро даражада ҳимоя қилиниши ҳамда таъминланишининг турли нуқтаи-назарларини ўрганади; БМТнинг конвенцион органларига инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро мажбуриятларнинг бажарилиши ҳақида миллий маърузалар тайёрлайди; илмий ташрифлар, семинарлар, маърузаларни ташкиллаштиради; инсон ҳуқуқлари бўйича ўқув дастурла-

ри яратилишида ва унинг амалга оширилишида ўз хиссасини қўшади; инсон ҳуқуқлари ҳақидаги маълумотларни тўплайди ва тарқатади; инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ташкилотлар ва халқаро марказлар билан техник ҳамкорлик ва ахборот алмашувини ривожланишида кўмаклашади;

инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, таъминлашда ҳамда жамиятни демократизациялашда техник масалаларга ёрдам берувчи халқаро агентликларнинг фаолиятини тартибга солади; инсон ҳуқуқлари бузилиши масалалари бўйича аҳолидан мурожаат ва шикоятларни қабул қилади ва кўриб чиқади.

Марказнинг асосий мақсади — ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилиш тизимини комплекс тартибда асосий масалаларни кўриб чиқишда — инсон ҳуқуқлари бўйича миллий дастур тузиш.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги амалдаги қонунчилик мониторинги Институтининг қонунчилик устидан мониторинг олиб борувчи, қабул қилиниши керак бўлган қонунларни экспертизадан ўтказувчи илмий-экспертиза ҳамда тадқиқот олиб борадиган тизим ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Амалдаги қонун ҳужжатлари мониторинги институтининг фаолиятининг асосий йўналишлари қуйидагилар ҳисобланади:

- давлат ва жамият қурилиши соҳасидаги демократик ислохотлар жараёнини, ҳокимиятлар бўлиниши конституциявий принципнинг ҳаётга изчил татбиқ этилишини тизимли таҳлил қилиш, ижро этувчи, қонун чиқарувчи ва суд ҳокимияти тармоқларининг мустақиллиги ва эркинлигини кучайтириш, уларнинг келишилган ҳолда фаолият юритиши ҳамда ҳамкорлигини, улар ўртасида мувозанатни таъминлаш, давлат ҳокимияти ва бошқаруви тизимида ўзаро тийиб туриш ва манфаатлар мувозанатининг самарали тизимини шакллантириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;
- ҳокимиятнинг ижро этувчи тармоғини ислох қилиш ва демократлаштириш масалаларини комплекс ўрганиш, айрим ҳокимият ваколатлари ва функцияларини марказий давлат ҳокимияти органларидан, ҳукуматдан бошлаб маҳаллий давлат ҳокимияти органларига, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;
- Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари, сиёсий партияларнинг парламентдаги фракциялари, жойлардаги депутатлик гуруҳларининг қонун ижодкорлиги, назорат-таҳлил фаолияти самарадорлигини ошириш масалаларини чуқур ўрганиш; сиёсий партияларнинг давлат ҳокимияти ва бошқаруви органларини шакллантиришдаги, ижро этувчи ҳокимият органлари томонидан қонун ҳужжатларининг ижро этилиши устидан самарали парламент, депутатлик назоратини амалга оширишдаги ролини кучайтириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;
- жамиятда демократия ва адолатни таъминлашнинг энг муҳим омили сифатида суд ҳокимияти мустақиллиги ва эркинлигини мустаҳкамлаш жараёнларини комплекс таҳлил қилиш, судни инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликла-

рини муҳофаза ва ҳимоя этишга хизмат қиладиган давлатнинг том маънодаги мустақил институтига айлантириш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш;

- ҳокимиятлар бўлиниши принципини ҳаётга татбиқ этиш, уларнинг самарали тарзда келишилган ҳолда фаолият юритиши ҳамда ҳамкорлигини таъминлаш бўйича ривожланган демократик мамлакатлар тажрибасини тизимли ўрганиш, ушбу тажрибадан глобаллашув шароитида жаҳонда рўй бераётган демократик жараёнларни чуқурлаштиришнинг замонавий тенденцияларини ҳисобга олган ҳолда давлат қурилиши тизимида фойдаланиш бўйича таклифлар ишлаб чиқиш.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бошқармаси инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш йўлида ихтисослашган орган сифатида ҳаракат қилади.

Бошқарма олдида қўйилган асосий вазифаларга: инсон ҳуқуқлари ва унга амал қилиш соҳасидаги қонунчиликни таҳлил қилиш; инсон ҳуқуқлари соҳасидаги мавжуд бўлган қонунчиликни мукамаллаштириш; Конституция ва қонунлар билан белгилаб қўйилган инсон ҳуқуқлари бўйича қонунларга амал қилишни таъминлаш қиради. Адлия вазирлигининг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш Бошқармаси инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тўғрисидаги аҳолининг ҳуқуқий онгини оширишда турли хил ишлар олиб боради, жамиятда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича ташвиқотлар олиб боради, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишда қатнашувчи адвокатлик тизимининг ролини кучайтиришга қўмаклашади, фуқаролик жамияти институтиларини тузишга ва уларнинг ҳуқуқий асосини кучайтиришга ёрдам беради. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масаласида бу Бошқарма Ўзбекистон Республикасида фаолият олиб боровчи халқаро ва нодавлат ташкилотлар билан биргаликда иш олиб боради.

2008 йил Ички ишлар вазирининг буйруғи асосида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва ҳуқуқий ёрдам бериш Бошқармаси ташкил қилинган.

Бошқарманинг асосий вазифалари:

инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва ушбу масалада халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик қилиш;

давлат ҳуқуқий сиёсатини ички ишлар идораларида амалга оширилишини таъминлаш;

ички ишлар идоралари фаолиятида қонунчиликни таъминлаш;

норматив — ҳуқуқий ҳужжатларни тизимлаштириш, ҳисобини юритиш;

оммавий ахборот воситалари билан алоқа қилган ҳолда ички ишлар вазирлиги ва тизимларининг жинойятчиликка қарши курашиш, унинг олдини олиш, жамоат тартибини сақлаш, ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш, фуқаролар ҳафсизлигини таъминлаш ва бошқа йўналишлардаги фаолиятини оммавий ахборот воситалари орқали тарғибот ва ташвиқот қилиш.

Ўзбекистондаги ижтимоий-ночор болалар масаласи бўйича болаларни ижтимоий ҳимоя қилиш маркази шугулланади.

Ушбу ташкилот Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори билан ташкил топган бўлиб, у болаларни ижтимоий ҳимоясини баҳолаш ва монито-

ринг қилиш, ижтимоий ночор болалар манфаатлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасида норматив ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва таҳлил этиш билан шуғулланади.

Давлат органлари билан яқин алоқада бўлган мамлакатда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг бошқа турларини ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш бўйича нодавлат ташкилотларининг тармоғи ўз фаолиятини олиб бормоқда.

“Ижтимоий фикр” жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази омма фикрини ўрганиш билан биргаликда, уларни республиканинг сиёсий ва маданий ривожланиши, фуқароларнинг ижроия, суд ҳокимияти ҳамда Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш йўлида тузилган янги тузумларга нисбаттан муносабатини ўрганади.

Кўп миллатли мамлакат ҳисобланган Ўзбекистонда 140 дан ортиқ миллий маданий марказлар ўз фаолиятини олиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 13 январдаги №10-сонли қарори асосида **Республика байналмилал маданий маркази ташкил этилди**. Марказ барча маданий марказларга амалий ва назарий жиҳатдан ўз ёрдамини бериш билан биргаликда мамлакатда истиқомат қилувчи турли миллат ва элатларнинг вакилларига ўз кўмагини кўрсатади. Молия вазирлиги томонидан молилаштирилган бу Марказда 33 та ходим фаолият олиб бормоқда.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қошида ваколатга эга бўлган инсон ҳуқуқлари бўйича орган (Омбудсман), Амалдаги қонунчилик мониторинги институти, Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказнинг функцияси ва мақомидаги фарқларнинг таҳлили бизга уларнинг мустақил ва бир-бирини тўлдириб боровчи ҳақиқий шерик эканлигини кўрсатади. Уларнинг барчаси инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш ва таъминлашда иштирок этади. Улар ўзаро ҳамкорлиги билан бизнинг мамлакатда инсон ҳуқуқлари маданиятини ривожлантиришда муҳим роль ўйнайди. Ўз фаолияти билан улар жамиятдаги бирдамликни сақлаб қолишга, давлатдаги барқарорлик ва хавфсизликни таъминлашга ёрдам беришади ва шу билан биргаликда асосий инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан бирга миллий ривожланишга ўз ҳиссасини қўшади.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ТАЪМИНЛАШ КАФОЛАТИНИНГ ХАЛҚАРО МЕХАНИЗМИ

8.1. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш халқаро механизмининг умумий таснифи

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш халқаро механизми, мазкур соҳада давлатлар ўртасидаги муносабатларни ўз ичига олади ҳамда инсоннинг шахсий ҳаётини ҳимоя қилади ва муҳофаза этади. Улар келиб тушган хабар, муурожаатлар ва инсон ҳуқуқларининг бузилиши бўйича бошқа маълумотларни кўриб чиқиш тартиби, услублари, текширув ўтказиш ҳамда қабул қилинган қарорлар тўғрисидаги таклифлар беришдан иборатдир. Халқаро механизм инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш назорат қилувчи махсус тузилмаларни (инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро судлар, қўмиталар, комиссиялар, ишчи гуруҳлар, махсус маърузачиларни қамраб олган ҳолда халқаро ташкилотлар) ўз ичига олади. Бир назорат орган доирасида турли процедуралардан фойдаланиш мумкин. Назорат қилувчи органлар таркибига кирувчи шахслар маълум бир давлат вакили бўлиши мумкин, аммо улар кўпинча мустақил фаолият юритадилар, яъни, улар (судьялар, махсус маърузачилар, экспертлар) ўз давлатларидан топшириқ олмайдилар ва ўз фаолиятлари бўйича давлатлари олдида жавобгар эмасдилар.

Инсон ҳуқуқлари ва шахсий ҳаётни муҳофаза қилиш бўйича халқаро процедураларни ахборот йиғиш услублари ва манбаларини қуйидаги тоифаларга бўлиш мумкин:

биринчидан, давлатларнинг инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш соҳасидаги мажбуриятлари бажарилиши ҳақидаги маърузаларини халқаро ташкилот ва бошқа органларда кўриб чиқиш;

иккинчидан, давлатларнинг бир–бирига нисбатан бундай мажбуриятларини бузилиши бўйича тушган ариза ва шикоятларни кўриб чиқиш;

учинчидан, у ёки бу давлат томонидан алоҳида шахслар, гуруҳлар ва нодавлат ташкилотлар ҳуқуқларининг бузилиши бўйича берилган индивидуал шикоят ва аризаларни кўриб чиқиш;

тўртинчидан, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва шахсий ҳаётни муҳофаза қилиши бўйича қонун бузарликларни ўрганиб чиқиш.

Халқаро назорат механизми қонда тариқасида ўз қарорларини консенсус ёки кўпчилик овоз билан қабул қилувчи жамоавий органлардан ташкил

топади. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича Европа суди қарорлари мажбурий характерга эга бўлса, ЮНЕСКОнинг Ижроия Кенгашининг Конвенция ва тавсиялар қўмитаси қарорлари тавсиявий характерга эга ва бу қарорлар ҳам Ижроия Кенгашини томонидан маъқулланиши талаб этилади.

Универсал халқаро ташкилотлар ичида инсон ҳуқуқларини ҳимоялаш бўйича БМТ ва унинг органлари алоҳида ўрин эгаллайди. БМТ Бош Ассамблеяси бир неча маротаба бу борада резолюциялар қабул қилган, унинг роли Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясини қабул қилишда, 1966 йилда инсон ҳуқуқлари бўйича пактларни ишлаб чиқишда айниқса, муҳим аҳамият касб этди. Қайд этиш лозимки, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва шахсий ҳаётни муҳофаза қилиш масаласи Бош Ассамблеянинг Гуманитар масалалар бўйича резолюциялар лойиҳасини тайёрловчи Учинчи қўмитаси ваколатига киради. БМТнинг Иқтисодий ва ижтимоий масалалар бўйича кенгаши ҳам, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича ўз ваколати доирасида қарорлар қабул қилади.

БМТнинг инсон ҳуқуқларини ҳимоялаш ва уларни ҳар бир ижтимоий соҳада қўллаб қувватлашни амалга оширувчи ихтисослашган муассасалари (ХМТ, ЮНИСЕФ, ХССТ, ЮНЕСКО) нинг фаолияти ва ҳужжатларини алоҳида таъкидлаш лозим.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича халқаро стандартларни тасдиқловчи Ўзбекистон Республикаси аъзо бўлган минтақавий ташкилот ЕХХТни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. ЕХХТ ҳужжатларига мувофиқ ҳар бир давлат “инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича халқаро стандартларга мувофиқ ўз сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий тизимларини эркин танлаши ва ривожлантириш ҳуқуқига эга... ҳамда улар қабул қилган қонунлар, маъмурий қоидалар ва сиёсати, уларнинг халқаро ҳуқуқ бўйича мажбуриятларига мувофиқ келиши керак”.

Нихоят, ЕХХКининг 1991 йилги Инсонийлик мезонлари бўйича Москва конференцияси ҳужжатида қуйидагилар тўғридан тўғри кўрсатиб қўйилган: “инсон ҳуқуқ, асосий эркинликлар, демократия, қонун устуворлигига тааллуқли масалалар халқаро хусусият касб этади... ва бу хос бўлган давлатлар учун, уларнинг фақатгина ички ишлари бўлиб қолмайди”. Шундай қилиб, инсон ҳуқуқларини халқаро ҳимоя қилиш институти легаллаштирилди.

Инсон ҳуқуқларини халқаро давлат ички ҳимоя қилиш функцияси қуйидагилар чекланади: инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро стандартлар халқаро даражада ишлаб чиқилади ва уларга риоя этилиши устидан назорат органлари фаолият кўрсатади, миллий даражада эса, давлат ўзининг қонунчилигини халқаро стандартларга мувофиқ келтиради ва уларни бажарилишини кафолатлайди.

1965 йилда БМТнинг Иркий камситишларнинг барча шакллари тугатиш тўғрисидаги конвенциясини қабул қилинишидан бошлаб, **халқаро назорат органлари инсон ҳуқуқлари бўйича универсал конвенцияларда албатта мустаҳкамланиши шарт бўлган таркибий тузилмаларга айланди.** Конвенциялар базасида ташкил этилган халқаро назорат органлари (Иркий камситишлар-

ни тугатиш қўмитаси, Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмита, Қийноққа қарши қўмита, Бола ҳуқуқлари бўйича қўмита) давлатлардан уларнинг қонунчилиги конвенция қоидаларига мувофиқ келиши тўғрисида маърузаларни тегишли даврлар мобайнида тақдим этишни талаб этиш ҳуқуқи берилди, айримлари эса, тегишли конвенцияларда кўзда тутилган инсон ҳуқуқларини бузган давлатга нисбатан, фуқаронинг давлатга нисбатан индивидуал шикоятини кўриб чиқиш ва бузилган ҳуқуқларини тиклаш бўйича давлатларга тавсияномалар чиқариш ваколати берилди.

Минтақавий конвенцияларда, конвенциялар қоидалари бузилган тақдирда давлатнинг давлатга нисбатан ва индивиднинг давлат устидан берадиган шикоятини кўриш ҳуқуқи бўлган Инсон ҳуқуқлари бўйича судни ташкил этишни кўзда тутиб, янада самаралироқ механизм яратилди. Қайд этиш керакки, Суднинг қарорлари давлат учун мажбурий ҳисобланади.

Шундай қилиб, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг халқаро механизмининг мавжудлиги давлатлар томонидан инсон ҳуқуқларига риоя қилиш бўйича қўшимча қафолатларни яратишига қаратилгандир¹.

Умумэтироф этилган инсон ҳуқуқларини амалга ошириш бўйича халқаро механизм яратилиши бу соҳада халқаро тартибга солишда эришилган энг катта ютуқлардан бири ҳисобланади.

8.2. Инсон ҳуқуқларини халқаро ҳимоя қилиш механизми бўйича БМТ тузилиши

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича БМТ тузилишига нафақат унинг Низомида кўрсатилган асосий ва ёрдамчи органлари, шунингдек улар орасидаги ўзаро муносабатлар тамойили ҳам киради.

Халқаро органлар фаолияти ва уларни мувофиқлаштириш БМТ тизими доирасида умумэтироф этилган инсон ҳуқуқлари ҳимояси соҳасидаги ҳамкорлик қилиш учун катта аҳамиятга эга. Бу масала, шуниси билан ҳам ўзига хоски, мазкур муаммонинг кўп қиррали жиҳатлари халқаро ҳуқуқ ва давлат ички (миллий) ҳуқуқининг ўзаро кесишган жойида жойлашган ҳамда ҳуқуқнинг турли соҳаларини ҳам ўзига тортади.

БМТ тизимида умум этироф этилган инсон ҳуқуқларини амалга ошириш ва халқаро ҳимоя қилиш билан шуғулланувчи бўлинмаларнинг тармоқлашиб кетган тузилмаси шаклланган ва фаолият кўрсатмоқда.

Умумэтироф этилган инсон ҳуқуқларини амалга ошириш ва уларни ҳимоя қилиш бўйича БМТ тизимидаги орган ва ташкилотларнинг вазифалари ҳамда ваколатларига қуйидагилар киради:

биринчидан, инсон ҳуқуқлари тўғрисида халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқиш;

1 *Саблин Д. А.* Права человека: Учебное пособие. — Оренбург: ОГУ, 2004. — С. 152–154.

иккинчидан, инсон ҳуқуқлари соҳасида давлатлар қабул қилган мажбуриятларини амалиётда қўллаётганлиги устидан назоратни амалга ошириш;

учинчидан, инсон ҳуқуқлари билан боғлиқ масалалар бўйича маслаҳат хизматини кўрсатиш ва ахборот етказиш.

Инсон ҳуқуқларига тааллуқли масалалар билан у ёки бу тарзда БМТ тизимидаги барча, унинг уставида кўзда тутилган ва ёрдамчи органлари шуғулланади.

БМТнинг инсон ҳуқуқлари билан шуғулланувчи алоҳида органларини батафсил кўриб чиқамиз.

Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш халқаро механизми қуйидагиларни ўз ичига олади.

- БМТнинг Низомида кўрсатиб ўтилган органлар;
- БМТнинг конвенциявий органлари;
- махсус процедуралар;
- БМТнинг ихтисослашган ташкилотлари;
- *БМТнинг Низомида кўзда тутилган органларига:*
- БМТ Бош Ассамблеяси;
- Хавфсизлик Кенгаши;
- Бош Ассамблеянинг Гуманитар ва ижтимоий масалалар билан шуғулланувчи Учинчи қўмитаси;
- Иқтисодий ва ижтимоий кенгаш;
- БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича кенгашини киритиш мумкин.

БМТ Уставининг 13-моддасига мувофиқ Бош Ассамблеянинг асосий функцияларидан бири “иқтисодий, ижтимоий, маданий, таълим, соғлиқни сақлаш соҳасида халқаро ҳамкорликка ва ирки, жинси, тили ва динидан қатъи назар инсон ҳуқуқларини амалга оширишга ёрдам бериш” дан иборатдир. Бош Ассамблея инсон ҳуқуқлари билан боғлиқ масалаларнинг катта қисмини гуманитар ва ижтимоий масалалар билан шуғулланувчи Учинчи қўмита томонидан кўриб чиқиши учун беради.

Бош Ассамблея ваколатлари **“ratione vateriae”**, яъни деярли чекланмагандир. БМТ Уставининг 10-моддасига мувофиқ, Бош Ассамблеянинг ваколатига “мазкур Устав доирасида ҳар қандай масала ёки ишни муҳокама қилиш” ва бу борада аъзо давлатларга таклифлар бериш киради.

Ҳуқуқий жиҳатдан Бош Ассамблея томонидан инсон ҳуқуқлари соҳасида ва бошқа соҳаларда қабул қилинадиган тавсияномалар БМТ Низомига биноан Ташкилонинг аъзо-давлатлари учун юридик мажбурий ҳисобланмайди. Яна шуни ҳам қайд этиш керакки, Бош Ассамблея резолюциялари, БМТ Низомининг 55- ва 56-моддаларига биноан Бирлашган Миллатлар Ташкилоти билан ҳамкорлик қилишда аъзо-давлатларнинг умумий мажбуриятларини ҳисобга олган ҳолда катта нуфузга эга. Бош Ассамблея тавсияномаларининг таъсири, айниқса, агар бу тавсиянома бир овоз билан консенсус асосида ёки “қарши” овозсиз қабул қилинса, таъсирчан бўлади. Бош Ассамблеянинг резолюциялари, барча давлатлар учун мажбурий бўлган инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳуқуқнинг муайян принциплари ва нормалари мавжуд эканлигидан гувоҳлик

беради. БМТ фаолиятини бошлагандан, буён 1948 йилги Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси эълон қилинганлиги тўғрисидаги резолюцияни ҳам қўшган ҳолда кўплаб резолюциялар қабул қилган.

Бош Ассамблеянинг резолюциялари шунингдек, эркаклар ва аёлларнинг тенглигига, айниқса сиёсий ҳуқуқларда, касаба уюшмалар ҳуқуқларини ҳимоя қилишда ва мажбурий меҳнатни тақиқлаш масалаларига тааллуқлидир. Охирги икки масала Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ) нинг ваколатига тааллуқли ҳисобланиб, Бош Ассамблея БМТнинг ихтисослашган ташкилотининг илтимосига кўра ва у билан ҳамкорликда кўриб чиққан.

Инсон ҳуқуқлари соҳасида ўз функцияларини амалга ошириш учун Бош Ассамблея БМТ Уставининг 22-моддасига мувофиқ заруриятга қараб, турли ёрдамчи органлар тузиши мумкин. Улардан айримлари **ad hoc** шаклида тузилади, бошқалари эса ўз хусусиятига қараб доимий равишда тузилади ёки узок муддат фаолият кўрсатади.

Бош Ассамблея 1993 йилда Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий комиссар лавозимини таъсис этиш тўғрисидаги резолюциясини қабул қилди. Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий комиссар Бош котиб томонидан тайинланади ва унинг ўринбосари ҳисобланади.

Хавфсизлик Кенгаши — БМТнинг шундай органики, БМТ Уставининг 24-моддасига кўра, унга халқаро тинчлик ва хавфсизликни қўллаб-қувватлаш бўйича асосий масъулият юклатилган. БМТ фаолиятини инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини оммавий ва кўпол равишда бузилишини бартараф этиш учун ҳам янада фаоллаштириш зарурдир, чунки, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини бузилиши тинчлик ва халқаро хавфсизлик учун хавф, таҳдид солади ва халқаро жинойий қилмиш ҳисобланади. БМТ Уставининг VII бўлимига биноан, бундай ҳуқуқбузарликни йўқ қилиш учун чоралар қўллаши мумкин ва шартдир. Бирок, қуролли кучлардан фойдаланиш билан боғлиқ чоралар, давлатлар томонидан индивидуал тартибда ва фақат БМТ номидан Хавфсизлик Кенгаши қарори асосида қўлланилиши мумкин. БМТнинг ҳар бир аъзоси Хавфсизлик кенгаши ёки Бош Ассамблеяга ҳар қандай низо ёки вазият тўғрисида, тинчлик ва халқаро хавфсизликка таҳдид солувчи вазиятни бартараф этиш (БМТ Устави 35-моддаси, 1-банди) учун бирор бир чорани қабул қилишни сўраб мурожаат қилиши мумкин. Хавфсизлик Кенгашининг инсон ҳуқуқларини жинойий бузилишини бартараф этиш бўйича санкцияларни қўллаш тўғрисидаги қарори БМТнинг барча аъзолари учун мажбурийдир.

Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгашга (ЭКОСОС) БМТ Уставининг 62-моддасига биноан “барча учун инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳурмат қилиш ва уларга риоя қилишни рағбатлантириш мақсадларида тавсиялар қилиш” ваколати берилган. У Бош Ассамблеяга тақдим этиш учун инсон ҳуқуқлари бўйича конвенциялар лойиҳаларини тақдим этиши ва халқаро конференциялар чақириши мумкин. БМТ Уставининг 68-моддасига биноан Кенгаш “иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда ва инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш бўйича комиссиялар тузади”. Кенгашга инсон ҳуқуқлари масалаларида ёрдам кўрсатиш мақсадида

ЭКОСОС: Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссияни; Аёллар аҳволи бўйича комиссияни; Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар бўйича қўмитани таъсис этди.

ЭКОСОС ўз фаолиятини сессиялар бўйича қўмиталари — Иқтисодий, Ижтимоий ва Мувофиқлаштирувчи қўмиталари ёрдамида амалга оширади. Инсон ҳуқуқлари масалалари бўйича ҳужжатларни Ижтимоий қўмита тайёрлайди. Унинг маърузалари ЭКОСОСнинг ялпи йиғилишларида тасдиқланади.

Ундан ташқари, **БМТ Бош котибининг дунёнинг барча ҳудудларида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчилар аҳволи масалалари бўйича Махсус вакили** бор.

БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссия ва Бош Ассамблеясига юқорида қайд этилган махсус органлар томонидан тақдим этиладиган маърузалар очик сессияларда муҳокама қилинади ва Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссия мазкур масалалар бўйича ҳар қандай қарор қабул қилишида муҳим элемент ҳисобланади.

БМТ Низомида мустаҳкамланган, яъни низомда кўрсатиб ўтилган органларга инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан бевосита ёки билвосита шуғулланувчи БМТнинг Бош Ассамблеясини, Бош Ассамблеянинг гуманитар ва ижтимоий масалалар бўйича Учинчи қўмитасини, шунингдек БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича кенгашини ҳам киритиш мумкин.

Бош Ассамблея БМТ тизимида. Унинг асосий органларидан бири ҳисобланиб, инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш соҳасида катта ваколатларга эга орган ҳисобланади. Бундан ташқари, мазкур органлар фаолиятининг энг муҳим бўлган йўналишларидан бири инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларни амалга оширишга қўмаклашиш ва иқтисодий, ижтимоий ва гуманитар соҳаларда, шунингдек маданият, таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларида халқаро ҳамкорликка қўмаклашиш ҳисобланади.

Ўзбекистоннинг инсон ҳуқуқлари соҳасида мазкур орган билан ҳамкорлиги Бош Ассамблеянинг ижтимоий ва гуманитар масалалар билан шуғулланувчи Учинчи қўмитаси орқали амалга оширилмоқда. Ўзбекистон инсон ҳуқуқлари соҳасида таълим тўғрисидаги, ўлим жазосига мораторий тўғрисидаги, инсон ҳуқуқлари бўйича тенг ҳуқуқли ва ўзаро ҳурматга асосланган мулоқотни рағбатлантириш тўғрисидаги ташаббусларни илгари суриб ва қўллаб-қувватлаган ҳолда, унинг йиғилишларида, фаол иштирок этмоқда.

БМТнинг Уставида кўзда тутилган органлари орасида биз учун, муайян ўзига хос хусусиятини ҳамда Ўзбекистон билан яқиндан ҳамкорлигини ҳисобга олган ҳолда **Инсон ҳуқуқлари бўйича Кенгаш (ИХК)** кўпроқ қизиқиш уйғотади. Инсон ҳуқуқлари бўйича Кенгаш БМТнинг ўз обрўсини йўқотган ва сиёсийлашган Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссияси ўрнини эгаллаган бўлиб, БМТ Бош Ассамблеясининг 2006 йил 15 мартдаги 60/251 резолюциясига биноан таъсис этилди. Мазкур ҳуқуқлараро орган йилда уч марта Женева шаҳрида йиғилади ва БМТ аъзо-давлатлари орасидан 3 йил муддатга сайланадиган 47 аъзодан иборат таркибга эга. Инсон ҳуқуқлари бўйича Кенгаш — бу тенгсизликни, камситишларни бартараф этиш, нисбатан ночор гуруҳларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун тузилган органдир.

Кенгаш ўз ишини бир неча йўналишларда амалга оширади:

- универсал даврий таҳлил;
- махсус процедурлар;
- шикоятлар бўйича процедуралар.

60/251 резолюцияга биноан Инсон ҳуқуқлари бўйича Кенгашга қуйидаги ваколатлар берилди: “Ҳар бир давлат томонидан, унинг фаолиятини универсаллиги ҳамда барча давлатларга нисбатан тенг муносабатда бўлишини таъминлаб бериши мумкин бўлган усуллар билан ўз мажбуриятларини амалга ошириши бўйича объектив ва ишончли ахборотларга асосланган Универсал даврий таҳлилни ўтказиш. Таҳлил манфаатдор давлатни, унинг имкониятларини мустаҳкамлаш мақсадларида унинг эҳтиёжларини эътиборга олган ҳолда, ўзаро мулоқотга тўлиқ жалб этишга асосланган ҳамкорлик механизми ҳисобланади. Бундай механизм шартномавий органлар ишларини такрорламайди, балки тўлдиради”.

Универсал даврий таҳлил — бу янги жараён бўлиб унга кўра 2008 йилдан бошлаб БМТнинг барча 192 аъзоси ҳар 4–5 йилда ундан ўтишлари керак. Ўзбекистон Республикаси Универсал даврий таҳлил инсон ҳуқуқлари бўйича кенгашнинг 3-сессиясида 2008 йил декабрь ойида ўз маърузасини тақдим этди. Инсон ҳуқуқлари бўйича резолюцияга кўра кўриб чиқишга асос бўлувчи ҳужжатлар қуйидагилардир:

биринчидан, манфаатдор давлат томонидан миллий маъруза шаклида тайёрланган маълумот, шунингдек ушбу давлатга тегишли ёзма ёки оғзаки тарзда тақдим этиладиган маълумотлар;

иккинчидан, инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Комиссар бошқармаси томонидан тайёрланган конвенциявий органлар маърузалари, махсус жараёнлар манфаатдор давлатнинг таҳлил ва шарҳлари ва БМТнинг тегишли ҳужжатларига асосланган қўшимча маълумотлар;

учинчидан, универсал даврий таҳлил бошқа органлар томонидан тайёрланган қўшимча маълумот, ўз навбатида Кенгаш томонидан кўриб чиқилиши давомида ҳисобга олинishi ва Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Комиссар бошқармаси томонидан ягона ҳужжат ҳолига келтирилиши лозим. Бу органлар ўз ичига нодавлат ташкилотлар, инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтлар, илмий муассасалар ва тадқиқот институтлари, минтақавий ташкилотлар ва фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларивакиллларини қамраб олади.

Универсал даврий таҳлилнинг жараёнлари сиёсийлашмаган ва таҳлил асо-сида қабул қилинувчи қарорлар объектив ҳолис ёндашувни фикрлар хилма-хиллигини эътиборга олиши ва конвенциявий органларнинг такрорламасли-гига ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Инсон ҳуқуқлари бўйича кенгаши фаолиятининг бошқа шакли “махсус процедуралари — бу БМТ Инсон ҳуқуқлари комиссияси томонидан таъсис этилган ва Инсон ҳуқуқлари бўйича кенгаш томонидан давом эттирилган, алоҳида давлатдаги вазиятга ёки мавзу бўйича барча давлатларга қаратилган механизмларга берилган умумий номдир”. Ҳозирги кунда 28 та мавзуга оид ва 10 та мамлакат бўйича мандатлар мавжуд.

Бугунги кунда қуйидаги мавзуларга оид махсус маърузачилар мавжуд:

- қийноқлар;
- ноқонуний қатл этиш;
- эътиқод эркинлиги;
- ёлланма аскарлар;
- болалар савдоси;
- ирқчилик ва ксенофобия;
- сўз эркинлиги;
- суд ҳокимиятининг мустақиллиги;
- аёлларга нисбатан куч ишлатиш;
- заҳарли чиқиндилар;
- мигрантлар ҳуқуқлари;
- яшашнинг қониқарли шартлари;
- овқатланиш ҳуқуқи;
- таълим ҳуқуқи ва бошқалар.

Мандатларга эга бўлган мандатарийлар одатда, мандат бўлган мамлакатларни, алоҳида мамлакат ёки ҳудудларда инсон ҳуқуқлари бўйича ёки бутун дунёда инсон ҳуқуқларини бузилишининг умумий вазиятига нисбатан тематик мандатлар вазиятни кўриб чиқиш, мониторинг ўтказиш, маслаҳатлар бериш ва маърузаларини чоп этишга чақиради. Махсус процедуралар томонидан индивидуал шикоятларга жавоб бериш, тадқиқотлар ўтказиш мамлакатларга оператив техник ёрдам бериш ва умумий тадбирларга жалб этиш каби турли хилдаги фаолият амалга оширилади. Индивидуал ёки ишчи гуруҳ одатда (улар “махсус маърузачи”, “Бош котиб қошидаги махсус вакил”, “Бош котиб қошидаги вакил ёки мустақил эксперт” деб аталади) ва 5 аъзодан (ҳар бир минтақадан биттадан) иборат бўлади. Махсус процедуралар мандатлари уларни ташкил этувчи алоҳида резолюция билан белгиланади. Махсус процедуралар бўйича мандат эгалари шахсан иштирок этади ва ўз ишлари учун ҳеч қандай пул маблағлари ёки маош олмайди.

Махсус процедуранинг асосий фаолиятига инсон ҳуқуқлари бузилиши юзасидан маълумотларни олиш ва мамлакатларга ҳолат юзасидан тушинтириш берилишини сўраб тезда сўровнома ва хат жўнатиш.

Мандат иштирокчилари шунингдек миллий даражада инсон ҳуқуқлари бўйича ҳолатларни текшириш учун мамлакатга ташриф юзасидан розилик сўралади.

БМТнинг инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Комиссари бошқармаси (ИҲОКБ) ҳар хил турдаги жараёнларда вазифа бажарадиган турли ташкилот ва муассасаларда хизмат кўрсатадиган халқаро ходимлардан ташкил топади.

БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Комиссари Женевада жойлашган. Нью-Йорк шаҳрида унча катта бўлмаган бўлими ва дунё бўйича жойларда алоқада бўлиб туриш учун бир қанча ваколатхоналари бор.

БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Комиссарининг асосий вазифалари қуйидагилардир:

биринчидан, инсон ҳуқуқлари бўйича комиссия ва унинг кичик комиссияларига хизматини тақдим этиш;

иккинчидан, Бош Ассамблея томонидан белгиланган текширув, назорат ва терговнинг турли процедураларини қўллаб-қувватлаш;

учинчидан, шартномалар ижросини таъминланишини назорат қилувчи органларга хизматлар тақдим этиш;

тўртинчидан, комиссия ёки кичик комиссиялар сўровномаси асосида инсон ҳуқуқларига бағишланган турли масалалар юзасидан текширув ишларини олиб бориш;

бешинчидан миллий даражада инсон ҳуқуқларини имплементация қилишда давлатларни (мутахассисларни тайёрлаш, юридик ёрдам ва маълумот алмашиш) қўллаб-қувватлашларни амалга ошириш.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Комиссар Бошқарма бошлиғи ҳисобланади.

1993 йилда Венада ўтказилган инсон ҳуқуқлари бўйича II-Бутунжаҳон конференциясида БМТнинг Бош Ассамблеяси биринчилардан бўлиб БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Комиссар лавозимини таъсис этиш юзасидан таклиф билдирди.

1994 йил Бош Ассамблея резолюция қабул қилди ва Олий Комиссар Бошқармасининг биринчи комиссари этиб *Хосе Айяло Лассо* (Эквадор) тайинланди.

Бош Ассамблея Олий Комиссарни “БМТнинг фаолиятидаги инсон ҳуқуқлари бўйича масъул шахс бўлиб Бош Котиб раҳбарлиги остидаги асосий мансабдор шахс” деб эълон қилди.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Комиссар яна инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишдаги халқаро алоқаларни мустаҳкамланишига риоя қилиш; БМТ тизими доирасида инсон ҳуқуқлари бўйича фаолиятга; Инсон ҳуқуқлари бўйича Марказ фаолиятини амалга оширишда масъулдир.

БМТ томонидан қабул қилинган инсон ҳуқуқлари бўйича иккита халқаро пакт ва тўртта конвенция асосида таъсис этилган БМТнинг конвенциявий органларининг фаолияти умумэтироф этилган инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишда катта аҳамият касб этмоқда.

Бугунги кунда фаолият кўрсатаётган ва асосий функцияларидан бири давлатларнинг миллий маърузаларини кўриб чиқиш бўлган БМТнинг инсон ҳуқуқлари бўйича конвенциявий органлари тизимининг пайдо бўлганлигига нисбатан кўп бўлгани йўқ. Уларни ташкил этилгунга қадар Инсон ҳуқуқлари комиссиясини тавсияси бўйича ЭКОСОСнинг 1965 йилги қарорига асосан БМТнинг аъзолари Бош котибга ҳар йили у ёки бу ҳуқуқларни амалга ошириш бўйича йиллик ҳисоботларини топширар эди.

Инсон ҳуқуқлари бўйича икки халқаро пакт кучга киргандан сўнг, иқтисодий, ижтимоий, маданий шунингдек фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар ва ахборот эркинлиги тўғрисидаги миллий ҳисоботларни тақдим этиш тизими бир қатор халқаро шартномаларда кўзда тутилган янги процедуралар билан алмаштирилди.

Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмита халқаро пактлар ва конвенциялар асосида ташкил этилган биринчи назорат органларидан биридир. Халқаро шартнома-ларга риоя қилишни назорат қилувчи функцияни мазкур орган билан бир қаторда яна қуйидаги органлар ҳам амалга оширадilar:

- Ирқий камситишни тугатиш бўйича қўмита (1970 йил);
- Аёлларга нисбатан камситишларни тугатиш бўйича қўмита (1982 йил);
- Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар бўйича қўмита (1985 йил);
- Қийноққа қарши қўмита (1988 йил);
- Бола ҳуқуқлари бўйича қўмита (1990 йил);
- Мехнаткаш-мигрантлар ва уларнинг оила аъзоларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича қўмита (2003 йил);
- Ногиронлар ҳуқуқлари тўғрисидаги қўмита

Ушбу қўмиталарни таъсис этилишига юқоридаги пактлар ва конвенци-ялар юридик асос бўлиб хизмат қилди. ЭКОСОСга ёрдамчи орган сифати-да таъсис этилган иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар бўйича қўмита бундан мустаснодир.

Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмита 1977 йилда ташкил этилди. У 1966 йили қабул қилинган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар бўйича халқаро пакт қоидаларини амалга оширилишини назорат қилади. Қўмита 18 та аъзодан иборат бўлиб, аъзо давлатлар уларни ўз фуқароларидан тайинлайди ҳамда ўз функцияларини шахсий таркибда амалга оширишади.

1966 йилда қабул қилинган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактга биринчи факультатив протоколга мувофиқ Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмита унинг ваколатларини тан олган аъзо-давлатлардаги содир этилган ҳуқуқбузарликлар юзасидан келиб тушган хабар ва аризаларни кўриб чиқади.

Қўмита Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактда эътироф этилган ҳуқуқларнинг қўлланилиши борасида юзага келган чоралар ва жараёнлар ҳақидаги миллий маърузаларни кўриб чиқишга ваколатлидир. Бундан ташқари, Пактнинг Факультатив протоколига кўра, уни эътироф этган 97 та давлат Қўмитанинг, бу давлатлар устидан мазкур Пактда баён қилинган ўз ҳуқуқларини бузилганлиги бўйича индивидларнинг мурожаатларини кўриб чиқиш ваколатини тан олган.

Қўмита Пактнинг аъзо-давлатларининг миллий ҳисоботларини кўриб чиқиш учун йилига уч марта йиғилади. Унинг сессиялари уч ҳафтагача давом этади ва қуйидаги тартибда: март апрель ойларида БМТнинг Нью-Йоркдаги бош қарор-гоҳида, июль, октябрь ноябрь ойларида Женевадаги Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Комиссар Бошқармаси қароргоҳида ўтказилади.

Пактни ратификация қилгандан бир ёки икки йил ўтгандан сўнг давлат Пактда эътироф этилган ҳуқуқларга риоя қилинишига оид миллий ҳисобот тақдим этиши шарт. Бу дастлабки маъруза батафсил мазмунга эга бўлиши керак (хусусан, давлат ички ҳуқуқининг хусусияти ва тузилиши ҳамда аҳоли тўғрисида), шунингдек, Пактдаги ҳар бир қонданинг амалиётда қандай

амалга оширилаётганлигининг умумиуй таҳлили каби маълумотларни ўз ичига олиши керак. Ҳисоботларнинг тақдим қилишдан асосий мақсад — у ёки бу мамлакатдаги инсон ҳуқуқлари соҳасидаги ҳолат тўғрисида умумий тасаввурга эга бўлиш эди. Ҳисоботларда, нафақат амалдаги конституциявий қоидаларини, қонунлар, қоидалар акс эттирилиши, балки Пактни қоидаларини амалиётда қандай қўлланилаётганлиги ва давлатда инсон ҳуқуқлари соҳасининг аҳволи тўғрисидаги далилий ҳолатлар ҳам қайд қилиниши керак.

Қўмита Пактнинг Факультатив протоколини ратификация қилган аъзо-давлатларга нисбатан индивидуал шикоятларни ҳам кўриб чиқиши мумкин. Шикоят тегишли жабрланувчи томондан ёки унинг номидан бундай ҳаракатлар содир этиш ваколати берилган бошқа шахслар номидан берилиши шарт. Қўмита “халқаро судловда ёки халқаро процедурада кўриб чиқиладиган ишларни” кўриб чиқиш учун қабул қила олмайди. Индивидуал шикоятлар ёпиқ мажлисларда кўриб чиқилади. Шикоят қилиш учун лозим бўлган шартлар қуйидагилар:

- хабар аноним бўлмаслик керак;
- хабарларни беришда ҳуқуқлардан фойдаланиш суиистеъмол қилинмаган бўлиши керак;
- хабар Пактнинг қоидаларига мувофиқ келиши керак;
- ҳуқуқий ҳимоя қилишнинг барча давлат ички воситаларидан фойдаланиб бўлинган бўлиши керак.

Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар бўйича қўмита 1966 йилги Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар бўйича халқаро пактни амалга оширилишини назорат қилади. Ўзининг биринчи сессиясини Қўмита 1987 йили ўтказган. У инсон ҳуқуқлари соҳасида эътироф этилган ва ўзининг шахсий сифатлари фаолият кўрсатувчи 18 та вакилдан иборатдир.

Қўмита йилига икки марта Женевада май, ноябр – декабрда бўлиб ўтадиган 3 ҳафта давом этадиган сессияларга йиғилади; унинг сессиялари жамоатчилик учун очикдир. Ҳар бир сессияда бир ҳафталик ишчи гуруҳ фаолият олиб боради. Бу гуруҳ Қўмитанинг кейинги мажлисларида кўриб чиқиладиган ишларнинг қисқача рўйхатини тайёрлайди.

Қўмита иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактда мавжуд бўлган инсон ҳуқуқларига оид ҳуқуқ ва эркинликларни амалга оширилишида қўлланилаётган тадбирлар борасидаги аъзо-давлатларнинг хабарларини кўриб чиқади. Давлатлар мазкур Пактга аъзо бўлганидан сўнг икки йил ичида миллий ҳисобот тақдим этиш керак ва ундан сўнг ҳар беш йилда даврий ҳисобот тақдим қилади.

Давлатларнинг миллий ҳисоботлари — ҳамма учун очик бўлган ҳужжатдир; улар очик мажлисларда кўриб чиқилади ва бу мажлисларда давлатлар ўзларининг ҳисоботларини тақдим қилдилар ҳамда улар Қўмита аъзоларининг саволларига жавоб берадилар. Қўмита ўзаро мулоқот давомида Пактнинг нормалари қандай қўлланилаётганлигини ва Пактнинг нормаларини амалга ошириш бўйича ҳуқуқни қўллаш амалиётини яна қандай қилиб такомиллаштириш мумкинлигини аниқлаштиради. Сессиянинг охириги кунда хавотирланишга сабаб

бўладиган асосий мавзуларни муҳокамасининг якуни сифатида Қўмита аъзо давлат учун таклиф ва тавсияларни ўз ичига олган хулосавий изохлар беради.

Миллий ҳисоботни муҳокама жараёнида фақат Қўмитанинг аъзолари ва аъзо давлатнинг вакиллари қатнашиши мумкин. Нохукумат ташкилотлар муайян давлатнинг ҳисоботи кўриб чиқилишидан олдин чақириладиган ишчи гуруҳнинг мажлисида ўзларининг хавотирларини ифодалашлари мумкин. ЭКОСОСнинг маслаҳатчиси мақомига эга бўлган нохукумат ташкилотлар ҳам агарда Пактда шакллантирилган ҳуқуқларнинг амалга оширилиши ва эътироф этилишига муайян даражада ҳисса қўшишга сабаб бўлиши мумкин бўлган ҳисоботлар ва маълумотлар беришлари мумкин.

Ирқий камситишларни бартараф қилиш қўмитаси барча кўринишдаги ирқий камситишларни бартараф қилиш тўғрисидаги халқаро конвенциянинг амалга оширилишини назорат қилади. У аъзо давлатлар томонидан 4 йиллик муддатга тайинланадиган 18 вакилдан иборатдир.

Қўмита Конвенциянинг қоидаларини бажарилиши юзасидан қабул қилинган чоралар ва бу соҳада эришилган ютуқлар юзасидан аъзо давлатлар томонидан топширилган ҳисоботларни ўрганиб чиқади.

Қўмита Конвенцияда эътироф этилган мажбуриятларни бажарилиши юзасидан келиб чиқадиган масалалар бўйича давлатлар орасида келиб чиқадиган низоларни тартибга солиш ва алоҳида шахсларнинг шикоятларини кўриб чиқиш учун доимий ишчи гуруҳлар ёки махсус келиштирувчи комиссиялар ташкил қилади.

Одатда Қўмита йилига икки марта йиғилади. Унинг сессиялари уч ҳафта давом этади: феврал – мартда ва августда Женева шаҳрида ўтказилади. Аъзо давлатларнинг ҳисоботлари Қўмита томонидан очик мажлисларда кўриб чиқилади.

Қўмита куйидаги тўрта функцияни бажаради:

- ҳисоботларни кўриб чиқиш;
- олдини олишга қаратилган чоралар;
- ҳисоботни тақдим қилиш кечиктирилса аъзо-давлатдаги вазиятни мажбурий шаклда кўриб чиқиш;
- индивидуал хабарлар бўйича мулоҳазаларни ишлаб чиқиш.

Миллий ҳисоботларни тақдим қилиш учун икки йиллик муддат ўрнатилган.

Қўмита ўз фаолияти юзасидан Бош Ассамблеяга ҳар йили ҳисобот бериб туриши керак ва аъзо давлатлар томонидан берилган миллий ҳисоботларни ўрганишга таянган ҳолда таклиф ва тавсиялар бериши мумкин.

Конвенциянинг 14-моддасида ўрнатилгандек, ўзларининг ҳуқуқлари бузилиши юзасидан алоҳида шахслар ёки алоҳида шахслар гуруҳи Қўмитага шикоят қилиши мумкин. Бу вақтга қадар улар бу ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича давлатдаги мавжуд ички имкониятларнинг барча воситаларидан фойдаланиб бўлган бўлишлари лозим

Бироқ, Қўмита Конвенцияни иштирокчиси ҳисобланадиган, аммо Қўмитанинг ваколатларини тан олмайдиган давлатларга нисбатан шикоятларни кўриб чиқишга

кабул қила олмайди. Конвенцияни ратификация қилган ёки унга қўшилган 156 давлатдан фақатгина 30 таси Қўмитанинг Конвенциянинг 14-моддасида ўрнатилган шикоятларни кўриб чиқишга кабул қилиш ва кўриб чиқиш ваколатини эътироф этганлар.

Қўмита Конвенциядаги қоидалар ҳаётга тадбиқ этилмаслигига оид вазиятлар бошқа давлатда кузатилса, иккинчи давлатнинг бунга доир шикоятини кўриб чиқиши керак.

Хотин-қизларни камситишларга барҳам бериш қўмитаси 1982 йилги Хотин-қизларни нисбатан барча кўринишдаги камситишларни барҳам бериш тўғрисидаги конвенцияга асосан тузилган. Қўмита 23 аъзодан иборат. Улар 4 йиллик муддатга яширин овоз бериш йўли билан сайланадилар. Бу шахслар юксак ахлоқий фазилатларга ҳамда аёллар ҳуқуқлари соҳасида муайян билимларга эга бўлишлари шарт.

Ўзининг сессияларида Қўмита аъзо давлатлар томонидан тақдим этилган ҳисобот ва ҳар қандай ахборотларни ўрганади. Бу ҳисоботларни кўриб чиқиш якунида Қўмита таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқади. У шунингдек Конвенциядаги мажбуриятларни бажариш юзасидан аъзо-давлатлар қўллаши мумкин бўлган тавсиявий чораларни ҳам ишлаб чиқади.

1997 йилдан бошлаб Қўмита йилига икки марта йиғилади. Унинг йиғилишлари 3 ҳафта давом этади ва одатда январь ва июль ойларида ўтказилади. Қўмита ўз фаолиятини такомиллаштириш юзасидан 2001 йилдан бошлаб ўзининг йиғилишларини Женевада ҳам икки йилда бир марта ўтказадиган бўлди. Бу эса унинг бошқа шартномавий органлар ҳамда БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Комиссари Бошқармаси билан яқин ҳамкорлик қилишига имкон бермоқда.

Қўмитага Конвенцияни бажариш давомида эришилган жараёнларни таҳлил қилиб боради. У ўз йиғилишларида Конвенцияни ратификация қилгандан ёки қўшилгандан сўнг бир йил ичида тақдим қилган ҳисоботларини кўриб чиқади. Аъзо давлат бундан кейин ҳар тўрт йилда ҳисобот топширишлари шарт. Ҳар йили Қўмита ЭКОСОС орқали ўз фаолияти юзасидан Бош Ассамблеяга ҳисобот топширади. Қўмита аъзо-давлатлар томонидан берилган миллий ҳисоботларни ўрганишга таянган ҳолда таклиф ва тавсиялар бериши мумкин. Давлатларнинг вакиллари ўз ҳисоботлари билан оғзаки тарзда чиқиш қилишлари мумкин. Бундан кейин экспертларнинг изоҳларини эшитилади ва саволларига жавоблар берилади. Сессиянинг якунида Қўмита Бош Ассамблеянинг йиллик ҳисоботларида акс этадиган якуний фикр-мулоҳазаларни кабул қилади.

Қийноқларга қарши Қўмита 10 та вакилдан иборат бўлиб, улар аъзо-давлатлар томонидан сайланади. Улар Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ, шафқатсиз, инсонийликка зид, кадр-қимматни камситувчи турларига қарши конвенцияни ратификация қилган давлатларнинг ҳисоботларини кўриб чиқадилар.

Миллий ҳисоботларни кўриб чиқиш, ўрганиш ва аъзо давлатларга йўналишлар бериш ҳамда Бош Ассамблеяга ўзининг фикр-мулоҳазалари юборишдан ташқари Қўмита яширин тергов ўтказиш ваколатига ҳам эга.

Аъзо-давлат худудида тизимли равишда кийноқлар қўлланилишига оид маълумотларга эга бўлинса, Қўмита б давлатнинг розилиги билан жойларда тергов ўтказиши мумкин.

Бола ҳуқуқлари бўйича Қўмитанинг биринчи йиғилиши 1991 йилда ўтказилган. Қўмита 10 та вакилдан иборат. Унга бола ҳуқуқларини рағбатлантириш учун қўшилган давлатлар орасида доимий мулоқот ташкиллаштириш вазифаси юклатилади.

Қўмита болаларнинг равнакига хавф туғдирувчи омилларни аниқлаштиради, аниқ муаммоларнинг амалий ечимларини ишлаб чиқади, муаммоларни ҳал қилиш учун зарурий инсон ва молиявий ресурсларни сафарбар қилади, бола ҳуқуқлари борасида жамиятнинг хабардорлигининг даражасини оширишга қаратилган тадбирларни ҳамда унинг бола ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган иштирокни кенгайтиришга оид чораларни қўллайди. Бу мақсадлар йўлида Қўмита мазкур соҳада фаол фаолият олиб борадиган ташкилотлар билан ҳамкорлик қилади.

Қўмита 1989 йилги Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенцияни ратификация қилган ёки унга қўшилган давлатлар томонидан мажбуриятларнинг бажарилишини назорат қилади. Аъзо-давлатлар доимо Қўмитага Конвенциянинг бажарилиши ва бола ҳуқуқларининг муҳофаза қилинишига доир қабул қилган чора-тадбирларига доир ҳисоботлар такдим қилади. Бу ҳисоботлар ошкора такдим қилинади ва давлат даражасида кенг тарқатилади.

8.3. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича Европа ҳамда бошқа минтақавий халқаро ташкилотлар

Инсон ҳуқуқлари бўйича замонавий тизим Европада махсус ривожланиш босқичига эгаллиги билан биргаликда у ерда шаклланган ҳуқуқий тизим жамият ривожланиши босқичи билан тенг ривожланганлиги умумэтироф этилган далил ҳисобланади. Европа интеграциявий жараёнлари йўналишида ҳуқуқни ҳимоя қилиш нормалари қонунчиликни янги тармоқларига сингдирилмоқда ва инсон ҳуқуқлари объектив тузилмаси мураккаблашишига олиб келди.

Европа минтақасида умумэтироф этилган инсон ҳуқуқларини амалга ошириш бўйича кенг тармоқли тизим ишлаб чиқилган бўлиб, унга қуйидагилар киреди:

- Европа Кенгаши доирасида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш
- Европа Иттифоқи доирасида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш
- ЕХХТ доирасида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш

Европа Кенгаши доирасида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш. Европа кенгаши 1949 йил Страсбургда 10 та давлат иштирокида тузилган Европадаги илк ҳукуматлараро ташкилотдир. Бугунги кунда, ушбу тизим 43 та иштирокчи-давлатдан иборат бўлиб, шу жумладан 18 таси Марказий ва Шарқий Европа мамлакатларидир.

Европа Кенгаши ўз бошқарувида плюралистик демократия ва инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш тамойилига асосланади.

Европа Кенгашининг 3 та ишчи органи бор:

1. Парламент Ассамблеяси;
2. Вазирлар Қўмитаси;
3. Европанинг маҳаллий ва ҳудудий ҳокимиятлар Конгресси.

Европа Кенгаши ўз фаолиятида нодавлат ташкилотлар билан ҳамкорликни амалга оширади. Нодавлат ташкилотлар инсон ҳуқуқларини бузилиши юзасидан Парламент Ассамблеяси ва Вазирлар Қўмитасига ахборот бериши мумкин.

Европа Кенгашининг Парламент Ассамблеяси (ЕКПА) — маслаҳат вакилик органи бўлиб, 291 нафар аъзодан иборат. У ҳар бир давлатнинг парламенти томонидан тайинланган Европа кенгаши делегация аъзоларини тўплайди.

Европа Кенгаши аъзо-давлатларининг ташқи ишлар вазирларидан ташкил топган Европа Кенгаши Вазирлар қўмитаси европада қабул қилинган конвенция ва келишувларини тасдиқлайди ҳамда давлатларга тегишли тавсиялар беради. Унинг қарорларини Ҳукумат экспертлари ва бошқа мутахассислардан иборат қўмиталар тайёрлайди.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа Суди (ИХЕС). 1998 йил 1 ноябрдан бошлаб Европада Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича Европа суди ўз фаолиятини бошлади. Ушбу Суднинг мақсади инсон ҳуқуқларини самарали ҳимоя қилишдан иборат.

Европа судининг прецедент ҳуқуқи — бу Европа ҳуқуқи нормалар мажмуасининг таркибий қисми ҳисобланади.

Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа Конвенцияси билан кафолатланган ҳуқуқларини бузилган деб, ҳисобловчи ҳар қандай шахс Европа судига мурожаат қилиши мумкин.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа суди Вазирлар қўмитаси сингари Конвенция нормаларига амал қилиниши устидан назоратни амалга оширади. Конвенция нормаларига мувофиқ Европа суди алоҳида шахслар томонидан берилган шикоятларни кўриш билан бир қаторда давлат вакиллари томонидан берилган шикоятларни ҳам ўрганади. Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа судида шикоятлар қуйидаги шартларга риоя қилинган ҳолдагина кўриб чиқиш учун қабул қилинади:

биринчидан, шикоятлар яқка шахслар, жисмоний шахслар томонидан берилиши лозим, ҳар қандай нодавлат ташкилотлар ва алоҳида шахслар гуруҳи, шунингдек Европа кенгашига аъзо давлатлар томонидан берилиши лозим;

иккинчидан, шикоят бирор давлатга қарши ёки бирор давлат органининг ҳаракатлари устидан берилиши лозим;

учинчидан, шикоятда Конвенцияда ёки унга кўшимча протоколда кўрсатилган инсон ҳуқуқларини бузилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар бўлиши лозим;

тўртинчидан, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг барча ички имкониятларидан фойдаланиб бўлинган бўлиш керак;

бешинчидан, иш бўйича миллий ҳокимият органларининг сўнгги қарори чиққан кундан 6 ой ўтмаган бўлиши лозим.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа судига шикоятлар ё расмий тилда (инглиз ёки француз), ё бўлмаса аъзо-давлатнинг расмий тилида (шу жумладан рус тилида) топширилади. Бирок, шикоят мақбул деб топиладиган бўлса муурожаат қилувчининг барча ҳужжатлари Суднинг расмий тилларидан бирида (инглиз ёки француз) тузилиши лозим. Суднинг барча қарорлари ёки ҳукмлари ҳам мазкур тилларда чиқарилади.

Тажриба шуни кўрсатмоқдаки, нодавлат ташкилотлар шикоят беришни хоҳлаган шахслар ёки шахсларнинг гуруҳига маслаҳат ва консултациялар бериши мумкин ва бугунги кунда буни самарали амалга оширмоқдалар, бундан ташқари, бундай шахсларнинг қонуний вакиллари сифатида ҳам иштирок этишмоқда.

Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа судининг замонавий назорат механизми халқаро ва европа ҳуқуқининг таракқий этувчи институтини ўзида ифода-лайди. Мазкур маънода, у Европа Иттифоқи (ЕИ)нинг суд тизимига ўхшайди. Аммо, ИҲЕСнинг ЕИ суд тизимидан асосий фарқи шундаки, ИҲЕС интеграциявий бирлашиш институтларидан бири ҳисобланмайди ва аъзо-давлатларнинг ягона ҳуқуқий маконини шакллантириш мақсадини кўзламайди. ИҲЕСнинг мақсади-шахснинг ҳуқуқий ҳимояланганлигини ошириш ва индивиднинг ваколатлигини кенгайтириш. Айнан мазкур кўрсатмалар назорат механизми-ни доимий ислоҳ этиш ва самарадорлигини ошириш зарурлигини қайд этади.

ИҲЕС ваколатларининг эволюцияси инсон ҳуқуқлари мақоми ошишининг умумжаҳон тенденциясини акс эттиради.

ИҲЕС ўзининг ярим асрлик тарихи давомида **мингга яқин ишларни** кўриб чиқди. Унинг норма ижодкорлик фаолияти натижаси шуни кўрсатмоқдаки, Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа конвенцияси нормалари ва унга қўшимча Протоколлари Суднинг қарорларида қандай тушунтирилган бўлса, бугун шундай қўланилмоқда.

ЕХХТ доирасида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш. 1994 йилнинг охирига қадар Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Кенгаши (ЕХХК) номи билан машҳур бўлган Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти (ЕХХТ) — бу хавфсизлик масалалари билан шуғулланувчи умумевропа ташкилоти ҳисобланади. Унинг таркибига Ванкувердан Владивостоккача бўлган географик ҳудудда жойлашган 56 аъзо-давлат киради. ЕХХТ (ЕХХК)нинг ташкил этилиши 70-йилларда европа давлатлари, АҚШ, Канаданинг ҳукуматлараро кенгашига тўғри келади. Кенгаш 1975 йил 1 августда 33 европа давлатлари, АҚШ ва Канаданинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий тизимларидан қатъий назар, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш асосида ҳамкорликка интилишини ўзида акс эттирган Хелсинки Яқунловчи Ақтини имзолаш билан яқунланди. Иштирокчи-давлатлар инсонлар ўртасида алоқани ривожлантириш, ахборот алмашиш, таълим, маданият соҳасида алмашув ва ҳамкорлик қилиш йўли билан тинчликни мустаҳкамлаш ва халқлар ўртасида ҳамжиҳатлик учун қўмаклашишга қарор қилишди. Бундан ташқари, БМТ Уставининг VIII бобига мувофиқ минтақавий келишув ҳисобланувчи ЕХХТ Европада ўз ҳудудида низоларни аввалдан олди-

ни олиш, бартараф этиш, инкирозларни тартибга солишда бош восита сифатида ташкил этилган. ЕХХТнинг хавфсизликни таъминлашга ёндашуви кўп томонлама хусусият касб этади ва ҳамкорликка асосланади.

ЕХХТ фаолиятида қатнашувчи барча давлатлар бир хил мақомга эга, қарорлар консенсус асосида қабул қилинади.

ЕХХТ алоҳида мақомга эга. Бир томондан, унинг доирасида қабул қилинаётган қарорлар кўпроқ юридик эмас, сиёсий-ҳуқуқий характер касб этади. Бироқ, бошқа тарафдан ЕХХТ халқаро ташкилотларнинг белгиларига эга: доимий органлар, доимий қароргоҳ ва муассасалар, ходимларнинг доимий таркиби, доимий молиявий ресурслар.

ЕХХТ қарорлари ва мажбуриятларининг кўпгина воситалари юридик тилда расмийлаштирилган, аммо уларни қўллаш халқаро шартномалар ҳуқуқининг стандарт услулари талаб этади. 1975 йилги Яқунловчи Акт ҳам, ЕХХТнинг кейинги учрашувлари ва кенгашлари ҳужжатлари юридик жиҳатдан халқаро шартнома ҳисобланмайди ва давлатлар учун мажбурий характер касб этмайди. ЕХХТнинг ҳужжатлари халқаро ҳуқуқ манбалари бўлиб хизмат қилади, унинг принципларини ифодалайди, бироқ моҳиятига кўра, бу Европа конвенцияси ёки Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро пактлардан фарқли равишда, суд жавобгарлигига тортиш имконини бермайдиган сиёсий (халқаро-ҳуқуқий бўлмаган) мажбуриятлар ҳолос.

Женевада ЕХХТнинг ярашув ва ҳакамлик судлари ташкил қилинди.

Шуни айтиб ўтиш керакки, Ярашув ва ҳакамлик судлари тўғрисидаги конвенцияни имзолаган давлатлар ушбу судларга тааллуқли ишларни Ҳакамлик трибунали ёки Ярашув комиссияси доирасида кўриб чиқиш учун беришлари мумкин. 1999 йилда Доимий кенгаш ЕХХТ таъсири остида Жанубий-шарқий Европа барқарорлик Пактини қабул қилиш тўғрисида қарор чиқарди.

ЕХХТ ҳужжатларининг юридик мажбурий кучга эга эмаслиги, унинг самарадорлигини ҳеч ҳам камайтирмайди. Мазкур Ташкилот томонидан қабул қилинган ҳуқуқий ҳужжатлар халқаро ҳуқуқда бошқалари каби муҳим аҳамиятга эга бўлиб қолмоқда. Бундан ташқари, ЕХХТ Европадаги келишмовчиликларни энди пайдо бўлаётганлиги билан, уларнинг олдини олиш, можароларни бартараф этиш, инкирозларни тартибга солиш ва Европани можародан кейинги тиклашни амалга оширувчи ягона восита ҳамдир. Ушбу ҳолатлар ЕХХТни Европанинг бошқа ташкилотлардан кўра самаралироқ ва мукамал эканлигини кўрсатади.

Инсон омилини таъминлашда мажбуриятлар бажарилишининг ЕХХТ механизми. ЕХХТ доирасида вақт ўтган сари такомиллашиб борадиган инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи ва мажбуриятларни назорат қилувчи мукамал механизм тизими яратилгани диққатга сазовордир. Унинг ўз вазифасини бажаришидаги амалиёт жараёни кўриб чиқилган инсон ҳуқуқлари бўйича ҳужжатлардан фарқ қилади. Хусусан, унинг узвийлиги ҳамда мослашувчанлиги билан характерланади, лекин бу унинг самарадорлиги билан тенглаша олмайди.

ЕХХТ инсон омили тизимини мониторингининг ихтисослаштирилган механизми “инсонийлик мезонлари механизми” номи билан машхурдир. Ушбу механизм икки асосий элементлардан иборат: Вена механизми ва Москва механизми. Москва механизми аввалгисининг изчил ривожини ўзида мужас-самлаштирган. Уларнинг иккаласи ҳам инсон омили соҳасидаги мажбуриятларнинг бажарилишини назорат қилувчи барқарор механизмни акс эттиради.

Тўртта босқичдан иборат Вена механизмининг асоси 1989 йилда Вена Яқунловчи актининг қабул қилиниши билан қўйилган бўлса, унинг изчил ривожланишида аҳамиятли бўлган Копенгагендаги инсон омили бўйича Конференция (1990 й.), Москвадаги (1991 й.) ва Хельсинкидаги (1992 й.) учрашувлар ҳам муҳим рол ўйнаган.

Ҳозирги кунда мазкур механизм қуйидаги элементлардан иборат:

биринчидан, инсонийлик мезонлари билан боғлиқ маълумотлар алмаши-нуви ва сўровномалари ЕХХТ иштирокчи давлатлари томонидан бир-бирлари ўртасида тез муддатда, яъни ўн кундан ошмаган муддатда амалга оширили-шининг шартлиги;

иккинчидан, одатда бу каби алоқаларни дипломатик каналлар орқали амал-га оширилиши;

учинчидан, ташкилот қатнашчи давлатлар ўртасида инсонийлик мезонла-ри борасида масалаларни ҳал қилиш учун зарурат туғилганда тарафларнинг таклифи билан икки томонлама учрашувлар ташкил қилиш;

тўртинчидан, мазкур учрашувларнинг вақти ва жойи иложи борица тезроқ, яъни сўралгандан сўнг бир ҳафтадан ошмаган вақтда белгилаш;

бешинчидан, икки тарафлама учрашувларда ЕХХТ давлатлари, ўзаро истак билдириш ҳолатларидан ташқари, муҳокама мавзусидан четга чиқмаслиги керак;

олтинчидан, бундай учрашувларни ўтказиш жойи учун Демократик инсти-тутлар ва инсон ҳуқуқлари бюроси (ДИИХБ) қўл келади;

еттинчидан, ЕХХТнинг иштирокчи давлатлари, зарур деб топса, диплома-тик каналлар ва ДИИХБ орқали бу ёки бошқа ҳолат, муаммолар бўйича бошқа иштирокчиларни эътиборини жалб этиши мумкин;

саккизинчидан, ЕХХТнинг иштирокчи давлатлари, зарур деб топса, ахборот алмашуви ҳақидаги маълумотлар ва ўзининг икки тарафлама учрашув натижа-сидаги расмий сўроқларига жавоб, шу жумладан ҳар икки йилда ўтказиладиган кузатиш конференциялари ва ижро этувчи учрашувларидаги вазият ва муайян ҳолат ҳақида маълумотлар бериб ўтиши мумкин.

Вена механизми амалдаги доимий назорат тизими бўлиб, давлатлараро шикоятларни кўриб чиқиш процедурасини эслатади. Агар бирон бир давлат-га ушбу механизм доирасида ЕХХТ давлати томонидан расмий сўроқ берил-са, у давлат сўроққа жавоб беришга мажбур. Шу билан бирга у икки томонла-ма учрашув ҳақидаги талабни қондиришга мажбур.

Вена механизмининг хусусиятларига қуйидагича ёндошиш мумкин:

биринчидан, инсонийлик мезонлари бўйича мажбуриятларга амал қилиш бузилганлиги исботланган тақдирда ҳам, мажбуриятларни бузилишига қарши санкциянинг йўқлиги ва,

иккинчидан, ЕХХТ қарор қабул қилинишида консенсусга келиш талаби. Консенсус принциpidан келиб чиқиб, давлатнинг хошишига қарши ҳар қандай ҳаракат таъқиқланади, агарда қарор унга ҳам таъъллуқли бўлса. Шундай қилиб Вена механизмининг самарадорлиги кўпинча сиёсатга боғлиқ.

Вена механизмининг кўзга кўринадиган камчилиги шундан иборатки, унда мустақиллик элементлари мавжуд эмас: механизм ҳукуматлараро даражада иш юритади. Бу камчилик 1991 йили Москвада бўлиб ўтган (ЕХХТ) учрашувида бартараф қилинди.

Ушбу йиғилишда Вена механизми инсонийлик мезонлари доирасида мустақил экспертлар ва маърузачиларнинг миссиялари тизими билан тўлдирилган эди. Москва механизми, деб ном қозонган ушбу тизим жуда мураккабдир. У маърузачи ва экспертларнинг миссияларини ташкил этадиган 5 та бир биридан мустақил ишлайдиган алоҳида процедурани ўз ичига қамраб олади. Улардан иккитаси Вена механизми билан боғлиқ: биринчидан, Вена механизмини қўллашнинг биринчи ёки иккинчи даврдан сўнг ташаббускор давлат бошқа давлатга экспертларни чақиришни таклиф этиши мумкин, иккинчидан, агарда бошқа давлат бун қилишдан бош тортса, ушбу ташаббусни яна 5 ЕХХТ давлати қўллаб қувватласа, ташаббускор давлат бошқа давлат истагига қарши экспертларни юбориш ҳуқуқига эга. Шундай қилиб Вена механизми доирасида инсонийлик мезонлари мажбуриятини бажармаслик ҳолатини мустақил экспертиза қилиш имконияти ишлаб чиқилган.

Москва механизми учта миссия ташкил қилишдан иборат процедурани ўз ичига олади. Ушбу Вена механизми билан боғлиқ бўлмаган процедуралар қуйидагичадир: экспертлар миссиясини ЕХХТ давлати томонидан ихтиёрий равишда таклиф қилиш; давлат раҳбарлари мажлисининг экспертлар ва маърузачилар миссиясини ташкил этиш ҳақидаги қарори; “ўта жиддий ҳавф” ҳолатларида маърузачиларни инсонийлик мезонларини қондаларини бажариш учун “фавқулодда миссиясини” ташкил қилиш. Ушбу миссиядаги мустақил экспертлар рўйхатдан танлаб олинади ва уч кишидан кам бўлмаслиги керак. Ҳар бири ЕХХТ давлати томонидан тайинланади.

Инсонийлик мезонлари соҳасида экспертлар ёки маърузачилар миссияларининг тизими ЕХХТда шу кунгача мавжуд бўлган жиддий ҳукуматлараро назорат процедураларидан биринчи оғиш бўлди. Бундай миссияларнинг мандатлари қандай процедура асосида вужудга келганлиги билан фарқ қилиши мумкин.

Айтиб ўтиб жоизки, экспертлар миссиясининг ваколатлари маърузачилар миссиясининг ваколатларидан кенгроқ. Маърузачилар миссиясининг ваколатлари асосан маълумот тўплаш ва консултиватив хизмат кўрсатишдан ёки муҳокама қилинаётган масалаларни ечиш бўйича таклиф ва мулоҳазалар киритишдан иборат. Экспертлар миссияси кенгроқ мандатга эга. Унинг асосий мақсади ЕХХТ инсонийлик мезонига тааллуқли муайян масала ёки муаммони ҳал қилиш жараёнини осонлаштиришдир. Ушбу мақсадини амалга ошириш учун улар маълумотлар йиғадилар ва “мақсадга мувофиқ равишда манфаатдор томонлар ўртасидаги мулоқот ва ҳамкорликни қўллаб-қувватлаш учун ўз офис-

ларини ва воситачилик хизматларини тақдим этиш”. диалог ва ҳамкорликни манфаатдор шахслар орасида қўллаб-қувватлаш мақсадида тақдим этадилар”. Фақат давлат раҳбарлари Мажлиси (ёки Доимий Кенгаш) тегишли чора қўллаш ҳақида қарор чиқаришга ҳақли. Бу ҳолда консенсус принципи (ягона, асосан назарий жиҳатдан, истисно: консенсус минус бир овоз) ишлатилади.

Кўриб чиқилган инсонийлик мезонлари талабларига амал қилишни назорат қилиш механизмидан ташқари бошқа процедура ва воситалар ҳам ишлаб чиқилган:

инсонийлик мезонига тааллуқли ҳар қандай масала ЕХХТнинг барча сиёсий органлар йиғилишларида муҳокама қилиниши мумкин, айниқса Доимий Кенгаш, Давлат раҳбарлари мажлиси ва вазирлик органлар мажлиси ва ЕХХТ йиллик йиғилишларида муҳокама қилиниши мумкин;

инсонийлик мезонлари масаласи ЕХХТнинг, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш турли процедуралар ёки Берлин фавқулодда механизми каби, умумий механизмларга апелляция мурожаатини бериш йўли билан ҳал қилиниши мумкин.

Шу билан биргаликда ЕХХТда инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳалқаро ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва индивидуал шикоятларни қўриб чиқиш механизмларини йўқлигини ёдда тутиш аҳамиятга эга. Аммо, бу ҳолат, нодавлат ташкилотларни ЕХХТ тизимларига мурожаат қилиш ва у ёки бу давлатда инсон ҳуқуқини бузиш ҳолатларида ЕХХТ эътиборини жалб қилиш ва инсон ҳуқуқини таъминлаш йўлида кучларни бирлаштириш имкониятидан маҳрум қилмайди.

Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ) ва мамлакатлардаги ноҳукумат ташкилотлар ўртасидаги “ўзаро алоқа” иккита бўлим: сайловлар бўйича бўлим ва инсонийлик мезонлари бўйича бўлимларидан (демократияни ўрнатиш) ташкил топган ДИИХБ орқали амалга оширилади.

Сайловлар бўйича бўлим сайловлар ўтказилиши устидан кузатув ишларида ва миллий сайлов органларининг таъсис этилишида фаол рол ўйнайди, мамлакатларнинг миллий ҳуқуқий институтларини ривожлантиришда техник ёрдам кўрсатади, инсон ҳуқуқлари борасидаги ҳамда сайловларни ўтказиш соҳасидаги меъёрлар устидан кузатиш ишлари билан шуғулланувчи ЕХХТ кузатувчиларини тайёрлаш билан шуғулланади.

Инсонийлик мезонлари бўйича бўлим (демократияни ўрнатиш) ЕХХТ аъзо-давлатларида ноҳукумат ташкилотларни шакллантиришга, демократия ва инсон ҳуқуқларини ривожлантириш ҳамда фуқаролик жамиятини барпо этишга қаратилган аниқ дастурларни ишлаб чиқади ва амалга оширади.

Бу икки бўлим ўз ваколатлари доирасида инсонийлик мезонлари соҳасидаги мажбуриятларнинг бажарилиши устидан назоратни ва ёрдамни амалга оширади.

ДИИХБ мулоқотлар пункти ҳисобланиб, ЕХХТнинг ихтисослаштирилган семинарларини ўтказишни таъминлайди, шунингдек икки йилда бир маротаба ўтказиладиган “инсонийлик мезонлари” масалалариги бағишланган ЕХХТ музокараларини ва йилига бир марта ташкил этиладиган инсонийлик мезони бўйича семинарларни ўтказишда ташкилий ишларни амалга оширади.

Юзага келиши мумкин бўлган низоларнинг олдини олиш ва бартараф этиш борасида алоҳида муҳим ролни Миллий озчилик бўйича Олий бош комиссар эгаллайди. Унинг ваколатига миллий озчиликлар билан боғлиқ вазиятларни таҳлил этиш ва дастлабки босқичидаёқ мураккаб вазиятларни бартараф этиш ҳамда миллий озчиликларни қўллаб-қувватлаш бўйича чораларни кўриш киради. У консультациялар (маслаҳатлар) бериш ва тавсиялар тайёрлаш орқали томонларни муросага келишга жалб этади.

Ҳозирги кунда умумэтироф этилган инсон ҳуқуқлари ички давлат органлари ваколатлари доирасидан кенгрок миқёсда қаралиб, бутун бир халқаро ҳамжамиятнинг умумий ишига айланиб улгурган. Мазкур ҳуқуқларнинг тан олинishi ушбу давлатларнинг конституциясида қайд этиб қўйилганлиги ёки қайд этилмаганлигидан қатъий назар инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро ҳуқуқнинг ички давлат ҳуқуқига нисбатан устуворлиги халқаро ҳуқуқнинг умум тан олинган принципи сифатида эътироф этилади.

Европа миқёсида умумэтироф этилган инсон ҳуқуқларига риоя этиш ва уларни тартибга солиш муайян нормалар ва институтлар тизими доирасида амалга оширилади. Бу индивиднинг қонуний ҳуқуқларини тартибга солувчи ва уларнинг Европа Кенгаши, Европа Иттифоқи ҳамда ЕХХТ доирасида, миллий ҳуқуқдан ташқарида мустақамловчи нормалар ва принциплар мажмуи ҳисобланади.

Ўз хусусиятига кўра Инсон ҳуқуқлар бўйича европа ҳуқуқи суверенлик, федерализм, миллийлик, шунингдек умумий ва континентал ҳуқуқ нормалари ўзаро чамбарчас бўлган ҳуқуқ ҳисобланади. Унинг механизми ва тузилишига турли хил тартибга солиш ҳуқуқий режимлари ҳамда турли даражадаги муҳофаза юрисдикцияси хос.

Инсон ҳуқуқлари масаласи Ягона Европа ҳуқуқий маконини барпо этишда муҳим интеграциявий элемент ҳамда умумий платформага айланган. Мазкур жараёнда Европа Иттифоқи ҳуқуқий тизими ва Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари тўғрисидаги конвенциянинг ўзаро бир-бирини яқинлаштиришда Европа судларига муҳим роль ажратилган. Шу сабабли, Европадаги суд муассасаларининг ўзаро фаолияти муаммоси биринчи даражали масалалардан ҳисобланади. Мазкур муаммо эса ҳамкорлик ҳамда мувофиқлаштириш механизмини яратиш йўли орқали ҳал этилиши мумкин.

ҲУҚУҚНИ МУҲОҒАЗА ҚИЛУВЧИ ОРГАНЛАР УЧУН ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИНГ ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАРИ

9.1. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини тартибга солувчи халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларнинг умумий таснифи ва характеристикаси

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17-моддасида қуйидаги қоида белгилаб қўйилган: “Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатларнинг тўла ҳуқуқли субъектидир. Унинг ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, куч ишлатмаслик ёки куч билан таҳдид қилмаслик, чегараларнинг дахлсизлиги, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш, бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидаларига ва халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган бошқа қоидалари ва нормаларига асосланади.

Республика давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиши, ҳамдўстликларга ва бошқа давлатлараро тузилмаларга кириши ва улардан ажралиб чиқиши мумкин”:

Ўз ўрнида диққатни яна бир бор шунга қаратиш керак-ки, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактда ўрнатилган инсон ҳуқуқлари нормаларининг ақс эттирилиши, ушбу халқаро ҳужжатларга “**jus cogens**” характерини беради.

Шу ерда қайд этиш керакки, БМТ Устави, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт, Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт каби ҳужжатларда ўрнатилган тамойил ва меъёрларни ўзига концептуал асос қилиб олиб, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигини такомиллаштиришнинг комплекс тадбирларни ўзида жамлаган Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 10 мартдаги “Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни ислоҳ қилиш ҳамда модернизациялаш мақсад ва вазифаларини амалга ошириш дастури тўғрисида”ги ПҚ-24-сонли Қарорининг қабул қилиниши ҳам бежиз эмас.¹

1 Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни ислоҳ қилиш ҳамда модернизациялаш мақсад ва вазифаларини амалга ошириш дастури тўғрисида”ги Қарори 2005 й. 10 март ПҚ-24//Фуқаролик жамияти, Гражданское общество. Civil

Инсон ҳуқуқлари халқаро нормалар ва миллий қонунчилик ҳужжатлари билан ҳимояланган бўлиб, бу юридик ҳимоя ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятининг барча жабҳалари, шу жумладан ИИБга ҳам тааллуқлидир. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларга риоя қилиш — ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ишининг муҳим қисми, дейиш мумкин, чунки бу органлар ўз вазифаларини бажараётганда инсон ҳуқуқларини нафақат ҳурмат қилиши, балки уларни фаол ҳимоя қилишлари ҳам зарур. Бундан ташқари, демократик-ҳуқуқий давлатларда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг самарали иши, уларнинг инсон ҳуқуқларига қай даражада ҳурмат қилиши ҳамда уларга риоя этишига боғлиқ. Яъни, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва фуқаролар ўртасидаги муносабат, инсон ҳуқуқларининг ҳокимият томонидан муҳофаза қилиниш даражаси демократик жамият кўрсаткичи ҳисобланади.

Инсон ҳуқуқларига риоя қилиш ва уларни ҳимоя қилиш муаммоси — бу ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолияти самарадорлиги муаммосидир. Чунки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг асосий функциялари — ижтимоий тартибни сақлаш, жинойтчилик билан курашиш, жиноий ишларни тергов қилиш, муҳтож бўлганларга ҳуқуқий ёрдам кўрсатишдир. Ушбу вазифалардан биронтасини ҳам фуқаролар билан ҳамкорликсиз ҳал қилиб бўлмайди. Инсон ҳуқуқлари тизимли тарзда бузилиб келаётган давлатда фуқароларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга нисбатан ишончи йўқолишини ва шу сабабли ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолияти самарадорлиги пасайишини кузатиш мумкин.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятининг самарадорлиги ва профессионаллиги муаммоси нафақат инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан, балки ҳар бир ходимнинг хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ. Ҳуқуқий тартиботни муҳофаза қилувчи мансабдор шахснинг ҳаёти ва хавфсизлигига таҳдид, жамият барқарорлигига таҳдид сифатида қаралиши лозим.

Шу пайтгача биз инсон ҳуқуқлари бўйича асосий, умумэътироф этган халқаро ҳужжатлар ҳақида гапирдик ва таҳлил қилдик (Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, халқаро пактлар ва ҳоказо). Инсон ҳуқуқлари уларда тамойиллар, асосий меъёрлар сифатида баён этилган.

Агар уларнинг ичидан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга тааллуқли бўлган меъёрларни ажратиб оладиган бўлсак, улар асосан таъқиқ ва чеклашлар эканлигини кўрамиз (шахс эркинлиги ва хавфсизлиги, адолатли судлов тамоилини бузмаган ҳолда тергов олиб бориш).

Аммо шундай ҳужжатлар ҳам мавжудки, уларда бу умумий тамойил ва қоидалар, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини турли жабҳаларига оид батафсил қўлланма ва қоидалар сифатида берилган.

БМТ тизимида (Жиноятчиликни олдини олиш бўйича конгрессда) турли вақтларда юридик кучи, субъектларга йўналтирилганлиги, фаолият доирасидан келиб чиқиб фарқланувчи, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини тартибга соладиган халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинган.

Халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда акс эттирилган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар учун инсон ҳуқуқларининг халқаро стандартларини қуйидаги асослар бўйича таснифлаш мумкин:

1. Фаолият доираси бўйича:

а) Ишларни судгача дастлабки тергов қилувчи прокурор, терговчи ва суриштирувчиларга мўлжалланган ҳужжатлар:

- Суд таъқибини амалга оширувчи шахслар фаолиятига тааллуқли тамойиллар;
- Ҳуқуқни таъминловчи мансабдор шахсларнинг ўзининг ҳуққ атвор кодекси;
- Куч ва ўқ отиш қуролини ишлатишнинг асосий тамойиллари.

б) Пенитенциар муассасаларга тааллуқли ҳужжатлар:

- Ўқ отиш қуролидан фойдаланишнинг минимал қоидалари;
- Махбуслар билан муомала қилишнинг асосий тамойиллари.

в) Адвокатлар (ҳимоячилар)га тааллуқли ҳужжатлар:

- Ҳуқуқшунослар ролига тааллуқли асосий тамойиллар.

г) Вояга етмаганлар ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи ҳужжатлар:

- “Бола ҳуқуқлари тўғрисида”ги конвенция;
- “Озодликдан маҳрум қилинган вояга етмаганларни ҳимоя қилувчи БМТ қоидалари”.

д) Судлар ва судьялар учун ҳужжатлар:

- Судларнинг мустақиллигининг асосий тамойиллари.

2) Юридик кучига кўра:

а) мажбурий юридик кучга эга бўлган ҳужжатлар;

б) мажбурий юридик кучга эга бўлмаган меъёр-тавсиялар.

Мажбурий юридик кучга эга бўлган воситалар — бу пакт ва конвенция деб аталувчи ҳужжатлардир. Улар универсал ёки минтақавий, умумий ёки муайян масалаларга тегишли бўлиши мумкин. Инсон ҳуқуқларининг турли жабҳаларига тааллуқли бўлган, умумий характердаги икки муҳим халқаро шартнома — бу “Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида”ги ҳамда “Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида”ги халқаро пактлардир. минтақавий шартномаларга Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисидаги Европа конвенцияси, Инсон ва халқлар ҳуқуқлари тўғрисидаги Африка хартияси ва бошқа шартномалар қиради.

Давлатлар бирор масалага тегишли бўлган шартномаларни имзолаши мумкин. Уларга, мисол учун Ирқий камситишнинг барча турларини йўқ қилиш тўғрисидаги халқаро конвенция, Геноцид жиноятини олдини олиш ва у бўйича жазога тортиш тўғрисидаги конвенция, Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция, Хотин-қизларга нисбатан камситишнинг барча кўринишларига барҳам бериш тўғрисидаги конвенциялар қиради.

Тавсиявий характерга эга бўлган айрим ҳужжатлар бевосита ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятига ҳам тегишли бўлиши мумкин. Хусусан уларга:

- Ҳуқуқни таъминловчи мансабдор шахсларнинг ҳуққ атвори бўйича БМТ Кодекси;

- Европа Кенгашининг полиция тўғрисидаги декларацияси;
- Ҳуқуқни таъминловчи мансабдор шахслар томонидан куч ва ўқ отиш курулини қўллаш бўйича БМТ асосий тамойиллари.

Маҳбуслар билан муомала қилишнинг минимал стандарт қоидалари 1955 йилдаги БМТнинг Жиноятчиликни олдини олиш ва ҳуқуқбузарлар билан муомала қилиш бўйича биринчи Конгрессида қабул қилинган.

1971 йил БМТ Бош Ассамблеяси иштирокчи давлатларга ушбу қоидаларни пенитенциар ва ахлоқ тузатиш идораларни бошқаришда самарали қўллаш ҳамда уларни миллий қонунчиликка татбиқ этиш масаласини ижобий ҳал қилишни тавсия этган.

1976 йил Бош Ассамблея Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (ЖССТ)га Ушлаб туриш ва қамокда сақланишнинг ҳар қандай шаклларига дучор бўлган шахсларни ҳимоя қилиш учун тиббий этика Кодексининг лойиҳасини ишлаб чиқишни таклиф этди. 1982 йили ЖССТ, Халқаро илмий тиббий ташкилотлар Кенгаши ва Халқаро тиббий ассамблея кўмагида Бош Ассамблея Тиббий этика тамойилларини ишлаб чиқиб, қабул қилди. **Ушбу Тамойиллар тиббиёт ходимлари, айниқса, шифокорларнинг ушлаб турилган ва қамокда сақланаётган шахсларни қийноқ ва муомала ва жазолашнинг бошқа шифқатсиз, ғайриинсоний ёки инсон шаъни ва кадр-қимматини камситувчи турларидан ҳимоя қилишдаги ролига тааллуқлидир.**

1983 йили Бош Ассамблея барча ҳуқуматларни тиббиёт ходимлари, ушлаб туриш ва қамокда сақлаш ҳуқуқига эга идоралар ходимлари томонидан мазкур Тамоилларга риоя қилинишини таъминлашга чақирди.

1985 йили БМТнинг Жиноятчиликни олдини олиш ва ҳуқуқбузарлар билан муомала қилиш бўйича Еттинчи Конгресси **вояга етмаганларга нисбатан судловни амалга ошириш бўйича БМТнинг Минимал стандарт қоидалари ёки “Пекин қоидалари”ни** тайёрлади ва Бош Ассамблеяга қабул қилиш учун тавсия этди. Ушбу Қоидалар жавобгарликка тортиш мумкин бўлган минимал ёш, вояга етмаганларни судлов қилишнинг мақсадлари, вояга етмаганларга нисбатан судловни амалга оширишнинг самарали, одил, инсоний тавсифлари ҳамда инсон ҳуқуқларининг қўлланиши лозим бўлган тамойилларига тааллуқлидир. Шунингдек, мазкур Қоидалар вояга етмаганлар томонидан содир этилган жиноятларни тергов қилиш ва одил судловни амалга ошириш ҳамда судгача қамокда сақлаш масалаларини ҳам қамраб олди. Умуман олганда, Қоидаларда вояга етмаганларни жазолашда уларни ахлоқни тузатиш муассасаларига юборишни минимал даражада қўллаш тавсия этилган. Қоидаларда, шунингдек, жазони ўташ муассасаларида вояга етмаганлар ҳуқуқларини таъминлаш масалалари ҳам мустаҳкамланган.

Бош Ассамблея ушбу Қоидаларни 1985 йили қабул қилди ҳамда давлатларга уларни барча тегишли ҳолларда қўллашни, тегишли идоралар, шу жумладан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва аҳолига етказиб беришни тавсия этди.

Мазкур ҳужжатлар юридик жиҳатдан мажбурий кучга эга бўлмаса ҳам, мажбурий ҳужжатлар қоидаларига алоҳида урғу беради ва кучайтиради ҳамда

инсон ҳуқуқлари стандартларининг батафсил рўйхатини ўрнатиб, мамлакатларга ҳамда уларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари томонидан мазкур коидаларга риоя этишига ёрдам беради.

Юқоридаги ҳужжатларнинг аҳамияти шундаки:

биринчидан, улар давлатларнинг миллий қонунчилигини ишлаб чиқиш ва такомиллаштиришда модель, стандарт вазифасини бажаради;

иккинчидан, ушбу ҳужжатлар халқаро ташкилотлар (БМТ, ЕХХТ ва б.) учун давлатлар ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари тизимининг демократилик даражасини аниқлаш стандартлари ҳисобланади;

учинчидан, мазкур ҳужжатларнинг мазмунини ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимларига маълум бўлиши лозим, чунки улар ушбу органларда ишлаб чиқиладиган ички буйруқ, йўриқнома ва тавсиялар учун асос бўлиши мумкин.

9.2. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятида инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартларни амалга ошириш

Ўзбекистонда жамиятни демократик қайта қуришнинг ҳозирги шароитларида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар олдида турган ҳар қандай вазибаларни ҳал қилиш, ҳар доим инсон ҳуқуқларини олий кадрият сифатида конституциявий эътироф этишни, умум эътироф этилган халқаро ҳуқуқ принциплари ва нормаларига мувофиқ уларни конституциявий кафолатлашни ҳисобга олиш асосига қурилиши лозим. Бевосита инсон ҳуқуқлари кафолатларига тааллуқли халқаро стандартларни амалиётда қўллаш ҳали ҳам долзарб муаммолардан бири сифатида қолиб келмоқда.

Ички ишлар органларини ҳам қўшган ҳолда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятига бевосита тааллуқли махсус халқаро ҳужжатлар ходимларни тарбиялашда ва уларнинг профессионал фаолиятида муҳим рол ўйнамоқда. Шаклан улар тавсиявий хусусият касб этса-да, бироқ, кўплаб давлатлар, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси томонидан ҳам улар, расмий равишда ижро этишга қабул қилинган. Уларни ходимлар томонидан билиш, уларнинг умумий ва касбий маданиятини ошириш, хизмат этикаси нормаларига риоя қилиш, фуқаролар билан ишлаш фаолиятини инсонпарварлаштириш мақсадларида жуда муҳим ҳисобланади. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар тааллуқли бўлган ҳужжатларга қуйидагиларни киритиш мумкин: Ҳуқуқ тартиботни қўллаб-қувватлаш бўйича мансабдор шахсларининг этикаси кодекси (1979 йилда БМТда қабул қилинган), Ҳуқуқ-тартиботни сақлаш мақсадида мансабдор шахсларнинг куч ва ўқ отиш қуролини қўллашнинг асосий тамойиллари (1990 йилда, БМТда қабул қилинган), Полиция тўғрисидаги декларация (1979 йилда, Европа Кенгашида қабул қилинган) ва бошқалар.

Қайд этиб ўтилган ва тартибга солиниши нуқтаи назаридан уларга яқин бўлган ҳужжатлар бўйича (улар, Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясида тайёрлангани ҳам қўшган ҳолда, тегишли тўпламларда нашр этилган),

уларни шахсий таркиб ичида оммавий равишда марказлаштирилган ҳолда тарқатиш бўйича объектив мураккабликларни ҳисобга олмаган ҳолда, айтиш мумкинки, уларни ҳозирги пайтда бемалол топиш имконияти мавжуд.

Мазкур ҳужжатларнинг фундаментал қоидалари орасида қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқ: ҳар кимнинг ҳуқуқлари ва кадр-қимматини сўзсиз ҳурмат қилиш ва ҳимоя қилиш (Кодексининг 2-моддаси); қийноқ ёки бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ва жазо турларини қўллашга йўл қўймаслик, шунингдек уларни юқори турувчи шахсларнинг қарорларига ёки истисно этувчи ҳолатларга (уруш, сиёсий нобарқарорлик ва бошқалар) ҳавола қилган ҳолда оқлашга йўл қўймаслик (Кодексининг 5-моддаси); ўз вазифаларини амалга оширишда, имкони бори-ча, охириги заруриятда куч ёки ўқ отиш қуролини қўллаш вазиятигача зўрлик ишлатмаслик воситаларидан фойдаланиш (Асосий принципларнинг 4-моддаси); ноқонуний равишда куч ёки ўқ отиш қуролини қўллашдан воз кечган ёки бошқаларга бундай қўллаш тўғрисида хабардор қилувчи мансабдор шахсларга жиноий ёки интизомий чоралар қўлламамаслик (Асосий принципларнинг 25-моддаси).

Бундай кўрсатмалар ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар амалиётида принципларни йўналиш бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бу қоида ва принципларнинг барчаси у ёки бу шаклда, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини тартибга солувчи қўллаб қонуности ҳужжатларида мустаҳкамлаб қўйилган.

Мустақилликка эришилгандан сўнг, Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари халқаро стандартларга содиқлик томонига кескин берилди. Бу биринчи ўринда, демократик ислохотлар билан, ҳуқуқий давлатчиликни шакллантириш билан, сиёсий ва мафкуравий плюрализмни эълон қилиш билан ва, ниҳоят инсоннинг, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини олий кадрият деб, конституциявий тарзда эътироф этиш билан боғлиқдир.

Қонунларни, уларни маъно, мазмунини ва қўллашни белгилаб берувчи ажралмас ҳуқуқларнинг даражасида расмий мустаҳкамлаш бўйича қонунчилик ва ижро ҳокимиятининг фаолияти, бу ҳуқуқларни қафолатлаш ҳар бир давлат ҳокимиятини органлари каби, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятида қонунчиликни кўрсаткичининг муҳим кўрсаткичи ва омили эканлигини ҳеч бир муболағасиз қайд этиш мумкин.

Ўзбекистонда ҳуқуқий давлатнинг шакллантириш бевосита қонунийлик режимини таъминлаш муаммоси билан билан бевосита боғлангандир. Қонуний режими тушунчаси остида кенг маънода, авваломбор, давлат ҳокимиятининг ўзи томонидан, унинг органлари ва мансабдор шахслари томонидан, шунингдек кенг жамоатчилик томонидан демократик қонунларга қаттиқ ва сўзсиз риоя қилиш талаби тушунилади. Мустаҳкам қонунийлик давлатнинг ривожланганлиги ва демократик эканлигининг жиддий кўрсаткичи, ижтимоий-иқтисодий қайта қуришда тараққиёт гарови, ниҳоят инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш ва уларни муҳофаза қилишнинг қафолати ҳисобланади. Қонунийлик масалаларини ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари фаолияти-

га, айниқса, бунинг устига “ҳарбийлашган” ҳисобланувчи ички ишлар органлари фаолиятига қўллаш, сўзсиз долзарб ҳисобланади.

Давлат аппаратида жиноятчиликка қарши курашиш, жамоат тартибини муҳофаза қилиш, фуқаролар хавфсизлигини таъминлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш ва бошқа шу каби вазифаларни бажаришда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ўзига хос махсус ўринни эгаллайди. Бу эса, уларга, иш олиб боришнинг тезкор-қидирув услублари, мажбурлашнинг турфа хил воситалари, ҳуқуқбузарларга нисбатан ўқ отиш куролларини қўллашгача даражада каттик куч билан таъсир кўрсатиш каби ўзига хос давлат-ҳокимиятчилик ваколатлари бекордан бекорга берилмаганлигини кўрсатади. Буларнинг ҳаммаси, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ўзларининг ҳуқуқни муҳофаза қилиш бўйича кенг ваколатларини амалга оширишида қонунийлик ва инсон ҳуқуқларига риоя қилиш масалаларини кескин қилиб қўйишига сабаб бўлмоқда. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини кафолатлаш бўйича ўз ваколоти ва мажбуриятларини амалга оширишида, мазкур органлар ва уларнинг ходимлари ишида қонунийликка риоя қилиш аҳволининг хусусиятини кўрсатиб берувчи бундай фаолиятнинг қатор асосий йўналишлари (томонлар)ни ажратиш кўрсатиш мумкин.

Кўриб чиқиладиган масалада шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари билан боғлиқ равишда қонунийлик муаммосининг учта блоки принципиал равишда муҳим, улар қуйидагилар билан боғлиқдир:

биринчидан, уларни ҳимояси (муҳофазаси) билан;

иккинчидан, уларни амалга оширилишини таъминлаш билан;

учинчидан, уларга риоя қилиниши билан.

Мазкур масалаларни бир-бирдан ажратган ҳолда кўриб чиқиш жуда қийиндир, чунки уларни бир-бирдан тўла ажратган ҳолда ҳал қилиб бўлмайди (мисол учун, жабрланувчининг жиноий йўл билан бузилган ҳуқуқларини терговчи, айбдорнинг ҳимояга бўлган ҳуқуқини таъминлаб бериши керак, унинг айбсизлик презумпцияга бўлган ҳуқуқига ва бошқа ҳуқуқларига риоя қилиши шарт). Шу билан бирга, ҳар бир гуруҳ масалалар ўзининг функционал спецификасига эга, яъни, бир томондан қонунийликка риоя этилишининг кўрсаткичлари бўлса, иккинчи томондан эса қонунийликни бузилиши оқибатларининг кескин эканлиги ва бошқалар.

Шахс ҳуқуқ ва эркинликларининг кўрсатиб ўтилган кафолатлари амалиётда деярли равишда шаклланди, қонунчиликнинг матндан келиб чиқилмоқда, айрим ҳолларда эса унинг маъносидан келиб чиқилади. Мисол учун, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига кўра, инсон ва фуқаро ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя қилиш ва улани ҳимоя қилиш — давлатнинг мажбуриятидир.

Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя қилиш ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларидан фаол ҳаракатларни талаб қилмасдан, балки, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини бузилишига имкон берувчи ёки уларни бузадиган ҳаракатларга йўл қўймасликни талаб этиши, шахс ҳуқуқларига риоя этишнинг ўзига хос томонлари ҳисобланади. Кенг маънода айтганда эса, инсон ҳуқуқлари ва эркин-

ликларининг рўйхатини Конституцияда ва қатор тармоқлараро нормаларда мустаҳкамлаб қўйилишига тааллуқлидир. Ходимлар томонидан биринчи ўринда, куйидаги ҳуқуқларга сўзсиз ва ҳеч қандай қаршиликсиз риоя этилиши шарт: шахснинг шаъни ва кадр-қиммати, қийноққа солишдан, зўрлик ва шафқатсиз муомала қилинишдан эркинлиги, шахсий ҳаётининг дахлсизлиги ҳуқуқи, шахсий ва оилавий сир сақлаш ҳуқуқи, айбсизлик презумпцияига бўлган ҳуқуқи ва бошқалар. Иккинчидан, айрим ҳолатларда хусусан, жиноятни бартараф этиш, очиш ва тергов қилиш ҳолатлари билан боғлиқ равишда қонун бўйича чекланиши мумкин бўлган айрим ҳуқуқ ва эркинликларга риоя этишнинг ўзига хослиги ҳисобланади. Буларга, шахсий дахлсизлик ҳуқуқи, уй-жойнинг дахлсизлиги, ёзишмаларнинг сир сақланиши, телефонда сўзлашувларнинг сир сақланиши ва бошқа шу кабилар қиради.

Нихоят, кўриб чиқилаётган ҳолатда, ҳар кимнинг яшаш ҳуқуқи, каби нафақат каттик рвишда риоя қилиниши, балки ўз ваколатларидан келиб чиққан ҳолда, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари томонидан фаол муҳофаза қилиниши лозим бўлган ҳуқуқлар алоҳида муҳим ўрин эгаллайди. Қонуний равишда қурол ишлатиш билан инсон ҳаётига муқаррар равишда таҳдид солиш хавфи иложи борича минимал бўлиши ҳамда бартараф этилаётган жиноятдан қутилаётган оқибат билан мутаносиб бўлиши керак.

Муаммо жуда ҳам кескин ва долзарбдир, чунки ўз олдида турган вазифаларини бажариши жараёнида ходимлар кўпинча инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари билан тўқнаш келадилар. Алоҳида жаноят-процессуал ҳаракатларни (тинтув, олиб қўйиш, мулкни хатлаш, айбдорни қамоққа олиш ва бошқалар), тезкор-қидирув чора-гадбирларини ўтказиш, маъмурий мажбурлаш чораларини қўллаш (хужжатларни текшириш, транспортни текшириш, шахсни ушлаш, жарима қўллаш, ҳайдовчилик гувоҳномасидан маҳрум қилиш ва бошқалар); ва, ниҳоят, жисмоний куч ишлатиш, махсус воситалар ва ўқ отиш қуролларини қўллаш, қондага кўра, фуқароларнинг маълум ҳаётий фаолиятига аралашув, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш, моддий жихатдан маҳрум қилиш, ҳаттоки уларнинг ҳаёти ва соғлиғига таҳдид солиш каби ҳолатлар билан боғлиқдир.

Бундай турдаги ҳаракатларнинг (албатта, булар учун далилий асослар бўлган тақдирда) қонунийлигининг биринчи даражали шартлари ҳатти-ҳаракатларни қонунчиликда кўзда тутилган мақсадларга эришиш ва вазифаларни ҳал этиш учунгина амалга ошириш, шунга тенг равишда ўрнатилган процедуралар ва тартибларга риоя қилан ҳолда ҳатти-ҳаракатни содир этиш, бундай ҳаракатларни инсоннинг асосий ҳуқуқлари билан ўзаро мутаносиб-билига хизмат қилади.

Бирор бир шахсга нисбатан асоссиз куч ишлатишга, ҳокимият томонидан индивиднинг ҳуқуқларини чеклашга йўл қўйилмасликнинг истисносиз муҳим аҳамиятга эга эканлиги айбсизлик презумпциясининг шак шубҳасиз умумий принципи ҳисобланади. Жиноят содир этишда айбланаётган ҳар бир айбланувчи, унинг айби қонунда кўзда тутилган тартибда исботланмас ва суднинг ҳукми қонуний кучга кирмас экан, у айбдор ҳисобланмайди. Ҳокимият

томонидан мажбурлаш чоралари қанчалик қаттиқ қўлланса, “қонунийлик” — “инсон ҳуқуқлари” боғланиши шунчалик қаттиқ бўлишиги, диққатга сазовордир. Қиймати бир хил бўлган, биттасига риоя қилмаслик, иккинчисига риоя қилмасликка олиб келади. Мисол учун, шахсни қамоққа олишнинг, ҳар доим салбий томонлари борлиги шак-шубҳасиздир: шахс эркин бўлмайди; оиладан ажралиб қолган бўлади; атрофдагилар олдида обрўсизланади, чунки, “айбдорлар қамалмайди” деган фикр тарқалган (ва, бу фикр, кейинчалик қамокдан озод қилинганда ҳам, айрим вақтларда сақланиб қолмоқда); ишлаш имкониятидан ва ҳаёт учун пул топиш имкониятидан маҳрум бўлмоқда. Қамоққа олиш инсоннинг (айниқса, айбсизни) ғазабини келтиради, унинг иродасини синдиради, соғлиғига зарар етказади, инсонга ва унинг оиласига маънавий ва моддий зарар етказади. Агар, қамоққа олиш ноқонуний бўлса, унда албатта, конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларни ва шахсий даҳлсизликни, яхши обрўсини, соғлиғини, кўчиб юриш ва бошқа ҳуқуқларнинг бузилишига олиб келади. Йўл-йўлакай қайд этамизки, фуқарони қамоққа олинишининг асоссизлиги, қонунга зид эканлиги расмий равишда аниқланса, уни озодликка чиқиши билан унинг янги муаммолари — реабилитация (ижтимоий кўникма) олиши ва етказилган зарар учун товон пули олиш муаммолари пайдо бўлади.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятига оид меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар кўпинча инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларига қўлланиладиган у ёки бу ҳаракатларнинг қонунийлиги тўғрисидаги айрим фундаментал қоидаларни аниқлаштиради ва белгилаб беради. Умуман олганда, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари инсон ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш билан боғлиқ бўлган ҳамма ҳолатларда инсонга, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини чеклашнинг асослари ва сабабларини, шу билан боғлиқ равишда унда вужудга келадиган ҳуқуқлар ва мажбуриятларни тушунтириб беришлари лозим. Қайд этиш керакки, бундай ҳуқуқий тартиб, ушлаш ва қамоққа олишнинг асосий шарты ҳисобланади.

Хусусан, АҚШда бундай ҳолат, 1966 йили Олий суднинг машҳур “Миранда Аризона штатига қарши” иши бўйича қарор чиқаришига сабаб бўлди. Ўша пайтда, суднинг қарори (зўрлаш ва босқинчилик тўғрисидаги) ушланган шахсга, унинг ўзига нисбатан маълумотлар беришдан воз кечиши ҳуқуқи, адвокат билан учрашиш ва сўралаётган саволларга адвокат олдида жавоб бериш ҳуқуқи, шунингдек, ушланганнинг маълумотлари судда унга қарши ишлатилиши мумкинлиги тўғрисида полиция ходимлари томонидан огоҳлантирилмаганлиги учун ҳам бекор қилинган эди. АҚШ Олий суди қарорининг мазкур прецедент кучидан келиб чиқиб, полиция ўзига, уни “Миранда ишидан огоҳлантириш” (“Miranda Warning”), деб номлаб, кўчирма қилиб олди ва барча полиция ходимларини гумонланувчиларни (ушланганларни), ўз ҳуқуқлари билан таништириш мажбуриятини юкледи. Мазкур қоида кўлламаслик, полиция фаолиятида қонунийликни бузилиши деб ҳисобланади ва шу билан бир қаторда олинган “исботлар”, ўз кучини йўқотади, уларга асосланган суд ҳукми бекор қилинади.

Демак, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимларининг инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатлаш бўйича ўзларининг ҳар томонлама ваколатлари ва мажбуриятларини лозим даражада амалга ошириши улар фаолиятини қонуний эканлигининг муҳим кўрсаткичи экан. Ўз навбатида, ходимлар томонидан қонунийлик табабларига риоя қилиш инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширилишининг самарадорлигига ҳам етарли даражада таъсир кўрсатади. Айни, мазкур ҳолатда аҳолининг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга нисбатан муносабати шаклланади ва ишончи ортади.

Хулосалар шак-шубҳасиздир. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятида қонун бузилиш ҳолатлари жамият учун икки баробар хавфлидир: тўғридан-тўғри зўравонлик ишлатиш билан муайян шахсга бевосита зарар етказиш ёки қонунда талаб қилинган ёрдамни кўрсатмаслик йўли билан зарар етказишдан ташқари, улар фуқароларда ҳуқуқий нигилизмни, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи тизимга ишончсизликнинг туғилишига олиб келади. Бундай қилмишлар давлатдаги бутун қонунийлик режимига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Инсонлар ҳуқуқнинг кучига, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг тартибга риоя қилишига ва ўз ваколатига мослигига, ва ниҳоят ўзларини жиноий тажовузлардан ҳимояланганлигига, ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш имкониятларига бўлган ишончини йўқотади. Ҳаттоки, жиноятчига нисбатан ҳам ҳуқуқий нормаларни бузилиши — бу нафақат, унинг ҳуқуқларини, балки Қонун билан бошқариладиган мамлакатдаги ҳар бир фуқаронинг ҳаётга бўлган ҳуқуқларини поймол қилишдир.

Афсуски, ҳалигача бази ходимлар ҳар доим ҳам инсон ҳуқуқларининг мазмун, моҳиятини, унинг кадрини тушунмайдилар уларни эса, қандайдир декларатив (тавсиявий) ва “биз учун тўғри келмайди” ҳуқуқни муҳофаза қилишга оид вазифаларни ҳал қилишдаги асосий восита деб, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини инкор этиб келадилар. Шу ерда ходимлар ривожланган жамиятда, фуқаролар ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар учун эмас, балки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар солиқни тўловчи-фуқаролар учун керак эканлигини принципиал равишда тушунишлари керак, холос. Кўплаб ривожланган демократик давлатлардаги ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятининг амалиёти билан танишиш, шунини кўрсатмоқдаки, одамлар, улардаги ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларни, улар авваломбор инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилишлари учун ҳам ҳизмат қилишади.

Қайд этиш керакки, Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари, хусусан ички ишлар органлари, ўз фаолиятида қонунийликни мустаҳкамлаш, инсон ҳуқуқларига риоя қилиш бўйича кўп саъй-ҳаракатлар қилмоқда. Бунга, қонунийлик масалаларига тааллуқли махсус идоравий меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларни қабул қилиниши мисол бўлиши мумкин. Жумладан, бу — Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирининг 2011 йил 4 июлдаги **“Ички ишлар органлар ходимларининг касбий маданиятини тўғрисида”**ги № 96-сонли буйруғидир.

9.3. Ички ишлар органлар вазифаларини ҳал этишда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш

Ҳуқуқий давлатда шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, шунингдек ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, бартараф этиш ва тергов қилиш қонуний воситалар ёрдамида олиб борилиши лозим. Давлатнинг барча ҳокимият-ижро этувчи тузилмалари ва айниқса, ички ишлар органлари (ўз ваколатлари доирасида) фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини амалга оширишни таъминлаб бериши, уларни ҳимоя қилиш функциясини амалга ошириши лозим. Бироқ, мазкур ҳуқуқларни ҳимоя қилиш, бутунлай ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга юклатилади, улар орасида ички ишлар органлари алоҳида ўрин эгаллайди.

Ички ишлар органлари олдида турган асосий вазифаларга қуйидагилар қиради:

- фуқароларнинг шахсий ҳавфсизлигини таъминлаб бериш;
- жиноятлар ва маъмурий ҳуқуқбузарликларни ўз вақтида олдини олиш ва бартараф этиш;
- жиноятларни тезда ва тўла очиш; жамоат тартибини муҳофаза қилиш ва жамоат ҳавфсизлигини таъминлаш;
- мулкни ноқонуний тажовузлардан ҳимоя қилиш;
- ўзининг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини амалга оширишида фуқароларга, мансабдор шахсларга ва бошқа субъектларга ҳуқуқий ва ташкилий ёрдам кўрсатиш ва бошқалар.

Ички ишлар органларининг тузилмавий бўғинларининг иш фаолияти, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва бошқа қонунчилик ҳужжатлари билан мустаҳкамланган ҳуқуқларга таҳдид солаётган турли хил ҳуқуқбузарликларга қарши кураш олиб боришга қаратилган.

Фаолиятнинг кўрсатиб ўтилган турларининг мазмуни ва хусусияти турли хил бўлишига қарамай, шахс ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилиш бўйича вазифаларга тааллуқли асосий принциплар, шакллар ва усуллар бир хил ҳисобланади ва фақатгина тафсилотлардагина фарқланади, холос. Ҳокимият ваколатига эга бўлган ички ишлар органларининг фаолияти, қонунда улар учун белгилаб қўйилган ҳуқуқий шакллар доирасида амалга оширилади. Бундай шаклларга, турли мазмунга эга бўлишига қарамай, бир бири билан яқиндан боғланган ва ўзаро таъсир кўрсатувчи ташкилий ва юридик шакллар қиради. Ундан ташқари, уларнинг ҳар бири ўзида, бошқасига тааллуқли бўлган элементни ҳам олган бўлиб, айрим ҳолларда уларни фарқлаш жуда ҳам қийин кечади.

Бу, ички ишлар органларининг тузилмавий-функционал тузилмасининг икки томонлама хусусиятга эга эканлигидан дарак беради. Улар ўзининг эгаллаб турган ҳолати бўйича давлат бошқаруви органлари тизимига қиради ва шу роли билан ҳокимият бошқарувчилик ваколати соҳиби сифатида ваколатини амалга оширади ҳамда ўз қучлари ва воситаларига нисбатан ҳам, шунингдек,

ташқи муҳитга нисбатан ҳам бошқарувчилик тизимини ташкил этувчи бўлиб ваколатини амалга оширади.

Ундан ташқари, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳар қандай таҳдидлардан ҳимоя қилиш мажбурияти юклатилган ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизимининг фаол звеноси ҳам ҳисобланади.

Қайд этиб ўтилганидек, фаолиятнинг юридик ва ташкилий шакллари ўртасидаги чегара анча ноаниқдир, чунки улар кўпроқ ўзаро боғлиқ бўлиб, бир бирини тўлдиради ёки бир бирини такрорлайди.

Ўз мазмуни, характери ва хусусиятига кўра юридик шакл норма ижодкорлик ва ҳуқуқни қўллаш фаолиятини қамраб олади.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг норма ижодкорлик фаолияти, идоравий меъёрий ҳужжатларни яратишга қаратилган бўлганлиги учун ҳам, қонуности ҳужжатлар яратиш хусусиятини касб этади. Уларнинг мақсади — ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар иш фаолиятининг турли томонларини тартибга солиш ҳисобланади. Бироқ, улар фаолиятининг қайси соҳасини тартибга солмасин, асосий мақсадни — фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш мақсадини кўзлайди.

Биринчи ҳолатда, масалан, жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликка қарши курашни тартибга солувчи ҳужжатлар. Иккинчи ҳолатда эса, уларни олдини олиш бўйича чора-тадбирлар механизмлари белгилаб берилди.

Қабул қилинаётган меъёрий ҳужжатларнинг кўпгина қисми қонунчиликни мустаҳкамлаш, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларига риоя қилиш муаммолари ва бошқаларга тааллуқлидир.

Қабул қилинаётган қатор ҳужжатлар давлатнинг қонунларини ва бошқа қонуности ҳужжатларини тўлдиради ва аниқлаштиради. Улар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларига зид келмаслиги; ҳуқуқ ва эркинликлар фақатгина қонун йўли билан ва фақат конституциявий тузумни, фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун зарур бўлган даражадагина чегараланиши мумкин деган қоидага мос келиши шарт.

Ички ишлар органлари фаолиятининг иккинчи шакли ҳуқуқни қўллаш ҳисобланади. Мазкур шаклни ҳуқуқий нормаларни амалга ошириш механизмининг энг ишловчи элементларидан бири ва индивидуал-аниқ ишлар бўйича давлат-ҳокимиятига тааллуқли қарорлар қабул қилиш сифатида кўриш лозим.

Ундан ташқари, Конституция ва бошқа норматив ҳужжатларда эълон қилинган ҳуқуқ ва эркинликларни амалга оширишга тегишли ҳуқуқий нормаларни қўллаш ёрдамидагина эришиш мумкин.

Шу билан бирга, ҳуқуқни қўллаш, бевоосита ижтимоий муносабатлар иштирокчиларига ҳокимиятчилик ваколатлари орқали таъсир қилишда акс этганлиги учун ҳам бошқарув фаолиятининг шакли ҳисобланади. Мазкур таъсир кўрсатиш, жўнатилган органлар ва шахслар томонидан ижро этиш мажбурий бўлган ҳуқуқий ҳужжатлар ва кўрсатмалар кўринишига эгадир. Қайд этиш керакки, бундай кўрсатмалар давлатнинг мажбурлаш чораларини қўллаш имкониятини таъминлаб беради.

Ҳуқуқ нормасини қўллашга бўлган асосий талаб, унинг қонунийлиги, асосланганлиги, мақсадга мувофиқлиги ва адолатлиги ҳисобланади.

Ҳуқуқий нормаларни қўллашнинг моҳияти муайян юридик ҳолатни тегишли ҳуқуқий нормага олиб келиш ва унинг асосида давлат-ҳокимиятчилик қарорини қабул қилиш бўйича ички ишлар органлари мансабдор шахсларининг хатти-ҳаракатларидан иборатдир.

Ҳуқуқни қўллаш жараёнида ички ишлар органлари:

биринчидан, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг мавжудлигини ва уларни чега-расини аниқлайди;

иккинчидан, субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг ҳаракати вақтини ёки уларни тўхтатилиши ҳолатини белгилайди;

учинчидан, ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишнинг тўғрилиги устидан назоратни амалга оширади.

Ҳуқуқни қўллаш фуқарони, унинг муайян ижтимоий бойликдан фойдаланишга бўлган даввосини қондиришга ваколат қилинган давлат органлари ва мансабдор шахслар билан ҳуқуқий муносабатга киришини кўзда туттади.

Ҳуқуқни қўллаш шошилиш равишида, бир йўла амалга оширилаётган ҳаракат бўлиши шарт эмас. Кўп ҳолларда, бу бирор бир жараённинг (жиноий ишни кўзга, дастлабки тергов, маъмурий юрисдикция ишларини кўриш) кўплаб иштирокчиларини изчиллик билан ривожланиб боровчи ҳаракатларининг бутун комплекси бўлиши мумкин.

Ўз мазмунига кўра ҳуқуқни қўллаш фаолияти регулятив ва ҳуқуқни муҳофаза қилишга бўлинади.

Қонунни қўллашда регулятив фаолият шаклининг зарурияти, фуқароларнинг субъектив ҳуқуқлари ва юридик мажбуриятларини ўрнатовчи ҳуқуқий нормалар, ваколатли органлар томонидан тегишли равишда ҳуқуқий қарорларни чиқармасдан туриб амалга ошириб бўлмаглигининг имкони бўлмаган ҳолларда вужудга келади.

Мазкур иш шакли асосан ички ишлар органлари фаолиятининг ташкилий жиҳатларини қамраб олади. Моҳиятан у, ички ташкилий ва ташқи ташкилий жиҳатдан вазифаларни бажаришга қаратилган турли хил бошқарувчилик муаммоларни ҳал этишда таъминловчи ҳисобланади.

Ички ташкилий функцияларга қўйидагилар қиради:

биринчидан — Ички ишлар органларининг бутун тизимини яхши ишлашни таъминлаб бериш. Бунга хўжалик, ижтимоий, маданий, моддий, молиявий таъминот, техник таъминот, ходимларни керакли кийим-бош билан таъминлаш функцияларини амалга ошириш орқали эришилади;

иккинчидан — Ҳуқуқни муҳофаза қилиш бўйича чора-тадбирлар ва рейдлар ўтказишда кучлар ва воситаларни жой-жойига қўйиш.

Мазкур фаолиятда ички ишлар органлари ходимларининг ўзлари инсон ҳуқуқларининг субъектлари сифатида ўртага чиқишмоқда ва бу мазмунда, уларга нисбатан Конституция ва қонунларда кўзда тутилган фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларининг бутун комплексини таъминланишига эҳтиёж сезишади.

Ташқи ташкилий фаолият ўзига қуйидагиларни қамраб олади:

биринчидан — шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини, улар хавфсиз амалга ошириш учун шароитларни (аҳоли оммавий йиғилга жойларда жамоат тартибини муҳофаза қилиш, жамоатчилик хавфсизлигини таъминлаш) яратиш йўли билан муҳофаза қилиш;

иккинчидан — мураккаб ёки фавқулодда ҳолатларда фуқароларга ёрдам кўрсатиш (бахтсиз ҳодисаларнинг жабрдийдаларига айланган шахсларни йиғиш ва улар тўғрисида маълумотлар бериш, бедарак йўқолганларни қидириш);

учинчидан — фуқароларнинг қатор конституциявий ва фақатгина давлат-хокимиятини ҳужжати орқали тасдиқлаш шарти билан амалга оширилиш мумкин бўлган соҳага (яшаш жойини танлашга бўлган ҳуқуқ, транспорт воситасига эгалик қилишга оид шахсий мулкка бўлган ҳуқуқ) оид ҳуқуқларини амалга оширилишини таъминлаш. Мазкур ҳуқуқий имкониятларни амалга ошириш учун тегишли қарорлар чиқариш зарур (мисол учун, паспорт-виза хизмати томонидан, Йўл ҳаракати хавфсизлиги давлат хизмати томонидан).

Муҳофаза қилиш мақсадида чораларни қўллаш учун асослар, субъектив ҳуқуқларни амалга оширишга тўсқинлик қилувчи ёки бу ҳуқуқларни бузувчи салбий характердаги ҳолатларнинг мавжудлиги, шунингдек юридик мажбуриятларни бажаришдан бош тортиш ҳоллари ҳисобланади.

Мазкур турдаги фаолиятнинг ўзга хос хусусияти бўлиб, кенг миқёсдаги ҳуқуқни муҳофаза қилиш йўналиши хизмат қилади. Фуқаро ҳуқуқ ва эркинликларининг кафолати тизимида ҳуқуқни қўллаш фаолияти, турли манфаатларга таъжовуз қилувчи жиноятларни бартараф этиш, очиш ва тергов қилишни ўз ичига қамраб олган ҳуқуқни муҳофаза қилиш вазифаларига бўйсундирилган.

Салбий вазиятларни тугатиш ва бузилган ҳуқуқларни тиклаш учун ички ишлар органларига, ҳуқуқбузарларга нисбатан мажбурий чораларни қўллаш орқали таъсир қилишдек кенг ваколатлар берилган.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари томонидан юридик нормаларни қўллаш фуқаро томонидан, ҳуқуқларини амалга ошириш ёки ҳимоя қилиш тўғрисидаги расмий муурожаати асосида амалга оширилади. Бирок, кўп ҳолларда, ҳолларда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларининг ўзи ташаббус кўрсатади, яъни кундалик иш фаолияти жараёнида инсон ҳуқуқларини бузилиши ҳолларини аниқланган ҳолларда.

Иккала ҳолатда ҳам, бундай ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги маълумотлар ўзига юридик ҳолатлар сифатида чиқмоқда, натижада шахс билан давлат органлари номидан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ўртасида ҳуқуқий муносабатлар вужудга келмоқда. Улар ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга мазкур ҳолатларни кўриб чиқиш ва қонунда ўрнатилган тартибда ҳал этиш мажбуриятини вужудга келтирмоқда. Ҳуқуқбузарликда жинойий жазога тортиш учун асос бўладиган қилмишнинг белгилари мавжуд бўлган ҳолларда эса, ҳуқуқни қўлловчи ҳужжат (масалан, жинойий иш қўзғатиш тўғрисидаги қарор) ҳимояга бўлган субъектив ҳуқуқни амалга ошириш процедурасини биринчи босқичи бўлиб хизмат қилади.

Хуқукни қўллаш ваколотли хуқукни муҳофаза қилувчи органи томонидан юридик аҳамият касб этган ва хуқуқ нормасида кўзда тутилган муайян ҳаётий ҳолатлар бўйича тегишли қарор қабул қилишни кўзда тутди. Бундай қарорда амрнинг қатъийлиги, уни ижросини мажбурий эканлиги ҳамда давлатнинг мажбурий кучи билан ҳал қилиши орқали таъминланиши кўрсатиб қўйилади.

Ички ишлар органлари фуқароларга, уларни хуқуққа риоя қилиши бўйича иродасига ва онгига таъсир кўрсатиш усуллари сифатида ишонтириш ва мажбурлаш ҳисобланади.

Уларни умумий вазифа, яъни қўлланилаётган нормада ўз аксини топган мақсадга эришиш бирлаштирмоқда. Амалиётда бу усуллар айрим ҳолларда ўзаро уйғун ҳолда қўлланилади ва уларни ҳар бирида бошқасининг элементи бўлади. Мажбурлаш одатга кўра, ишонтиришдан кейин қўлланилади, яъни биринчиси қўллаш орқали керакли натижага эришиб бўлинмаган ва зўрлик ишлатмасдан таъсир кўрсатишнинг барча имкониятларидан фойдаланиб бўлинган бўлса, унда мажбурлаш қўлланилади. Мажбурлаш чорасининг ўзига хос томони хуқуқни муҳофаза қилувчи органларининг жисмоний куч, махсус восита ва ўқотиш куралини қўллаш хуқуқи ҳисобланади. **Мажбурлаш асосан қуйидаги:**

биринчидан, хуқуқбузарлик содир этишга мойили бор;

иккинчидан, маъмурий ноўрин хатти-ҳаракат ёки жиноят содир этган;

учинчидан, озодликдан маҳрум этиш жойларида сақланаётган шахсларга нисбатан қўлланилади.

Кўриладиган чоралар бўйича инсон хуқуқларини ҳимоя қилиш ўзининг спецификасига эга бўлган ички ишлар органлари фаолиятини турлари бўйича таснифлаймиз:

Иш бўйича исботлашни таъминлаб бериш. Ўзбекистон Республикаси ЖПКининг 82-моддасига мувофиқ, жиноят объекти, жиноят орқали етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдори, жабрланувчи, айбланувчи, судланувчининг шахси, жиноят вақти, жойи, усуллари хусусиятини берувчи ҳолатлар, шунингдек, Жиноят кодексида кўрсатиб ўтилган жиноят содир этилишининг бошқа ҳолатлар хусусиятларини, қилмиш билан содир этилган ижтимоий хавфли оқибатлар ўртасидаги сабабий боғланишлар исботланиши керак.

Хуқуқбузарликни бартараф этиш. Бартараф этиш — бу жиноят-процессуал конунда кўзда тутилган мажбурлаш чораси ҳисобланиб, унга кўра тергов ва суддан беркиниш, ҳақиқатни ўрнатишга тўсқинлик қилиш, янги жиноят содир этиш имкониятларини бартараф этиш мақсадида, шунингдек суднинг ҳукмини таъминлаш мақсадида қўлланилади. Бартараф этиш чоралари жиноий жазо чораис ҳисоблансада, бироқ, улар жараённинг айбдор ва гумондор каби иштирокчиларининг хуқуқларини вақтинчалик бўлса-да, аммо етарли даражада чеклайди.

Хуқуқбузарликни олдини олиш — шахсга, ўзининг хуқуққа зид мақсадларини ижро этишдан воз кечишга ундаш мақсадида ташкилий, техникавий, процессуал, тезкор, мажбурлаш ва оммавий-тарғибот қилиш хусусиятига эга чоратadbирларни амалга ошириш бўйича ички ишлар органларининг фаолияти.

Мазкур мақсадга, ички ишлар органларининг бошқа фаол ҳаракатлари натижасидагина эришиш мумкин.

Юридик жавобгарликни амалга ошириш — давлатнинг қонунлар бузилишига нисбатан кескин ва қаттиқ реакцияси. Қонун билан муҳофаза қилинаётган қадриятга тажовуз қилувчи шахсга нисбатан жарима тўлаш ва муайян бойликлардан, шу жумладан эркинликдан маҳрум қилишдек таъсир чораси қўлланилмоқда. Бу шахсни айбдор эътироф этишнинг оқибати ва уни жазога тортиш ҳисобланади. Маҳрум қилиш ёки чеклаш ҳуқуқбузар шахсга, шунингдек тегишли мулкка ҳам қаратилади.

Ҳуқуқ нормасини қўллаш амалиёти асосида, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари томонидан муайян ҳаракатлар методикасини ишлаб чиқилган, унга кўра бутун жараён бир неча босқичлардан иборат қилиб тақдим этилган.

Биринчи босқич — ишнинг далилий ҳолатини, яъни тадқиқ қилинаётган воқеликнинг моҳияти ва юридик аҳамиятини аниқлаш.

Мазкур босқичда ишнинг далилий ҳолати баҳоланади. Биринчи навбатда, салбий юридик оқибатлар келтириб чиқараётган ҳолатлар. Ундан кейин, тергов қилинаётган воқеликка тааллуқли бўлмасда, аммо тўғри қарор ишлаб чиқиш учун жуда ҳам муҳим бўлган шарт-шароитлар (минтақадаги криминологик ва ижтимоий-иқтисодий вазият, ҳуқуқбузар шахснинг характери-каси) аниқланади.

Иккинчи босқич — нормани танлаш, яъни мазкур ҳолатни кўриб чиқишда асос бўладиган муайян нормани аниқлаб олиш. Мазкур босқичда воқеликни дастлабки малакалаш аамалга оширилади, охиригиси эса иш бўйича қарор қабул қилишда амалга оширилади. Тўғри танлов учун кўпинча бир неча нормаларни кўриб чиқишга тўғри келади. Шу билан бирга қайд этиш керакки, қарор қабул қилувчи шахснинг баҳо бериш бўйича мезони, унинг ишончи ҳисобланади.

Учинчи босқич — тегишли ҳужжатда ўз аксини топадиган қарорни чиқариш. Унинг ўзига хос томони шундаки, у нафақат муайян воқеликни мавжудлигини ва унинг муайян шахс учун юридик оқибатини аниқлайди, балки чиқарилган қарорнинг ижро этиш тартибини ҳам белгилаб беради. Бундай ҳужжатлар ҳуқуқни қўлловчи субъектлар томонидан ҳокимият ваколатини амалга ошириш билан таъминлаб бериладиган юридик кучга эгадир.

Қарорни чиқариш, исбот-далилларни тадқиқ қилиш ва ҳуқуқ нормасини таҳлил қилиш асосида индивидуал ҳужжатни чиқаришда акс этади. Қарор, ҳуқуқнинг муайян субъектларига ҳуқуқ ва мажбуриятларни белгилаб берадиган, яъни ҳуқуқий муносабатлар пайдо бўлиши учун асос бўладиган ва бир вақтнинг ўзида далиллар ва юридик асосларни таҳлил қилишнинг мантикий ҳулосаси ҳисобланадиган ҳужжат ҳисобланади.

Адабиётларда кўпинча қуйидагича фикр билдирилади, фақат юридик нормасининг қўллаш акти муайян шахсга нисбатан ҳуқуқ ва эркинликларни келтириб чиқаради. Ҳуқуқни қўллаш акти, муайян ҳуқуқнинг соҳибига, бу ҳуқуқни эътироф этишига ва уни амалга ошириш учун асос бўлиб хизмат қилади. Мисол

учун шахсни жавбрланувчи деб эътироф этиш тўғрисидаги қарор, айбланувчини қамоққа олиш тўғрисидаги қарор. Бир вақтнинг ўзида мазкур иккита ҳужжат инсонлар ва давлат органлари ўртасида турли ҳуқуқий муносабатларни ўрнатилиши учун асос бўлиб ҳисобланади. Бутун ҳуқуқни қўллаш амалиёти, бутун унинг босқичлари, инсон ҳуқуқларига риоя қилиш талабларидан ўтган бўлиши керак. Бунинг учун эса, халқаро стандартларни яхши билиш керак, шунингдек, улар миллий қонунчилик даражасида мустаҳкамланган бўлиши зарур.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг таркибини катта қисмини ташкил этувчи қисм сифатида доимий равишда инсон ҳуқуқларининг ҳимоясига эътибор қаратиши лозим. Бу иш тизимли хусусият касб этиши керак. Доимий равишда Ўзбекистон Республикаси ИИВ Коллегияларида, қонунийлик ва инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ҳолати муҳокама қилинади ва бу ҳолатни яхшилаш масаласи бўйича чоралар кўрилади. ИИВнинг Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва юридик таъминлаш бўйича бошқармаси ички ишлар органлари фаолиятида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг аҳволи бўйича мониторингни амалга оширади. Халқаро стандартларни билиш ва уларни қўллаш ички ишлар органлари ходимлари ишини баҳолаш учун мезон ҳисобланади ҳамда уларни аттестациядан ўтказишда ҳамда хизмат лавозими бўйича юқори поғонага кўтаришда асос бўлиб хизмат қилади.

ҚИЙНОҚ ҲАМДА МУОМАЛА ВА ЖАЗОЛАШНИНГ ҚАТТИҚ ШАФҚАТСИЗ, ИНСОНИЙЛИККА ЗИД ВА ҚАДР-ҚИММАТНИ КАМСИТУВЧИ ТУРЛАРИГА ҚАРШИ КОНВЕНЦИЯ ВА ҲУҚУҚНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИ

10.1. Қийноққа қарши конвенциянинг умумий тавсифи ва мазмуни

Барча учун маъқул бўлган қийноқ ва шафқатсиз муомала каби бундай воқеликни белгиланиши енгил бўлмаган вазифа ҳисобланади, гарчи уларни қоралаш ва таъқиқлаш барча давлатларда қўлланиладиган одатдаги халқаро ҳуқуқ нормаси каби барча томонидан қабул қилинмоқда.

Кўплаб халқаро ҳуқуқий ҳужжатларнинг мазмунини англатувчи мутлак қийноқнинг чекланиши тўғрисидаги халқаро қонунчилик шафқатсиз қийноқлар қўлланмаслигининг кафолати бўлиб ҳисобланмайди. Ушбу ҳолат бўйича давлат органлари учун халқаро ҳуқуқ принципларида ҳамда уларнинг ҳуқуқларини таъминлаш борасида бир қанча эркинликлар ҳамда бўшлиқлар қолдирилганини кўришимиз мумкин бўлади.

Қийноқнинг ҳуқуқий тавсифи БМТнинг 1984 йилда қабул қилинган қийноқларга қарши Конвенциясида мустаҳкамланган ва барча иштирокчи давлатлар томонидан қўллаб қувватланган (Бош Ассамблеянинг 1984 йил 10 декабрдаги 39/46 Резолюцияси давлатларнинг қўшилиши, ратфикация қилиши ва имзолашлари учун очиқ тарзда қабул қилинди ҳамда 1987 йил 26 июнда кучга кирди). **Ушбу Конвенциянинг 1-моддасида мувофиқ қийноққа қуйидагича таъриф берилган:** “оғрик ёки қўрқитиш давлат мансабдор шахси ёки бошқа расмий фаолият билан боғлиқ бирор шахс томонидан, улар режаси ёрдамида амалга ошириладиган, уларнинг айби ва бундай ҳаракатларга жим туришлари билан содир этиладиган маълум бир шахсга қасддан ундан ёки учинчи шахсдан маълумот олиш ҳамда унинг содир этган ҳаракати, учинчи шахс ёки у гумон сифатида кўриладиган ишларда тан олдириш мақсадида кучли жисмоний ёки руҳий таъсир ўтказиш, қўрқитиш, шунингдек, камситиш сифатида тавсифланувчи, шахсни ёки учинчи бир шахсни қўрқитиш ҳамда мажбурлаш билан боғлиқ ҳар қандай ҳаракат. Бундай ҳолатларга қонуний санкциялар натижасида ушбу санкциялар билан ўзаро боғлиқ бўлган ёки фавқулодда содир бўлувчи оғрик ҳамда қўрқувлар киритилмайди”.

БМТнинг Қийноқларга қарши қўмитаси қийноқнинг яна қуйидаги элементларини кўрсатиб ўтади:

биринчидан — жисмоний ва руҳий қўрқитиш йўли билан боғлиқ ва қасдан ижро этилган хатти-ҳаракат;

иккинчидан — муайян мақсадда амалга оширилган ҳаракат;

учинчидан — давлатнинг мансабдор шахси ёки расмий фаолият билан боғлиқ шахси томонидан амалга оширилган ҳаракат.

Қийноққа қарши самарали курашни учта асосий гуруҳга бўлишимиз мумкин:

биринчидан — самарали қонунчилик асосини яратиш ва уни тўлиқ амалга оширишни таъминлаш, шунингдек қийноққа қарши курашишнинг кафолатини белгилаб бериш, жумладан, қамоқда сақланаётган шахсларнинг асосий кафолатлари (адвокат, шифокор, судья ва ҳ.к. ларга бўлган ҳуқуқ) ҳамда ташқи ҳолатлардаан беҳабар қамоққа олишнинг таъқиқланиши;

иккинчидан — қамоқда сақланаётган шахснинг жойлашган жойини кўздан кечириш ҳамда у сақланаётган жойнинг мустақил мониторингини амалга ошириш бўйича назорат механизмларини, энг муҳими миллий механизмларни ташкил этиш;

учинчидан — ички ишлар органлари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, адвокатлар, судьялар, тиббиёт ходимлари ва бошқа мутахассисларнинг доимий малака ошириб боришлари.

Назаримизда, Қийноққа қарши конвенциянинг муҳим аҳамиятга эга бўлган қуйидаги қисқача халқаро-ҳуқуқий тавсифини келтириб ўтамиз. Буларга энг аввало қуйидагилар киради:

- иштирокчи давлат қийноқни жинойят сифатида баҳолаши;
- қийноқни оқлаш учун “истисно ҳолатлар” ҳамда “юқори турувчи шахснинг буйруғи”га эътиборни қаратмаслик;
- қийноқ билан боғлиқ жинойятни содир қилишда гумон қилинаётган шахс жойлашган иштирокчи давлат уни жинойят процессуал жавобгарликка тортади ёки уни топшириш билан боғлиқ ҳаракатларни амалга оширади;
- қайсидир иштирокчи давлат ҳудудида қийноқни қўллаш билан боғлиқ ҳаракатлар амалга оширилаётганлиги тўғрисида етарли асослар мавжуд бўлган ҳолатларда халқаро тадқиқотларни амалга ошириш имкониятининг мавжудлиги;
- иштирокчи давлат ўз ҳудудида қийноққа қарши кураш мақсадида қонунчилик, маъмурий, суд ва бошқа чораларни кўради;
- ҳеч қайси бир иштирокчи давлат муайян шахсни унга қийноқни амалга ошириши билан боғлиқ етарли асослар мавжуд бўлган ҳолатда уни бошқа бирор давлатга жўнатиши, қайтариши ёки бериши мумкин эмас;
- жинойят-процессуал ҳаракатлар билан боғлиқ ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш;
- иштирокчи давлат ўз ҳуқуқий тизимини қийноққа солинган шахс ўз манфаатларини тиклаш билан боғлиқ адолатли ва муносиб товон ундириш ҳуқуқи билан таъминлаш;

Кийнокка қарши конвенциянинг мазмунини қуйидагича тезислар ёрдамида изоҳлаш мумкин:

1) *Қийноқ тушунчаси.* Давлатнинг миллий қонунчилигида қийноқ жиноят сифатида қаралиши лозим. Давлат ўзининг қонунчилик, маъмурий, суд ва бошқа самарали чоралари ёрдамида қийноққа қарши огоҳлантиришлар қабул қилади.

2) *Қийноққа расмий жазо тайинлаш.* Давлатларнинг барча олий ҳокимият органлари қийноққа қарши ўзларининг салбий муносабатларини ўрнатишлари шарт. Улар барча ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга қийноқнинг қандай ҳолатда содир қилинганидан қати назар кечириб бўлмаслиги тўғрисидаги аниқ тушунчани беришлари шарт.

3) *Ҳибсда сақлашнинг чекланиши.* Қийноқлар одатда ҳибсда сақланаётган шахсларга нисбатан қўлланилади — уларнинг инсонлар билан дилдан суҳбатлашиш имкониятлари, ким уларга ёрдам бера олиши ва кўмаклашиши ҳамда унга нималар бўлаётганлиги тўғрисидаги хабар ва ёзишмалар ҳуқуқининг чекланиши. Давлат тергов жараёнида қийноқни амалга оширилмаслиги юзасидан барча чораларни кўриши шарт. Давлатлар барча жиноят содир этишда айбланиб қўлга олинган шахсларнинг мустақил суд органларига топширилишини таъминлашлари зарур. Қамокда сақланаётган шахснинг аҳволидан доимо хабар олиб туришлари учун унинг қариндошлари, адвокати ва врачлар доимий ва кечиктирмай кира олиш имкониятига эга бўлишлари шарт.

4) *Сўроқ ўтказиш ва қўлга олиш жараёнидаги қафолатлар.* Давлат сўроқ ўтказиш ва қамокда сақлаш жараёнини доим назорат қилиб бориши шарт. Барча қамокда сақланаётган шахслар ўзларига бўлаётган муносабат юзасидан шикоят қилишга бўлган ҳуқуқлари мавжудлиги ҳақидаги ахборот билан таъминланишлари шарт. Озодликдан маҳрум этиш жойларига мустақил инспекция ташрифларини ташкил қилишлари лозим. Қамокқа олиш ва суриштирувни амалга ошириш билан боғлиқ маъмурий ваколатларни таъминлаш юзасидан зарур чора-тадбирларни кўришлари зарур.

5) *Қийноқлар тўғрисидаги хабарлар ҳақида мустақил тергов олиб бориш.* Давлат қийноқ қўлланилаётганлиги ҳақидаги хабарни самарали ва объектив тергов қилишни таъминлаб беришга мажбур. Бундай тергов очик ва ошкора методда олиб борилиши зарур. Даъвогар ва гувоҳлар тазйикдан ҳимоя қилинишлари даркор.

6) *Қийноққа солиш оқибатида олинган маълумотлардан фойдаланишга йўл қўйилмаслиги.* Давлат суд ишларида, исбот ва тан олиш жараёнида қийнаш оқибатида олинган ҳар қандай маълумотдан фойдаланишни таъқиқлаши шарт.

7) *Қийноқни қонуний йўл билан таъқиқлаш.* Давлат қийноқнинг жиноий жазога сазовар эканлиги юзасидан барча чора-тадбирларни кўриши шарт. Халқаро ҳуқуққа мувофиқ қийноқни қўллашга тақиқ ҳеч бир шароитда, хатто уруш ва бошқа фавқулодда ҳолатларда ҳам тўхтаб қолиши керак эмас.

8) *Жиноятчи сифатида тахмин қилинган шахсни таъқиқ қилиш.* Қийноқни қўллашга масъул бўлган шахс жазоланиши шарт. Ушбу принцип қидирилаётган

жиноятчининг жойлашган жойидан, жиноят содир этилган жойдан, жиноятчи ҳамда жабрдийданинг миллатидан қатъи назар қўлланилиши зарур.

9) *Ўқитиш*. Жиноятчиларни қамоққа олиш, уларни сўроқ қилиш ва қамоқдаги шахслар билан муносабатда бўлиш фаолияти билан шуғулланувчи ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг барча ходимларини қийноқ жиноятлиги тўғрисида тушунтиришлар олиб бориш. Шу билан бир қаторда, юқорида номлари кўрсатилган ходимлар ҳар қийноқни амалга ошириш билан боғлиқ буйруқларни амалга оширимасликлари ҳақида ҳам огоҳлантиришлари зарур.

10) *Зарарнинг қопланиши ва реабилитация*. Қийноқ оқибатида азият чеккан шахслар зарарнинг молиявий йўл билан қопланиши ҳуқуқига эга бўлишлари шарт. Азият чеккан шахслар зарур тиббий ёрдам ва реабилитация билан таъминланган бўлишлари лозим.

11) *Халқаро ҳамкорлик*. Давлатлар қийноқни қўллашдаги айбдорларни ушлаш юзасидан барча давлатларнинг ҳуқуқматлари билан алоқалар ўрнатиш имкониятларидан фойдаланишлари шарт. Қийноққа қарши самарали ва тезкор терговни амалга ошириш бўйича давлатлараро механизмлардан фойдаланиш ва уларни ишлаб чиқиш зарур. Давлатлар қуроли кучлар, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ва хавфсизлик хизмати ходимларини тайёрлаш юзасидан тажриба алмашишда қийноқни қўлламасликни таъминлашлари зарур.

12) *Халқаро шартномаларни ратификация қилиш*. Барча давлатлар индивидуал шикоятлар билдириш жараёнини ҳуқуқий тартибга солувчи Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт ва унга Факультатив протоколни, шунингдек қийноқдан ҳуқуқий ҳимоя қилиш воситалари ва кафолатларини ўзида акс еттирган халқаро шартномаларни ратификация қилишлари шарт.

13) *Қийноққа қарши қўмитанинг фаолияти*. БМТ қийноққа қарши Қўмитасининг тавсиялари ҳамда Конвенциянинг асосий шартларини ижро этиш бўйича давлатларнинг миллий ҳисоботларини кўриб чиқиш.

Қийноққа қарши кураш амалиёти даставвал 1948 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ҳамда Геноцид жиноятларини олдини олиш ҳамда уларни жазолаш тўғрисидаги конвенциядан бошланган. Ушбу ҳужжатлар 1966 йилда қабул қилинган Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт ҳамда 1984 йилдаги Қийноққа ва бошқа шафқатсиз, ноинсоний ва кадр-қимматни таҳқирловчи муомала ва жазо турларига қарши кураш тўғрисидаги конвенция ёрдамида тасдиқланди.

Конвенцияга мувофиқ ҳар бир давлат ўз юрисдикцияси остида бўлган ҳар қандай ҳудудда қийноқ билан боғлиқ ҳолатларни олдини олиш бўйича самарали қонунчилик, маъмурий ва бошқа чораларни кўриши зарурлиги белгилаб қўйилган (2-модда 1 б.). Уруш ҳолати ва таҳдиди, ички сиёсий тартибсизлик ёки ҳар қандай фавқулодда ҳолатлар қийноқни оқлаш билан боғлиқ бўлган сабаб сифатида баҳоланмайди (2-модда 2 б.). Бундан ташқари, 1-параграфнинг 3-моддасига эътиборни қаратиш зарур: “Ҳеч қандай иштирокчи давлат шахсни унга жўнатилаётган давлатда қийноқни қўллаш билан боғлиқ жиддий асослар мавжуд бўлган ҳолатда бошқа давлатга жўнатиш, қайтариш ва бериш таъқиқланади”.

Юқорида айтиб ўтилганлардан келиб чиқиб шуни қайд этиш керакки, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги нормалар ва умумэтироф этилган тамойиллар, шунингдек универсал халқаро шартномалардан бири бўлган Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ шафқатсиз, инсонийликка зид ва қадр-қимматни камситувчи турларига қарши конвенция нормалари ҳам ўз ифодасини топган. Унда нафақат инсон ҳуқуқлари балки инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг кафолатлари ҳам ёритиб берилган. Юқорида номи кўрсатиб ўтилган Конвенция халқаро ҳужжатлар тизимининг умумэтироф этилган инсон ҳуқуқлари манбалари доирасида ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолияти борасида муҳим аҳамият касб этади. Ушбу халқаро ҳуқуқий ҳужжатда халқаро ҳуқуқ нормаларининг миллий қонунчилик олдидаги мавқеи кўрсатиб ўтилган ҳамда ушбу ҳолат Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг Муқаддимасида белгилаб қўйилганидек ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг ўз фаолиятлари жараёнида инсон ҳуқуқлари соҳасидаги умумэтироф этилган халқаро стандартларга амал қиладилар.

Бироқ, ҳозирги замон халқаро муносабатларининг ўзига хос томонларидан бири, нафақат халқаро ҳаётда, балки жамиятнинг ички ҳаётида ҳам халқаро орган ва ташкилотларнинг резолюцияларини таъсирини ўсиб бориши ҳисобланади. Қайд этилган ўзига хосликни кўриб чиқиладиган муаммога нисбатан, Қийноққа қарши конвенцияни ва унинг меъёрий табиатини таҳлил қилиш ҳам қўллашни талаб этмоқда. Шу нуқтаи назардан ҳам Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари, шу жумладан ички ишлар органлари томонидан, қийноқ ва шунга ўхшаш шафқатсиз муомалани қўлланишига йўл қўймаслик учун ҳам ушбу ҳужжатнинг нормаларига оид билимларнинг аҳамияти жуда ҳам муҳимдир.

10.2. Ўзбекистон Республикаси ички ишлар органлари томонидан

Қийноққа қарши конвенциянинг қийноқ ҳамда шафқатсиз муомаланинг бошқа турларини қўллашга йўл қўймасликга оид талабларини бажарилиши

Ўзбекистоннинг мустақил ривожланиш даври изчил демократлаштириш, суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя қилишга қаратилган жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилган халқаро ҳужжатларни изчил тадбиқ этиш (имплементация қилиш) билан таърифланади.

Ўзбекистон Республикасида Қийноққа қарши Конвенциянинг қийноқ ва шафқатсиз муомаланинг бошқа турларини қўллашга йўл қўймасликга оид талабларини сўзсиз ижро этиш ва унга риоя этиш бўйича изчил ишлар олиб борилмоқда. Бу борада ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлар, жумладан ички ишлар органларининг ўрни ва роли катта, чунки айнан улар ўзининг фаолиятида қайд этилган Конвенцияга риоя этилиш муаммоси билан дуч келишади. Улар бевосита Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ, шафқатсиз,

инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши конвенцияни ижро этилиши ва уларга риоя этилиши зиммасига бевосита юклатилган давлатнинг мансабдор шахслари ҳисобланади.

Конвенцияни ижро этиш бўйича Ҳукумат дастурини амалга оширишнинг босқичларидан бири “қийноқ” тушунчасини белгилаш билан боғлиқ кўшимчаларни Жиноят кодексига киритилиши бўлди. Ушбу тушунча Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ, шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши конвенциянинг 1-моддасига мувофиқ келади.

2003 йилнинг август ойида Парламент сессиясида Жиноят кодексининг 235-моддасига ўзгартиш киритилиб, унга кўра жиноят процессининг барча босқичларида қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни таҳқирловчи муомала ҳамда жазолар жинойи жазоланадиган ҳаракатлардир ва қонунга мувофиқ таъқиб этилади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 235-моддаси: “Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаш” деб номланади.

Модданинг мазмуни Қийноққа қарши Конвенциянинг 1-моддаси матнига имкон қадар яқинлаштирилган. Моддада гумон қилинувчи, айбланувчи, гувоҳ, жабрланувчи, судланувчи ёки жиноят процессининг бошқа иштирокчиларига, шунингдек, бирор маълумот олиш, жиноят содир этганлиги тўғрисида иқрорлик кўрсатуви олиш мақсадида уларнинг яқин қариндошларига турли хил таъсир учун, ўзбошимчалик билан уларни содир этилган қилмиш учун жазолаш ёхуд бирор бир ҳаракатларни содир этишга мажбурлаш учун мансабдор ва бошқа шахсларнинг жавобгарлиги белгиланмоқда. Жиноят қонунчилиги билан мазкур қилмиш учун озоликдан маҳрум этиш жазоси белгиланган. Мазкур қилмиш субъектлари суриштирувчилар, терговчилар, прокурорлар ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва жазони ижро этиш муассасаларининг бошқа ходимлари ҳисобланади.

2003 йилнинг декабр ойида Ўзбекистон Республикасининг Олий суд Пленуми бўлиб ўтиб, 2003 йил 19 декабрдаги 17-сонли қарор қабул қилинган. Қарорда қуйидагилар айтилади: “Бирлашган Миллатлар Ташкилоти 1984 йил 10 декабрда қабул қилган «Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ, шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши конвенция»га кўра «қийноқ» ҳар қандай тусдаги шундай ҳаракатни англа-тадики, у билан қандайдир шахсга ундан ёки учинчи шахсдан маълумотлар ёки эътироф олиш, уни у ёки учинчи шахс содир этган ёки содир этишда у гумон қилинадиган ҳаракат учун жазолаш, шунингдек уни ёки учинчи шахсни қўрқитиш ёки зўрлаш мақсадида, ёки бундай оғриқ ёки азоб давлатнинг мансабдор шахси ёки расмий сифатдаги бошқа шахс, ёки уларнинг гижгижлаши билан, ёки уларнинг хабардорлигида ёки индамай розилиги билан ҳар қандай тусдаги камситишга асосланган ҳар қандай сабаб бўйича қасдан кучли оғриқ ёки жисмоний ёхуд маънавий азоб берилади”.

Шундай қилиб, Пленум томонидан қайд этилган қарорга “қийноқ” тушунчасини кенг талқини тўғрисидаги шартни киритди ва бу ўз ўрнида Қийноққа қарши конвенцияни 1-моддасига мос келади.

Ҳукми чиқаришда судлар ва судьялар нафақат жиноий-ҳуқуқий нормалар билан, балки Олий суд Пленумининг қарорларига таянадилар. Ўзбекистон Республикаси Олий суд Пленумининг қарорлари ўз юридик кучига кўра меъёрий талқин этувчи ҳужжатдир.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 235-моддасида келтирилган “қийноқ” тушунчасини Қийноққа қарши Конвенциянинг 1-моддасида келтирилган мазмунга мувофиқ талқин қилишни тафсия этганлиги сабабли, Қийноққа қарши Конвенциянинг 1-моддасининг қоидалари Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига тўлиқ тадбиқ этилган деб ҳисоблаш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг “Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаш” тўғрисидаги 235-моддасига кўра: Қийноққа солиш ва бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёки қадр-қимматни камситувчи муомала ҳамда жазо турларини қўллаш, яъни гумон қилинувчига, айбланувчига, гувоҳга, жабрланувчига ёки жиноят процессининг бошқа иштирокчисига ёхуд жазони ўтаётган маҳкумга, уларнинг яқин қариндошларига улардан бирор-бир ахборот, жиноят содир этганлигига икромлик кўрсатуви олиш, уларни содир этилган қилмиш учун ўзбошимчалик билан жазолаш ёхуд бирор-бир ҳаракатни содир этишга мажбурлаш мақсадида суриштирувчи, терговчи, прокурор томонидан ёки ҳуқуқни муҳофаза қилиш органининг, жазони ижро этиш муассасасининг бошқа ходими томонидан кўрқитиш, уриш, дўппослаш, қийнаш, азоб бериш ёки қонунга хилоф бошқа ҳаракатлар воситасида содир этилган қонунга хилоф руҳий ёки жисмоний таъсир кўрсатиш —

уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўша ҳаракатлар:

а) ҳаёт ва соғлиқ учун хавфли бўлган зўрликни қўллаган ҳолда ёки шундай зўрликни қўллаш таҳдиди билан;

б) миллий, ирқий, диний ёки ижтимоий камситиш замирига асосланган ҳар қандай сабаб бўйича;

в) бир гуруҳ шахслар томонидан;

г) такроран;

д) вояга етмаган шахсга ёки ҳомиладорлиги айбдорга аён бўлган аёлга нисбатан содир этилган бўлса, —

уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ушбу модданинг биринчи ёки иккинчи қисмларида назарда тутилган ҳаракатлар баданга оғир шикаст етказилишига ёхуд бошқа оғир оқибатларга сабаб бўлса, муайян ҳуқуқдан маҳрум этиб, беш йилдан саккиз йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади”.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига мувофиқ, жиноятга тайёргарлик кўриш ва жиноят содир этишга суиқасд қилишга жавобгарлик Кодекс Махсус қисмининг тамом бўлган жиноят учун жавобгарликни белгиловчи моддасига (25-модда) мувофиқ ҳал қилинади.

Ўзбекистон Республикаси агар қийноқ ва қийноқда иштирокчилик каби жиноятларни содир этган шахсларни тутиб бериш илтимосномаси билан мурожаат этаётган давлат Конвенция иштирокчиси бўлган тақдирда, мазкур шахсларни экстрадиция қилиш учун ушбу Конвенция ҳуқуқий асос ҳисобланиши амалиёти тарафдоридир.

Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ, шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши конвенцияни ижро этиш билан боғлиқ қонунчиликдаги ўзгаришлар ва барча тадбирлар оммавий ахборот воситаларида кенг ёритилмоқда.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг ходимлари “қийноқ”нинг жинорий-ҳуқуқий тавсифини ҳамда унинг тушунчаси борасидаги халқаро ва миллий жинорий қонунчиликни таққослашни билишлари керак.

Шу тариқа хулоса қилиш мумкинки, “қийноқ” деганда, расмий шахс ёки расмий вазибаларни бажарувчи шахслар томонидан ёки уларнинг фитнаси ёки розилиги билан бирор бир шахсдан ёки учинчи шахсдан маълумот ёки икромлик кўрсатуви олиш учун инсонга қасдан ваҳший оғриқни ёки уқубатни етказиш, у ёки учинчи шахс содир этган ҳаракат учун ёки ҳаракат у томондан содир этганликда гувоҳланганда уни жазолаш, шунингдек, уни ёки учинчи шахсни кўрқитиш ёки мажбурлаш, ёхуд камситишнинг исталган турига асосланган сабабларга кўра содир этилган ҳар қандай қилмиш тушунилади. (Конвенциянинг 1-моддаси, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 235-моддаси)

10.3. Ўзбекистон Республикаси давлат органларининг Қийноққа қарши конвенция талабларини амалга ошириш асослари

Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ, шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши конвенция талабларини бажариш юзасидан амалга ошириладиган тадбир режалари ва ушбу конвенция нормаларига орган ходимларининг риоя қилишлари учун зарур бўлган йўриқнома ишлаб чиқишни мақсад қилиб олганлар. Шунингдек, ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси ЖПКнинг 243-моддасига биноан татбиқ этиладиган тартиблар, яъни камоққа олиш тарзидаги эҳтиёт чорасини қўллаш тартиблари йўриқнома учун тайёргарлик имкониятларини намоён этади. Ушбу вазият, яъни камоққа олиш тарзидаги эҳтиёт чорасини қўллаш жараёнларида қийноққа солиш ёки кадр қимматни таҳқирлаш ҳолатлари юз бериши мумкинлиги билан боғлиқ. Бу йўриқномага кўра, прокурорлар гумон қилинувчи ёки айбланувчидан улар билан билан қандай муносабатда бўлинганлигини шахсан сўроқ қилади. Ҳозирги кунда жиноят ишлари бўйича гумон қилинаётган ва айбланувчи

сифатида жалб этилган вояга етмаганлар ва аёлларни сўроқ қилиш жараёнлари айнан прокурор томонидан амалга оширилади.

Махбуслар билан муносабатларни ва эҳтиёт чоралар назоратини таъминлаш ҳамда уларни текшириш учун белгиланган жойларга етказиш жараёнларини ЖИЭМ хизмати ва бошқарма вакиллари амалга оширадилар.

Қамоқхоналарда қонун ижролари ва жазолар ижроси юзасидан давлат назоратини Ўзбекистон Республикаси Прокуратура органлари амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2004 йил 11 мартдаги Фармонида биноан, Ўзбекистон Республикаси Бош Прокуратурасида суд қарорларини ижросини ва қамоққа олинганларни сақлаш жараёнларини таъминлашда қонунларга бўйсунитишни назорат қилиш бошқармаси жорий этилиб, Қорақолпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар прокуратураларида ҳам бундай бўлимлар ташкил этилди.

Ушбу Фармонга биноан, назорат Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурорининг 2004 йил 11 майдаги “Суд қарорлари ва бошқа орган ҳужжатлари, шунингдек, қамоққа олинганларни сақлашда қонунларга риоя қилиш назоратини такомиллаштириш тўғрисидаги” буйруғига кўра амалга оширилади.

Парламент назорати Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Инсон ҳуқуқлари бўйича Вакили (Омбудсман) институти томонидан амалга оширилади.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий суд Пленумининг “Гумон қилинувчи ва айбланувчини ҳимоя ҳуқуқи билан таъминлашга оид қонунларни қўллаш бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги Қарорининг 19-бандида айтилишига кўра: суриштирувчи, терговчи, суд (судья) қамоқ жойларидан келтирилган шахсдан ҳар доим суриштирув, тергов ҳаракатлари ўтказилган пайтда унга нисбатан қандай муносабатда бўлишганлиги ҳамда сақлаш шароити тўғрисида сўрашлари шарт. Суриштирувнинг ёки терговнинг қийноққа солиш ёхуд қонунга хилоф бошқа усуллари қўлланилганлиги тўғрисидаги ҳар бир муносабат факти бўйича шикоят қилинган вазиятини синчиклаб текшириш, шу жумладан тиббий гувоҳлантириш ўтказиш орқали синчиклаб текширишлари ва натижасига қараб, тегишли мансабдор шахсларга нисбатан жиноят иши қўзғатишга қадар процессуал ёки бошқа ҳуқуқий чоралар кўришлари шарт.

Ўзбекистонда қийноққа солишни таъқиқлашга оид ўқув материаллар ва маълумотлар кенг тарқалишига оид фаолиятлар амалга оширилмоқда. Бу фаолиятларни кўплаб давлат муассасалари, нодавлат ва халқаро ташкилотлар амалга оширмоқдалар. Мисол учун, 2002–2004 йилларда БМТ, ЕХХТ ва ЮНИСЕФ ташкилотларининг халқаро ҳужжатлари давлат тилида ўн минг нусхада чоп этилиб, шундан беш мингтаси ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходимлари учун мўлжалланган.

Ўзбекистонда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларида ишлайдиган мутахассисларни тайёрлаш сифатини яхшилаш ҳамда Қийноққа қарши конвенция нормаларига риоя қилиш доирасида етарли билимларга эга бўлишлари учун жуда кўп ишлар амалга ошириляпти.

Ҳозирги кунда, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходимлари инсон ҳуқуқлари соҳасида ҳалқаро андозага мос билимларни ўзлаштириш бўйича янги лавозим ёки янги унвон олаётганларида ҳам аттестациядан ўтишга мажбур ҳисобланадилар.

Мамлакатимизда ва бутун ОАВларда ҳам инсон ҳуқуқлари ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходимлари билан муносабатлар доимий равишда тушунтирилиб келинмоқда.

Ички Ишлар Вазирлиги ва Ўзбекистон Республикаси Адвокатлар Палатаси ҳамкорлигида ушлаб туриш ва гумонлардан халос этиш ҳамда ҳуқуқий ҳимоланиш ҳуқуқини таъминлашда амалиётга “Дастанлар тергов ва суриштирув жараёнларида гумон қилинувчи, айбланувчи ва ушлаб турилган шахсларнинг ҳимоя ҳуқуқларини таъминлаш тартиби тўғрисида” Низом ишлаб чиққанлар. Ушбу низом Ички ишлар органлари мансабдор шахсларнинг хулқ-атвор, интизом қоидаларини ва ушлаб туриш, гумон қилиш, айбланиш жараёнларида қийноққа солишга йўл қўймаслик ва ноқонуний ҳаракатларга йўл қўйилмаслигини назорат қиладилар.

Прокуратура органлари фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқларига риоя қилинишини назорат қилади, қийноққа солиш татбиқ қилинган фактларнинг суриштирувида тезкорлик ва ҳолисликни таъминлашда фаол иштирокларни таъминлайди. Шунингдек, прокуратура органлари ва бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар билан биргаликда фуқароларнинг ноқонуний жиноий жавобгарликка тортиш ҳолатларининг сабаб ва шароитларини ўрганадилар ва бундай ишларни олдини олиш учун тегишли чора тадбирларни ташкиллаштирадилар.

Фуқароларнинг шикоятларини кўриб чиқишда ўта муҳим масалаларни 2005 йилдан бошлаб, Ўзбекистон Республикасининг “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (Омбудсман) тўғрисида”ги Янги таҳрирдаги қонуни асосида кўриб чиқилади. Янги Қонун қийноққа солиш фактлари ҳамда ҳуқуқат вакиллари томонидан йўл қўйилган суистеъмолчиликларни мустақил равишда текширишнинг ҳуқуқий асосини юзага келтиради. Бу Қонуннинг 10-моддасига биноан, Омбудсман ташкилот ёки мансабдор шахсларнинг ҳаракат ёки ҳаракатсизлиги бўйича, бузилган ҳуқуқлар, фуқароларнинг эркинликлари ва қонуний манфаатлари бўйича шикоятларни кўриб чиқади, шунингдек суриштирув ишларини олиб борадилар.

Жиноят қонунчилиги принципига кўра, жиноят қурбонлари сифатида қийноққа солинган шахслар адолатли ва мос равишда тоvon (конпенсация) олиш ҳуқуқига эгадирлар. Ўзбекистон Республикаси Жиноят процессуал кодексининг 18-моддасига кўра, “Ишни юритиш жараёнида шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузиш оқибатида унга етказилган зарар ушбу Кодексда белгиланган асослар ва тартибда ундирилиши лозим”.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексининг умумий қисмида айтилишича, ҳуқуқи бузилган шахс ўзига етказилган зарарнинг тўлиқ қопланишини талаб қилиши мумкин.

Фуқаролик кодексининг 991-моддасига кўра, қонунга ҳилоф тарзда ҳукм этиш, қонунга ҳилоф тарзда жиной жавобгарликка тортиш, эҳтиёт чораси сифатида қамокқа олишни ёки муносиб хулқ-атворда бўлиш ҳақида тилхат олишни қонунга ҳилоф қўллаш, қамок тарикасидаги маъмурий жазони қонунга ҳилоф тарзда бериш натижасида фуқарога етказилган зарар суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари ва суднинг мансабдор шахслари айбидан қатъи назар, қонунда белгиланган тартибда давлат томонидан тўла ҳажмда тўланади. Суднинг қарори билан зарарни қоплаш зарар етказилишида айбдор бўлган мансабдор шахслар зиммасига юкланиши мумкин.

Фуқаролик кодексининг 1021-моддаси маънавий зарарни қоплаш ҳақида бўлиб, унга кўра шахс етказилган зарарни тўлиқ ундириш ҳуқуқига эгадир. Ушбу кодекснинг 1021-моддаси 2-бандига биноан, маънавий зарар уни етказувчининг айбидан қатъи назар, агар зарар фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига ортиқча хавф манбаи томонидан етказилган бўлса, зарар фуқарога уни қонунга ҳилоф тарзда ҳукм қилиш, қонунга ҳилоф тарзда жиной жавобгарликка тортиш, эҳтиёт чораси сифатида қамокқа олишни ёки муносиб хулқ-атворда бўлиш ҳақида тилхат олишни қонунга ҳилоф тарзда қўллаш, қонунга ҳилоф тарзда маъмурий жазо қўллаш ва қонунга ҳилоф тарзда ушлаб туриш натижасида етказилган бўлса зарар қопланади.

Қийноқ таъсири остида ёзилган ҳар қандай шикоят ҳеч қандай суд муҳокамасида исбот ёки асос бўлиб ҳисобланмайди. Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг 2003 йил 19 декабрдаги қарорига кўра, қийноққа солиш, зўрлик ишлатиш, қўрқитиш, алдаш ҳамда инсонга нисбатан бошқача шафқатсиз ёки унинг шаъни ва кадр-қимматини камситувчи муомалада бўлиш, шунингдек қонунга ҳилоф бошқа чоралар қўллаш, шу жумладан, гумон қилинувчининг, айбланувчининг ҳимоя ҳуқуқини бузиш натижасида олинган далиллар айблов асосига қўйилиши мумкин эмас. Суриштирувчи, терговчи, суд (судья) қамок жойларидан келтирилган шахсдан ҳар доим суриштирув, тергов ҳаракатлари ўтказилган пайтда унга нисбатан қандай муносабатда бўлинганлиги ҳамда сақлаш шароити тўғрисида сўрашлари шарт.

Юқоридагиларга кўра, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ, шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши Конвенция талабларини амалга оширишнинг ўзига хос хусусиятларини қуйидаги ҳолатлар юзасидан ўрганиши мумкин:

- инсоннинг шахсий ҳуқуқларига тажовуз;
- бу халқаро ҳарактердаги жинойтга тегишли;
- шахснинг кадр-қиммати ва унинг ҳаёти ва соғлиғига тажовуз;
- бу инсон руҳий оламини аянчли оқибатларга олиб келади;
- қийноққа солингандан сўнг зарарни масъулият билан қоплаш;
- мансабдор шахсларнинг содир этган жинойтига жавобгарликни назарда тутиш;
- халқаро ҳамжамият олдида давлатнинг масъулияти.

Давлатлар қийноққа қарши Конвенцияга амал қилиш масаласида амалий ишларини ҳаётга татбиқ қилишлари лозим: Қонунчиликка оид тадбирлар, қийноққа солишга йўл қўймаслик ва олдини олиш масалаларида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини ҳуқуқий тадбирларни ташкиллаштириш, тарбиявий-маънавий тадбирларни шакллантириш, тез-тез ва ўз вақтида қийноққа солиш жараёнларини текшириш, қўрилган моддий ва маънавий зарарларга товон (компенсация) беришни ташкиллаштириш лозим.

Хулоса қилишимиз мумкинки, 1995 йил 31 августдан Ўзбекистон Республикаси Қийноққа қарши конвенциянинг иштирокчиси ҳисобланиб, унга кўра, мазкур Конвенция бўйича тадбирларни амалга ошириш ва амалиётда татбиқ этиш тўғрисида миллий маъруза намоянэ этиш қоидаларини ишлаб чиққан.

Ўзбекистон Республикасининг Биринчи миллий маърузаси 1999 йилда Қийноққа қарши қўмитада қўриб чиқилган. 2002 йил май ойида эса Ўзбекистон Республикасининг Иккинчи маърузаси тингланди. Учинчи маъруза, ўзида жуда кўп ишларни мужассам этган бўлиб, Ўзбекистонда охириги йилларда Конвенция ва БМТнинг Қийноққа қарши қўмитаси тавсиялари асосида амалга ошириладиган ишлар баён этилган. Бу барча тавсиялар бевосита ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва уларнинг фаолиятига, яъни инсон ҳуқуқлари соҳасида халқаро стандартларга риоя этилиши, қўпол ва ғайриинсоний, шунингдек инсон кадр-қимматини камситувчи муносабатларга йўл қўймасликка доир талабларни амалга оширишлари шарт.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ЖИНОЯТ-ИЖРОИЯ ҚОНУНЧИЛИГИ

11.1. Маҳкумлар билан муомала қилишда инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартларнинг аҳамияти

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда суд-ҳуқуқ тизимини ислоҳ қилиш, фуқароларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларининг суд томонидан ҳимояланишини кенгайтириш, адолатли судловни амалга оширишда қонунийликни таъминлаш бўйича тизимли ва босқичма-босқич амалга ошириладиган чоралар кўрилди. Жиноий, жиноий-процессуал ва жиноят-ижроия қонунчиликни либерализация қилиш жараёнининг эволюцион тарзда амалга оширилиши инсон ҳуқуқларига рия этилишининг муҳим кафолати бўлди. Хусусан, Жиноят-ижроия кодексига киритилган ўзгартиришлар жазони ижро этиш муассасаларида жазони ўташ шароитларини сезиларли даражада яхшилаш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг, шу жумладан, жазони ижро этиш муассасаларининг фаолиятини назорат қилишнинг самарали механизмларини ишга тушириш имконини яратди.

1997 йил 25 апрелда қабул қилинган ва 1997 йил 1 октябрдан кучга кирган Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-ижроия кодекси жиноий жазони ижро этишнинг умумэътироф этилган, шу жумладан, халқаро ҳамжамият томонидан ҳам тан олинган демократик ва инсоний принципларни амалга оширишга қаратилган.

Ўзбекистон 70 дан ортиқ инсон ҳуқуқлари бўйича шартномаларга, шу жумладан, ЕХХТнинг инсонийлик мезонлари бўйича ҳужжатларига ҳам қўшилган бўлиб, улар асосида ўз қонунчилигини инсон ҳуқуқларини ҳимоялаш бўйича халқаро актларга, шу жумладан, жиноятчиликка қарши кураш соҳасида ҳам, мувофиқлаштириш мажбуриятларини қабул қилган. Ушбу мажбуриятларга кўра иштирокчи давлатлар ҳибсда ёки қамоқда сақланувчи барча шахслар билан муомалада бўлишда инсонийликни ва инсон шаънининг ҳурмат қилинишини таъминлайдилар (32.2-банд).

Инсон ҳуқуқларини ҳимоялаш ва маҳкумлар билан муносабатда бўлиш тўғрисидаги халқаро шартномаларда ифодаланган принциплар ва умумий ҳолатларнинг Ўзбекистон жиноят-ижроия қонунчилиги учун аҳамияти шундан иборатки, улар давлатлараро характерга эга, барқарор, муайян мамлакатда турли сиёсий, ғоявий, иқтисодий ва криминалогик омиллар таъсири остида юзга келадиган ижтимоий конъюнктура таъсирини учрамаган ва шундан келиб чиққан ҳолда миллий қонунчилик ва ҳуқуқни тадбиқ этиш фаолиятини ривожлантириш учун аниқ мўлжал бўлиб хизмат қилади. Ушбу принциплар БМТга

аъзо давлатларнинг кўп йиллик юридик амалиётига асосланган ҳолда ишлаб чиқилган.

Ўзбекистон миллий қонунчилигида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг вазифаларига кирувчи асосий инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг ҳимояланишини, қўллаб-қувватланишини ва уларга риоя этилишини кафолатловчи принциплар нафақат мустаҳкамланган, балки уларни амалга ошириш механизми ҳам белгилаб қўйилган. Яна шуни ҳам эътиборга олиш зарурки, халқаро шартномалар умумий табиатга эга бўлган нормалар (принцип-нормалар) билан бир қаторда уларни ратификация қилган давлатлар учун мажбурий бўлмаган тавсия-нормаларни ҳам ўз ичига олади. Миллий қонунчиликда ҳам, давлат органлари фаолиятида ҳам принцип-нормалардан чекинишга йўл қўйилмайди. Бу ҳолат бевосита Инсон ҳуқуқлари декларациясининг 30-моддаси ва Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 5-моддасидан келиб чиқади. “Хаттоки фавқулодда ҳолатлар ҳам қийноқ ёки бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёхуд инсон кадр-қимматини камситувчи муомала ва жазо турларини оқлаш учун асос бўлиб хизмат қила олмайди” (Барча шахсларни қийноқ ёки бошқа шафқатсиз, ғайриинсоний ёхуд инсон кадр-қимматини топтовчи муносабат ва жазо турларидан ҳимоялаш тўғрисидаги декларация, 3-модда). Турли халқаро шартномаларда баён этилган бу каби принцип-нормалар барча асосий инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини қамраб олган.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро шартномаларда баён этилган бошқа қоидалар, миллий қонунчилик актларини ишлаб чиқишда ва ҳуқуқни тадбиқ этиш амалиётида ҳисобга олиниши лозим бўлсада, давлатлар учун тавсиявий характерга эгадирлар. Мисол учун Маҳбуслар билан муомалада бўлишнинг минимал стандарт қоидаларининг баъзи ҳолатларида, хусусан, 2-бандида куйидагилар ёзилган: “Дунёдаги юридик, ижтимоий, иқтисодий ва географик шароитларнинг ҳар хиллигини эътиборга олган ҳолда ушбу қоидаларнинг барчасини ҳамма ерда бир хилда қўллаб бўлмаслиги аниқ”. Шу билан бир қаторда уларни амалга оширишга доимо интилиш зарурлиги таъкидланади, чунки улар БМТнинг фикрига кўра амалга оширилиши мумкин бўлган минимал шартларни акс эттиради. ЕХХТнинг 1989 йил 15 январда қабул қилган Инсонийлик мезонлари тўғрисидаги Вена шартномасида қайд этилишича, “аъзо давлатлар БМТ томонидан қабул қилинган Маҳбуслар билан муомалада бўлишнинг минимал стандарт қоидалари ҳамда БМТ томонидан қабул қилинган Ҳуқуқ-тартиботни сақлаш бўйича мансабдор шахсларнинг хулқ-атвор кодексига амал қиладилар”.

Шу муносабат билан маҳкумлар ва олдини олиш чораси сифатида ҳибсда сақланаётган шахслар билан муносабатда бўлишда халқаро шартномалардаги принцип-нормалар ва тавсия-нормаларни чегаралаш масаласи кўтарилади. Бундай чегаралаш инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси (1948), Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пакт (1966) ҳамда Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ, шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши конвенцияда (1984) эълон қилинган асосий инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига асосланган бўлиши керак.

Айнан, уларда инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги асосий ҳолатлар мустаҳкамланган ва улар орасидан энг муҳимлари белгилаб берилган. Бироқ Маҳбуслар билан муомалада бўлишнинг минимал стандарт қоидалари каби махсус мақсадда ишлаб чиқилган халқаро актда ҳам мазкур шахслар билан муомалада бўлишнинг нафақат тавсия-нормалари, балки, принцип-нормалари ҳам баён этилган. Барча шахсларни қийноқлардан ҳимоялаш тўғрисидаги декларациянинг 1-моддасида Минимал стандарт қоидаларга мурожаат этилиши бежиз эмас. Бундан ташқари, БМТнинг “Минимал қоидалари” озодликдан маҳрум этилган шахснинг биринчи даражали ҳуқуқларини қамраб олувчи ҳамда миллий қонунчиликда албатта мустаҳкамланиши шарт бўлган маҳкумлар билан муносабатда бўлишнинг “Асосий принципи” ва “Етакчи принциплари” ни белгилаб беради. Шу муносабат билан БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1988 йил 9 декабрда қабул қилинган “Ҳар қандай шаклда ушланиши ва қамоққа олиниши лозим бўлган барча шахсларни ҳимоялаш принциплари мажмуаси” нинг аҳамияти бекиёсдир.

Мазкур йўналишда Ўзбекистонда ишлаб чиқиладиган жазони ижро этишни тартибга солувчи қонунчилик актларида жиноий жазони ижро этишда инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро шартномалар, маҳбуслар билан муносабатда бўлиш, уларни назорат қилиш, жазони ўтагач қайта ижтимоийлашуви ва мослашувига кўмаклашиш қоидаларини белгиловчи алоҳида конвенцияларда баён этилган умумий принципларни амалга ошириш заруриятидан келиб чиққан ҳолда нихоятда жиддий норма ижодкорлиги ишлари амалга оширилди.

Халқаро шартномалар таҳлили, улардан ўрин олган масалаларнинг Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодекси ва унинг қўлланиши учун биринчи даражали аҳамиятга эга бўлган асосий гуруҳларини ажратиб олиш имконини берди:

биринчидан, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги ҳолатларни амалга ошириш масалалари;

иккинчидан, инсон ҳуқуқларини ҳимоялаш ва уни маҳкумлар ҳуқуқий мақомида амалга ошириш;

учинчидан, маҳкумлар билан муносабатда бўлишнинг умумий қоидалари;

тўртинчидан, жазони ижро этиш муассасалари хизматчиларига қўйиладиган талаблар. Уларнинг ҳар бирини батафсилроқ кўриб чиқамиз.

11.2. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро шартномалар ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси Жиноий-ижроий кодексига амалга оширилиши

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги асосий халқаро шартномалар шахснинг жамиятдаги ҳаёти ва фаолиятининг, шу жумладан, адолатли жиноий судловни амалга оширишнинг етакчи соҳаларини қамраб олади. Юқорида санаб ўтилган халқаро шартномалар Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодекси принципларини шакллантириш учун асос бўлиб хизмат қилган. Улар қаторига жазони ижро этишда қонунийликни таъминлаш, маҳкумларнинг қонун олдида тенг ҳуқуқлилиги, адолат, инсонпарварлик ва демократизм,

жазони ижро этишни дифференциациялаш ва индивидуаллаштириш, мажбурлов воситаларидан оқилона фойдаланиш, маҳкумларнинг қонунга итоат этишларини рағбатлантириш принципларини киритиш лозим (ушбу принциплар бу ерда миллий ҳуқуқимизда қабул қилинган терминологияда берилди; халқаро ҳуқуқда улар ўзгача шаклда баён этилган).

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро шартномаларда қуйидагилар эътироф этилади:

биринчидан, ҳеч кимнинг суд ҳукми ёки қарорисиз озодликдан маҳрум этилиши мумкин эмас;

иккинчидан, маҳкумларни ирқий, тил, диний, сиёсий ёки бошқа эътиқод, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, жинсий, ёш, мулкӣ ҳолати белгиларига кўра ҳар қандай камситиш тақиқланади;

учинчидан, озодликдан маҳрум этилган барча шахслар инсоний муносабатда бўлиш, инсон шахсига хос бўлган кадр-қимматининг ҳурматланиши, жамиятдан қайта ижтимоийлашуви учун ҳар тарафлама ёрдам олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Санаб ўтилган ҳолатларнинг жазонинг ижро этилишини тартибга солувчи Ўзбекистон миллий қонунчилиги билан қай тарзда мувофиқлаштирилганини кўриб чиқамиз. Ўзбекистон жиноят-ижроия қонунчилигида мазкур принципларни акс эттирувчи махсус нормалар мавжуд. Улар алоҳида институтлар ва қонунчилик актларининг нормаларидан ўрин олган ёки улардан келиб чиқади. Ҳақиқатан ҳам Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг 5-моддасида “жазони ижро этиш учун суднинг қонуний кучга кирган ҳукми ёки қарори ҳамда амнистия ёки афв акти асос бўлади”, деб кўрсатилган. Жиноят-ижроия кодексининг 2-моддасида таъкидланишича, “жиноят-ижроия қонунчилигининг вазифалари жазони ижро этиш, маҳкумларни тузатиш, жиноят содир этилишининг олдини олиш, маҳкумларнинг қонуний ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфаатларини ҳимоялашдан иборат”.

Принцип-нормаларни ўзак деб аташ мумкин: қонунчиликнинг ушбу соҳасига тегишли барча институтлар уларга асосланади. Шунинг учун улар Жиноий-ижроия кодексининг 6-моддасида қайд этилган. Мазкур принципларнинг жиноят-ижроия қонунчилик учун ижтимоий аҳамияти шундан иборатки, маҳкумнинг, айниқса, озодликдан маҳрум этилган шахснинг ҳуқуқлари чекланади ва табиийки, у тегишли ижтимоий-ҳуқуқий ҳимояга муҳтож бўлади. Жиноят-ижроия кодексда баён этилган жазони ижро этиш принциплари инсон ҳуқуқлари бўйича ва озодликдан маҳрум этилган шахслар билан муносабатда бўлиш тўғрисидаги халқаро шартномаларнинг қоидаларини етарлича тўлиқ акс эттиради. Улар қаторига қонунийлик ва маҳкумларнинг қонун олдида тенглиги, инсонпарварлик ва демократизм принциплари ҳам киради. Улар ЖИКнинг асосий институтлари ва нормаларида, хусусан, маҳкумларнинг ҳуқуқий мақоми, уларни тузатиш воситалари ва бошқаларга берилган таърифларда ўз аксини топган.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексда Қийноқ ҳамда муомила ва жазолашнинг қаттиқ, шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши конвенцияга киритилган асосий ғояларни акс

этирувчи принциплар баён этилган. Улар жазони ижро этиш муассасалари ва жазони ижро этувчи бошқа органлар ходимларини маҳкумлар билан инсоний муносабатларда бўлишга йўналтиради.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро шартномалар ва маҳкумларнинг ҳуқуқий мақоми.

Юқорида номлари тилга олинган халқаро актларнинг кўпчилик ҳолатлари жинсий юстиция органлари фаолияти соҳасидаги инсон ҳуқуқларига, шу жумладан, ҳибсга олинган ва суднинг ҳукми билан озодликдан маҳрум этилган шахсларга тегишлидир. Шу сабадан Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактда, Маҳбуслар билан муносабатда бўлишнинг минимал стандарт қоидаларида, Ҳар қандай шаклда ушланиши ва ҳибсга олиниши лозим бўлган барча шахсларни ҳимоялаш принциплари мажмуасида маҳкумларнинг ҳуқуқий мақомига катта эътибор қаратилган.

Маҳкумга ҳуқуқнинг субъекти сифатида қаралиши лозимлиги ҳақидаги қоида ўзак ҳолат ҳисобланади. Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги пактнинг 16-моддасида “ҳар бир киши, қаерда бўлишидан қатъий назар, ҳуқуқ субъекти деб тан олиниш ҳуқуқига эгадир”, дея эътироф этилган.

Минимал стандарт қоидаларда ушбу принцип “маҳбуслар билан муомалада бўлишда уларнинг жамиятдан чиқариб қўйилганлиги эмас, ҳамон унинг аъзо-си бўлишда давом этаётганликларига урғу бериш даркор”, деган ҳолат билан ривожлантирилган. БМТ “Минимал қоидалар”нинг 61-бандида таъкидланганки, “маҳбусларнинг қонунга ва улар учун чиқарилган ҳукм шартларига мос келувчи фуқаровий манфаатлар, ижтимоий таъминот ва бошқа ижтимоий имтиёзлар соҳасидаги максимал ҳуқуқларини сақлаб қолиш чораларини кўриш лозим”.

Қайд этиш лозимки, Ўзбекистоннинг жинсий-ижроий қонунчилиги ҳам мазкур халқаро принципдан келиб чиқади. Жиноят-ижроия кодекснинг 8-моддасида “маҳкумлар маҳрум этилиш ва чекловлар билан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари учун назарда тутилган ҳуқуқлар, эркинликлар ва мажбуриятларга эгадирлар”, деб таъкидландан.

Шу билан бирга шахснинг ҳуқуқий мақоми умумий формуласини (ҳуқуқ субъекти бўлиш) ривожлантирар экан, инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар асосий эътиборни фуқароларнинг қонун олдида тенг эканликлари, виждон эркинлиги, она тилидан фойдаланиш эркинлиги ва бошқаларга қаратадилар. Ушбу ҳуқуқий принциплар ҳар бир инсонга, шу жумладан, маҳкумга ҳам тегишлидир. Масалан, Минимал стандарт қоидалар, маҳкумлар билан муомалада бўлиш принципларини баён этаркан, уларни ирқий, тана ранги, жинсий, диний ва бошқа эътикод белгиларига кўра камситишни тақиқлайди, динга эътикод қилиш, она тилидан фойдаланиш эркинлигини эълон қилади. Шу муносабат билан “Минимал қоидалар”да ўрнатилган бир қоида эътиборни ўзига тортади. Унга кўра “ахлоқ тузатиш муассасаси директори, унинг ўринбосари ва кўпчилик хизматчилар маҳбусларнинг аксарияти гаплашадиган тилни билишлари шарт” (51-банд).

Жазони ўташда она тилидан фойдаланиш эркинлиги принципи кўп миллатли давлатлар, шу жумладан Ўзбекистон учун ҳам фавқулотда муҳим аҳамиятни

касб этади. ЖИКнинг 9-моддасида маҳкумларнинг асосий ҳуқуқларидан бири бўлган ўз она тилида ёки бошқа тилда мурожаат қилиш ҳуқуқининг мустаҳкалаб қўйилиши, шубҳасиз, жазони ўташ тартибини демократлаштириш йўлидаги яна бир қадам бўлди.

Ўзбекистон Республикасининг жазони ижро этишни тартибга солувчи жиноят-ижроия қонунчилигида виждон эркинлигини таъминлаш каби маҳкумлар билан муносабатда бўлиш принципи мустаҳкамлаб қўйилган. ЖИКнинг 12-моддасида шундай дейилади: “Маҳкумларга виждон эркинлиги кафолатланади. Улар ҳар қандай динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қандай динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эгадирлар”.

Диний маросимларни адо этиш ихтиёрий ҳисобланади ва жазони ижро этувчи муассасанинг ички тартиб-қоидаларини бузмаслиги ҳамда бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини камситмаслиги лозим.

Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро шартномалар ва маҳкумларни сақлаш шароитлари.

Асосий инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилиши нуқтаи назардан маҳкумларни сақлаш шароитларига алоҳида аҳамият берилиши Фуқаровий ва сиёсий ҳуқуқлар тўрисидаги халқаро пактнинг 10-моддасида баён қилинган қуйидаги ҳолат билан яққол кўрсатиб берилган: “Ахлоқ тузатиш тизимининг асосий мақсади маҳбусларни тузатиш ва ижтимоий қайта тарбиялаш бўлган тартибни назарда тутати”. Ушбу ҳолат Маҳбуслар билан муомалада бўлишнинг минимал стандарт қоидаларида батафсил баён этилган. Унда жойлашиш, овқатланиш, тиббий хизмат кўрсатиш, интизом ва жазо, хавфсизлик чораларини кўриш, ташқи дунё билан алоқа қилиш, меҳнат қилиш, таълим ва тарбия масалалари ҳал этилган.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги жиноят-ижроия қонунчилигига баҳо берилар экан, таъкидлаш жоизки, мазкур ҳужжат ва инсон ҳуқуқлари бўйича бошқа халқаро актларда баён этилган талабларга тўлиқ мос келади.

Ўзбекистон Республикасининг жиноят-ижроия қонунчилигида жазони ўташ шароитларини янада демократлаштириш йўлида катта ишлар амалга оширилди. Бу айниқса, ахлоқ тузатиш муассасаларида, хусусан, вояга етмаганлар ва аёллар сақланадиган жойларда маҳкумларнинг ижтимоий фойдали алоқаларининг кенгайтирилиши ва жазони ўташ тартиб-қоидаларига тааллуқлидир.

Жазони ижро этиш ва маҳкумлар билан муносабатда бўлишга тааллуқли халқаро тавсия-нормалар

Ушбу нормаларнинг вазифаси жиноий жазоларни ижро этишни тартибга солувчи қонунчиликнинг ривожланишига таъсир кўрсатишидир. Масалан, БМТ ЭКОСОС томонидан 1984 йил 25 майда қабул қилинган “Маҳбуслар билан муомалада бўлишнинг минимал стандарт қоидаларини самарали амалга ошириш тартиби” да таъкидланадики, “ҳар қандай шаклда ушланиши ва ҳибсга олиниши лозим бўлган барча шахсларни ҳимоялаш борасидаги нормалари маҳбуслар билан муносабатда бўлишнинг минимал стандарт қоидаларига мос келмай-

диган барча давлатлар ушбу нормаларни қабул қилишлари шарт”. Ушбу ҳолат 1989 йилдаги Вена учрашувининг якуний ҳужжатлари билан тасдиқланган. Улар давлат органлари ва маҳкумлар ўртасида тартиб, уларнинг моддий-маиший ва тиббий таъминоти, меҳнати, таълим-тарбияси ва бошқа соҳаларда юзага келадиган кенг қамровли муносабатларни ўз ичига олади ва инсонпарварлик характеридаги тавсияларни акс эттиради. Улар Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-ижроия кодексига ўз ифодасини топган.

Жазони ижро этиш муассасалари хизматчиларини тайёрлаш

Демократик ва инсонпарварлик принципларига асосланган энг мукамал қонунчилик малакали, профессионал тайёргарликдан ўтган ва уни қўллаш учун сафарбар этилган хизматчиларсиз олдиға қўйилган вазифаларнинг муваффақиятли бажарилишини кафолатлай олмайди. Жиноятчиликка қарши кураш соҳасидаги халқаро шартномаларда асосий эътибор жиноий юстиция органлари учун ходимларни, айниқса уларнинг асосий инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ўзлаштиришлари ва уларға рия қилишлари нуқтаи назаридан тайёрлашға қаратилиши бежиз эмас. Масалан, Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг қаттиқ, шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши конвенциянинг 10-моддасида “ҳар бир давлат қийноқларнинг тақиқланганлиги ҳақидаги маълумотнинг тўла равишда ҳуқуқни тадбиқ этувчи органлар, айниқса, ҳибсда сақланаётган, ушланган ёки қамоққа олинган шахсларни сўроқ қилиш ёки улар билан муносабатда бўлиш билан алоқадор ходимларини тайёрлаш дастурларига киритилишини таъминлайди” дейилди. БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1979 йил 17 декабрда қабул қилинган Ҳуқуқ-тартиботни сақлаш бўйича мансабдор шахсларнинг ҳулқ-атвор кодекси ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Минимал стандарт қоидаларда қайд этилишича, ахлоқ тузатиш муассасалари ишининг муваффақияти ходимларнинг ҳалоллиги, инсонпарварлиги, бундай ишға лаёқатлилиги, шахсан лойиқлигига боғлиқ. Бу Ўзбекистон Республикасидаги жазони ижро этиш муассасалари ва органлари ходимларининг тайёрланишиға ҳам тааллуқли. Ҳозирги кунда ушбу органлар ходимларини тайёрловчи олий ва ўрта ўқув юртлари тизими яратилган.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, маҳбуслар билан муомалада бўлишнинг минимал стандарт қоидалари уларни ратификация қилган давлатлардан уларнинг барча маҳбусларға нисбатан уларнинг ахлоқ тузатиш муассасасига қабул қилинишидан тортиб, то ушбу муассасада сақланиш муддатининг тугашиға қадар тадбиқ этилишини таъминлашни талаб этади.

Қироллик халқаро ҳуқуқ колледжи профессори Р. Мюллерсон Ўзбекистоннинг ахлоқ тузатиш сиёсати ҳақида гапирар экан, шундай деган эди: “Сўнги йилларда нодавлат ташкилотлари вакилларига, Халқаро хож ташкилотига мамлакатнинг ахлоқ тузатиш муассасалари билан кенгрок танишиш имкониятининг берилиши борасида ҳукумат томонидан қўрилган ижобий чоралар маҳбусларни сақлаш шароитларининг халқаро стандартларға мос келишининг кафолати бўлмоқда”.

ИЧКИ ИШЛАР ИДОРАЛАРИ ХОДИМИНИНГ ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ МАДАНИЯТИ

12.1. Ички ишлар идоралари ходимининг инсон ҳуқуқлари маданиятида эстетик (бадий) маданиятнинг ўрни

Эстетика (юнонча “эстетикос” — ҳиссий, ҳис қилинадиган) — инсоннинг дунёга бўлган муносабатининг бутун соҳасини, у томонидан дунёни идрок қилинишнинг барча томонларини гўзаллик қонуниятлари асосида ўрганадиган фалсафий фан. Фан сифатида эстетикада иккита асосий ўзаро боғлиқ ҳодисалар доирасини ажратиш мумкин:

биринчидан, эстетик соҳа, дунёга нисбатан инсон муносабатининг ўзига хос шаклда (гўзал) намойиш бўлиши (“гўзаллик фалсафаси”);

иккинчидан, инсонларнинг бадий фаолияти (“санъат фалсафаси”).

Эстетиканинг ушбу бўлимлари узвий боғлиқ бўлсада, нисбатан мустақилликка ҳам эга. Эстетика фани бўлими сифатида “гўзаллик фалсафаси” куйидаги масалаларни ўрганади: кадриятларга асосланган муносабатлар тизимида эстетика табиати ва ўзига хослиги; эстетик кадрият, баҳо, ўзлаштириш ва амалиётнинг диалектик алоқаси; инсон эстетик фаоллигининг ижтимоий ва шахсий ҳаётдаги аҳамияти; эстетиклик ва бадийликнинг турли соҳаларда — амалий фаолиятда, тарбия, таълим, мушоҳадада намоён бўлишининг алоқаси.

Эстетика фани бўлими сифатида “санъат фалсафаси” бадий фаолиятни махсус таҳлил қилиш; унинг пайдо бўлиши; инсон фаолиятнинг бошқа шакллари қаторида тузилмавий ўзига хослиги; бадий ижод ва унинг натижаларини инсон томонидан қабул қилиниши характери билан алоқаси ва бошқаларни ўрганишга бағишланган.

Шахс учун эстетика ва эстетик — санъат ва ҳаётдаги гўзалликдан таъсирланиш, ҳодиса ва нарсаларни ўзига хос, бадий ўзлаштиришдан ажралмас бўлган нарсадир. Кўпгина ички ишлар идоралари ходимлари чиройли расм чизишган, шеърлар ёзишган, чолғу асбобларида ўйнай олишган. Санъат ҳиссий, ақлий — фикрий соҳалар ва кадриятлар билан умумийликда мукамал инсонни шакллантиради. Санъат ички ишлар идоралари ходимларининг ижодий қобилиятларини мукамаллаштиради, гўзаллик қонуниятлари асосида фаолият юргизишга ундайди. Ҳақиқий ички ишлар идоралари ходими шахсий фаолиятини касбий чегаралар билан чекламасдан махсулли ишлаши мумкин.

Лекин, бизни, авваламбор унинг касбий фаолиятида намоён бўлувчи ички ишлар идоралари ходимининг эстетик маданияти қизиқтиради. Бу эса — ҳуқуқий эстетиканинг таркибий қисми бўлган “гўзаллик фалсафаси”нинг амалий юридик фаолиятда синаш соҳасидир.

Амалиётда, тўла англаб етмай туриб, доимо санъатдан ташқари эстетика ва эстетик нарсалар ҳақида гапирамиз. Борган сари корхона, фирма эгасини ходимларнинг костюмлари шакли ва ранги, хоналарнинг жиҳозланиши, бинонинг ташқи кўриниши ташвишлантиради. Маълум бўладики, ходимларнинг иш самарадорлигиги шунга боғлиқ (баъзида жуда ҳам) ва буларнинг бари эстетика соҳасига тааллуқли бўлсада катта амалий аҳамият касб этади. Автомобиль конструктори борган сари “боласи”нинг ташқи кўриниши, йўл қурувчиси эса йўл белгилари шакли ва ранги ҳақида ўйлайди. Мазкур ҳолатда сўз, санъатга қараганда бошқа соҳага тегишли бўлган ишлаб чиқариш эстетикаси ҳақида бормоқда, лекин улар ўртасида умумийлик мавжуд: уларнинг иккаласи ҳам гўзаллик қонунларига асосланган ва ва ушбу қонунларга бўйсуннади.

Шундай қилиб, эстетика у ёки бу маънода инсон фаолиятининг барча соҳаларига таъсир қилади. Ички ишлар идоралари ходими касбий фаолияти ҳам эстетика билан боғлиқ, чунки бу ерда мазкур алоқадорликнинг хусусиятлари ва натижалари аниқ намоён бўлади. Улар ҳуқуқий эстетиканинг илмий йўналиш сифатида асоси бўлган ички ишлар идоралари ходимининг эстетик маданиятида акс этади.

Ҳуқуқий эстетика — ҳуқуқшунослик фаолиятининг ташқи томонига кўрсатиладиган талаблар ва ҳуқуқий ишни ижобий ҳал этишда уларнинг роли ҳақидаги билимлар тизимидир.

Ҳуқуқий эстетика талаблари ички ишлар идоралари ходими фаолиятининг барча соҳаларига тааллуқлидир. Улар ички ишлар идоралари ходими ишини самарали ва юксак таъминланиши, унинг юқори маданияти, қулай иш шароитларини яратилишига ёрдамлашади.

Ҳуқуқий эстетикани ички ишлар идоралари ходими руҳий-жисмоний ҳолатига эстетик ходисаларнинг таъсирини, ҳуқуқий хатти-ҳаракат тамойилларини ишлаб чиқишни, атрофдаги табиий ва ижтимоий муҳит гўзаллиги ва ишлаб чиқариш санъати ёрдамида жиноятчиликни олдини олишни ўрганувчи амалий билимлар сифатида ҳам белгилаш мумкин.

Ҳуқуқий эстетика соҳасига ички ишлар идоралари ходими шахси эстетик хиссиётларини ўрганиш, ҳиссий таъсирланиш, хавотирланиш ва уларнинг жисмоний ва руҳий фаолиятдаги аҳамиятини тадқиқ қилиш қиради. Эстетик муносабатлар — ички ишлар идоралари ходимининг воқелик ходисаларини гўзал ёки хунук, олижаноблик ёки пастлик, фожиали ёки кулгили деб баҳолаш қобилияти. Айтиш мумкинки, ҳуқуқий эстетиканинг энг асосий саволларидан бири — ҳуқуқшуноснинг жисмоний ва ахлоқий соғлиги учун эстетик муносабатлар ва баҳолаш табиати қандай таъсир кўрсатиши билан боғлиқ.

Ҳуқуқий эстетика ёқимли ҳаяжон ва қувонч ҳиссини туғдирадиган, қайғуни тинчланишга айлантирадиган, тинчланишдан руҳий барқарорликни келти-

риб чикарадиган, рухий ҳолатни ўзгартирадиган сабабларни аниқлайди. Бундан ташқари, ҳуқуқий эстетика соҳасига, ички ишлар идоралари ходимининг ҳуқуқий вазифаларни ҳал этишга қаратилган фаолиятини гўзаллик конунлари асосида ёритиш киради.

Этик ва эстетик ҳуқуқшунослик (уларнинг ўзига хослигини инобатга олган ҳолда) бошқа фанлардаги каби, ажралмас умумийликни ташкил қилади. Барча ижтимоий ҳодиса, инсон фаолиятининг ҳаракати ва сабаблари бир вақтнинг ўзида этик ва эстетик аҳамиятга эга бўлиб, қуйидагича баҳоланиши мумкин:

биринчидан, гўзал ёки хунук (эстетика соҳаси);

иккинчидан, яхшилик ёки ёмонлик (ахлоқ соҳаси).

Ҳуқуқий эстетика ички ишлар идоралари ходимининг эстетик маданиятини аниқлаш ва ривожлантириш имконини берадиган иккита муҳим муаммони кўриб чиқади:

биринчидан, касбий фаолият жараёнида ички ишлар идоралари ходимида ижобий ёки салбий таъсирни кўзғатувчи эстетик шаклларнинг сифати (гўзал, хунук ва бошқалар);

иккинчидан, ҳуқуқий амалиёт умумий тизимини ташкиллаштириш тамойилларини эстетика талабларига биноан аниқлаш (олий мақсад, эстетик дид ва бошқалар).

Ички ишлар идоралари ходимининг эстетик маданияти — ҳуқуқшуноснинг гўзалликка эга бўлиши натижасида касбий ваколатларини бажаришдаги хатти-ҳаракатлари шакли (ташқи томони) ва моҳиятида (ички томони) намоён бўлувчи эстетик талаблар тизимидир.

Ички ишлар идоралари ходимининг эстетик маданияти — ҳуқуқшунос рухий дунёсини ҳар томонлама бойитиш, ижтимоий бурч ва хизмат этикетига онгли муносабатда бўлиш, ҳуқуқий этикет қоидалари ва меъёрларини ўзлаштириш ва бажаришга ёрдамлашувчи, ривожланган гўзаллик ҳиссини шакллантиришга қаратилган ҳуқуқшунос шахсини ахлоқий-эстетик тарбиялаш натижасидир.

Ички ишлар идоралари ходимининг эстетик маданиятидаги ўзига хослик-эстетиклик-ҳуқуқшуноснинг ўзига, касбига, касбдошлари, фуқароларга нисбатан кадрли муносабатда бўлишини таҳлил қилиш орқали очилади.

Ички ишлар идоралари ходимининг эстетик маданиятини очиб берувчи ички ишлар идоралари ходими эстетик билимларининг учта соҳасини ажратиб кўрсатиш мумкин:

биринчидан, табиат ва инсон томонидан яратилган воқеликнинг турли омиллари ва ҳодисалари;

иккинчидан, ички ишлар идоралари ходимининг фаолияти, унинг “гўзаллик конунлари”га кўра олиб борадиган иши;

учинчидан, ички ишлар идоралари ходимларининг ички ва ташқи эстетик маданияти, яна ҳуқуқшуносда турли туйғуларни уйғотиб, тегишли жисмоний-рухий ўзгаришларга сабаб бўладиган санъат асарлари (мусика, адабиёт, рассомчилик ва бошқалар).

Ички ишлар идоралари ходимининг эстетик маданияти ички ва ташқи тарафларга эга бўлади. Ташқи тараф унинг кўринишлари шаклида гавдаланади ва ички ишлар идоралари ходими фаолиятининг ташқи тарафини тавсифлайди; ички — шахснинг чуқур хусусиятлари бўлиб, ички ишлар идоралари ходимининг шахс сифатидаги олий мақсадлари ва эстетик дидининг ички тарафини тавсифловчи гўзалликни ўзлаштириш талабларида намоён бўлади.

Ички ишлар идоралари ходимининг эстетик маданиятини намоён бўлиш шакллари — ички ишлар идоралари ходими фаолиятининг ташқи тарафига, унинг ташқи кўриниши ва ҳаракат (муомала) тарзига қўйиладиган эстетик талаблар тизимидир. Ички ишлар идоралари ходимининг эстетик маданиятини намоён бўлиш шакллари — унинг эстетик диди, олий мақсадлари кўрсатгичидир.

Ички ишлар идоралари ходимининг касбий фаолиятида унинг жисмоний-рухий хусусиятлари билан боғлиқ бўлган ва муомаланинг оғзаки бўлмаган воситалари: нутқ (овоз, унинг баланд-пастлиги, оҳанги); ҳаракатланиш (мимика, имо-ишора, тана ҳаракати); эшитиш (эшитиш ва эшита олиш қобилияти); кўриш (нигоҳ) бўлган хатти-ҳаракат тарзи катта аҳамият касб этади.

Ҳар қандай одам, ички ишлар идоралари ходими қабулига келар экан, суҳбатдошини рухий баҳолашга ҳаракат қилади. Кўпинча унинг хатти-ҳаракатлари ва ишни очишда ёрдам беришга бўлган хоҳиши мана шунга боғлиқ бўлади. Эстетик маданиятни намоён бўлиш шакллари сифатида ҳаракат тарзи (нутқ, ҳаракатланиш, эшитиш, кўриш) ҳуқуқий жараён иштирокчилари орасида рухий алоқанинг ўрнатилишига ёрдамлашади.

Ҳуқуқий ишни кўриб чиқиш жараёнида ички ишлар идоралари ходими учун турли инсонларнинг характерлари кирралари, ҳис-туйғулари ва ниятлари, ҳаракатлари тарзи — юзидаги мимика, ишора, ҳаракатларига қараб рухий ҳолатини билиб олиш қобилияти муҳим ҳисобланади. Шу туфайли, ички ишлар идоралари ходими аниқ инсон, унинг мумкин бўлган ҳаракатлари, қарорлари тўғрисида объектив фикрни ўз вақтида шакллантириб, ўзаро муносабат учун тегишли усул ва йўналишни танлаши мумкин. Бошқа тарафдан, ички ишлар идоралари ходимининг ҳаракат тарзи ҳам, доимо атрофдаги инсонлар диққат — эътиборида бўлади.

Юзнинг мимикаси орқали кўплаб туйғуларни билиб олиш мумкин, шунинг учун ички ишлар идоралари ходими иложи борича ишга тааллуқли барча шахслар билан телефон орқали эмас, балки бевосита гаплашиши лозим. Бу шу билан боғлиқки, биз кўпинча инсон ҳақида кўп нарсани унинг сўзларидан эмас, балки унинг юзидан билиб оламиз. Кузатувчи инсонга имо-ишоралар ва гавда ҳаракатлари ҳам, мимикадан кўра кўпроқ маълумот бериши мумкин.

Ижобий ҳис-туйғулар — қувонч, фахр, ҳайратланиш ҳаммадан кўра тезроқ намоён бўлади. Салбий ҳис-туйғулар — ғам, нафрат, жаҳл, ғазаб, жирканишни аниқлаш қийинроқ кечади. Овоз ҳам бармоқ излари каби инсоннинг характерли жиҳатларидан ҳисобланади. Баланд ёки паст, қаҳрли ва мулозаматли, тинчлантивчи ёки жаҳлни чиқарадиган қилиб гапириш мумкин. Овознинг оҳанги, баланд-

пастлигига қараб инсон ҳақида кўп нарсани билиб олиш мумкин. Кўпинча биргина муомала тарзининг ўзи суҳбатдошда ақлли ва пухта ўйланган ҳаракатлар каби таассурот қолдиради. Овознинг муҳим хусусияти шундан иборатки, кўпчилик инсонлар ўз фикрларини айтар эканлар, сўзларини қандай ифодалаш усули ҳақида эмас, балки уларнинг мазмуни ҳақида ўйлайдилар. Шунинг учун овозни инсон табиатининг бирламчи кўринишига киритиш лозим. Нутқнинг тезлиги инсон миқдорининг ҳумронлик ҳолатига тегишли бўлиб, уни сунъий равишда ўзгартириш ўта мураккаб ҳисобланади ва энг яхши ҳолатда ҳам қисқа муддатга амалга ошириш мумкин. Нутқ тезлигида (оҳангида)ги тўсатдан юз берадиган кескин ўзгаришлар тез ҳаяжонланадиган, ўзига ишонмайдиган ёки энгил характерли одамларда юз беради (ҳуқуқшуносларда ўзига ишонмаслик етарли даражада малакага эга бўлмаганлик ва тажрибасизлик оқибатида бўлиши мумкин).

Ички ишлар идоралари ходими учун нутқнинг ортиқча тезлигини олдини олиш учун олдиндан кутилаётган суҳбатнинг мазмуни ва шакли тўғрисида ўйлаб кўриш, суҳбатдош шахсига тааллуқли бўлган маълумотларни ўрганиб чиқиш лозим. Ҳуқуқий фаолиятнинг ўзига хослиги ҳам шундаки, суҳбатнинг барча тарафларини олдиндан таҳлил қилишнинг иложи йўқ. Шунинг учун ўз фикрини айтишга чуқур тайёргарлик кўриш билан бир қаторда тайёргарликсиз фикр айтишни ҳам назарда тутиш керак.

Фикрни аниқ ва равшан баён қилиш — ақл-фаросатнинг ажралмас йўлдоши, унинг энг яхши бегадидир. Ҳар қандай фикр аниқ ва мантиқий баён қилинса, у албатта устун келади. Ишлатилган сўзнинг ўз ўрнида қўлланганлиги ва беҳатолиги улар ифодалаётган фикрни тушуниш учун асосий аҳамият касб этади. Хайрихоҳлик суҳбатга улуғворлик ва ишончлилик руҳини бахш этади. Гапга чечанлик қобилиятини жуда ҳам эҳтиётлик билан кўрсатиш лозим, чунки у қанчалик ҳақиқатга яқин бўлмасин, ички ишлар идоралари ходими измида бўлган одам уни ҳаммавақт ҳам ижобий баҳоламасдан, терговчи ва профилактика инспекторининг унга жиддий қарамаётганлигининг белгиси деб тушуниши мумкин.

Суҳбатлашиш тарзи ва оҳанги, унинг мазмунидек аҳамият касб этади. “Сиз” деб мурожаат қилиш, фикрларни ифодалашда жуда кескин оҳанглардан фойдаланишдан қочиш керак, чунки бу суҳбатдош ғурурига тегиши мумкин. Иложи борича ички ишлар идоралари ходимининг нутқи оддий жумлалар билан ифодаланиши керак. Бундай ҳолатда гувоҳ, гумон қилинувчи ва бошқалар айтилган сўзнинг мазмунини, жумладан ҳуқуқий атамаларни ҳам тезроқ тушуниб оладилар.

Кўпинча ақлли, яхши нутқни ўз ўрнида қўлланмаган ва қаторасида айтилган паразит сўзлар, маталлар, мақоллар, топишмоқлар бузади. Хорижий сўз ва ибораларни ишлатишда жуда эҳтиёт бўлиш лозим, чунки уларнинг маъноси касбдошлар, миқдорга тушунарсиз бўлиши мумкин.

Ҳеч қачон шахсий қарашларни, улар қанчалик тўғри бўлишидан қатъи назар, ҳақоратлаш ва бақириш оҳангида ҳимоя қилиш керак эмас. Ҳаётда ҳам, ҳуқуқий амалиётда ҳам шундай ҳолатлар бўладики, нима бўлган тақдирда ҳам қатъиятчиликни талаб қилади, лекин шундай вазиятларда ҳам ички ишлар идоралари ходими

рақибига ўртамиёна оҳангда гапириши ва хайрихоҳ муносабатда бўлишга мажбур. Далил-исботнинг кучи овознинг кучида эмас, балки исбот қилишнинг кучидадир.

Ички ишлар идоралари ходимига масала қай даражада муҳим бўлишидан қатъи назар, суҳбатдошни тинглай олиш қобилияти хос бўлиши лозим. Сўзларга эътиборсизлик — сўзловчи учун шахсий хафагарчилиги бўлиб, келажакда албатта салбий тарзда намоён бўлади. Суҳбатдошнинг сўзларига бўлган эътиборсизлик — бу хулоса қила олмаслик, қўпинча икки-уч муҳим ҳодисалар асосида қилинган хулосалардан қўра ҳақиқатга қўпроқ яқин бўлган, суҳбат давомида эътибордан четга қолган кичик тафсилотлар ҳамдир. Ҳаётдаги қийин вазиятларда инсон муғомбирлик қилишга мойил, лекин кичкина нарсаларда доимо муғомбирлик қилиб бўлмайди. Ички ишлар идоралари ходимининг фуқаро, айбланувчи билан суҳбат жараёнида эркин гапиришни диққат билан эшита олиш қобилияти янада тўлиқ ва ишончли маълумотни олиш имкони беради.

Ҳеч бир шароитда ўзини диққат билан эшитаётгандек қилиб кўрсатиш мумкин эмас. Ички ишлар идоралари ходими қанчалик ўзини бундай қилиб кўрсатмасин, қизиқишнинг йўқлиги ва зерикашни унинг юзи ва қилиқлари билдириб қўяди. Кескин вазиятларда ёлғондакам ҳаракат қилиш ҳурматсизлик маъносида қабул қилинади. Масалан, суҳбат жараёнида қоғозга расм чизиб ўтириш мумкин эмас.

Суҳбат вақтида сўзловчига тўғри қараб ўтириш, доимий равишда визуал алоқани ушлаб туриши лозим. Ички ишлар идоралари ходими суҳбатдошга қандай қарашга алоҳида талаблар қўйиши лозим. Шунини доимо ёдда тутиш керакки, қатъий нигоҳ инсонларда қўпинча норозилик ҳиссини уйғотиб, шахсий ҳиссиётларга тажовуз сифатида қаралади. Жуда диққат билан қараш ҳам кўпчиликда душманлик аломати деб тушунилади. Ички ишлар идоралари ходими нигоҳи ундан ҳуқуқий ёрдам сўраб келган инсон муаммоларига қизиқишини исботлаши лозим. Шунинг учун, домий равишда суҳбатдош кўзининг “ичига” қараб ўтириш мумкин эмас. Қўпинча бундай нигоҳ диққатсизлик ёки урғу берилган ҳурматсизлик сифатида баҳоланади. Суҳбатдошларнинг стуллари баландлик жиҳатдан қандай жойлаштирилганлиги ҳам, ички ишлар идоралари ходими нигоҳи учун катта руҳий аҳамият касб этади. Пастдан қараш, айниқса бошни тушириб, секинроқ гапириш бўйсунуш, хизмат кўрсатишга мойилликни англатади. Тепадан пастга, бошни орқага ташлаган ҳолда гапириш манманлик, кибр-ҳаво, жирканишни билдиради. Шунинг учун нигоҳ битта даражада бўлиши лозим.

Шундай қилиб, ҳуқуқий амалиётда суҳбатдошнинг ижтимоий мавқеига ва суҳбатлашиш жараёнига тегишли ҳаракат тарзи, ташқи кўриниш, гаплашиш, имо-ишоралар, мимика, гавданинг туриши, гавдани тутиш, овоз муҳим ўрин тутиб, ички ишлар идоралари ходими хизмат этикети асосларидир.

12.2. Ички ишлар идоралари ходимининг инсон ҳуқуқлари маданиятида этик (ахлоқий) маданиятнинг ўрни

Инсон фаолиятининг ҳар бир жабҳасида ахлоқий талабларга катта ўрин ажратилади, бироқ улар инсоннинг ҳаёт мамоти, соғлиғи, кадр-қиммати билан боғлиқ

бўлган ички ишлар идоралари ходими фаолиятида алоҳида катта аҳамиятга эга. Ички ишлар идоралари ходимининг ахлоқий жиҳатларидан (тўғрисиўзлик, ҳақгўйлик, конунга содиқлик, ҳаммининг конун олдида тенглигига амал қилиш) бошқа бир инсон-фуқаро (айбланувчи, судланувчи) тақдири боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳар бир ички ишлар идоралари ходими бўлишга қарор қилган инсон, унга жамият томонидан қўйиладиган барча касбий-ахлоқий талабларни аниқ англаб етиши лозим. Мазкур ахлоқий талаблар “ички ишлар идоралари ходимининг ахлоқий маданияти” тушунчасига кириб, ҳуқуқий ахлоқнинг асосини, ўзагини ташкил этади.

Ҳуқуқий маданият шифокор, ўқитувчи этикаси каби касбий ахлоқнинг бир кўринишидир. Буларнинг барчаси этиканинг қисмлари сифатида унинг таркибига киришади.

Этика (юнонча *ethos* — одат) — фалсафий фан бўлиб, унинг ўрганиш объекти ахлоқдир. Этика фалсафанинг таркибий қисми сифатида қадимги даврда пайдо бўлган. “Этика” атамаси қадимги юнон файласуфи Аристотел томонидан “Этика” асарида ахлоқийлик ҳақидаги ўқишни изоҳлашда, инсон қалбининг юқори сифатларини (мўъгадиллик, мардлик, адолатлилик) ифодалашда фойдаланилган.

Мораль (лотинча *moralis* — ахлоқли, *mores* — ахлоқлар) — бу индивидларнинг ўзаро ва жамият билан манфаатларини мослаштириш эҳтиёжидан келиб чиқадиган меър ва принциплар тизими бўлиб, инсонлар ҳаракатини эзгулик ва ёвузлик тушунчалари асосида мувофиқлаштиришга йўналтирилган ва шахсий фикр, анъана, тарбия, жамоатчилик фикри кучи билан сақланади.

Ахлоқийлик — славян тилидан келиб чиққан атама бўлиб, “мораль”, “этика” атамалари билан деярли бир хил маънони англатади; аммо, қадим даврдан буён этикани мораль, ахлоқийлик ҳақидаги ўқиш сифатида қараб келишган. Мораль — тарихий ҳолат бўлиб, инсониятнинг умумий тараққиёти билан ўзгаради ва ривожланиб боради, лекин ҳар доим эзгулик, ёвузлик, ҳақгўйлик, тарбиялилик, виждон (Ўлдирма, Ўғирлама, Шухратпараст бўлма, Хасислик қилма) ахлоқий меъёрларни белгиловчи омиллар бўлиб келган. Мораль — ҳаётнинг деярли барча жабҳаларини қамраб олади — иқтисодиёт, сиёсат, ҳуқуқ ва бошқа. Ахлоқ ёрдамида шахснинг хатти-ҳаракатлари жамият манфаатларига мослаштирилади, улар ўртасидаги зиддиятлар бартараф этилади, шахсларо муносабатлар тартибга солинади.

Қадим даврлардан буён маълум ахлоқнинг “олтин қондаси” бу: “ўзгаларга нисбатан, ўзингга нисбатан қилинишини хоҳлаган (хоҳламаган) муносабатни қил (қилма)”.

Ахлоқнинг таркибий қисмлари:

биринчидан, ахлоқий онг (қадриятлар, меъёрлар, идеаллар: эзгулик, ёвузлик, шаън, бурч, виждон);

иккинчидан, ахлоқий муносабатлар (ахлоқий ўзаро муносабатлар, ахлоқий зиддият, ахлоқий обрў ва бошқалар);

учинчидан, ахлоқий ҳулқ (ахлоқий ҳаракат, ахлоқий оқибат, ахлоқий чеклашлар, ахлоқий амалиёт).

Мазкур элементларнинг барчаси ўзаро боғланган, бир-бирини тўлдиради ва бир-бирига ўтади. Бирок уларнинг ўзаро муносабатларининг бошланғич нуқтаси ахлоқий онгдир. Уларсиз ахлоқий-ҳуқуқий категорияларни таҳлил қилиб бўлмайди.

Ахлоқнинг вазифалари:

назорат — ўзаро муносабатларнинг ахлоқий жиҳатдан назорат қилиш, шахс ҳулқини жамиятдаги бош ахлоқий меъёр ва принциплар билан мувофиқлаштириш;

баҳо (аксеологик) — хатти-ҳаракат, муносабат, режа ва қарашларнинг ахлоқий баҳолаш;

йўналтирувчи — ахлоқий устуворликни ишлаб чиқиш, бир ахлоқий кадриятларни бошқаларига нисбатан афзал кўриш;

мақсадли — у ёки бу ниятларга ахлоқийлик ва ахлоқсизлик, олижаноблик ва пасткашлик баҳосини бериш;

ахборот (маърифий) — ахлоқий меъёр, принциплар ҳақида тасаввурга эга бўлиш;

тарбиявий — ахлоқий меъёр, одат, анъана, умум эътироф этилган ҳулқ намуналарига ўргатиш;

коммуникатив — ўзаро мулоқот, тушуниш, қўллаб-қувватлашга даъват этиш.

Ахлоқ ва ҳуқуқнинг алоқаси қуйидагиларда намоён бўлади:

биринчидан, якка ва умумий белгиларга хос эканлигида;

иккинчидан, фарқлар мавжудлигида;

учинчидан, ўзаро муносабат ва алоқадорликда эканлигида.

Ҳуқуқий ахлоқда кўриб чиқиладиган ахлоқий меъёрлар алоҳида, мустақил меъёрлар эмас: улар инсонлар ўртасида мавжуд ҳуқуқий соҳадаги алоҳида муносабатларга мослашган. Кўпчилик ҳолларда ҳуқуқий меъёрлар ахлоқий принцип ва меъёрлардан “ўсиб чиққан” бўлади, чунки ахлоқ ва ҳуқуқнинг вазифалари кўп ҳолларда бир-бирига ўзаро мос келади. Уларнинг ўзаро муносабати ва таъсири давлатнинг ҳуқуқий ижод ва ҳуқуқий амалиёти жараёнида намоён бўлади.

Ҳуқуқ ва ахлоқ меъёрлари ўртасидаги умумийлик шундаки, улар:

биринчидан, ижтимоий алоқалар билан бир майдонда амал қиладилар, яъни улар ижтимоий меъёрлар ҳисобланишади;

иккинчидан, ягона мақсадни кўзлашади — жамиятда тартиб ўрнатиш ва сақлаш;

учинчидан, ягона вазифага эга — одамлар ҳулқига таъсир кўрсатиш, уларнинг муносабатларини мувофиқлаштириш, ҳулқ миқёсларини (эталон, стандартлар) шакллантириш;

тўртинчидан, ҳаммага ёки катта гуруҳдаги инсонларга қаратилган, яъни умумий характердаги ҳулқ қоидалари ҳисобланади;

бешинчидан, адолат тимсолида ягона руҳий-маънавий табиатга, ягона кадрият асосига эга. Ҳатто синфий давлатда ҳуқуқ меъёрлари ахлоқ меъёрлари асосида турувчи адолатнинг намоён бўлиши ҳисобланган. Улар ўз навбатида, жамиятнинг моддий ва маънавий тараққиёти билан боғлиқ бўлган. Аммо

ўша даврда ҳам ҳуқуқ ва ахлоқ меъёрлари бошбошдоқлик ва тартибсизликка қарши турган.

Бироқ ахлоқ ва ҳуқуқ меъёрлари ўртасида фарқлар мавжуд. Ҳуқуқий меъёрлардан фарқли равишда ахлоқ меъёрлари инсон ҳулқини ҳаётнинг барча жабҳаларида назорат қилиб туради. Ахлоқ ва ҳуқуқ ўртасидаги фарқ асосан уларнинг шахснинг жамиятдаги ҳулқини қандай усулда тартибга солишига тегишлидир. Ахлоқ меъёрлари талабларига ихтиёрий равишда амал қилинади ва умумқабул қилинган одатлар, жамоатчилик фикри билан тартибга солиб турилади. Ахлоқ меъёрларининг бузилиши алоҳида одамлар эмас, балки жамонинг барча аъзолари томонидан руҳий таъсир кўрсатилиши (оммавий чеклаш ва муҳокама қилиш) кўринишидаги чеклашларни келтириб чиқаради. Мазкур меъёрлар жамоа онгида яхшилик, ёмонлик, адолат, тарбиялилик ва бошқа шу кабилар ҳақидаги умум қабул қилинган тасаввурлар асосида белгиланади. Ҳуқуқ меъёрлари ишонтириш ва бошқа усуллардан ташқари давлат томонидан мажбурлаш орқали таъминланади.

Ахлоқ меъёрлари талаблари махсус актларда мустаҳкамлаб қўйилмасдан, инсонлар онгида сакланади, ҳуқуқ меъёрлари эса жамиятнинг барча аъзолари учун мажбурий бўлган расмий давлат актларида (қонун, қарор, фармойишларда) мустаҳкамлаб қўйилади, аммо ахлоқ меъёрлари ҳуқуқ меъёрларида маъсус кўринишда акс этиши мумкин.

Ички ишлар идоралари ходимининг касбий фаолиятида ахлоқий бета-раф элементлар бўлмайдик, ҳуқуқ ва ахлоқнинг мақсади ягона — инсонлар ўртасидаги муносабатларни умуминсоний қадриятлар: инсонийлик, адолатлилик, озодлик, тенглик, шахснинг табиий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш кабилар асосида шаклланишига кўмаклашиш.

Ҳуқуқий (юридик) ахлоқ — илмий-амалий фан бўлиб, “инсон-ҳуқуқ” тизимининг ахлоқий қонуниятларини ўрганади, мазкур тизим самадорлигини оширишга қаратилган тавсиялар ишлаб чиқади.

Ҳуқуқий этика ахлоқ меъёрларини тизимлаштириб, уларни “ички ишлар идоралари ходими-фуқаро”, “ички ишлар идоралари ходими — гумонланувчи”, “ички ишлар идоралари ходими — жабрланувчи”, “ички ишлар идоралари ходими — гувоҳ” ва бошқалар муносабатларида кўринишини баҳолайди. Ҳуқуқий этика ички ишлар идоралари ходими ўз касбий фаолияти давомида, ва кундалик ҳаётда амал қиладиган ахлоқий билим, ҳис, қадрият ва эҳтиёжлари эзгулик, бурч, виждон каби ахлоқий меъёрларга асосланиши лозимлигидан келиб чиқади. Худди шундай талабларни ички ишлар идоралари ходими ўзининг кундалик амалиётида ўзаро муносабатда бўладиган шахсларга нисбатан ҳам қўйиши керак.

Ҳуқуқий ахлоқнинг аҳамияти қуйидаги вазифаларда кўринади:

биринчидан, ички ишлар идоралари ходимларига қўйиладиган ахлоқий талабларни умумлаштиришда;

иккинчидан, юридик амалиётни ўрганиш ва юридик ишни кўриш чоғида ички ишлар идоралари ходимларининг ҳамкасблари билан муносабатлари ахлоқи таҳлилида;

учинчидан, ички ишлар идоралари ходимлари ва амалиёт иштирокчиларининг (гумонланувчи, гувоҳ, жабрланувчи ва бошқалар) ўзаро муносабатлари ахлоқи тахлилида;

тўртинчидан, ички ишлар идоралари ходими касби обрўсини ошириш билан боғлиқ ахлоқий мазмундаги тавсияларни ишлаб чиқишда;

Ҳуқуқий (юридик) ахлоқ — ички ишлар идоралари ходими ахлоқий маданиятига нисбатан, кенгрок тушунчадир, чунки унинг предметига нафақат ички ишлар идоралари ходимининг касбий ахлоқини, балки давлатнинг ҳуқуқий майдонида ҳуқуқий масалаларда бошқа бир шахслар билан, жумладан ички ишлар идоралари ходими билан муомалада бўладиган ҳар бир шахс ахлоқини ўрганиш киради. Ҳуқуқий ахлоқ фуқароларнинг ҳуқуқ соҳасидаги, аввало ички ишлар идоралари ходимларининг аниқ юридик ишларни ечишда, умуман ички ишлар идоралари ходимларининг ахлоқий маданияти, унинг шахсий маънавий тажрибаси, ахлоқий-тарбиявий чалкашликларни ечиш қобилиятлари каби фаолиятларининг умумий таҳлилига бағишланган. Ҳуқуқий ахлоқ юридик амалиётда чоғидаги хатоларни ечишнинг, жумладан касбий бузилишларнинг ахлоқий жиҳатларини ҳам ўрганади.

Ички ишлар идоралари ходимларининг ахлоқий маданияти, яъни унинг касбий ахлоқи — ҳуқуқий ахлоқнинг асоси, унинг тамал тошидир. “Касб этикаси” атамасини “касбий ахлоқ” ёки “касбий ахлоқийлик” атамалари билан алмаштириб бўлмайди, чунки касбий этика юристнинг жамиятдаги бошқа муносабатлари тизимида касбий маънавиятнинг ўрнини аниқлайди, ички ишлар идоралари ходимининг касбий ахлоқийлилик тизимини назарий жиҳатдан асослайди.

Ички ишлар идоралари ходимларининг, судьяларнинг, прокурорларнинг, терговчи, адвокат, нотариус, юридик маслаҳатчи ва бошқаларнинг, яъни фақатгина битта мутахассисликка тегишли қандайдир алоҳида ахлоқий меъёрлари борлигини айтмаслик керак. Ички ишлар идоралари ходими ахлоқий маданияти ҳар қандай ҳуқуқий касбга хос ахлоқнинг умумий меъёрларини ўз ичига олади. Шу билан бирга, “этик маданият” ва “маънавий маданият” тушунчалари бир хил мазмунга эга ўзаро алмаша оладиган тушунчалардир.

Ички ишлар идоралари ходими этик маданияти — бу ички ишлар идоралари ходимининг касбий ваколатларини бажариш чоғида намоён бўладиган, чуқур англаган ахлоқий хатти-ҳаракатида акс этадиган билим, эҳтиёж, қадриятлар натижаси сифатидаги ахлоқий талаблар (принцип ва меъёрлар) тизимидир. Ички ишлар идоралари ходимининг ўз мажбуриятларини сифатли ва самарали бажариши ҳуқуқий ёрдам кўрсатилаётган инсоннинг шаъни, кадр-қимматини сақланиши, ички ишлар идоралари ходимининг ўзи ва унинг ҳамкасбларининг, ва умуман юридик соҳанинг обрўси ички ишлар идоралари ходимининг ахлоқий маданияти даражасига боғлиқ;

Ички ишлар идоралари ходимларига қўйиладиган ахлоқий талаблар (принцип ва меъёрлар) тизимининг таркиби (даражалари):

биринчидан, ички ишлар идоралари ходимларининг ўз ишига ва унинг натижаларига қўйиладиган ахлоқий талаблар (принцип ва меъёрлар);

иккинчидан, ҳуқуқшуноснинг ўз ҳамкасблари билан бўладиган муносабатларига қўйиладиган ахлоқий талаблар (принцип ва меъёрлар);

учинчидан, ички ишлар идоралари ходими ҳокимият вакили сифатида ҳуқуқий ишни ечиш чоғида инсонлар (фуқаро, гумонланувчи, айбланувчи ва бошқалар) билан муносабатларига қўйиладиган ахлоқий талаблар (принцип ва меъёрлар);

Терговчи фаолиятининг ахлоқий жиҳатларини учинчи даражада кўриб чиқамиз — ҳуқуқий ишни кўриб чиқишда жараён иштирокчилари билан ўзаро муносабатлар босқичида. Улар бир неча жиҳатларда кўринади:

биринчи жиҳат: терговчининг айбланувчи, гумонланувчи, жабрланувчи ва бошқалар билан муносабатларидаги ахлоқий ҳолати салбий ҳиссий фон ва зиддиятли характер билан фарқланиб туради (томонларнинг мақсадлари бир эмас), чунки бундай суҳбатнинг сабаби асосан содир этилган жиноят ҳисобланади;

иккинчи жиҳат, натижа учун масъулият ҳиссининг юқорилиги сабабли асабийликнинг ошиши белгилари хос бўладиган терговчининг жараён иштирокчилари билан муносабатларидаги ахлоқий ҳолати.

Терговчи масалан, қуйидаги ҳолларда ҳам ҳуқуқий, ҳам ахлоқий танлов олида туради:

биринчидан, жараён иштирокчиларига — нафақат айблов эълон қилинган шахсларга, балки айбдорларни тезроқ топишда маъқул саналадиган, лекин ахлоқий жиҳатдан оқланмайдиган гувоҳ ва жабрланувчига нисбатан ҳам мажбурлов чораларини қўллашда;

иккинчидан, айби ҳали суд томонидан тан олинмаган шахсга нисбатан мажбурлаб ушлаб туриш чорасини қўллаш;

учинчидан, сўроқ қилинаётган шахслар кўрсатмаларидаги зиддиятларни йўқотиш мақсадида уларни ўзаро учраштириш чоғида терговчининг ахлоқий-психологик ҳолати, чунки бундай ҳолатлар эҳтиёткорлик, босиқлик, саволларни (иштирокчиларга психологик босим ўтказмасдан) аниқ қўйишни талаб қилганлиги сабабли ҳиссиётнинг юқори даражада ошиши кузатилади.

Терговчи томонидан шахснинг айбини исботлаш чоғида айбсизлик презумпцияси принцигига амал қилиши — асосий ахлоқий принцип бўлиб, бу ундан қатъий ахлоқ доирасида ҳаракат қилишини талаб қилади: қонуний чоралар билан ишонарли далиллар базасини яратиши лозим (психологик ва жисмоний босим ўтказмасдан).

ИЛОВАЛАР

ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР

Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг асарлари ва маърузалари

1. Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. – Т. 1 – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 364-б.
2. Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. – Т. 2 – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 380-б.
3. Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. – Т. 3 – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 366-б.
4. Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. – Т. 4 – Т.: «Ўзбекистон», 1996. – 394-б.
5. Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. – Т. 5 – Т.: «Ўзбекистон», 1997. – 384-б.
6. Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида: Т. 6 – Т.: «Ўзбекистон», 1998. – 429-б.
7. Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. – Т. 7 – Т.: «Ўзбекистон», 1999. – 410-б.
8. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. – Т. 8 – Т.: «Ўзбекистон», 2000. – 528-б.
9. Каримов И. А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. – Т. 9 – Т.: «Ўзбекистон», 2001. – 564-б.
10. Каримов И. А. Хавсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10 – Т.: «Ўзбекистон», 2002 – 432 б.
11. Каримов И. А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. – Т. 11 – Т.: «Ўзбекистон», 2003. – 320 б.
12. Каримов И. А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамызга боғлиқ. – Т. 12 – Т.: «Ўзбекистон», 2004. – 400 б.
13. Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. – Т. 13 – Т.: «Ўзбекистон», 2005. – 448 б.
14. Каримов И. А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. – Т. 14 – Т.: «Ўзбекистон», 2006. – 280 б.
15. Каримов И. А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир – Т. 15 – Т.: «Ўзбекистон», 2007. – 320 б.
16. Каримов И. А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т. 16. – Т.: Ўзбекистон, 2008. – 368 б.
17. Каримов И. А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. Т. 17. – Т.: Ўзбекистон, 2009. – 278 б.
18. Каримов И. А. Жаҳон инқирознинг оқибатларини енгиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. – Т. 18. – Т.: Ўзбекистон, 2010. – 280 б.

19. Каримов И. А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. – Т. 19. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 360 б.
20. Каримов И. А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: Ўзбекистон, 2011. – 440 б.

Асосий адабиётлар

1. “Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги Ўзбекистон републикаси Қонунга шарҳлар / А.Х. Саидов ва бошқ.; Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Т.: “Vektra-Press”, 2009 – 272 б.
2. А. Саидов, Т. Икрамов, Ю. Аҳмедов. Ўзбекистон Республикаси Конституциявий ҳуқуқи. Дарислик. Тошкент: 2002. – 456 б.
3. А.Х. Саидов Общеизвестные права человека Учебное пособие. – Москва, МЗ ПРЕСС, 2002. – 267 с.
4. А.Х. Саидов, А.Ш. Жўзжоний “ШАРҚ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ: ИНСОН ВА ҲУҚУҚ” (ўтмиш ва ҳозирги замон). Тошкент “Адолат”, 2005. – 272 б.
5. А.Х. Саидов, Ф.Х. Бакаева Конституция Республики Узбекистан и права человека: от норм к реализации. – Т.: Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека, 2010. – 128 с.
6. А.Х. Сатторов. Ўзбекистон Республикаси ИИВ тизими тергов соҳасида инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва таъминлаш бўйича услубий тавсиялар. Т – 2002. 40 б.
7. Аносова О. Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси. – Т., 1998. 48 б.
8. Ахпанов А.Н., Насыров Г.Х. Арест в качестве меры пересечения: проблемы судебного контроля и санкционирования: Монография. – Алматы, 2005. – 183 с.
9. Баҳриев К.Х. Демократия ва инсон ҳуқуқлари. Ҳуқуқий ислохотлар ўзбек йўлининг ҳосиллари / маъсул муҳарир – ҳуқуқшунослик фанлари доктори, профессор – Саидов А.Х. / – Тошкент: “Иктисодиёт ва ҳуқуқ дунёси” нашриёт уйи, 1997. 238 б.
10. Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция ва унинг Факультатив протоколлари. / Ўзбекча нашр учун маъсул муҳаррир А.Х. Саидов. – Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2009. – 72 б.
11. Бордунов В.Д. Гражданин против государства в Европейском суде по правам человека / В.Д. Бордунов; Рос. ун-т Дружбы народов, Коллегия адвокатов «Джон Тайнер и партнеры». – М.: Изд-во ОМЕГА-Л, 2005. – 125 с.
12. Борьба с преступлениями на почве ненависти в регионе ОБСЕ. Обзор статистики, законодательства и национальных инициатив. – Варшава. Sungraf, 2006. – 180 с.
13. Всеобщая декларация прав человека и национальная система защиты прав человека в Узбекистане / Отв. ред. А.Х. Саидов. – Ташкент: Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека, 2009. – 360 с.
14. Глебов И.Н. Международное право: учеб. для вузов/ И.Н. Глебов.-М.: Дрофа, 2006. – 367 с.
15. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. – М.: Изд-ва МНИМП, 1998, 600 с.
16. Д.Х. Узакова Узбекистан: независимость, демократизация и права человека Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека, 2001. – 144 с.
17. Европа Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилотининг инсонийлик мезонлари. / Маъсул муҳарир, юридик фанлари доктори, профессор – Саидов А.Х. / Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази. Тошкент, 2002. – 166 б.

18. Европейский Суд по правам человека и Российская Федерация: Постановления и решения, вынесенные до 1 марта 2004 года /Отв. ред. Ю. Ю. Берестнев. – М.: Норма, 2005. – 960 с.
19. ЕХХТ минтақасида ўлим жазоси: Маълумотнома – 2009. – Тошкент: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2010. – 43 б.
20. Жамиятни демократлаштириш ва инсон ҳуқуқларини таъминлаш – Ўзбекистон тажрибаси. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари 2008 йил 25–26 ноябрь. – Тошкент: Cashma Print, 2009. – 590 б.
21. Жаҳон мамлакатларининг ҳуқуқий тизимлари: Қомусий лўғат / Маъсул муҳаррир – юридик фанлари доктори, профессор А. Х. Саидов. Тошкент: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2006. – 720 б.
22. Женщины и мужчины Узбекистана – 2007. Статический сборник / Комитет Женщин Узбекистана; Организация по Безопасности и Сотрудничеству в Европе, Координатор проектов в Узбекистане; Государственный Комитет Республики Узбекистан по статистике; Национальная Ассоциация Негосударственных Некоммерческих Организаций Узбекистана; Ответственный редактор М. Т. Захидова. – Т.: CHASHA PRINT, 2010. – 200 с.
23. Журабаев О. А. Ички ишлар идоралари ходими – Инсон ҳуқуқлари ҳимоячиси. – Тошкент: SMI-ASIA, 2010. – 128 б.
24. Защита лиц и объектов в международном гуманитарном праве. Сборник статей и документов. – М.: МККК, 1999. – 376 с.
25. Защита прав человека в Узбекистане/ Отв. ред. С. Ш. Рашидова, Х. Кайзер. – Т.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2007. – 216 с.
26. Зимненко Б. Л. О применении норм международного права судами общей юрисдикции: Справочное пособие. – М.: Статус; РАП, 2006. – 539 с.
27. Имамова Т., Таджиханов У. Что нужно знать о правах человека/Отв. ред. – доктор юридических наук, профессор – Саидов А. Х. Ташкент Издательский дом “Мир экономики и права” 1997. – 96 с.
28. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар: тўплам/ Ўзбекча нашрининг маъсул муҳаррири А. Х. Саидов. – Тошкент: “Адолат”, 2004. – 520 б.
29. Инсон ҳуқуқлари мумжаҳон декларацияси ва Ўзбекистонда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш миллий тизами / муалифлар жамоаси: А. Х. Саидов, Ф. Х. Бакаева, Ш. Арсланова ва бошқ.; маъсул муҳаррир А. Х. Саидов; Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: “O'zbekiston”, 2010. – 368 б.
30. Инсон ҳуқуқлари: парламент аъзолари учун қўлланма./ Ўзбекча нашр маъсул муҳарири профессор А. Х. Саидов. – Тошкент. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2007. – 256 б.
31. Инсон ҳуқуқлари: савол ва жавоблар. – Тошкент: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси” нашриёт уйи, 1997. – 148 б.
32. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишда тергов органларининг вазифалари: илмий амалий қўлланма. – Т.: “Yurist-media markazi” нашриёти, 2010. – 290 б.
33. Информационный бюллетень о наркоситуации: Центральноазиатский регион 2009 / Республика Узбекистан, Кабинет Министров, Национально-аналитический центр по контролю за наркотиками. Т. Chasha Print, 2009. – 110 с.

34. Информация о реализации Заключительных замечаний Комитета по ликвидации дискриминации в отношении женщин по итогам рассмотрения Второго и Третьего периодических докладов Узбекистана / 45-ая сессия Комитета ООН по ликвидации дискриминации в отношении женщин (г. Женева. 20 января, 2010 г.). – Ташкент: Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека, 2010. – 25 с.
35. Исаков Х. М., Никонов И. О правовых основах мер принуждения в уголовном процессе и производстве по делам об административных правонарушениях. – Ташкент, 2010. – 101 с.
36. Исмоилов З. М., Инсон ҳуқуқлари ва ҳозирги замон юриспруденцияси /Отв. Ред. А. Х. Саидов – Т.: “Fan va texnologiya”, 2008, – 148 с.
37. Конвенция о защите прав человека и основных свобод / Сост.: В. Б. Исаков (рук.), П. А. Лаптев, О. В. Митин, С. В. Черниченко. – М.: Юрайт. 1999. – 192 с.
38. Кудинов О. А. Международное публичное право: курс лекций: учебно-практическое пособие / О. А. Кудинов – 2-е изд., испр. – М.: Издательство «Экзамен», 2009. – 285 с.
39. Кудинов О. А. Права человека: Краткий курс. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: «Ось – 89», 2009. – 80 с. («Juris prudentia»)
40. Лукашук И. И., Шинкарецкая Г. Г. Международное право. Элементарный курс: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2004. – 224 с.
41. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов / И. И. Лукашук; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. Изд. 3-перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – 432 с.
42. Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов/ И. И. Лукашук; Рос. акад. наук, Ин-т государства и прав, Академ. правовой ун-т. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2010. – 544 с.
43. Лукашук И. И., Саидов А. Х. Ҳозирги замон халқаро ҳуқуқи назарияси асослари: Дарислик. – Тошкент: “Адолат”, 2006. – 424 б.
44. Матвеева Т. Д. Дипломатическое и консульское право: учебное пособие/ Т. Д. Матвеева. – М.: Изд-во РАГС, 2010. – 84 с.
45. Махдумлар ҳуқуқлари: халқаро ва миллий стандартлар/ Ф. Х. Бакаева ва [бошқ.]; маъсул А. Х. Саидов; Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази. – Т.: Tafakkur, 2011 й. 220 б. Права осуждённых: международные и национальные стандарты / Отв. ред. А. Х. Саидов – Ташкент: Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека, 2011 г. – 220 с.
46. Международное гуманитарное право/ Р. Хакимов; (Отв. ред. К. Норматов); Ташкентский Государственный экономический университет, Институт философии и права им. И. Муминова АН РУз, Узбекская Ассоциация международного права – 3-е изд., доп. – Т.: “Узбекистан”, 2007. – 216 б.
47. Международное гуманитарное право: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / (С. С. Маилан и др.); под ред. И. И. Котлярова. – 3-е изд., перераб. И доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. – 271 с.
48. Международно-правовые основы борьбы с коррупцией и отмыванием преступных доходов: Сб. документов / Сост. В. С. Овчинский. – М.: ИНФРА-М, 2010. – 640 с.
49. Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М. 1998. – 784 с.
50. Международные конвенции по защите прав человека и борьбе с преступностью: Сб. межд. Соглашений и рекомендаций. Т. 5. – Т.: Шарк, 1995. – 448 с.

51. Международные конвенции по защите прав человека и борьбе с преступностью (Сборник международных документов) /Сост. Ю. С. Пулатов. Т. 1995. – 448 с.
52. Международные стандарты и совершенствование национального законодательства о политических партиях и негосударственных некоммерческих организациях (Материалы международного круглого стола, 15 июля 2010 г., г. Ташкент)/Отв. ред. А. Х. Саидов – Т.: Изд-во «Fan va texnologiya», 2011, – 170 с.
53. Мережко А. А. М52 История международно-правовых учений. – К.: Таксон, 2006. – 492с.
54. Методика преподавания юридических дисциплин (учебно-методическое пособие). – Т., 2008. – 350 с.
55. Мониторинг прав человека. Сборник./Отв. ред. С. Ш. Рашидова, Х. Бюлер. – Т.: Изд-во “ЎзбекистонМиллий Энциклапедияси”. 2003. – 243 с.
56. Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормк, реальность. – М.: Юрид. лит., 1991. – 160 с.
57. Научные исследования в сфере прав и свобод человека: состояние и перспективы / Отв. Ред. А. Х. Саидов – Т.: Изд-во «Fan va texnologiya», 2011, – 224 с.
58. Научный комментарий к закону Республики Узбекистан «О гарантиях прав ребёнка»/Отв. ред. А. Х. Саидов – Т.: Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека, 2008. – 126 с.
59. Национальные институты по правам человека: Международная и национальная практика/ М. А. Тиллабаев; Отв. ред. А. Х. Саидов; МИД РУз; Унив. Мир. Эконом и дип. – Т.: «Адолат», 2002. – 312 с.
60. Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека в 2009 году/ А. Х. Саидов, Ф. Х. Бакаева, М. Тиллабаев. – Т.: Национальный центр по правам человека Республики Узбекистан, 2010. – 184 с.
61. Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека в 2010 году. – Т.: Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека 2011. – 208 с.
62. Независимость и права человека. Сборник статей / Отв. ред. А. Гафуров. – Т.: SMI-ASIA, 2011/ – 320 с.
63. Образование в области прав человека: национальный и зарубежный опыт /Отв. ред. А. Х. Саидов. – Ташкент: Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека, SMI-ASIA, 2011. – 200 с.
64. Одам савдосига қарши курашиш масаларлари бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. – Т.: «Yurist-media markazi», 2009. – 284 б.
65. Основные международные документы по правам человека / Материалы и комментарии/. – Алматы. 1998 – 148 с.
66. Права осуждённых: международные и национальные стандарты / Отв. ред. А. Х. Саидов – Ташкент: Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека, 2010 г. – 92 с.
67. Права осуждённых: международные и национальные стандарты / Отв. ред. А. Х. Саидов – Ташкент: Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека 2010. – 92 с.
68. Права человека. Сборник международных договоров. Том 1 (часть первая) Универсальные договора. Издание Организации Объединенных Наций г. Нью-Йорк 1994. – 492 с.
69. Права человека. Учебник для вузов // Отв. Ред. Е. А. Лукашева. – М, 1999. – 573 с.

70. Права человека: (Учебник-хрестоматия)//Авт. глав и параграфов. Саидов и др. – Т.: Университет мировой экономики и дипломатии, 2001. – 448 с.
71. Права человека: Единство общечеловеческого и национального: (Сб. международных договоров и Законов Республики Узбекистан). Т.1. (Сост. А. Х. Саидов; Гл. ред. В. Э. Шалль; Отв. Ред. О. В. Шатуновский). – Т.: Шарк, 1995. – 480 с.
72. Пўлатова Б. ва бошқ. Инсонийлик ва инсон ҳуқуқлари (Услубий қўлланма)/Б. Пўлатова, О. Хусанов, Р. Ражабов. – Т.: «Адолат», 1999. 112 б.
73. Рахимов А.И. Жиноятчиликка қарши кураш соҳасида Ўзбекистон републикасининг халқаро ташкилотлар ва хорижий давлатлар билан ҳамкорлиги / Маъсул муҳарир, юридик фанлари доктори, профессор – Саидов А. Х. / – Тошкент: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази. 2004. – 52 бет.
74. Раҳманов Б. Х., Маҳмудов Ф. И. Бола ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг халқаро-ҳуқуқий асослари. – Т.: «CHASMA PRINT» нашриёти. – 144 б.
75. Религия и международное право: Открытая лекция. – Киев, Ташкент, Симферополь: Институт государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, Издательство «Логос», 2008. – Серия научно-методических изданий Академии сравнительного правоведения». – Выпуск 9. – 52 с.
76. Ромашев Ю. С. Международное правоохранительное право/ Ю. С. Ромашев. – М.: Норма: Инфра-М, 2010. – 368с.
77. Руководство Международной Организации (МОМ) Прямая помощь жертвам торговли людьми международная Организация по Миграции. – Москва, 2010. – 353 с.
78. Саидов А. Жузжоний А. Шарк ва инсон ҳуқуқлари. – Т., 1998. – 216 б.
79. Саидов А. Х. ва бошқалар. Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ҳаётга татбиқ қилиш муаммолари. – Т. 1995. – 174 б.
80. Саидов А. Х., Султонов С. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва инсон ҳуқуқлари. – Т.: – 1998. – 177 б.
81. Саидов А. Х. ва бошқалар: “Нодавлат ва нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонунига шарҳлар. Т. 2002. 140 б.
82. Саидов А. Х. и другие. Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека: Становление и развитие. Т. 2007. 152 с.
83. Саидов А. Х. Ислам и правовая культура. – Ташкент: Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека, 2011. – 42с.
84. Саидов А. Х. Общепризнанные права человека. // Учебное пособие. М. 2002. 268 с.
85. Саидов А. Х. Основной закон ФРГ (основы современного права ФРГ): Учебное пособие. – Ташкент: Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека, 2009. – 116 с.
86. Саидов А. Х. Права человека. Единство общечеловеческого и национального (сборник международных договоров и законов Республики Узбекистан) Т-I. Т. 480 с.
87. Саидов А. Х. Права человека. Единство общечеловеческого и национального (сборник международных договоров и законов Республики Узбекистан) Т-II. Т. 400 с.
88. Саидов А. Х. Права человека. – Т.: УМЭД. 2000. – 324 с.
89. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение. – М.: Норма, 2006. – 368с.
90. Саидов А. Х. Узбекистан и международные договора по правам человека – Т.: Адолат, 1998. – 624 с.
91. Саидов А. Х. Ўзбекистон Республикаси ва инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. Т.: 2002. 270 б.

92. Саидов А. Х. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг ривожланиши: миллий ва умумбашарийликнинг уйғулиги: ўзбек, француз ва рус тиларида. – Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2011, – 96 б.
93. Саидов А. Х. Философско-правовое наследие Иммануила Канта и современная юриспруденция. – Ташкент: Patnt-Press, 2008. – 228 с.
94. Саидов А. Х. Халқаро ҳуқуқ субъектлари (тушунчалар, чизмалар, саволлар, адабиётлар). – Тошкент: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2000. – 72 б.
95. Саидов А. Х. Халқаро ҳуқуқ: моҳияти ва аҳамияти (тушунчалар, чизмалар, саволлар, адабиётлар). – Тошкент: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2000. – 48 б.
96. Саидов А. Х., Абдуллаев Е. В. Введение в международное право прав человека. – Ташкент: Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека, 2001. – 96 с.
97. Саидова Л. Правовые основы дипломатической деятельности Республики Узбекистан. – Ташкент, Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека, 2001. – 192 с.
98. Саттаров А. Қонун ва инсон ҳуқуқлари. – Т. 1999. – 35 б.
99. Сборник международных договоров по правам человека. К которым присоединилась Республика Узбекистан. Ташкент. – «Адолат» 1998. – 624 с.
100. Таджиханов У. Т. Правовая идеология и правовая культура в суверенном Узбекистане. – Т. 1995. – 44 с.
101. Таджиханов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. – Т., 1998.–316 б.
102. Ўзбекистон ва инсон ҳуқуқлари бўйича Вена декларацияси ва Ҳаракат дастури. /Маъсул муҳаррир: А. Х. Саидов. – Тошкент: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2004. – 220 б.
103. Ўзбекистон Республикаси ва инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. / Маъсул муҳаррир – А. Х. Саидов. Юридик фанлари доктори. Профессор. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Тошкент, «Адолат». 2002 – 270 б.
104. Ўзбекистон Республикаси ва инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро шартномалар. /Маъсул муҳаррир – А. Х. Саидов, юридик фанлари доктори. Профессор. Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Тошкент, «Адолат», 2002. – 270 б.
105. Халқаро гуманитар ҳуқуқ: Женева конвенциялари тўплами/Кириш сўзи муаллифи ва маъсул муҳаррир: А. Х. Саидов Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, Тошкент, 2002. – 440 б.
106. Ҳамидова М. А. Ювенал юстиция у қандай бўлиши керак? Рисола./ Маъсул муҳаррир: ю.ф.д., проф. Ҳ. Б. Бобоев. – Т.: ТДЮИ нашриёти, 2006. – 40 б.
107. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига оид халқаро ҳужжатлар: тўплам/Маъсул муҳаррир А. Х. Саидов. – Тошкент: «Адолат», 2004. – 212 б.
108. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига оид халқаро ҳужжатлар: тўплам / Маъсул муҳаррир А. Х. Саидов. Т. 2004 – 212 б.
109. Хусанов О. ва бошқалар. Инсон ҳуқуқлари (Махсус курс). – Т., 1997. – 142 б.
110. Э. В. Ретвеладзе, А. Х. Саидов. Ўзбекистон ҳудудида энг қадимги даврда дипломатик муносабатларнинг ривожланиши. – Тошкент: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2001. – 40 б.
111. Юлдашева Г., Борисова З. Х. Права человека. / Учебное пособие. – Т.: ТДЮИ, 2011. 190 с.

Қўшимча адабиётлар

1. Basic Facts UNO// department of public information./ NEW YORK/2004.
2. Executive summary/ a more secure world: our responsibility/ united nation 2004 page 6.
3. Human development report Uzbekistan 2005 decentralization and human development/ united nation development program. t. 96 page
4. Kofi Annan.in larger freedom/ new york 2005. Page 88.
5. The Czech republic's presidency of the 57th session of the united nations general assembly/ new york 2006. Page 300.
6. United nation peacekeeping/meeting new challenges /frequently asked questions/ usa. 2006 page 16
7. А. Х. Саидов. Ф. Х. Бакаева Конституция Республики Узбекистан и права человека: от норм к реализации. – Т.: Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека, 2011 г. – 128 с.
8. Аргунов Ю. Н. Права граждан с психическими расстройствами. Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Фолиум, 2010. – 410 с
9. Бакаева Ф. Х. Гарантии прав ребенка в Узбекистане. – Т.: Изд-во ТГЮИ, 2009. – 37с.
10. Бакаева Ф. Х. Гарантии прав ребенка в Узбекистане. – Т.: Изд-во ТГЮИ, 2009. – 37 с
11. БМТ Асосий омиллар. Ўқув қўлланма. – Т. 2001. – 368 б.
12. Бола ҳуқуқлари мониторинги. Ўқув-услугий қўлланма / Маъсул муҳаррир А. Х. Саидов Тошкент: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2011. – 134 б.
13. Бола ҳуқуқлари тўғрисида конвенция; «Бола ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни/А. Х. Саидов.–Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2008. – 34 б.
14. Бола ҳуқуқлари тўғрисидаги конвенция ва унинг Факультатив протоколлари./ Ўзбекча нашр учун маъсул муҳаррир А. Х. Саидов Т.: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2009. – 72 б.
15. Болалар ижтимоий ҳимоялаш: кураторлик функциялари такомиллаштириш истиқболлари: Илмий-амалий конференция материаллари / ЎзР Вазирлар Маҳкамаси ҳзуридаги вояга етмаганлар ишлари бўйича қиссия, ЎзР Бош прокуратураси. ЎзР ФА И. Муминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ ин-ти, (UNICEF) Ўзбекистондаги ваколатхонаси – Тошкент. KONSAUDITINFORM-NASHR, 2007. – 400 б.
16. Болалар меҳнатининг энг ёмон шаклларига барҳам бериш. Халқаро Меҳнат Ташилотининг 182-Конвенцияисни қўллаш бўйича амалий қўлланма. // Тошкент. “Arnarint” 2008. – 192 б.
17. Болаларни ҳимоя қилиш: (Парламент аъзолари учун қўлланма) Т. – 2006. – 208 б.
18. Более безопасный мир: наша общая ответственность.//Брошюра ПРООН/доклад группы высокого уровня по угрозам. Вызовам и переменам. ООН 2004. – 6 с.
19. Болалар гайриижтимоий ҳаракатларининг олдини олиш борасидаги долзарб вазифалар ва устувор йўналишлар: (илмий-амалий конференция матеиалари) ЎзР Вазирлар Маҳкамаси ҳзуридаги вояга етмаганлар ишлари бўйича қиссия, БМТ Болалар фонди (UNICEF) Ўзбекистондаги ваколатхонаси, ЎзР Бош прокуратурасининг Олий ўқув курслари; маъсул муҳаррир Т. А. Умаров; тузувчилар А. Абдужабаров, У. Н. Мамажанов. – Т.: JURIST-MEDIA MARKAZI, 2010. – 378 б.
20. Борьба с преступлениями на почве ненависти в регионе ОБСЕ. Обзор статистики, законодательства и национальных инициатив. – Варшава. Sungraf, 2006. – 180 с.

21. Всеобщая декларация прав человека и национальная система защиты прав человека в Узбекистане/ Национальный Центр Республики Узбекистан по правам человека; Министерство юстиции Республики Узбекистан. – Т.: Узбекистан, 2009. – 360 с.
22. Всеобщая декларация прав человека. / Права человека: Сборник международных документов. – Варшава, Nadhi, 2002. – 458 с.
23. Встречи ОБСЕ на высшем уровне во времена перемен: Журнал ОБСЕ. Астана, 2010. – № 4. – 42 с.
24. Второй Факультативный протокол к Международному пакту о гражданских и политических правах. / Права человека: Сборник международных документов. – Варшава, Nadhi, 2002. – 458 с.
25. Ганибаева Ш. Международно-правовая защита прав ребёнка – Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека, Ташкент – 2003. – 100 с.
26. Глухарева Л. И. Права человека: Учебное пособие для преподавателей и студентов педагогических вузов: Альбом схем / Под ред. Е. Н. Рахмановой, В. А. Северухина, З. К. Шнекендорфа, Б. С. Эбзеева. – М.: Логос, 2001. – 14 с.
27. Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии или убеждений. / Права человека: Сборник международных документов. – Варшава, Nadhi, 2002. – 458 с.
28. Декларация о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам. / Права человека: Сборник международных документов. – Варшава, Nadhi, 2002. – 458 с.
29. Деятельность в случае вооруженного конфликта: Руководство для Национальных обществ Красного Креста и Красного Полумесяца / МККК. – Ж., 2000. – 190 с.
30. Доклад тысячелетия: // краткий обзор для школьников и студентов. Информационный центр ПРООН в Узбекистане. – Т., 2002. – 262 с.
31. Европейская социальная хартия. / Права человека: Сборник международных документов. – Варшава, Nadhi, 2002. – 458 с.
32. ЕХХТ минтақасида ўлим жазоси: Маълумотнома – 2009. – Тошкент: Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий маркази, 2010. – 43 б.
33. Имплементация международного гуманитарного права: Статьи и документы / МККК.-М., 1998. – 368 с.
34. Инсон ҳуқуқлари: Олий ўқув ютлари учун ўқув кўлланмаси. Ҳ. Б. Бобоев, А. Х. Саидов, Ш. Шорахметов ва бошқ.; Сўз боши: Ҳ. Бобоев; Маъсул муҳаррирлар Ҳ. Б. Бобоев. И. Рамазанов. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 260 б.
35. Исмоилов Б. И. Международные стандарты личных прав человека и национальное История политических и правовых учений.-М.:, 1993. – С. 5–15.
36. Исхакова Л. Ф. Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации и ее реализация в Республике Узбекистан. – Т.: Изд-во ТГЮИ, 2009. – 32 с.
37. Исхакова Л. Ф. Международная конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации и ее реализация в Республике Узбекистан. – Т.: Изд-во ТГЮИ, 2009. – 32 с.
38. Кенг озодлик шароитида. БМТни Бош Котиби маърузасининг қисқача баёни// БМТнинг Ўзбекистон Республикасидаги ваколатхонаси. Т.: – 2005. Б. 16.
39. Комментарий к Закону Республики Узбекистан «О гарантиях прав ребёнка»/А. Х. Саидов и др. Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека. – Т.: Vektra Press, 2009 – 272 с.

40. Конвенция против пыток и других жестоких, бесчеловечных или унижающих достоинство видов обращения и наказания. / Права человека: Сборник международных документов. – Варшава, Nadhi, 2002. – 458 с.
41. Конвенция о борьбе с торговлей людьми и с эксплуатацией проституции третьими лицами. //Национальное и международное законодательства в области борьбы с торговлей людьми / – Т.: Адолат, 2009. – 308 с.
42. Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. / Права человека: Сборник международных документов. – Варшава, Nadhi, 2002. – 458 с.
43. Конвенция о правах ребенка. / Национальное и международное законодательства в области борьбы с торговлей людьми. – Т.: Адолат, 2009. – 308 с.
44. Конвенция по правам ребёнка. – Т.: – 2005 й. – 24 с.
45. Конференция на тему терпимости и недискриминации. Досье: поддержка местного самоуправления: Журнал ОБСЕ. Астана, 2010. – № 3. – 27 с.
46. Конференция ОБСЕ. Роль религии и убеждений в современном демократическом обществе: поиск путей противостоянию терроризму и экстримизму. Баку. Азербайджан, 10–11 октября 2002. – 100 с.
47. Кратко об ООН. Брошюра.//Департамент общественной информации ООН. Нью-Йорк 2002. – С. 36.
48. Лоне Якобсен и Кнуд Смид-Нильсон. Пережившие пытку – травма и реабилитация. – К.: Сфера, 1998. – 148 с.
49. М. Дженис, Р. Кей, Э. Бредли. Европейское право в области прав человека (Практика и комментарии). Пер. с англ. – М.: “Права человека”, 1997. – 640 с.
50. Материалы «круглого стола» на тему: «Взаимодействие органов внутренних дел с другими правоохранительными и государственными органами, национальными институтами, неправительственными организациями в сфере обеспечения прав и свобод человека», (25 сент. 2008 год, г. Ташкент) / МВД РУз, Управление по защите прав человека и юридическому обеспечению; отв. ред. А. Х. Сагтаров; ред. кол. И. Т. Тургунов, Н. А. Очилов, И. М. Файзуллин. – Ташкент: CHASHMA PRINT, 2009. – 188 с.
51. Международная Конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации. / Права человека: Сборник международных документов. – Варшава, Nadhi, 2002. – 458 с.
52. Международное публичное право: Учебник. – Т.: «Zarqalam»; ТГЮИ; ЦИПЧГП, 2003 – 552 с.
53. Международные конвенции по защите прав человека и борьбе с преступностью (Сб. междунар. документов) /Сос. Ю. С. Пулатов. – Т.: Шарк, 1995. – 448 с. – (Сравнительное правоведение. Вып. 1).
54. Международный пакт о гражданских и политических правах. / Права человека: Сборник международных документов. – Варшава, Nadhi, 2002. – 458 с.
55. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах. / Права человека: Сборник международных документов. – Варшава, Nadhi, 2002. – 458 с.
56. Мингйиллик маъруза. Талабалар чун қисқа баён. Ўзбекистондаги БМТ ваколатхонасининг Ахборот маркази томонидан ўзбекистон ҳкумати ҳамда БМТнинг тараққиёт дастурининг “Рақамли ривожланиш ташаббуси” дастури, БМТ болалар жамғармаси ва Қочоклар ишлари бўйича БМТ Олий комисари бошқармасининг Ўзбекистондаги ваколатхоналари ҳамкорлигида ўзбек тилида чоп этилган. Тошкент. 2003. – 262 б.
57. Мониторинг прав ребенка: Уч.-метод. пособ. / НЦ РУ по правам человека. – Т., 2011. – 134 б.

58. Муаммоли ўсмир: мослашув, ташхис, корекция усуллари. Услубий қўлланма /Муалифлар: Н.Ф. Комилова, Ф.И. Хайдарова – Тошкент: РБИММ, 2008. – 98 б.
59. Мўминов А. “Ўзбекистон ва ЮНЕСКОнинг халқаро-ҳуқуқий муносабатлари”. Мъсул муҳарир: А. Саидов – юридик фанлари доктори, профессор Т., 212 б.
60. Мухаммаджонова Л. Аёл ва ҳуқуқ. Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. № 3 (19), 2003. – 19–23 б.
61. Образование в области прав человека: национальный и зарубежный опыт /Отв. ред. А. Х. Саидов. – Ташкент: Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека, SMI-ASIA, 2011. – 200 с.
62. Обязательство ОБСЕ в области человеческого измерения. Справочное пособие. Издано Бюро по демократическим институтам и правам человека ОБСЕ (БДИПЧ) Варшава, Польша. 2001. – 371 с.
63. Одам савдосига қарши курашиш масаларлари бўйича норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами. – Т.: «Yurist-media markazi», 2009. – 284 б.
64. Полиция зарубежных стран: система организации и опыт профессиональной подготовки кадров: Учебное пособие / Якубов А. С., Асямов С. В., Таджиев А. А., Мирзозов Д. М. – Т.: Издательство «Fan va texnologiya», 2010. – 452 с.
65. Понимаем права человека: Руководство по образованию в области прав человека / ОБСЕ. – Варшава: Agencja Kago, 2007. – 362 с.
66. Права женщин в вопросах и ответах: Посвящается 30-летию Конвенции о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин. – Т.: SMI-ASIA, 2010. – 54 с.
67. Права человека. Международные и российские механизмы защиты. – М.: Московская школа прав человека, 2003. – 560 с.
68. Права человека. Сборник международных договоров. Том 1 (часть вторая) Универсальные договора. Издание Организации Объединенных Наций г. Нью-Йорк 1994. – 1141 с.
69. Права человека. Учебник для вузов//отв. ред Е. А. Лукашева. – М., 1999. – 410 с.
70. Применение силы в ситуации насилия/ МККК. – М., 2008. – 58 б.
71. Путеводитель по прецедентной практике Европейского Суда по правам человека за 2006год / науч. ред.-сост. Берестнев Ю. Ю. – М.: Новая юстиция, 2008. – 608 с.
72. Руководство по предупреждению насилия над детьми: Учебное издание для психологов, детских психиатров, психотерапевтов, студентов педагогических ВУЗОВ/ Под ред. Н. К. Асановой. – М.: Издательский гуманитарный центр ВЛАДОС. 1997. – 512 с.
73. Руководящие принципы по пересмотру законодательства против торговли людьми. С особым акцентом на регион юго-восточной Европы. (Доклад подготовлен Анжеликой Картуш Институту прав человека им. Людвиг Больцмана, Вена) ОБСЕ/БДИПЧ, Вена. 2001. – 151 с.
74. Саидов А. Х. ва бошқалар. “Нодавлат ва нотижорат ташкилотлари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонунига шарҳлар. Т. 2002. – 140 б.
75. Саидов А. Х., Бакаева Ф. Х. Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека в 2008 году. 2009. – 104 с.
76. Саидов А. Х., Бакаева Ф. Х. Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека в 2008 году/ Национальный центр Республики Узбекистан по правам человека. – Т., 2009. – 104 с.
77. Самарходжаева М. Х. Права человека и негосударственные некоммерческие организации. – Т.: Изд-во ТГЮИ, 2009. – 35 с.

78. Сафаров Низами Абдуллаевич. Экстрадиция в международном уголовном праве: проблемы теории и практики. Extradition in International Criminal Law: Problems of Theory and Practice / Н. А. Сафаров. М.: Волтерс Клувер, 2005. – 416 с.
79. Сборник международно-правовых документов ООН в области прав человека и борьбы с преступностью. Правление ООН по наркотикам и преступности. Региональное представительство в Центральной Азии. 2009. – 370 с.
80. Смагина Л. И. и др. Права ребёнка: Учеб.-метод. Пособие для учителей сред. Общеобразоват. шк. / Л. И. Смагина, С. С. Бубен, Г. М. Леонова. – Мн.: Бел. Фонд Сороса, 1997. – 147 с.
81. Тиллабаев М. А. Национальные институты по правам человека. – Т.: Изд-во ТГЮИ, 2009. – 47 с.
82. Тошбоев С. О. Всеобщая декларация прав человека и ее реализация в Узбекистане. – Т.: Изд-во ТГЮИ, 2009. – 35 с.
83. Трикоз Е. Н. Международное уголовное право: практикум/ науч. ред. А. Х. Абашидзе. – М.: Норма, 2008. – 400 с.
84. Турсунов Х. АҚШда сиёсий-хукукий таълимотларнинг вужудга келиши ва ривожланиши. Олий ўқув юртлари талабалари чун исола // Маъсул муҳаррир: А. Х. Саидов – Тошкент. 2007. – 64 б.
85. Уголовная ответственность несовершеннолетних: законодательство Узбекистана и Германии: Центр повышения квалификации юристов при Министерстве юстиции РУз; Под об. ред. А. Гафурова; – Т.: “Адолат”, 2011. – 184 с
86. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Инсон ҳуқуқлари бўйича вакилнинг (омбудсман)нинг 2008 йилдаги фаолияти тўғрисида ҲИСОБОТ. – Тошкент, 2009. – 435 б.
87. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Инсон ҳуқуқлари бўйича вакилнинг (омбудсман)нинг 2009 йилдаги фаолияти тўғрисида ҲИСОБОТ. – Тошкент, 2010. – 498 б.
88. Ўзбекистонда ҳакамлик судларини тузиш ва уларнинг фаолияти бўйича Қўлланма. – Тошкент, 2005. – 272 б.
89. Ўлим жазосини бекор қилиш ҳамда қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқини судларга ўтказишга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўплами: Рсмий нашр / ЎзР Миллий ҳафсизлик хизмати, Ўз. Р. Ички ишлар вазирлиги. Ўз. Р/ Адлия вазирлиги. – Т.: Адолат, 2007 й., 184 б.
90. Умарова Ш. О. Ота-оналар вояга етмаган фазандларининг ҳақ-ҳуқуқлари ҳақида. Услубий қўлланма. – Т.:2010. – 56 б.
91. Усенко Е. Т. Очерки теории международного права / Е. Т. Усенко. – М.: Норма, 2008. – 240 с.
92. Ўсмирларда тажавузкорликни психокоррекциялаш усуллари. Услубий қўлланма / Муалифлар: Н.Ф. Комилова, Л. У. Юсупова – Тошкент: РБИММ, 2008. – 44 б.
93. Устав ООН//Устав Организации объединённых наций и Статус Международного суда. Нью-Йорк, Издано Департаментом общественной информации ООН. – 2002. – 85 с.
94. Устав Совета Европы. / Права человека: Сборник международных документов. – Варшава, Nadhi, 2002. – 458 с.
95. Факультативный протокол к Международному пакту о гражданских и политических правах. / Права человека: Сборник международных документов. – Варшава, Nadhi, 2002. – 458 с.
96. Фредерик Куинн. Права человека и ты: (Основные документы ООН, Документы Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе и Документы Совета Европы

- о правах человека) Руководство для стран бывшего Советского Союза и Восточной Европы. – Варшава: ОБСЕ/ БДИПЧ, 1999. – 289 с.
97. Ханс-Петер Гассер. Международное гуманитарное право: Введение / МККК. – М., 1999. – 128 с.
98. Холиков Д., мрва Д. Ёшларни ҳарбий хизматга тайёрлашда жаматчилик институтлари таъсирина кучайтириш. 2-слубий қўлланма. – Т.:2010. – 64 б.
99. Хусниярова Р. Международный пакт о гражданских и политических правах и его реализация в Республике Узбекистан. – Т.: Изд-во ТГЮИ, 2009. – 39 с
100. Хайёт учун далилар. Бирлашган Миллатлар ташкилоининг Болалар жамғармаси, Ўзбекистон 2003. – 153 б.
101. Шермухамедова Ж. Т. Права женщин в Узбекистане. – Т.: Изд-во ТГЮИ, 2009. – 32 с.
102. Юлдашева Г., Тураев Д. Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах и его реализация в Узбекистане. – Т.: Изд-во ТГЮИ, 2009. – 43 с.
103. ЮНЕСКО халқаро меъёрий ҳужжатлари./Ўзбекча наширнинг маъсул муҳаррири Л. Саидова./ – Т.: “Адолат”, 2004. – 298 б.
104. Якимов О. Ю. Легализации (отмывание) доходов, приобретенных преступным путем: уголовно-правовые и уголовно-политические проблемы / Под науч. ред. док. юрид. наук, проф. Н. А. Лопашенко. – СПб.: Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2005. – 262 с.
105. Якубов А. С., Миразов Д. М. Комментарий к Закону Республики Узбекистан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Узбекистан в связи с передачей судам права выдачи санкции на заключение под стражу». – Т.: Академия МВД Республики Узбекистан, 2008. – 85 с.
106. Яшаш ҳуқуқи ва шахс дахлсизлиги каолати (илмий-амалий қўлланма). // Маъсул муҳаррир: ю.ф.д., проф. Ш. Х. Файзиев. – Т.: АҚҲМИ. 2008. – 298 б.

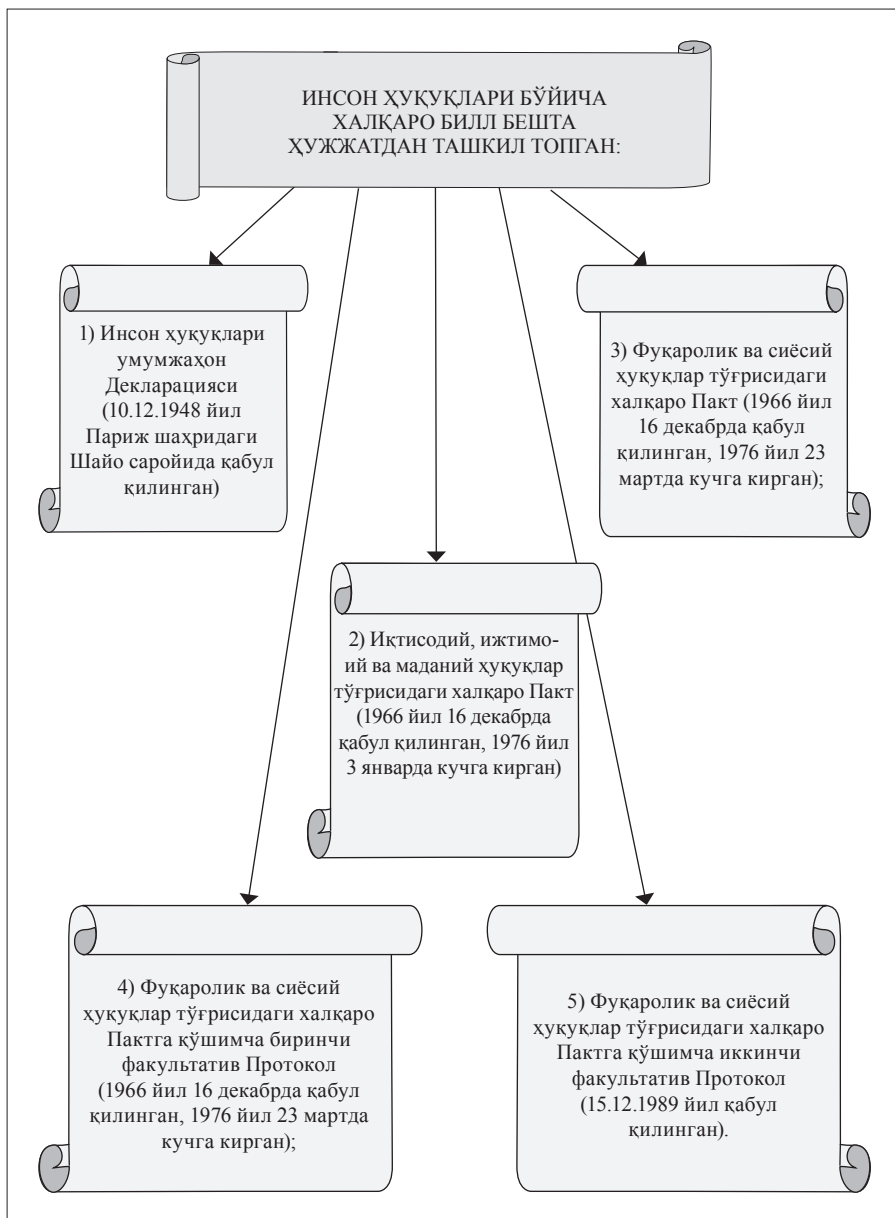
Электрон ресурслар (WEB. Ресурслар)

1. <http://akadmvd.fan.uz/files/bibl>
2. <http://www.lex.uz/>
3. <http://gov.uz/uz/>
4. <http://www.un.org>
5. <http://www.unhchr.ch>
6. <http://www.unesco.org>
7. <http://www.unicef.org>
8. <http://www.un.org/law/icc>
9. <http://www.coe.int>
10. <http://www.osce.org>
11. <http://www.ilo.org>

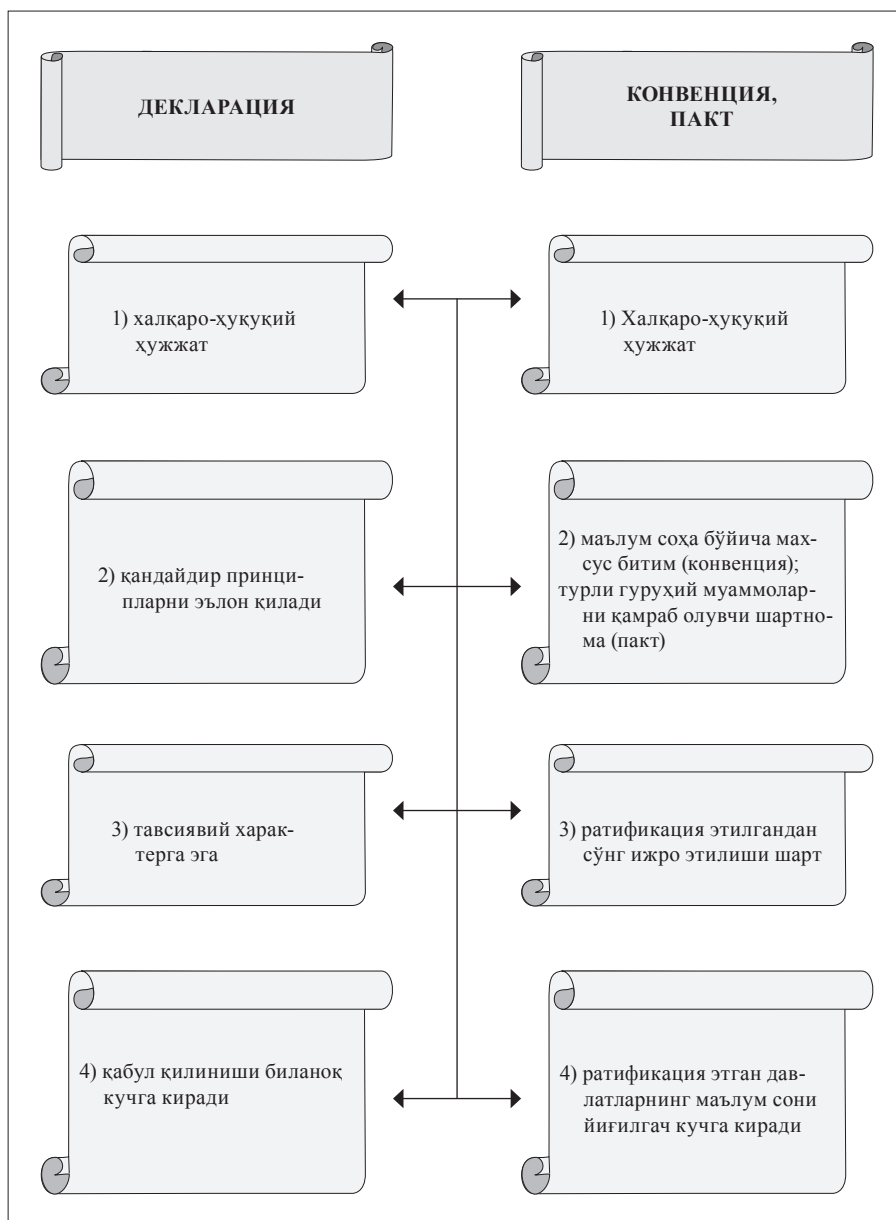
ХАЛҚАРО ТАШКИЛОТЛАР ВА УЛАРНИНГ ОРГАНЛАРИНИ ҚАБУЛ ҚИЛИНГАН ҚИСҚАРТМА НОМЛАРИ

- ХССТ** – Халқаро соғлиқни сақлаш ташкилоти
ХСТ – Халқаро савдо ташкилоти
ЕТТБ – Европа тараққиёт ва тикланиш банки
ЕврАзЭС – Евроосиё иқтисодий бирлашмаси
Евратом – Европа атом энергияси бўйича бирлашмаси
ЕМБ – Европа марказий банки
ЕИБ – Европа иқтисодий бирлашмаси
ИКАО – Халқаро фуқаро авиацияси ташкилоти
ИМО – Халқаро денгиз ташкилоти
ИНМАРСАТ – Халқаро денгиз спутник алоқаси ташкилоти
ХХК – БМТ халқаро ҳуқуқ комиссияси
АДЛ – Араб давлатлари лигаси
МАГАТЭ – Атом энергияси бўйича халқаро агентлик
ХТРБ – Халқаро тараққиёт ва ривожланиш банки
ХВФ – Халқаро валюта фонди
ХМТ – Халқаро меҳнат ташкилоти
ТТРҚХИ – Табиатни ва табиий ресурсларни ҳимоя қилиш халқаро иттифоқи
НАТО – Шимолий атлантика шартномаси
АДТ – Америка давлатлари ташкилоти
АИ – Африка иттифоқи
ИХТ – Ислом ҳамкорлиги ташкилоти
ЕХХТ – Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти
ВШТ – Варшава шартномаси ташкилоти
БМТ – Бирлашган Миллатлар Ташкилоти
ИХРТ – Иқтисодий ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти
ХСДП – Ҳакамлик судлари доимий палатаси
ЕХХМ – Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича мажлис
АИТМҚ – Антарктикада илмий тадқиқотларни мувофиқлаштириш қўмитаси
МДХ – Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги
ИЎК – Иқтисодий ўзаро ҳамкорлик Кенгаши
ФАО – БМТнинг озиқ овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилоти
ЭКОСОС – БМТнинг Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаши
ЮНЕП – БМТнинг атроф муҳит бўйича дастури
ЮНЕСКО – БМТнинг таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти
ЮНИДО – БМТнинг ишлаб чиқариш тараққиёти бўйича ташкилоти
ЮНКТАД – БМТнинг савдо ва тараққиёт бўйича конференцияси
ЮНСИТРАЛ – БМТнинг халқаро савдо ҳуқуқи бўйича комиссияси

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БЎЙИЧА БИЛЛИНИНГ СИЁСИЙ ВА ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ

ХАЛҚАРО ҲУЖЖАТЛАРНИНГ ТАСНИФЛАНИШИ

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ СОҲАСИДАГИ МИНТАҚАВИЙ
ХАЛҚАРО ҲУЖЖАТЛАРНИНГ МАЗМУНИ.

Европа Иттифоқи доирасида умум тан олинган инсон ҳуқуқлари тизими:

Инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Европа конвенцияси (1950 й.);

Қийноқ ҳамда инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ва жазолашнинг олдини олиш бўйича Европа конвенцияси (1987 й.);

Европа ижтимоийлик хартияси (1961 й);

Кам сонли миллатларни ҳимоялаш бўйича рамкали конвенция (1995 й.);

Умум тан олинган инсон ҳуқуқлари манбаларининг Америка тизими:

Америка давлатлари ташкилоти (АДТ);

Инсоннинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тўғрисидаги Америка декларацияси (май 1948 й.);

Инсон ҳуқуқлари бўйича Америка конвенцияси (1969 й.).

Умум тан олинган инсон ҳуқуқлари манбаларининг Африка тизими:

«Африка бирлиги ташкилот» Низоми 1963 й., 2002 йилдан «Африка иттифоқи» деб номи ўзгартирилган.

Африка бирлиги ташкилоти Хартияси (1963 й.)

Инсон ҳуқуқлари ва халқлари Африка Хартияси (1981 й.).

Умум тан олинган инсон ҳуқуқлари манбаларининг ислом тизими:

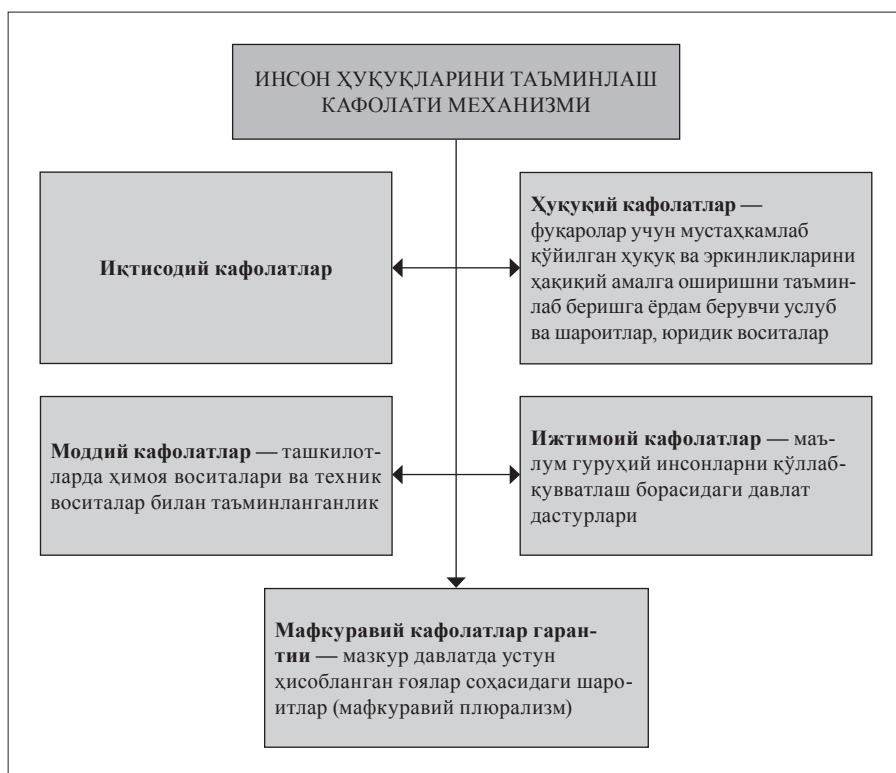
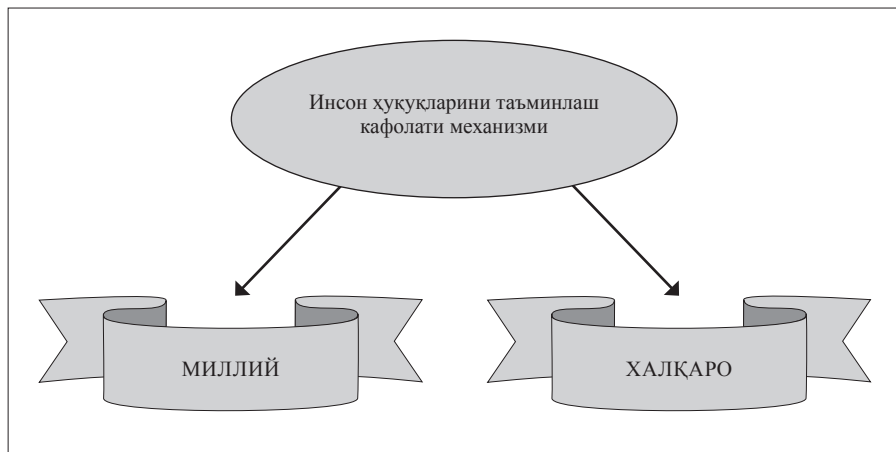
Араб давлатлари Лигаси Низоми 1962 й.

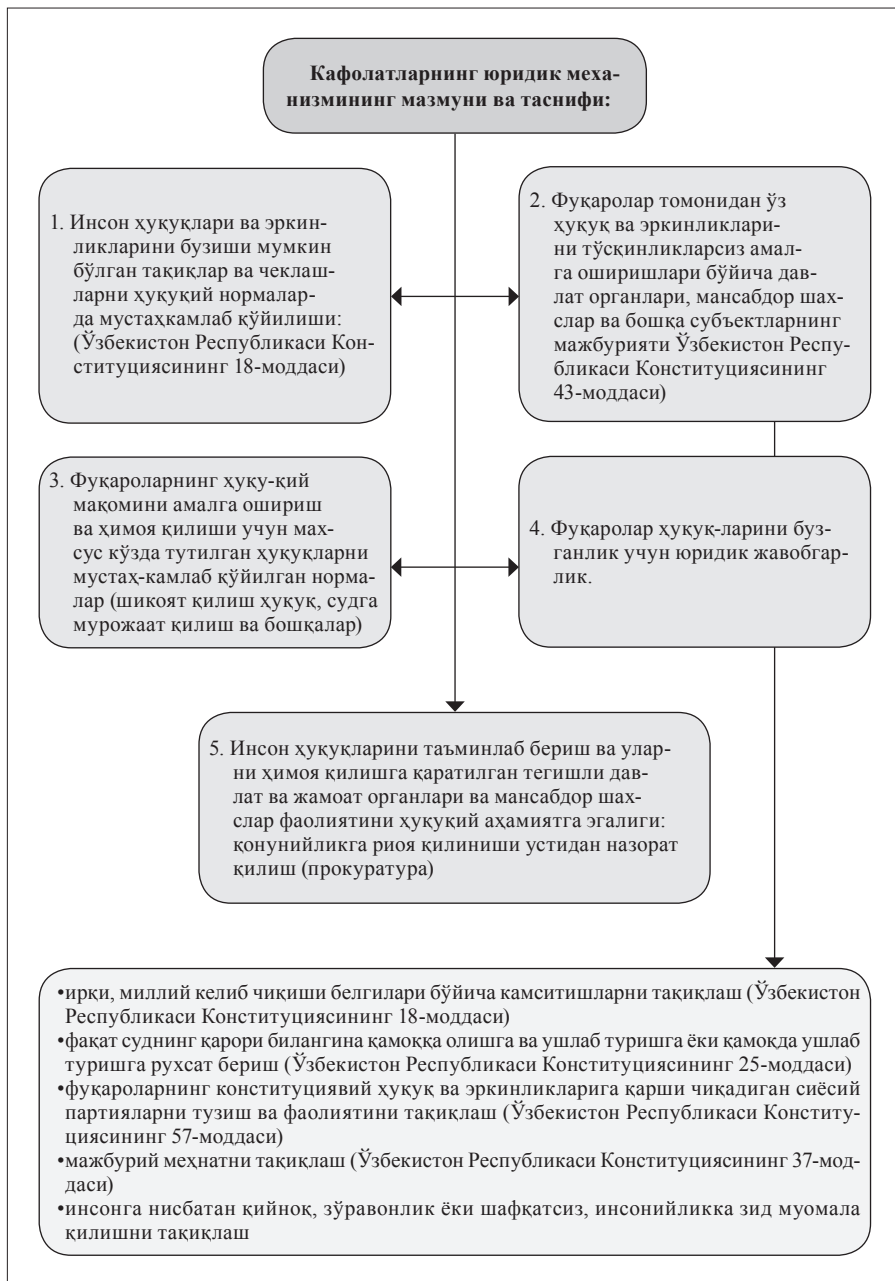
Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон ислом декларацияси (1981 й.);

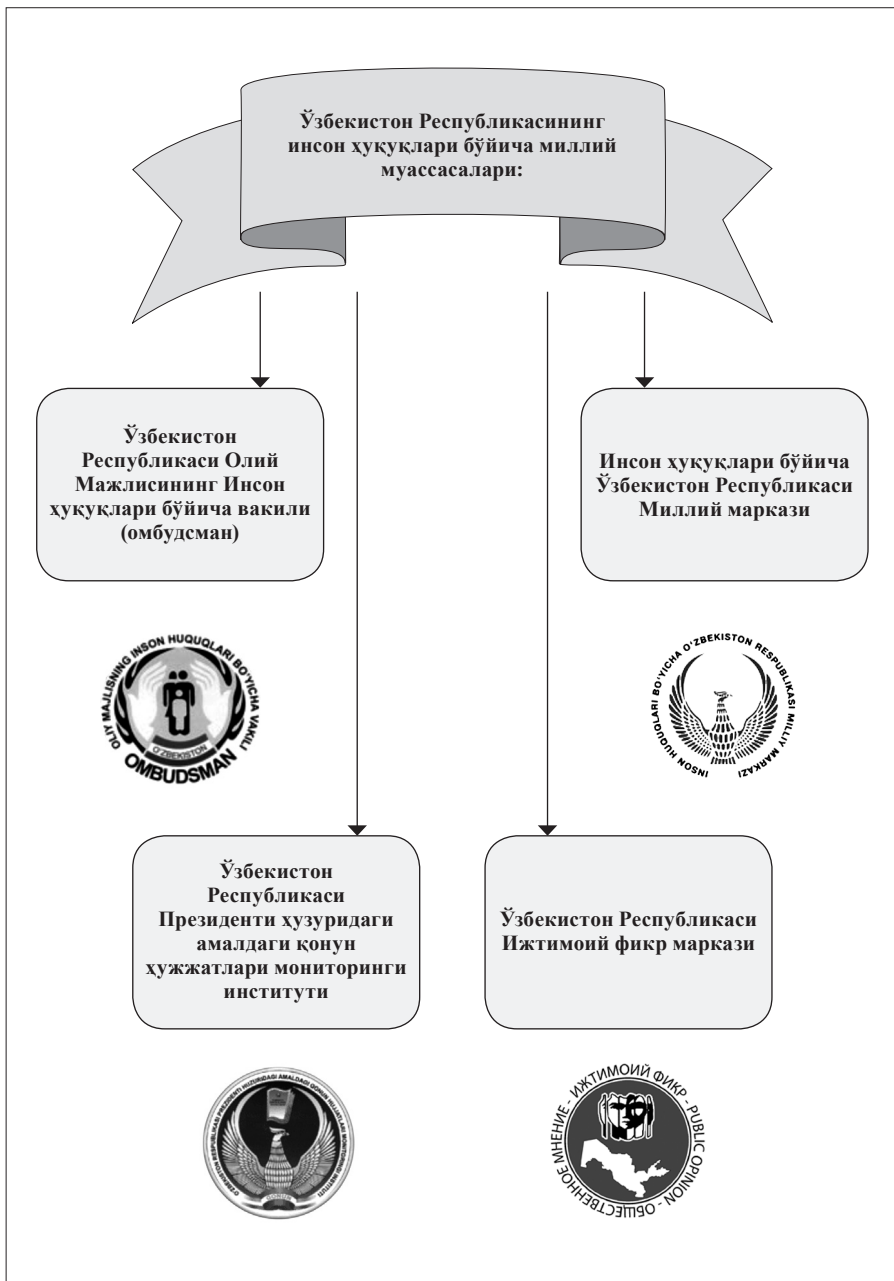
Исломда инсон ҳуқуқлари Қоҳира декларацияси (1990 й.);

Инсон ҳуқуқлари Араб хартияси (1994 й.).

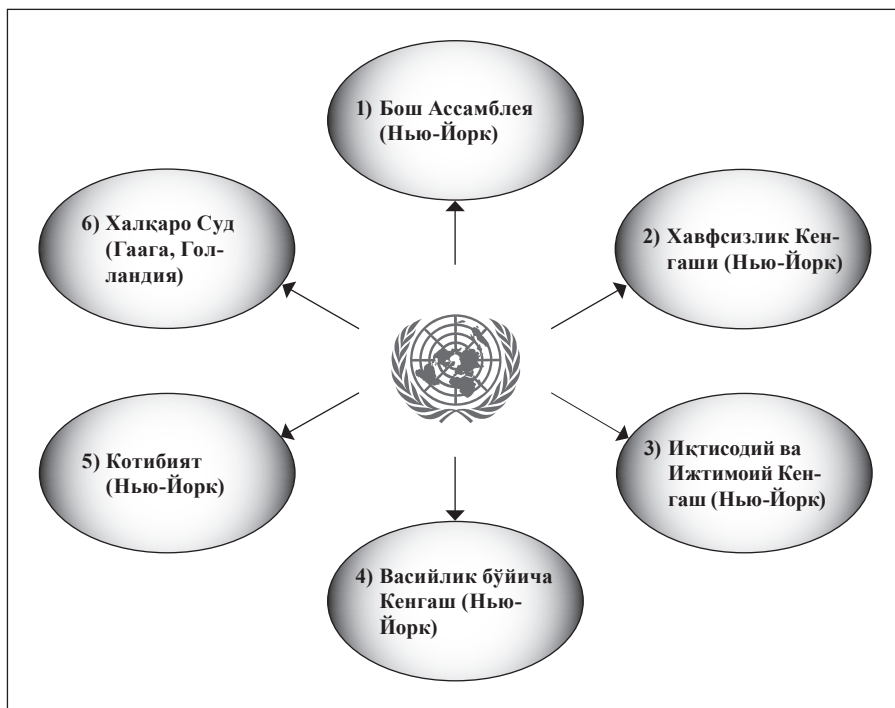

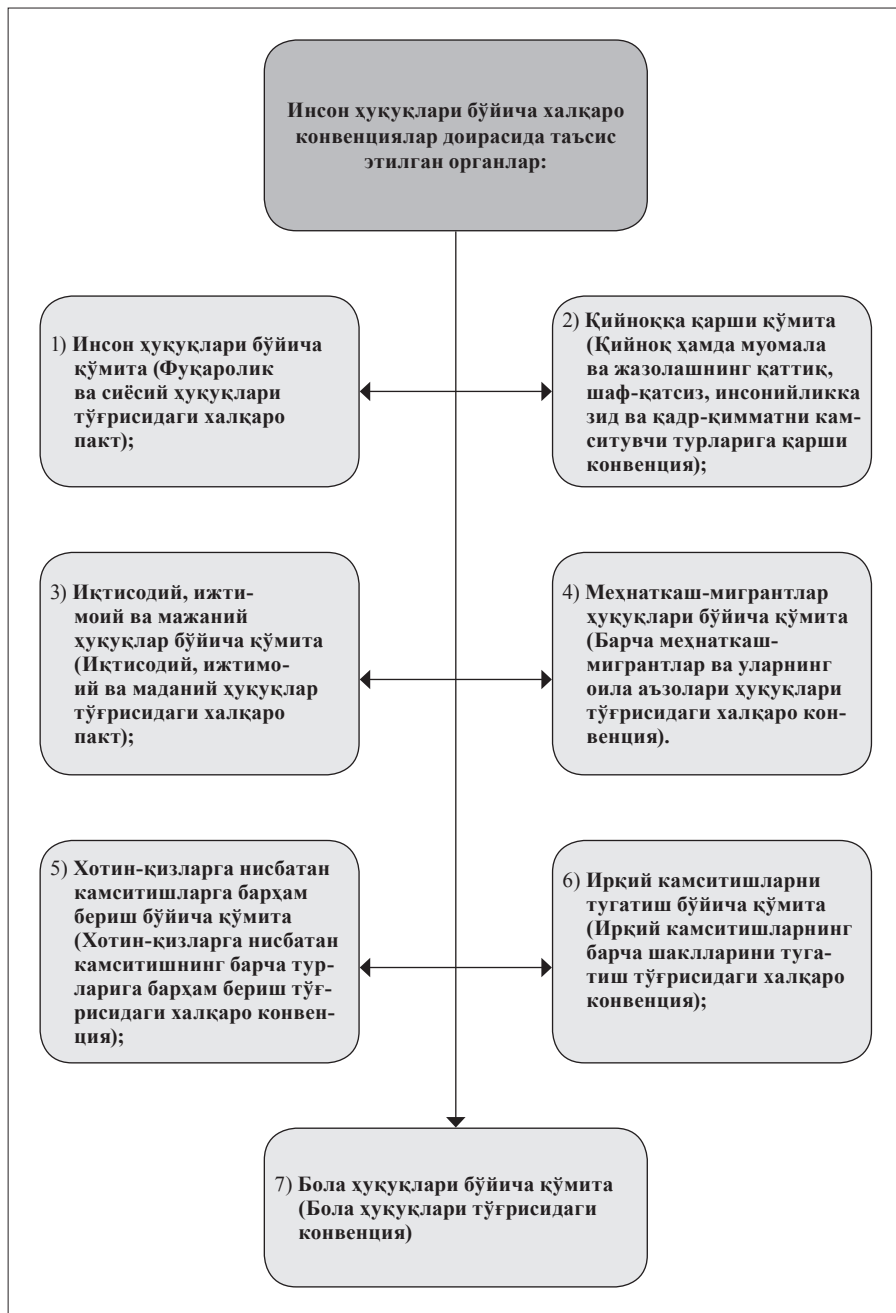
БМТ ТУЗИЛИШИ

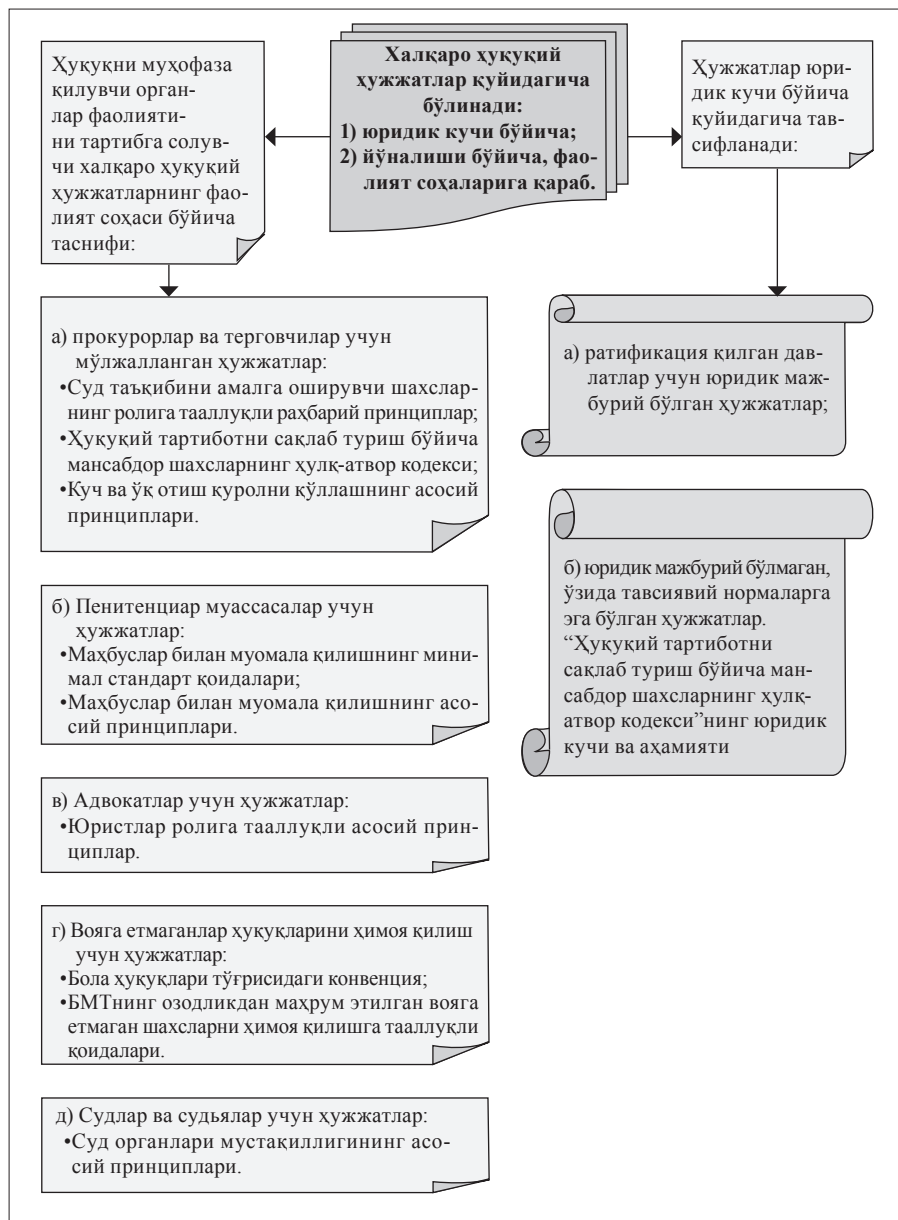
9-чизма

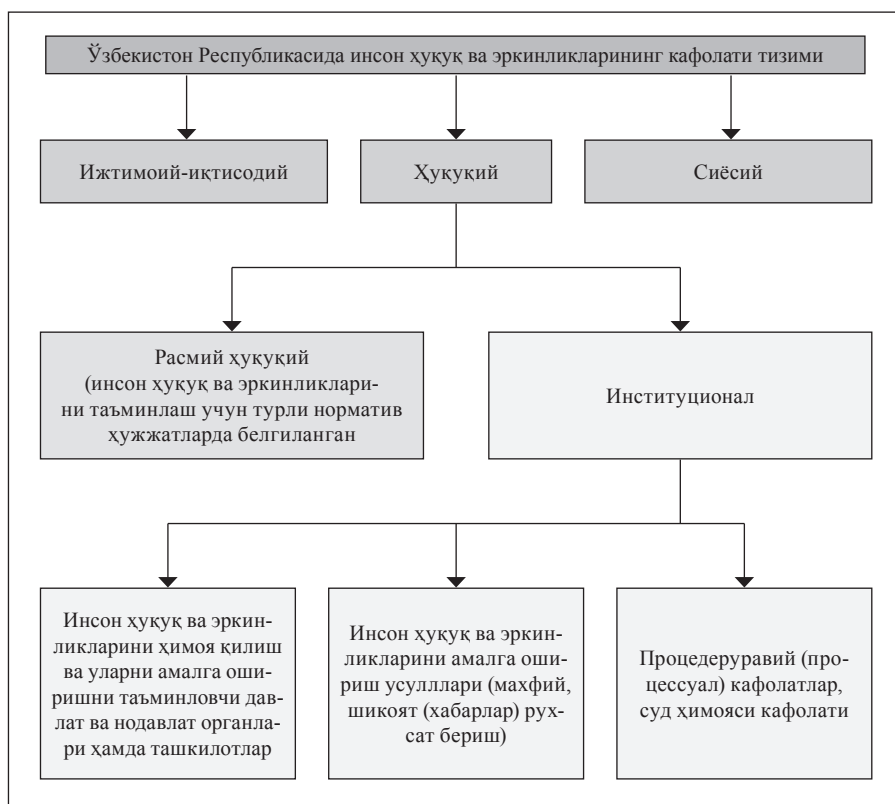
ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ БЎЙИЧА БМТ ТУЗИЛМАСИ.

ҲУҚУҚНИ МУҲОҒАЗА ҚИЛУВЧИ ОРГАНЛАР ФАОЛИЯТИНИ ТАРТИБГА СОЛУВЧИ
ХАЛҚАРО ҲУҚУҚИЙ ҲУЖЖАТЛАРНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ, ТУРЛАРИ ВА ТАСНИФИ:

Қийноқ ҳамда муомала ва жазолашнинг каттиқ, шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи турларига қарши конвенция БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1984 йил 10 декабрда қабул қилинган ва 1987 йил 26 июнда кучга кирган. 2000 йил 17 апрель ҳолати бўйича Қийноққа қарши конвенцияни БМТнинг 119 та аъзо-давлати, шу жумладан Ўзбекистон Республикаси ҳам ратификация қилган

Қийноқлар — у билан қандайдир шахсга ундан ёки учинчи шахсдан маълумотлар ёки эътироф олиш, уни у ёки учинчи шахс содир этган ёки содир этишда у гумон қилинадиган ҳаракат учун жазолаш, шунингдек уни ёки учинчи шахсни кўрkitиш ёки зўрлаш мақсадида, ёки бундай оғриқ ёки азоб давлатнинг мансабдор шахси ёки расмий сифатдаги бошқа шахс ёки уларнинг гижгижлаши билан ёки уларнинг хабардорлигида ёки индамай розилиги билан ҳар қандай тусдаги камситишга асосланаган исталган сабаб бўйича атайлаб кучли оғриқ ва азоб беришдир.

Қийноққа қарши конвенциянинг ички ишлар органлари ходимларининг профессионал фаолияти учун аҳамияти ва роли.

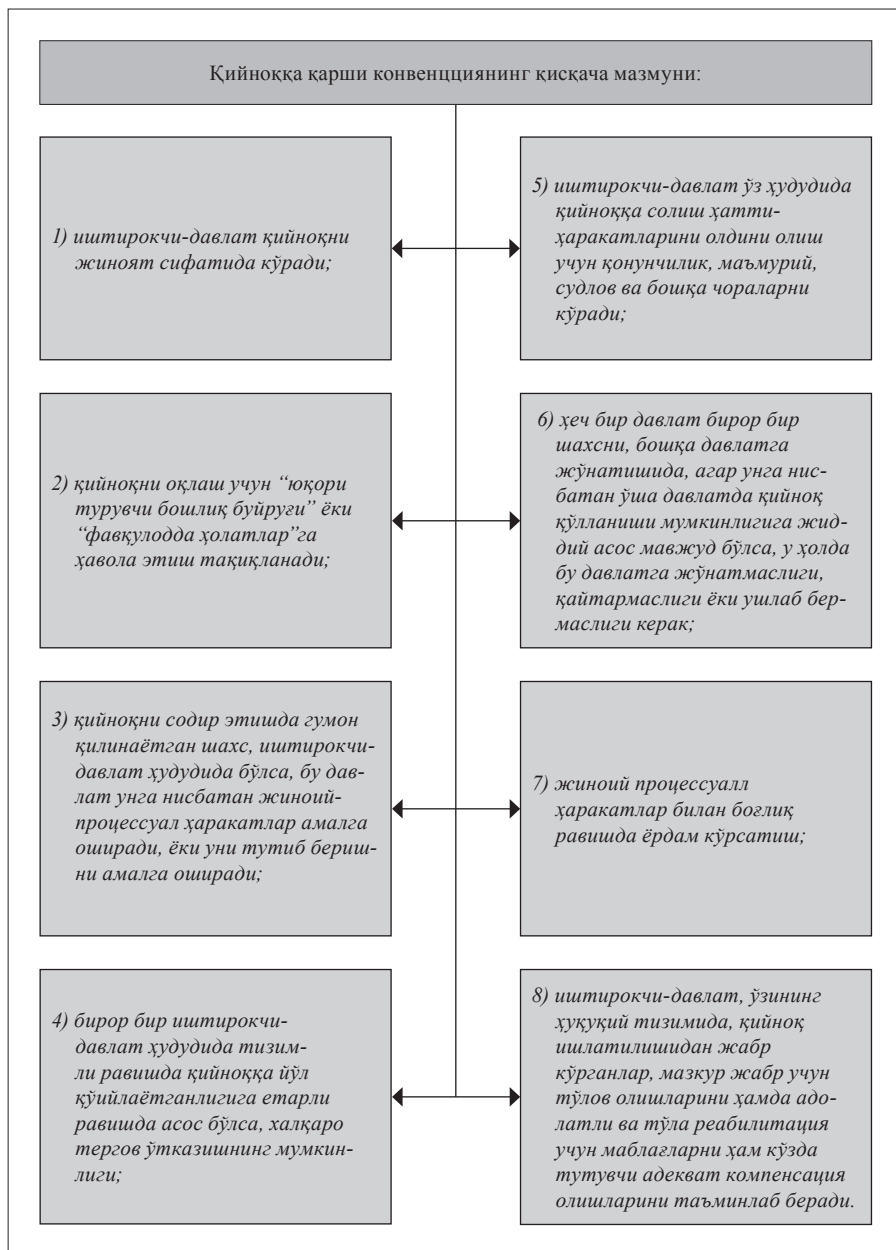
Қийноқнинг ижтимоий хавфлиги:

- 1) инсоннинг шахсий ҳуқуқларига таҳдид қилади;
- 2) Халқаро характердаги жиноятларга киради;
- 3) шахснинг кадр-қиммати, ҳаёти ва соғлиғига таҳдид қилади;
- 4) инсон руҳияти учун оғир оқибатларни келтириб чиқаради;
- 5) қийноқдан кейин жиддий реабилитация қилишнинг зарурияти;
- 6) мансабдор шахслар уни содир этилганлиги учун мансабдор шахсларнинг жавобгарлиги кўзда тутилади;
- 7) давлатнинг халқаро ҳамжамият олдидagi мажбурияти келиб чиқади.

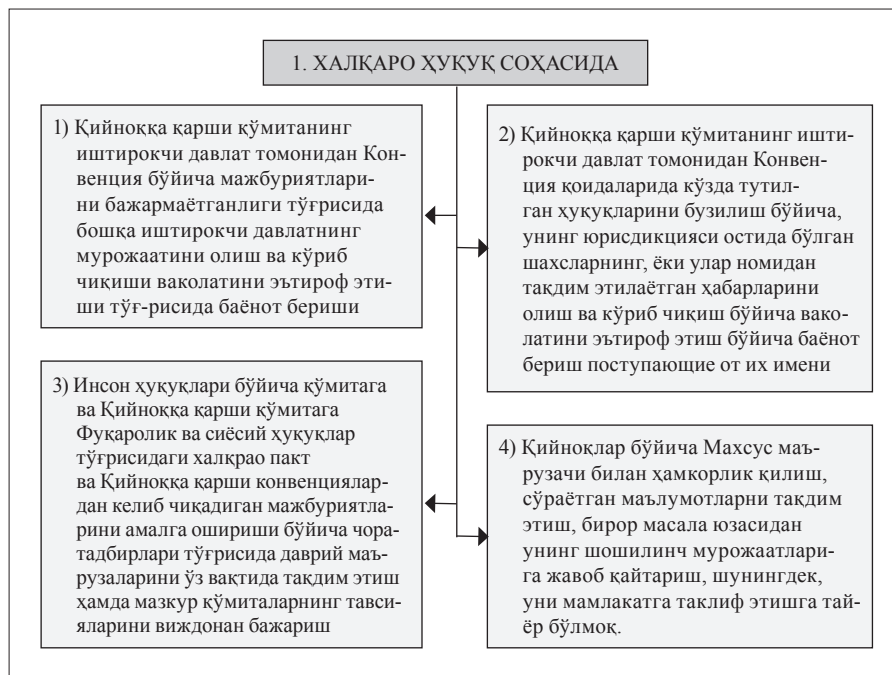
Қийноққа қарши кураш учун зарур бўлган чоралар:

- 1) қонунчилик чоралари (Ўзбекистон Республикаси ЖК, ЖПКларининг тегишли моддалари);
- 2) қийноқни олдини олиш ва унга йўл кўймастик бўйича ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятида ташкилий-ҳуқуқий чоралар (функционал мажбуриятларни аниқ тартибга солиниши, раҳбарлар томонидан назорат чоралари);
- 3) тарбиявий ва маънавий ахлоқий чоралар (этика кодексларини ишлаб чиқиш);
- 4) қийноқ ишлатиш ҳолларини тезкорлик билан ва ўз вақтида тергов қилиш;
- 5) жабрланувчига етказилган моддий ва маънавий зарарни компенсация қилиш

ҚИЙНОҚҚА ҚАРШИ КОНВЕНЦИЯНИНГ УМУМИЙ ТАСНИФИ:

ҚИЙНОҚЛАРНИ ТУГАТИШГА ҚАРАТИЛГАН ЧОРАЛАРИ

17-чизма

3. АМАЛИЙ СОҲАДА:

1) кийноқ қўлланилаётганлигига етарли асос бўлса, давлатнинг ваколатли органлари томонидан давлат юрисдикциясига тааллуқли ҳар қандай ҳудудда, зудлик ва ҳолислик билан тергов ўтказишни таъминлаб берилиши;

2) давлат юрисдикцияси остидаги ҳар қандай ҳудудда кийноқка дучор қилинган ҳар бир шахсга, мазкур давлатнинг ваколатли органларига шикоят билан мурожаат қилиш ҳуқуқини ва унинг мурожаатини зудлик билан, ҳолис равишда кўриб чиқишини таъминлаш ҳамда даъвогар ва гувоҳларни, уларнинг шикояти ёки ҳар қандай гувоҳлик кўрсатмалари билан боғлиқ равишда уларга нисбатан ҳар қандай ёмон муомалада бўлиш ёки қўрқитишлардан ҳимоя қилишни таъминлаш бўйича чораларни кўриш;

3) кийноқ ёки шафқатсиз, инсонийликка зид ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ёки жазолаш турлари сифатида малакаланиши мумкин бўлган ҳаракатларни бажаришдан воз кечган ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари ходимларини жазога тортмаслик.

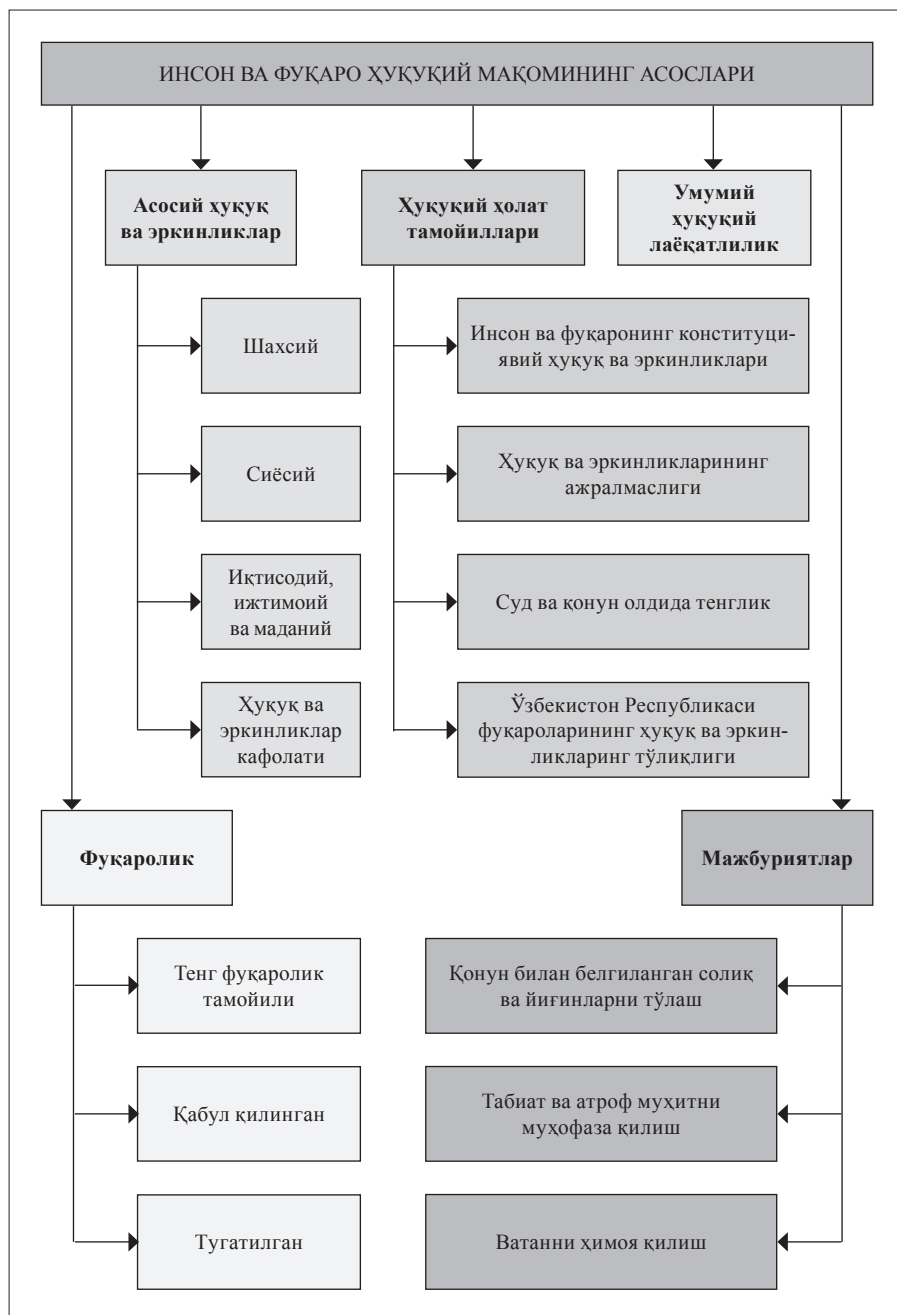
4) кийноқка солиш асосида аниқланган ҳар қандай маълумотдан суд тортишув жараёнида далил сифатида фойдаланилмаслигини таъминлаш.

5) шахсни, бошқа давлатга экстрадиция қилишда, агар бу давлатда кийноқ қўлланиши мумкинлигига жиддий асос мавжуд бўлса, у ҳолда бу давлатга жўнатмаслик, қайтармаслик ёки ушлаб бермаслик.

6) Қийноққа қарши қўмитанинг миллий даврий маърузаларга нисбатан қилган яқуний фикр мулоҳазаларида берилган тавсияларни амалга ошириш бўйича чора тadbирлар қабул қилиш

7) давлат ўз юрисдикцияси остидаги ҳар қандай ҳудудда кийноқ қўлланиши ҳолларига йўл қўймаслик учун сўроқ ўтказишга, шунингдек ҳибсдаги ва қамоққа олиш, ушлаб туриш ёки озодликдан маҳрум қилишнинг ҳар қандай шаклига мубтало этилган шахсларни ушлаб туриш шароитларига тааллуқли қондалар, кўрсатмалар, усуллар ва амалиётини тизимли равишда кўриб чиқиши

8) ҳуқуқни қўлловчи органлар, фуқаро ёки ҳарбий шахслар, тиббий ходимлар, давлатнинг мансабдор шахслари ва бошқа сўроқ ўтказишга, шунингдек ҳибсдаги ва қамоққа олиш, ушлаб туриш ёки озодликдан маҳрум қилишнинг ҳар қандай шаклига мубтало этилган шахслар билан муомала қилишга алоқаси бўладиган шахсларни тайёрлаш дастурларига кийноқни тақиқлашга оид ўқув материаллари ва маълумотлар киритилишини таъминлаш

ИНСОННИНГ АСОСИЙ ҲУҚУҚЛАРИ

БИРИНЧИ АВЛОД ҲУҚУҚЛАРИ

1

Шахсий ҳуқуқлар ва эркинликлар:

1) яшаш ҳуқуқи ва шахснинг кадр-киммати; 2) эркинликка ва шахсий даҳлсизликка бўлган ҳуқуқ, шахсий ҳаёт ва уй-жойнинг даҳлсизлиги; 3) сўз эркинлиги; 4) кўчиб юриш ва яшаш жойини танлаш эркинлиги; 4) виждон эркинлиги; 5) миллатни танлашга, мулоқот учун тилни танлашга бўлган эркинлик

2

Сиёсий ҳуқуқлар (мурожаат этиш (петиция) ҳуқуқи) 1) фуқароларнинг давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи; 2) сайлов ҳуқуқи; 3) йиғилишлар, минтинглар, намойишлар ўтказиш эркинлиги; 4) жамоат ташкилотларига бирлашиш ҳуқуқи; 5) иттифоқлар, ассоциациялар эркинлиги; 6) мурожаат қилиш ҳуқуқи (петиция ҳуқуқи)

ИККИНЧИ АВЛОД ҲУҚУҚИ

3

Иқтисодий ҳуқуқлари

1) меҳнат қилиш ҳуқуқи; 2) мулкка бўлган ҳуқуқи; 3) тадбиркорлик қилиш ҳуқуқи; 4) ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун миллий ёки халқаро ташкилотларга бирлашиш ҳуқуқи

4

Ижтимоий ҳуқуқлар

1) ижтимоий таъминотга бўлган ҳуқуқ; 2) мақбул ҳаёт даражасига, рухий ва жисмоний соғлом бўлишга бўлган ҳуқуқ; 3) рухий ва жисмоний соғлом бўлишнинг энг юқори даражасига эришишга бўлган ҳуқуқ; 4) уй-жой ҳуқуқи; 5) тиббий ёрдам олишга бўлган ҳуқуқ; 6) таълим олиш ҳуқуқи.

5

Маданий ҳуқуқлар

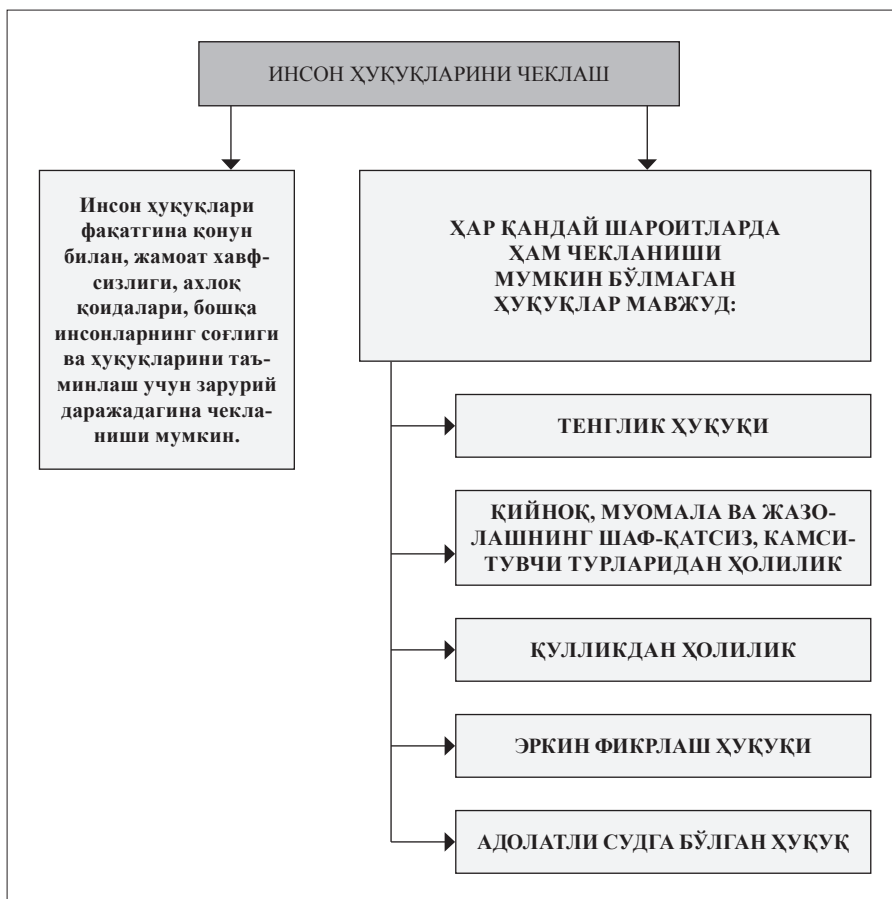
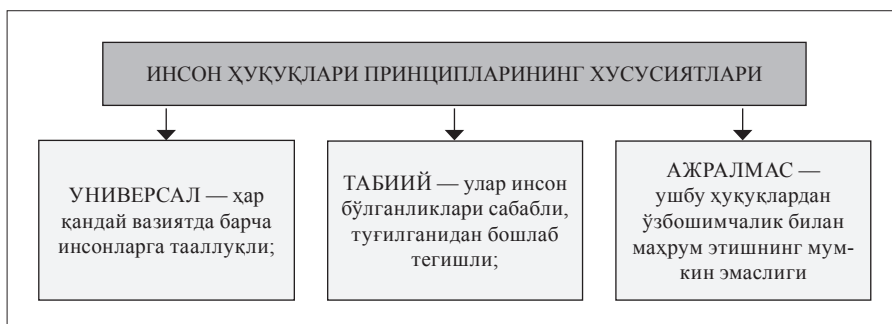
1) таълим олиш ҳуқуқи; 2) маданий кадриятлардан фойдаланишга бўлган ҳуқуқи; 3) жамиятнинг маданий ҳаётида эркин иштирок этиш ҳуқуқи; 4) ижод қилиш ҳуқуқи; 5) илмий тараққиёт натижаларидан фойдаланишга ва уларни амалий қўллашга бўлган ҳуқуқ

УЧИНЧИ АВЛОД ҲУҚУҚЛАРИ

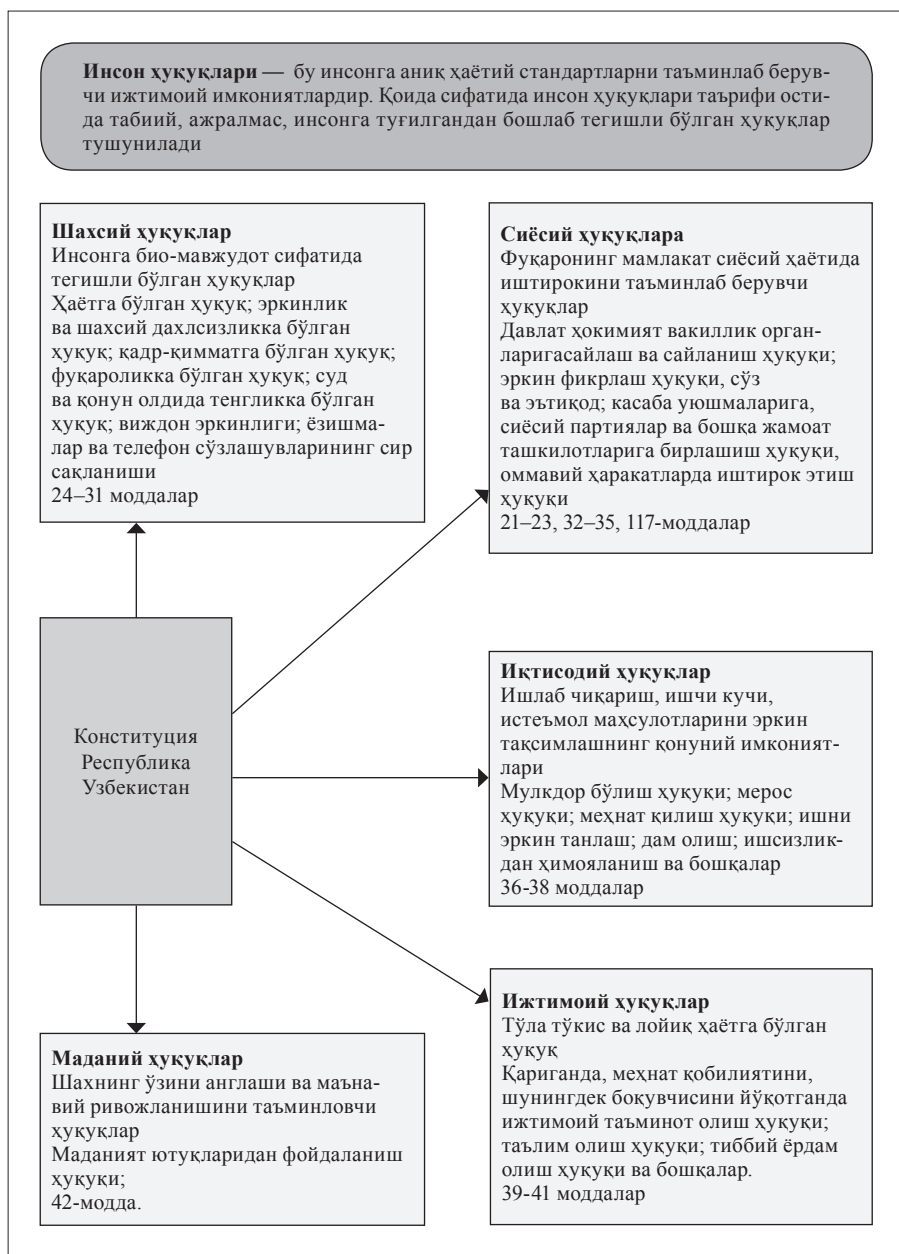
6

Жамоавий ҳуқуқлар

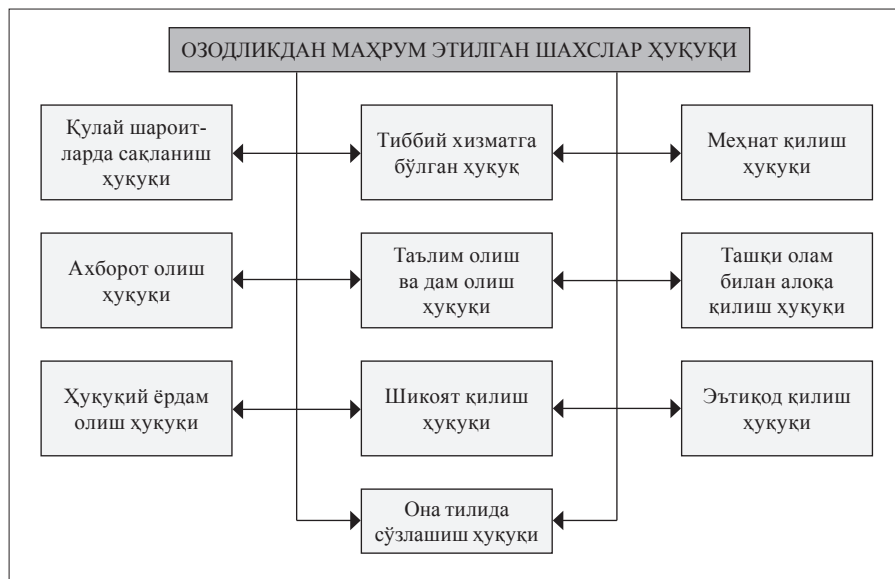
1) тараққиёт этишга бўлган ҳуқуқ; 2) хавфсизлик ва тинчликка бўлган ҳуқуқ; 3) соғлом атроф-муҳитга бўлган ҳуқуқ; 4) озчиликлар ҳуқуқлари

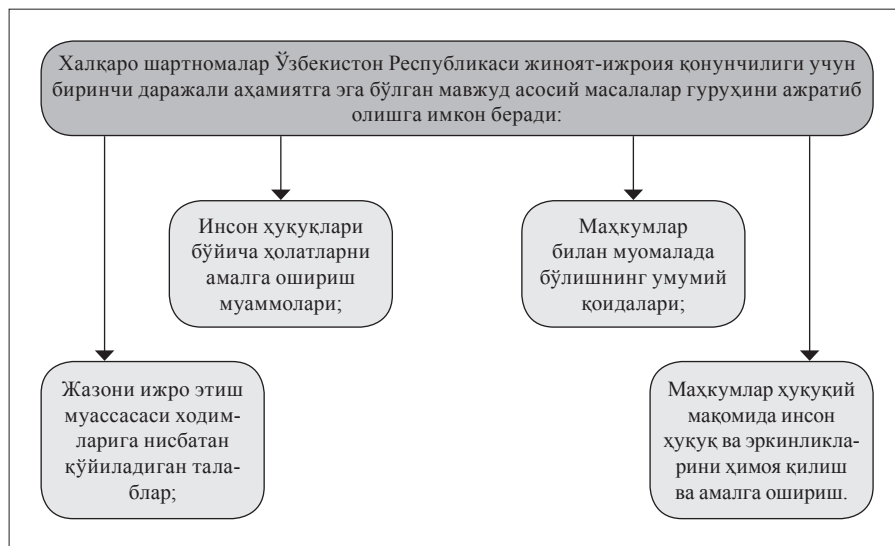
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ

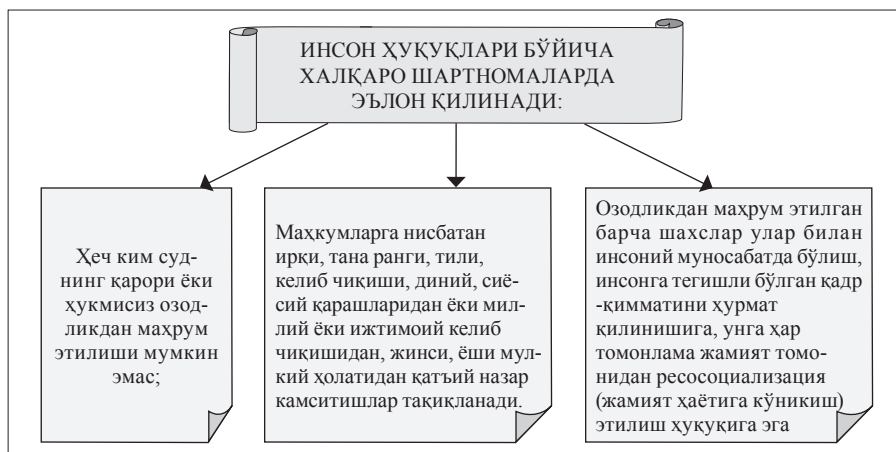

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ЖИНОЯТ-ИЖРОИЯ
ҚОНУНЧИЛИГИ

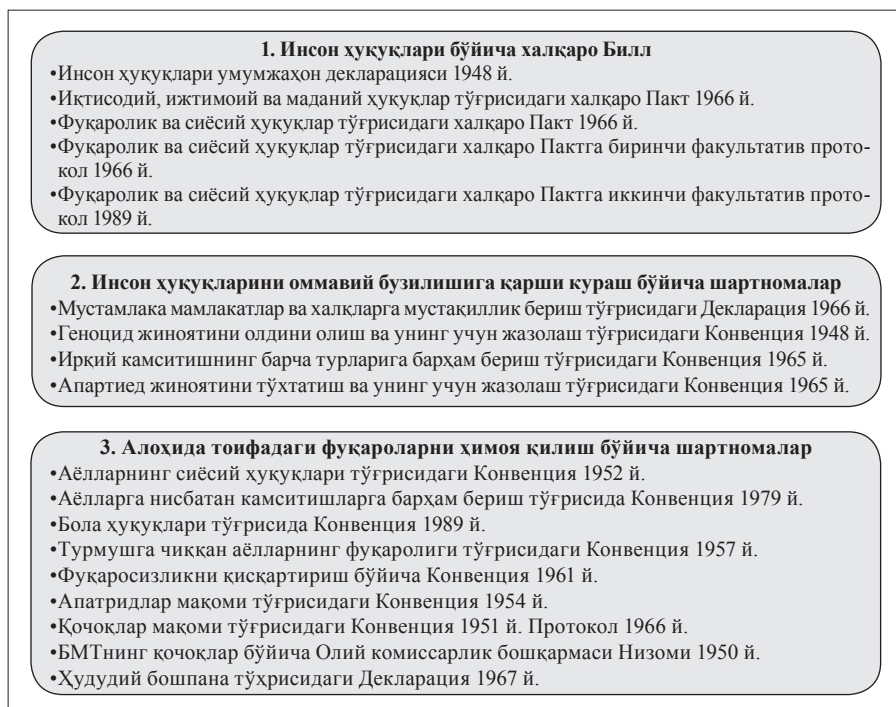

25-чизма

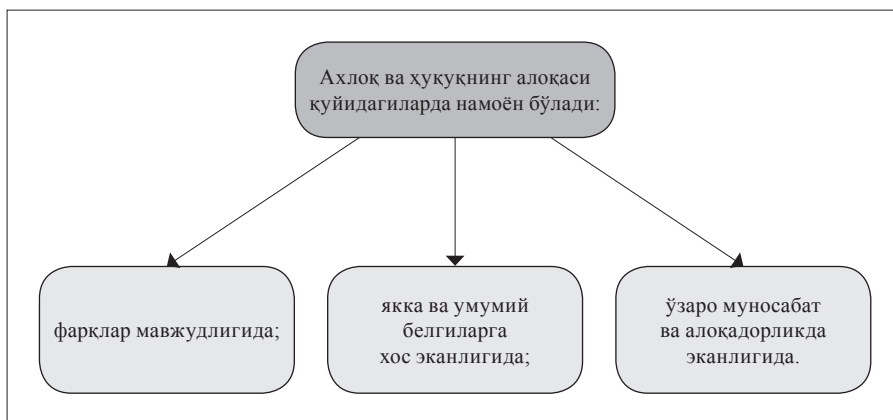
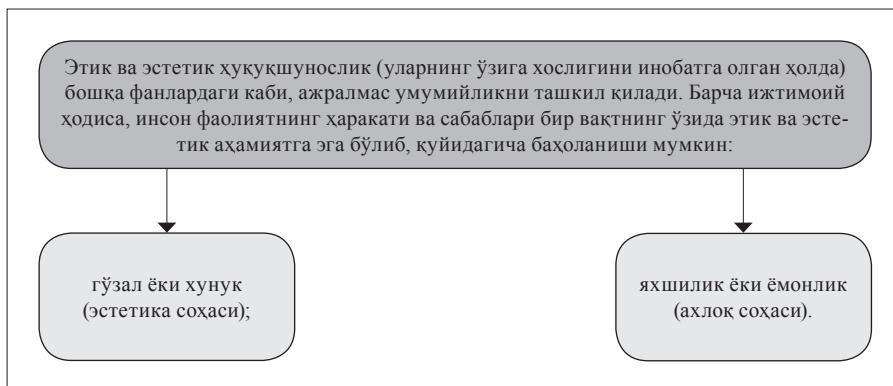

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ АСОСИЙ ХАЛҚАРО ҲУҚУҚИЙ ҲУЖАТЛАР

ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИ ХОДИМИНИНГ ИНСОН
ХУҚУҚЛАРИ МАДАНИЯТИ

БМТ ТИЗИМИДА ИНСОН ХУҚУҚЛАРИ БЎЙИЧА ҚЎМИТАЛАР

№	Шартномавий орган (қўмита)нинг номланиши	Қўмита сессиялари	Шартнома иштирокчиси бўлган давлатларнинг марбузалар тақдим этиши	Индивидуал шикоятларни куриб чиқиш процедураси
1	2	3	4	5
1	Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмита (НРС) 1976 йили ташкил этилган. Котгибият — Женевада Таркиб: 18 эксперт	Йилда уч мартаба: март-апрелда (Нью-Йоркда) июлда, октябр-ноябрда (иккала сессия ҳам — Женевада)	ФСХТПнинг 40-моддаси: Дастлабкиси — Пакт унга нисбатан кучга кирганидан кейин 1 йил ичида; кейингилари (даврий) — Қўмитанинг талаби билан, аммо, беш йилда камида бир марта.	Ха ФСХТПнинг Факультатив протоколи 1-моддаси) Факультатив протоколни алоҳида ратификация қилишни талаб этади.
2	Кийноқлар бўйича қўмита (САТ) 1988 йили ташкил этилган. Котгибият Женевада Таркиб: 10 эксперт	Йилда икки марта: апрел-май, ноябрда (Женевада)	19-моддага кўра: Дастлабкиси — Конвенция унга нисбатан кучга кирганидан кейин 1 йил ичида; кейингилари (даврий) — хар тўрт йилда бир марта	Ха (Конвенциянинг 22-моддаси) Факат давлатнинг розилиги билан қўлланилади
3	Иктисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар бўйича қўмита (CESCR) 1985 йили ташкил этилган. Котгибият — Женевада Таркиб: 18 эксперт	Йилда икки марта: Майда, ноябрь-декабрда (Женевада)	Пактнинг 16- ва 17- Моддаларига ва ЭКОСОС-нинг 1988/4 резолюциясига кўра: Конвенция унга нисбатан кучга кирганидан кейин 2 йил ичида; кейингилари (даврий) — хар беш йилда бир марта	Йўқ
4	Бола ҳуқуқлари бўйича қўмита (CRC) 1991 йили ташкил этилган. Котгибият — Женевада Таркиб: 18 эксперт	Йилда уч марта: Январь, май-июнь, сентябрда (Женевада)	44-моддага кўра: Дастлабкиси — Конвенция унга нисбатан кучга кирганидан кейин 2 йил ичида; кейингилари (даврий) — хар беш йилда бир марта	Йўқ
5	Аёлларга нисбатан ҳуқуқий камситиш-ларга барҳам бериш бўйича қўмита (CEDAW) 1981 йили ташкил этилган Котгибият — Нью-Йоркда Таркиб: 23 эксперт	Йилда икки марта: январь-февраль, июлда (Нью-Йоркда)	Конвенциянинг 18-моддасига биноан: дастлабкиси — Конвенция унга нисбатан кучга кирганидан кейин 1 йил ичида; кейингилари (даврий) — тўрт йилда камида бир марта, ва Қўмитанинг талаби билан.	Ха (Конвенцияга Факультатив протоколнинг 1-моддаси) Факультатив протоколни алоҳида ратификация қилиш талаб этилади
6	Ирқий камситиш-ларга барҳам бериш қўмитаси (CERD) 1969 йили ташкил этилган. Котгибият — Женевада Таркиб: 18 эксперт	Йилда икки марта: Мартда, августда (Женевада)	Конвенциянинг 9-моддасига биноан: дастлабкиси — Конвенция унга нисбатан кучга кирганидан 1 йилдан кейин; кейингилари (даврий) — икки йилда камида бир марта, ва Қўмитанинг талаби билан.	Ха (Конвенциянинг 14-моддасига биноан) Факат давлатнинг розилиги билан қўлланилади
7	Меҳнаткаш-мигрантлар бўйича қўмита (CWM) Котгибият — Женевада Таркиб: 14 эксперт	Йилда бир марта	Конвенциянинг 73-моддасига кўра: Дастлабкиси — Пакт унга нисбатан кучга кирганидан кейин 1 йил ичида; кейингилари (даврий) — хар беш йилда бир марта.	Ха (Конвенциянинг 77-моддаси)

ИНСОН ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИНИНГ ТАВСИФЛАНИШИ

Пайдо бўлиш вақтига кўра	<ul style="list-style-type: none"> •Биринчи авлод (XVIII аср охири) <i>Фуқаролик ва сиёсий.</i> •Иккинчи авлод (XX аср ўрталари) <i>Ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлар</i> •Учинчи авлод (XX асрнинг 70-йиллари.) Жамоавий ҳуқуқлар
Ижтимоий муносабатлар соҳаси бўйича	<ul style="list-style-type: none"> •Фуқаролик •Сиёсий •Иқтисодий •Ижтимоий •Маданий
Ижтимоий тартибга солувчи нормаларга тегишлилиги бўйича	<ul style="list-style-type: none"> •Табий •Ахлоқ нормалари •Ижобий •Ёзилган ҳуқуқлар, ҳуқуқий нормалар
Шахснинг сиёсий-ҳуқуқий мақоми бўйича	<ul style="list-style-type: none"> •Инсон ҳуқуқлари •Ҳар бир индивид ҳуқуқи •Фуқаро ҳуқуқи •Давлат билан мустаҳкам алоқадаги шахс ҳуқуқи
Субъектнинг алоҳидалаштирилганлик даражаси бўйича	<ul style="list-style-type: none"> •Индивидуал •Алоҳида инсон ҳуқуқи •Жамоавий •Ижтимоий гуруҳлар ҳуқуқи
Махсус субъектлик бўйича	<ul style="list-style-type: none"> •Қочоклар ҳуқуқ •Аёллар ҳуқуқи •Бола ҳуқуқ •Ногиронлар ҳуқуқи •Апатридлар ҳуқуқи •Қуролли мажоролардаги шахс ҳуқуқи •Маҳкумлар ҳуқуқи •Меҳнаткаш мигрантлар ҳуқуқи ва бошқалар.
Конституциялар ва халқаро нормаларда бириктирилганлиги ва универсаллиги бўйича	<ul style="list-style-type: none"> •Инсоннинг асосий (конституциявий) ҳуқуқлари •Ишлаб чиқилган (асосий бўлмаган) ҳуқуқлар
Вақтинча чекланганлик имконияти бўйича	<ul style="list-style-type: none"> •Мутлак •Нисбий
Инсон ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлашда давлатнинг роли бўйича	<ul style="list-style-type: none"> •Салбий (негатив) •Ижобий (позитив)

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БУЙИЧА ХАЛҚАРО ҲУЖАТЛАР

1-илова

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ УМУМЖАҲОН ДЕКЛАРАЦИЯСИ

*Бош Ассамблеянинг 1948 йил 10 декабрдаги
217 А (III)-резолюцияси билан қабул қилинган ва эълон қилинган*

МУҚАДДИМА

Инсоният оиласининг ҳамма аъзоларига хос кадр-қиммат ва уларнинг тенг, ажралмас ҳуқуқларини тан олиш эркинлик, адолат ва ялпи тинчлик асоси эканлигини **эътиборга олиб;**

инсон ҳуқуқларини менсимаслик ва уни поймол этиш инсоният виждони қийналадиган ваҳшиёна ишлар содир этилишига олиб келганини, кишилар сўз эркинлиги ва эътикод эркинлигига эга бўладиган ҳамда кўркув ва мухтожликдан холи шароитда яшайдиган дунёни яратиш инсонларнинг эзгу интилишидир деб эълон қилинганлигини **эътиборга олиб;**

инсон охирги чора сифатида зулм ва истибдодга қарши исён кўтаришга мажбур бўлишининг олдини олиш мақсадида инсон ҳуқуқлари қонун кучи билан ҳимоя этилиши зарур эканлигини эътиборга олиб; халқлар ўртасида дўстона муносабатларни ривожлантиришга кўмаклашиш зарурлигини **эътиборга олиб;**

Бирлашган Миллатлар халқлари инсоннинг асосий ҳуқуқларига, шахснинг кадр-қиммати, эркак ва аёлнинг тенг ҳуқуқлилигига, ўз эътиқодларини Низомда тасдиқлаганликлари ҳамда янада кенгрок эркинликда ижтимоий тараққиёт ва турмуш шароитларини яхшилашга кўмаклашишга аҳд қилганликларини **эътиборга олиб;**

аъзо бўлган давлатлар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти билан ҳамкорликда инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ялпи ҳурмат қилиш ва унга риоя қилишга кўмаклашиш мажбуриятини олганлигини **эътиборга олиб;**

мазкур ҳуқуқлар ва эркинликларнинг характерини ялпи тушуниш ушбу мажбуриятларнинг тўлиқ адо этилиши учун ката аҳамиятга эга бўлишини **эътиборга олиб;**

Бош Ассамблея мазкур Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясини барча халқлар ва барча давлатлар бажаришга интилиши лозим бўлган вазифа сифатида эълон қилар экан, бундан муддао шуки, ҳар бир инсон ва жамиятнинг ҳар бир ташкилоти доимо ушбу Декларацияни назарда тутган ҳолда маърифат ва таълим йўли билан бу ҳуқуқ ва эркинликларнинг ҳурмат қилинишига кўмаклашиши, миллий ва халқаро тараққийпарвар тадбирлар орқали ҳам унинг

бажарилиши таъминланишига, Ташкилотга аъзо бўлган давлатлар халқлари ўртасида ва ушбу давлатларнинг юрисдикциясидаги ҳудудларда яшаётган халқлар ўртасида ялписига ва самарали тан олинисига интилишлари зарур.

1-модда

Ҳамма одамлар ўз кадр-қиммати ҳамда ҳуқуқларида эркин ва тенг бўлиб туғилдилар. Уларга ақл ва виждон ато қилинган, бинобарин, бир-бирларига нисбатан биродарлик руҳида муносабатда бўлишлари керак.

2-модда

Ҳар бир инсон ирқи, тана ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ёки бошқа эътиқодларидан, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мол-мулки, табақаси ёки бошқа ҳолатидан қатъий назар, ушбу Декларацияда эълон қилинган барча ҳуқуқ ва барча эркинликка эга бўлиши зарур.

Бундан ташқари, инсон мансуб бўлган мамлакат ёки ҳудуднинг сиёсий, ҳуқуқий ёки халқаро мақомидан, ушбу ҳудуд мустақилми, васийми, ўз-ўзини идора қиладими ёки бошқача тарзда чекланганлигидан қатъий назар, бирор бир айирмачилик бўлмаслиги керак.

3-модда

Ҳар бир инсон яшаш, эркин бўлиш ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқларига эгадир.

4-модда

Ҳеч ким қулликда ёки эрксиз ҳолатда сақланиши мумкин эмас; қуллик ва қул савдосининг барча кўринишлари таъқиқланади.

5-модда

Ҳеч ким қийноққа ёки шафқатсиз, ғайриинсоний ёки кадр-қимматни хўрловчи муомала ва жазога дучор этилмаслиги керак.

6-модда

Ҳар бир инсон каерда бўлишидан қатъий назар, ўзининг ҳуқуқли субъект сифатида тан олинисига ҳақли.

7-модда

Барча одамлар қонун олдида тенгдир ва ҳеч бир тафовутсиз қонун билан тенг ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эгадир. Барча одамлар ушбу Декларацияга зид бўлган ҳар қандай камситишдан ва шундай камситишга ундайдиган ҳар қандай гиж-гижлашдан тенг ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эгадир.

8-модда

Ҳар бир инсон унга конституция ёки қонун орқали берилган асосий ҳуқуқлари бузилган ҳолларда нуфузли миллий судлар томонидан бу ҳуқуқларнинг самарали тикланиши ҳуқуқига эга.

9-модда

Ҳеч ким асоссиз қамалиши, ушланиши ёки қувғин қилиниши мумкин эмас.

10-модда

Ҳар бир инсон ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш ва унга қўйилган жиноий айбнинг қанчалик даражада асосли эканлигини аниқлаши учун тўлиқ тенглик асосида унинг иши ошқора ва адолат талабларига риоя қилинган ҳолда мустақил ва холис суд томонидан кўриб чиқилиши ҳуқуқига эга.

11-модда

1. Жиноят содир этганликда айбланган ҳар бир инсон ҳимоя учун барча имкониятлар таъминланган ҳолда, очиқ суд мажлиси йўли билан унинг айби қонуний тартибда аниқланмагунча айбсиз деб ҳисобланишга ҳақлидир.

2. Ҳеч ким, содир этилган вақтда миллий қонунлар ёки халқаро ҳуқуқларга кўра жиноят деб топилмаган хатти-ҳаракати ёки фаолиятсизлиги учун жазога ҳукм қилиниши мумкин эмас.

Шунингдек, жиноят содир этилган вақтда қўлланиши мумкин бўлган жазога нисбатан оғирроқ жазо берилиши мумкин эмас.

12-модда

Ҳеч кимнинг шахсий ва оилавий ҳаётига ўзбошимчалик билан аралашиш, уй-жойи дахлсизлигига, унинг ёзишмаларидаги сирларга ёки унинг номус ва шаънига ўзбошимчалик билан тажовуз қилиниши мумкин эмас. Ҳар бир инсон худди шундай аралашув ёки тажовуздан қонун орқали ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эга.

13-модда

1. Ҳар бир инсон ҳар бир давлат доирасида эркин юриш ва яшаш жойи танлаш ҳуқуқига эга.

2. Ҳар бир инсон ҳар қандай мамлакатдан, хусусан, ўз мамлакатидан чиқиб кетиш ва ўз мамлакатига қайтиб келиш ҳуқуқига эга.

14-модда

1. Ҳар бир инсон таъқиб туфайли бошқа мамлакатлардан бошпана излаш ва ўша бошпанадан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

2. Бу ҳуқуқдан носийёсий жиноят содир этиш учун ёки Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг мақсад ва принципларига зид хатти-ҳаракат туфайли таъқиб пайтида фойдаланиш мумкин.

15-модда

1. Ҳар бир инсоннинг фуқаро бўлиш ҳуқуқи бор.

2. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан ўз фуқаролигидан ёки ўз фуқаролигини ўзгартириш ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин эмас.

16-модда

1. Балоғат ёшига етган эркаклар ва аёллар ирки, миллати ёки диний белгилари бўйича ҳеч қандай чеклашларсиз никоҳдан ўтишга ва оила қуришга ҳақли. Улар никоҳдан ўтишда, никоҳда турган вақтларида ва уни бекор қилиш вақтида бир хил ҳуқуқдан фойдаланади.

2. Никоҳдан ўтаётган ҳар икки томоннинг эркин ва тўлиқ розилиги асосидаги никоҳ тузилиши мумкин.

3. Оила жамиятнинг табиий ва асосий ҳужайраси саналади ва жамият ҳамда давлат томонидан ҳимоя қилинишга ҳақли.

17-модда

1. Ҳар бир инсон якка ҳолда, шунингдек, бошқалар билан биргаликда мулкка эгалик қилиш ҳуқуқига эга.

2. Ҳеч ким зўравонлик билан ўз мулкидан маҳрум этилиши мумкин эмас.

18-модда

Ҳар бир инсон фикр, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эга; бу ҳуқуқ ўз дини ёки эътиқодини ўзгартириш эркинлигини ва таълимотда, тоат-ибодат қилишда ва диний расм-русм ҳамда маросимларни оммавий ёки хусусий тартибда адо этиш, ўз дини ёки эътиқодига якка ўзи, шунингдек, бошқалар билан бирга амал қилиш эркинлигини ўз ичига олади.

19-модда

Ҳар бир инсон эътиқод эркинлиги ва уни эркин ифода қилиш ҳуқуқига эга; бу ҳуқуқ ҳеч бир тўсиқсиз ўз эътиқодига амал қилиш эркинлигини ҳамда ахборот ва ғояларни ҳар қандай восита билан, давлат чегараларидан катъий назар, излаш, олиш ва тарқатиш эркинлигини ўз ичига олади.

20-модда

1. Ҳар бир инсон тинч йиғинлар ўтказиш ва уюшмалар тузиш ҳуқуқига эга.

2. Ҳеч ким бирор бир уюшмага киришга мажбур қилиниши мумкин эмас.

21-модда

1. Ҳар бир инсон бевосита ёки эркин сайланган вакиллар воситаси орқали ўз мамлакатини бошқаришда қатнашиш ҳуқуқига эга.

2. Ҳар бир инсон ўз мамлакатада давлат хизматиغا киришда тенг ҳуқуққа эга.

3. Халқ иродаси ҳукумат ҳокимиятининг асоси бўлиши лозим, бу ирода даврий ва сохталаштирилмаган, ялпи ва тенг сайлов ҳуқуқидан яширин овоз бериш йўли билан ёки овоз бериш эркинлигини таъминлайдиган бошқа тенг қийматли шакллар воситасида ўтказиладиган сайловларда ўз аксини топиши лозим.

22-модда

Ҳар бир инсон жамият аъзоси сифатида миллий куч-ҳаракатлар ҳамда халқаро ҳамкорлик воситасида ва ҳар бир давлатнинг тузилиши, шунингдек, ресурсларига мувофиқ ижтимоий таъминотга ва ўзининг кадр — қимматини сақлаш, шахсининг эркин ривожланиши учун зарур бўлган иқтисодий, ижтимоий ва маданий соҳалардаги ҳуқуқини амалга оширишга ҳақли.

23-модда

1. Ҳар бир инсон меҳнат қилиш, ишни эркин танлаш, адолатли ва қулай иш шароитига эга бўлиш ва ишсизликдан ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эга.

2. Ҳар бир инсон ҳеч бир камситишсиз тенг меҳнат учун тенг ҳақ олиш ҳуқуқига эга.

3. Ҳар бир ишловчи киши ўзи ва оиласи учун инсонга муносиб яшашни таъминлайдиган адолатли ва қониқарли даромад олишга, зарур бўлганда ижтимоий таъминотнинг бошқа воситалари билан тўлдирилувчи даромад олиш ҳуқуқига эга.

4. Ҳар бир инсон касаба уюшмалари тузиш ва ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун касаба уюшмаларига кириш ҳуқуқига эга.

24-модда

Ҳар бир инсон дам олиш ва бўш вақтга эга бўлиш, шу жумладан иш кунини оқилона чеклаш ҳуқуқи ва ҳақ тўланадиган меҳнат таътили олиш ҳуқуқига эга.

25-модда

1. Ҳар бир инсон ўзининг ҳамда оиласининг саломатлиги ва фаровонлигини таъминлаш учун зарур бўлган турмуш даражасига эга бўлиш, жумладан, кийим-кечак, озиқ-овқат, тиббий хизмат ва зарур ижтимоий хизматга эга бўлишга ҳамда ишсизлик, касаллик, ногиронлик, бевалик, қарилик ёки унга боғлиқ бўлмаган шароитларга кўра тирикчилик учун маблағ бўлмайд қолган бошқа ҳолларда таъминланиш ҳуқуқига эга.

2. Оналик ва болалик алоҳида ғамхўрлик ва ёрдам ҳуқуқини беради. Барча болалар, никоҳда ёки никоҳсиз туғилишидан қатъий назар, бир хил ижтимоий ҳимоядан фойдаланиши керак.

26-модда

1. Ҳар бир инсон таълим олиш ҳуқуқига эга. Таълим олишда ҳеч бўлмаганда бошланғич ва умумий таълим текин бўлиши лозим.

Бошланғич таълим мажбурий бўлиши керак. Техник ва ҳунар таълими ҳамманинг қурби етадиган даражада бўлиши, олий таълим эса ҳар кимнинг қобилиятига асосан ҳамма учун етарли имконият доирасида бўлмоғи керак.

2. Таълим инсон шахсини тўла баркамол қилишга ва инсон ҳуқуқлари ҳамда асосий эркинликларига нисбатан ҳурматни кучайтиришга қаратилмоғи лозим. Таълим барча халқлар, ирқий ва диний гуруҳлар ўртасида бир-бирини тушу-

ниш, хайрихоҳлик ва дўстликка хизмат қилиши ҳамда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг тинчликни сақлаш борасидаги фаолиятига ёрдам бериши керак.

3. Кичик ёшдаги болалари учун ота-оналар таълим турини танлашда имтиёзли ҳуқуқка эгадир.

27-модда

1. Ҳар бир инсон жамиятнинг маданий ҳаётида эркин иштирок этишга, санъатдан баҳраманд бўлишга, илмий тараққиётда иштирок этиш ва унинг самараларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

28-модда

Ҳар бир инсон ушбу Декларацияда баён этилган ҳуқуқ ва эркинликлар тўлиқ амалга оширилиши мумкин бўлган ижтимоий ва халқаро тартиб бўлиши ҳуқуқига эгадир.

29-модда

1. Ҳар бир инсон жамият олдида бурчлидир, фақат шу ҳолатдагина унинг шахси эркин ва тўлиқ камол топиши мумкин.

2. Ҳар бир инсон ўз ҳуқуқи ва эркинликларидан фойдаланишда ўзгаларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини демократик жамиятда етарли даражада бўлишини ҳамда ҳурмат қилинишини таъминлаш, ахлоқ, жамоат тартиби, умум фаровонлигининг одилона талабларини қондириш мақсадидагина қонунда белгиланган чекланишларга риоя этиши керак.

3. Ушбу ҳуқуқ ва эркинликларни амалга ошириш Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг мақсад ва принципларига ҳеч зид бўлмаслиги керак.

30-модда

Ушбу Декларациядаги ҳеч бир нарса бирор бир давлат, кишилар гуруҳи ёки алоҳида шахслар мазкур Декларацияда баён 315 этилган ҳуқуқ ва эркинликларни йўқ қилишга йўналтирилган фаолият билан шуғулланиши ёки ҳаракат қилиши мумкин, деб талқин этилмаслиги керак.

ФУҚАРОЛИК ВА СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАР ТЎҒРИСИДАГИ ХАЛҚАРО ПАКТ

Бош Ассамблеянинг 1966 йил 16 декабрдаги 2200 А(XXI)-резолюцияси билан имзолаш, ратификация қилиш ва қўшилиш учун қабул қилинган ва очилган. 1976 йил 23 мартдан кучга кирган.

МУҚАДДИМА

Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар,

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низомида эълон қилинган принцип­ларга асосан, барча инсоният оиласининг аъзоларига хос кадр-қимматни ҳамда уларнинг тенг ва ажралмас ҳуқуқларини тан олиш озодлик, адолат ва ялпи тинчликнинг асоси эканлигини эътиборга олиб, бу ҳуқуқлар инсон шахсига хос бўлган кадр-қимматдан келиб чиқишини **эътироф этиб,**

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига мувофиқ, қўрқув ва мухтожликдан озод бўлган, фуқаролик ва сиёсий эркинликдан фойдаланувчи озод инсон шахси идеали ҳар бир одам ўз иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларидан фойдаланиш мумкин бўлган шароит яратилгандагина руёб­га чиқиши мумкинлигини **эътироф этиб,**

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низомига асосан давлатлар инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ялпи ҳурмат қилиш ҳамда уларга риоя этили­шини рағбатлантириши шартлигини **эътиборга олиб,**

ҳар бир алоҳида инсон бошқа одамлар ва ўзи мансуб бўлган жамоа­га нисбатан мажбурият олган ҳолда, мазкур Пактда тан олинган ҳуқуқлар рағбатлантирилиши ва риоя этилишига эришиши лозимлигини **эътиборга олиб,**
қуйидаги моддалар тўғрисида бир тўхтамга келдилар:

I ҚИСМ

1-модда

1. Барча халқлар ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига эгадир. Ушбу асосда улар ўз сиёсий мақомини эркин белгилайди ва ўз иқтисодий, ижтимоий ва маданий ривожланишини эркин таъминлайдилар.

2. Барча халқлар ўз мақсадларига эришиш учун ўзаро манфаатдорлик принци­пи­га асосланган халқаро иқтисодий ҳамкорлик ва халқаро ҳуқуқдан келиб чиқа­диган

бирон-бир мажбуриятга зиён етказмасдан ўз табиий бойликлари ва ресурсларига эркин ҳолда эгалик қилишлари мумкин. Ҳеч бир халқ ҳеч бир ҳолатда ўзига тегишли тирикчилик воситаларидан маҳрум этилмаслиги керак.

3. Ушбу Пактда иштирок этувчи барча давлатлар, шу жумладан, ўз-ўзини бошқара олмайдиган ва васийликка олинган ҳудудларни бошқариш учун жавобгар бўлган давлатлар ҳам Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низомига мувофиқ, ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини амалга оширишни рағбатлантириши ҳамда шу ҳуқуқни ҳурмат қилиши лозим.

II ҚИСМ

2-модда

1. Ушбу Пактда иштирок этувчи ҳар бир давлат ўз ҳудудидаги ва ўз юрисдикциясида бўлган шахсларнинг мазкур Пактда эътироф этилган ҳуқуқларини ҳеч бир айирмачиликсиз, жумладан, ирки, тана ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ёки бошқа эътиқодидан, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мулкый аҳволи, туғилиши ёки ўзга ҳолатидан қатъий назар, ҳурмат қилиш ва таъминлаш мажбуриятини олади.

2. Агар бу нарса ҳали мавжуд қонунчиликда ёки бошқа тадбирларда кўриб чиқилмаган бўлса, ушбу Пактда иштирок этувчи ҳар бир давлат ўз конституцияси тартибида мазкур Пакт қоидаларига мувофиқ ушбу Пактда эътироф этилган ҳуқуқларни амалга ошириш учун зарур бўлиши мумкин бўлган шундай қонунчилик ёки бошқа тадбирлар қабул қилиш учун керакли чораларни кўриш мажбуриятини олади.

3. Ушбу Пактда иштирок этувчи ҳар бир давлат ўз зиммасига қуйидаги мажбуриятларни олади:

а) мазкур Пактда тан олинган ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилган ҳар бир шахсни, агар бу ҳол расмий ҳаракат қилган шахслар томонидан содир этилган бўлса ҳам, ҳуқуқий ҳимояланишнинг самарали воситалари билан таъминлансин;

б) ана шундай ҳимоя талаб қилувчи ҳар қандай шахс учун юридик ҳимоя нуфузли суд, маъмурий ёки қонуний ҳокимиятлар томонидан ёки давлатнинг тизимида назарда тутилган бошқа нуфузли органлар томонидан таъминлансин ва суд орқали ҳимояланиш имконияти ривожлантирилсин;

с) ҳуқуқий ҳимоя воситалари берилганда, нуфузли ҳокимиятлар бунни қўллашни таъминласинлар.

3-модда

Мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар эркаклар ва аёллар учун ушбу Пактда кўриб чиқилган барча фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлардан бир хилда фойдаланишини таъминлаш мажбуриятини олади.

4-модда

1. Давлат фавқулудда ҳолат юз берган вақтда, миллат ҳаёти хавф остида қолган ва бу ҳолат ҳақида расмий эълон қилинганда ушбу Пактда иштирок этув-

чи давлатлар мазкур Пакт бўйича олган ўз мажбуриятларидан чекиниш учун чоралар кўриши мумкин, лекин бу чекинишни аҳвол кескинлиги талаб этган бўлиши ҳамда бу чоралар халқаро ҳуқуқлар борасидаги бошқа мажбуриятларга хилоф бўлмаслиги ва ирқи, тана ранги, жинси, тили, дини ва ижтимоий аҳволи жиҳатидан камситишга олиб келмаслиги керак.

2. Ушбу қоида 6-, 7-, 8-, (1- ва 2-бандлар), 11-, 15-, 16- ва 18-моддалардан бирор-бир чекиниш учун асос бўла олмайди.

3. Ушбу Пактда иштирок этувчи чекиниш ҳуқуқидан фойдаланувчи давлатлар ўзи чекинган аҳвол ҳақида шундай қарорга келишга олиб келган сабаблар ҳақида дарҳол Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби воситачилиги орқали мазкур Пактда иштирок этувчи бошқа давлатларни хабардор қилиши керак.

Шунингдек, ўша воситачи орқали бундай чекиниш вақти қачон тўхтатилиши тўғрисида ҳам хабар берилиши керак.

5-модда

1. Мазкур Пактдаги ҳеч бир нарса бирор-бир давлат, бирор-бир гуруҳ ёки бирор-бир шахс ушбу Пактда тан олинган, ҳар қандай ҳуқуқ ва эркинликларни йўқотишга қаратилган ёки уларни мазкур Пактда назарда тутилганидан кўра кўпроқ чеклашга қаратилган бирорта фаолият билан шуғулланиши ёки шундай мазмунда ҳаракат содир этиш ҳуқуқи бор деб талқин қилиниши мумкин эмас.

2. Ушбу Пактда иштирок этувчи бирор-бир давлатда қонун, конвенция, қоида ёки урф-одат сифатида тан олинган ёки мавжуд бўлган асосий инсон ҳуқуқлари, мазкур Пактда шу ҳуқуқлар тан олинмайди ёки қисман эътироф этилади, деган баҳона билан бирор-бир тарзда чекланиши ёки менсилмаслигига йўл қўйилмайди.

III ҚИСМ

6-модда

1. Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг ажралмас ҳуқуқидир. Бу ҳуқуқ қонун билан ҳимояланади. Ҳеч ким ўзбошимчалик билан инсонни яшашдан маҳрум қила олмайди.

2. Ўлим жазосини бекор қилмаган мамлакатларда жиноят содир этилган вақтда амалда бўлган ва мазкур Пакт қарорларига зид бўлмаган ҳамда тўғрисидаги конвенцияга хилоф бўлмаган 318 қонунга мувофиқ энг оғир жиноятлар учунгина ўлим ҳукми чиқарилиши мумкин. Бундай жазо фақат нуфузли суд томонидан чиқарилган сўнгги ҳукми ижро этиб амалга оширилиши мумкин.

3. Геноцид жинояти учун ҳаётдан маҳрум этилаётган бўлса, шуни эътиборга олиш лозимки, ушбу моддадаги ҳеч бир нарса мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар учун бирор-бир йўл билан геноцид жиноятининг олдини олиш ва унинг учун жазолаш тўғрисидаги конвенция қарорларига мувофиқ қабул қилинган ҳар қандай мажбуриятлардан чекиниш ҳуқуқини бермайди.

4. Ўлим жазосига ҳукм қилинган ҳар бир киши авф этиш ҳақида ёки ҳукми юмшатиш тўғрисида илтимос қилиш ҳуқуқига эга.

Амнистия, авф этиш ёки ўлим ҳукмини алмаштириш ҳамма ҳолатларда инъом этилиши мумкин.

5. Ўн саккиз ёшдан кичик шахслар томонидан содир этилган жиноятлар учун ўлим ҳукми чиқарилмайди ва ҳомиладор аёлларга нисбатан бу ҳукм ижро этилмайди.

6. Ушбу моддадаги ҳеч бир нарса мазкур Пактда иштирок этувчи бирор-бир давлат томонидан ўлим жазоси муддатини кечиктириш ёки уни бекор қилишга йўл қўймаслик учун асос бўла олмайди.

7-модда

Ҳеч ким азоб-уқубатга солинмаслиги ва унга нисбатан шафқатсиз, ноинсоний ёки кадр-қимматини хўрловчи муомала қилинмаслиги ёки жазоланмаслиги керак. Жумладан, ҳеч бир шахс устидан ўзининг розилигисиз тиббий ёки илмий тажриба ўтказилиши мумкин эмас.

8-модда

1. Ҳеч ким қулликда сақланмаслиги керак; қуллик ва қул савдосининг ҳар қандай кўриниши таъқиқланади.

2. Ҳеч ким эрксиз ҳолатда сақланмаслиги керак.

3. а) Ҳеч ким мажбурий ёки шарт бўлган меҳнатга мажбур қилинмаслиги лозим;

б) жиноят учун жазо тариқасида жуда оғир ишларга жалб этилиб озодликдан маҳрум этилиши мумкин бўлган мамлакатларда, шундай жазо нуфузли суд ҳукми билан тайинланса, 3 а) банди жуда оғир ишларни бажариш учун тўсик бўлади деб ҳисобланмайди.

с) «мажбурий ёки шарт бўлган меҳнат» атамаси ушбу бандда қуйидагиларни камраб олмайди:

I) в-кичик бандида тилга олинмаган бирор-бир иш ёки хизмат, бу хизматни қоида тариқасида суднинг қонуний фармойишига асосан ҳибсда бўлган шахс ёки бундай ҳибсдан шартли равишда озод этилган шахс бажариши керак;

II) сиёсий ва диний-этник сабабларга кўра ҳарбий хизматни рад этиш тан олинаётган мамлакатларда ҳарбий тусдаги бирор-бир хизмат, худди шундай сабабларга асосан ҳарбий хизматни рад этаётган шахслар учун қонунда назарда тутилган бирор-бир хизмат;

III) аҳоли ҳаётига ёки осойишталигига хавф солувчи фалокат ёки фавқулодда ҳолат рўй берганида мажбурий бўлган бирор хизмат;

IV) одатдаги фуқаролик бурчига кирувчи бирор-бир иш ёки хизмат.

9-модда

1. Ҳар бир инсон озодлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга.

Ҳеч ким ўзбошимчалик билан ҳибсга олинishi ёки ҳибсда сақланиши мумкин эмас. Ҳеч ким қонун билан белгаланганидан бошқача асос ва тартибда озодликдан маҳрум этилиши мумкин эмас.

2. Ҳибсга олинаётган ҳар бир кишига ҳибсга олиш вақтида қамалиш сабаблари айтилади ва дарҳол унга қўйилган айб маълум қилинади.

3. Жиноий айблов билан қамалган ёки ушланган ҳар бир шахс зудлик билан судья ёки қонун бўйича суд ҳукмронлигини амалга ошириш ҳуқуқи бўлган бошқа мансабдор шахс ҳузурига келтирилади ва айбланаётган шахс оқилона муддат ичида иши судда кўрилиши ёки озод қилиб юборилиш ҳуқуқига эга. Иши судда ҳал этилиши кутилаётган шахсларни ҳибсда тутиб туриш умумий қоида бўлмаслиги, бироқ озод қилиш, судга келиш, судда иш кўриб чиқиладиганда унинг ҳар қандай босқичига келиш қафолатларини беришга, зарур ҳолларда ҳукми ижро этиш учун келишга боғлиқ қилиб қўйилиши мумкин.

4. Қамоққа олинishi ёки ҳибсда ушланиб туриши туфайли озодликдан маҳрум этилган ҳар бир шахс ўз ишининг судда кўриб чиқилиши ҳуқуқига эга, чунки суд дарҳол унинг ушланиши қанчалик қонуний эканлиги борасида қарор чиқара олсин ва агар унинг ушланиши ноқонуний бўлса, озод қилиш ҳақида фармойиш бера олсин.

5. Ноқонуний равишда қамалган ёки ҳибсда ушлаб турилган ҳар бир киши даъво кучига эга бўлган товон талаб қилиш ҳуқуқига эгадир.

10-модда

1. Озодликдан маҳрум этилган барча шахслар инсонларча муомала қилиниши ва инсон шахсига хос бўлган кадр-қиммати ҳурмат қилиниши ҳуқуқига эга.

2. а) истисно ҳоллари бўлмаганида айбланувчилар судланганлардан алоҳида жойлаштирилади ва уларга судланмаган шахслар мақомига жавоб берадиган алоҳида режим белгиланади;

б) балоғат ёшига етмаган айбланувчилар балоғатга етган айбланувчилардан ажратиб қўйилади ва қарор чиқариш учун қисқа муддатда судга келтирилади;

3) маҳбусларга мўлжалланган пенитенциар тизимдан мақсад маҳбусларни тўғри йўлга солиш ва уларни ижтимоий жиҳатдан қайта тарбиялашдир. Балоғатга етмаган қонунбузарлар балоғатга етган қонунбузарлардан ажратиб қўйилади ва уларнинг ёши ҳамда ҳуқуқий мақомига жавоб берувчи режим белгиланади.

11-модда

Ҳеч ким бирор-бир шартнома мажбуриятини бажара олмайдиган аҳволда бўлгани асосидагина озодликдан маҳрум этилиши мумкин эмас.

12-модда

1. Бирор-бир давлат ҳудудида қонуний равишда бўлган ҳар бир киши ушбу ҳудуд доирасида эркин кўчиб юриш ва яшаш жойини танлаш ҳуқуқига эга.

2. Ҳар бир киши ҳар қандай мамлакатни, жумладан, ўз мамлакатини тарк этиш ҳуқуқига эга.

3. Юқорида қайд этилган ҳуқуқлар ҳеч қандай чеклаш объекти бўлиши мумкин эмас. Қонунда белгиланган давлат хавфсизлигини, жамоат тартибини, аҳоли саломатлиги ёки ахлоқини сақлаш учун ёки бошқаларнинг ҳуқуқ ва эркинли-

гини саклаш учун ва ушбу Пактда эътироф этилган бошқа ҳуқуқлар билан мос келадиган ҳуқуқлар бундан мустасно.

4. Ҳеч ким ўз мамлакатига кириш ҳуқуқидан ўзбошимчалик билан маҳрум этилиши мумкин эмас.

13-модда

Мазкур Пактда иштирок этувчи бирор-бир давлат ҳудудида қонуний равишда турган чет эллик шахс қонунга мувофиқ ҳолда чиқарилган қарор ижро этилиши билангина чиқариб юборилиши мумкин, ва агар давлат хавфсизлигига боғлиқ қатъий мулоҳазалар бошқача талаб этмаса, ўша чет эллик шахс ўзининг чиқариб юборилишига қарши далиллар тақдим этиши, бу ишни нуфузли ҳокимият томонидан махсус тайинланган шахс ёки шахслар қайта кўриб чиқиши ҳамда ушбу мақсадда айна ҳокимият, шахс ёки шахслар ҳузурига кириш ҳуқуқига эга.

14-модда

1. Барча шахслар судлар ва трибуналлар олдида тенгдир. Ҳар бир киши унга қўйилаётган ҳар қандай жиноий айблов кўриб чиқиладиганда ёки бирор-бир фуқаролик жараёнида унинг ҳуқуқ ва бурчлари аниқланаётганида қонунга мувофиқ тузилган нуфузли, мустақил ва холис суд томонидан мазкур иш адолатли ҳамда очик 321 ҳолда кўриб чиқилиши ҳуқуқига эга. Демократик жамиятда ахлоқ юзасидан, жамият тартиби ёки давлат хавфсизлиги нуқтаи назардан ёки буни томонларнинг шахсий ҳаёти манфаатлари талаб этганида ёки суд фикрига кўра бу қандайдир даражада қатъиян зарур деб топилганида, яъни омма кўз ўнгида бўладиган жараён судлов манфаатларига ҳалал берадиган алоҳида ҳолларда матбуот ходимлари ва омма барча мажлисларга ёки шу мажлисларнинг бир қисмига киритилмаслиги мумкин; бироқ жиноий ёки фуқаролик иши бўйича чиқарилган ҳар қандай суд қарори ошқора бўлиши керак. Балоғат ёшига етганларнинг манфаатлари бошқача талаб этганда ёки никоҳ борасидаги низоларга ёки болаларга васийлик қилишга алоқадор ишлар бундан мустасно.

2. Жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар қандай киши қонунга мувофиқ айби исботланмагунча бегуноҳ деб саналиш ҳуқуқига эга.

3. Ҳар бир кишининг унга қўйилган ҳар қандай жиноий иши кўриб чиқиладиганда тўлиқ тенглик асосида қуйидаги қафолатларга эга бўлиш ҳуқуқи мавжуд:

- a) унга қўйилган айблов характери ва асослари ҳақида у тушунадиган тилда дарҳол ва батафсил хабардор этилиш;
- b) ўз ҳимоясини тайёрлаш ва ўзи танлаган оқловчи билан мулоқотда бўлиш учун етарлича вақт ва имкониятларга эга бўлиш;
- c) асоссиз ҳолда тўхтатиб турилмасдан, ишининг судда кўриб чиқилиши;
- d) ўзи қатнашиб суд қилиниши ва ўзининг ўзи ёки танлаб олинган оқловчи воситасида ҳимоя қилиниши; агар оқловчиси бўлмаса, унга эга бўлиш ҳуқуқи борлиги ҳақида хабардор қилиниши;

одил суд манфаатлари талаб этган ҳар қандай ҳолларда унга тайинланган оқловчига эга бўлиш, ушбу оқловчига тўлаш учун етарли маблағи бўлмаган барча ҳолларда унинг учун оқловчини текинга бериш;

е) унга қарши кўрсатмалар бераётган гувоҳларни сўроқ қилиш ёки ана шу гувоҳлар сўроқ қилиниши ҳуқуқига эга бўлиш ва унга қарши кўрсатма бераётган гувоҳлар учун мавжуд шартларда унинг ўзи танлаган гувоҳларни терговга чақириш ва сўроқ қилиш ҳуқуқига эга бўлиш;

ф) агар судда қўлланилаётган тилни у тушунмаса ёки бу тилда гапира олмаса, бепул тарзда таржимон кўмагидан фойдаланиш;

ж) ўзига ўзи қарши маълумотлар беришга ёки ўзини айбдор деб тан олишга мажбур қилинмаслик.

4. Балоғатга етмаганларга нисбатан суд жараёни шундай бўлиши керакки, бунда уларнинг ёши ва уларни қайта тарбиялашга кўмаклашиш истаги инобатга олинishi лозим.

5. Бирор-бир жиноят учун судланган ҳар бир киши унинг судланиши ва ҳукм чиқарилиши юқори суд инстанцияси томонидан қонун асосида кўриб чиқилиши ҳуқуқига эга.

6. Агар бирор-бир шахс жинояти учун узил-кесил қарор билан судланган бўлса ва агар бирор-бир янги ёки янгидан топилган ҳолатга асосан суд ишида хато борлиги шубҳасиз исботланиши туфайли ҳукм бекор қилинса ёки ўша шахс авф этилса, шундай судлов хатоси сабабли жазоланган шахс қонунга мувофиқ компенсация олади. Аммо юқорида қайд этилган номаълум ҳолат фақат унинг айби ёки қисман айби билан ўз вақтида топилмаган бўлиши исботланиши зарур.

7. Ҳар бир мамлакатнинг қонуни ва жиноят-процессуал ҳуқуқига мувофиқ жинояти учун узил-кесил судланган ёки оқланган бирор-бир шахс ўша жинояти учун иккинчи бор судланиши ёки жазоланиши мумкин эмас.

15-модда

1. Содир этилган пайтида давлатнинг амалда бўлган ички қонунчилиги ёки халқаро қоидага кўра жиноят ҳисобланмаган бирор-бир ҳаракати ёки камчиликка йўл қўйгани учун ҳеч ким жиноят содир этганликда айбдор деб топилishi мумкин эмас. Худди шунингдек, жиноят содир этилган вақтда қўлланиши лозим бўлган жазога нисбатан оғирроқ жазо берилиши мумкин эмас. Агар жиноят содир этилганидан кейин қонун билан нисбатан енгил жазо белгиланса, ушбу қонун мазкур жиноятчига нисбатан қўлланади.

2. Мазкур моддадаги ҳеч нарса содир этилган вақтда халқаро ҳамжамятнинг умумий принципларига кўра жиноят деб ҳисобланган ҳар қандай хатти-ҳаракат ёки камчилиги учун ҳар қандай шахсни судга беришга ва жазолашга тўсқинлик қилмайди.

16-модда

Ҳар бир киши қаерда туришидан қатъий назар, унинг субъектлик ҳуқуқи тан олинishi ҳуқуқига эга.

17-модда

1. Ҳеч кимнинг шахсий ва оилавий ҳаётига ўзбошимчалик ёки ноқонуний тарзда аралашиш, унинг уй-жой дахлсизлигига ёки ёзишмалари сирлари дахлсизлигига ўзбошимчалик ёки ноқонуний тарзда тажовуз қилиш ва унинг ор-номуси ва шаънига тажовуз қилиши мумкин эмас.

2. Ҳар бир инсон худди шундай аралашув ёки тажовуздан қонун орқали химоя этилиш ҳуқуқига эга.

18-модда

1. Ҳар бир инсон фикр, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқига эга.

Ушбу ҳуқуқ ўз ихтиёри билан ўзига маъқул динни қабул қилиш ва эътиқод қилиш эркини, яқка ҳолда, шунингдек, бошқалар билан биргаликда, ошқора ёки хусусий тартибда сиғинишга бориш, диний ва бошқа урф-одатларни ва маросимни бажариш эркини ҳам ўз ичига олади.

2. Ҳеч ким ихти,рий равишда ўз дини ва эътиқодига эга бўлиш ёки қабул қилиш эркини камситадиган мажбурий ҳолатга дучор этилмаслиги лозим.

3. Дин ёки эътиқодга сиғиниш эркига фақат қонун билан белгиланган ва жамоат хавфсизлигини, тартибини, саломатлиги ва ахлоқини сақлаш учун, шунингдек, бошқа шахсларнинг асосий ҳуқуқлари ва эркини муҳофаза этиш учун зарур бўлган чеклашлар билангина дахл қилиниши мумкин.

4. Мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар ота-оналарнинг ва тегишли ҳолларда қонуний васийларнинг ўз болаларини ўз шахсий эътиқодига мувофиқ диний ва ахлоқий тарбиялаш эркини ҳурмат қилиш мажбуриятини олади.

19-модда

1. Ҳар бир инсон ҳеч бир тўсиқсиз ўз фикрига собит бўлиш ҳуқуқига эга.

2. Ҳар бир инсон ўз фикрини эркин баён этиш ҳуқуқига эга; бу ҳуқуқ давлат чегараларидан мустақил ҳолда ёзма равишда ёки матбуот воситасида ёки ифодалашнинг бадиий шакллари ёки ўз ихтиёрига кўра бошқача усулларда турли ахборот ва ғояларни қидириш, олиш ва тарқатиш эркинлигини камраб олади.

3. Ушбу модданинг 2-бандида назарда тутилган ҳуқуқлардан фойдаланиш алоҳида мажбуриятлар ва алоҳида масъулият юклайди. Бу тарзда фойдаланиш айрим чеклашлар билан боғлиқ, лекин бу чеклашлар қонун билан белгиланиши ва қуйидагилар учун зарур бўлиши лозим.

а) бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва обрў-эътиборини ҳурмат қилиш учун;

б) давлат хавфсизлигини, жамоат тартибини, аҳоли саломатлигини ёки ахлоқини муҳофаза этиш учун.

20-модда

1. Урушни ҳар қандай йўл билан тарғиб этиш қонун орқали таъқиқланиши керак.

2. Камситишга, адоватга ёки зўравонликка ундовчи миллий, диний ёки ирқий нафрат руҳидаги ҳар қанақа ҳаракат қонун йўли билан таъқиқланган бўлиши лозим.

21-модда

Тинч йиғинларга ҳуқуқлар тан олинади. Бу ҳуқуқдан фойдаланишда ҳеч бир чеклашга йўл қўйилмайди. Қонунга мувофиқ қўйилган ва демократик жамиятда давлат ва жамият хавфсизлиги, жамоат тартиби, аҳоли саломатлиги ва ахлоқи ёки бошқа шахслар ҳуқуқлари ва эркинлиги манфаатлари учун зарур бўлган чекланишлар бундан мустасно.

22-модда

1. Ҳар бир инсон бошқалар билан ассоциациялар тузиш, жумладан, касаба уюшмалар ташкил этиш эркинлигига ва ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун шундай уюшмаларга кириш ҳуқуқига эга.

2. Бундай ҳуқуқлардан фойдаланиш ҳеч бир чекланмайди, қонун билан белгиланганлари ва демократик жамиятда давлат ёки жамоат хавфсизлиги, жамоат тартиби манфаатлари учун, аҳоли саломатлиги ва ахлоқини муҳофаза этиш ёки бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинлиги ҳимояси учун зарур бўлганлари бундан мустасно.

Ушбу модда қуролли кучлар ва полиция таркибига кирувчи шахслар учун шу ҳуқуқдан фойдаланишда қонуний чеклашлар киритишга ҳалал бермайди.

3. Мазкур моддадаги ҳеч бир нарса 1948 йилги Халқаро Меҳнат Ташкилоти Конвенциясида иштирок этувчи давлатларга уюшмалар озодлиги ва ҳуқуқини ҳимоя қилиш борасида, ушбу конвенцияда кўзда тутилган кафолатларга зарар етказиб қонуний актлар қабул қилиш ёки ушбу кафолатларга зиён етказилган ҳолда қонун қабул қилиш ҳуқуқини бермайди.

23-модда

1. Оила жамиятнинг асосий бўғини саналади ва жамият ҳамда давлат томонидан ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эга.

2. Балоғат ёшига етган эркаклар ва аёлларнинг никоҳдан ўтишва оила қуриш ҳуқуқи тан олинади.

3. Никоҳдан ўтувчиларнинг эркин ва тўлиқ розилигисиз бирорта никоҳ тузилмаслиги керак.

4. Мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар никоҳдан ўтишда, никоҳда бўлган вақтда ва у бекор қилинаётганда эр-хотинларнинг ҳуқуқ ҳамда мажбуриятлари тенглигини таъминлаш учун зарур чоралар қўришлари лозим. Никоҳ бекор қилинган ҳолатда барча болалар зарур тарзда ҳимоя қилиниши ҳисобга олиниши керак.

24-модда

1. Ҳар бир бола ирқи, тана ранги, жинси, тили, дини, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ аҳволи ёки туғилиши (насли)дан қатъий назар, ҳеч бир камситишсиз, гўдаклиги сабабли оила, жамият ва давлат томонидан муҳофаза чоралари қўрилиш ҳуқуқига эга.

2. Ҳар бир бола туғилгандан сўнг дарҳол рўйхатдан ўтказилиши ва исмига эга бўлиши керак.

3. Ҳар бир бола фуқаролик олиш ҳуқуқига эга.

25-модда

Ҳар бир фуқаро 2-моддада эслатиб ўтилган ҳеч бир камситишларсиз ва асосланмаган чеклашларсиз қуйидаги ҳуқуқ ҳамда имкониятларга эга бўлиши керак:

а) ҳам бевосита, ҳам эркин сайланган вакиллар орқали давлат ишларини бошқаришда қатнашиш;

б) ялпи ва тенг сайлов ҳуқуқи асосида, яширин овоз бериш орқали ўтказиладиган ва сайловларнинг эркин ҳолдаги хоҳиш-иродасини таъминловчи чинакам даврий сайловда овоз бериш ва сайланиш;

с) ўз мамлакатида умумий шартларда давлат хизматида киришда тенгликка йўл қўйиш.

26-модда

Барча кишилар қонун олдида тенгдир ва ҳеч бир камситишсиз қонун орқали тенг ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эга. Бу борада ҳар қандай турдаги камситиш қонун орқали таъқиқлаб қўйилиши ва қонун барча шахсларга ҳеч бир камситишсиз, жумладан, ирқи, тана ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ва бошқа эътиқоди, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мулкый аҳволи, туғилиши (насаби)дан ва бошқа ҳолатидан қатъий назар, камситишга қарши тенг ва самарали муҳофазага қафолат бериши керак.

27-модда

Этник, дин ва тил жиҳатдан озчиликни ташкил этувчи шахслар гуруҳи мавжуд бўлган мамлакатларда, ўша шахсларга ўз гуруҳининг бошқа аъзолари билан биргаликда ўз маданиятидан фойдаланиш, ўз динига сиғиниш ва расм-русумларини бажариш ҳуқуқи, шунингдек, она тилидан фойдаланиш ҳуқуқи рад этилиши мумкин эмас.

IV ҚИСМ

28-модда

1. Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмита (у бундан буён ушбу Пактда «Қўмита» деб номланади) тузилади. У ўн саккиз аъзодан иборат бўлади ва қуйида кўрсатилган вазибаларни бажаради.

2. Қўмита таркибига ушбу Пактда иштирок этувчи давлатларнинг фуқароси бўлган ва юксак маънавий фазилатга эга ҳамда инсон ҳуқуқлари борасида обрўли деб эътироф этилган шахслар киради, айти пайтда адлия тажрибасига эга бўлган бир неча шахснинг қатнашуви фойдали бўлиши эътиборга олинади.

3. Қўмита аъзолари сайланади ва шахс сифатида ишлайди.

29-модда

1. Қўмита аъзолари 28-моддада назарда тутилган талабларга жавоб берувчи ва мазкур Пактда иштирок этувчи Давлатлар томонидан кўрсатилган шахслар рўйхатидан яширин овоз билан сайланади.
2. Ушбу Пактда иштирок этувчи ҳар бир давлат кўпи билан икки шахсни кўрсатиши мумкин. Бу шахслар уларни кўрсатган давлатлар фуқаролари бўлиши лозим.
3. Ҳар бир шахс қайтадан кўрсатилиш ҳуқуқига эга.

30-модда

1. Илк сайлов мазкур Пакт кучга киргандан кейин олти ойдан кечиктирмай ўтказилади.
2. Қўмитага ҳар бир сайловга кўпи билан тўрт ой қолганида (34-моддага мувофиқ бўш ўринларни тўлдириш учун эълон қилинадиган сайлов бундан мустасно) Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби мазкур Пактда қатнашувчи давлатларга уч ойлик муддатда қўмита аъзолигига номзодларни тақдим этишни сўраб ёзма равишда мурожаат қилади.
3. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатларнинг номини кўрсатиб Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби давлатлар кўрсатилган тахлитда барча номзодлар рўйхатини тузиб чиқади ва сайлов ўтадиган кундан камида бир ой олдин мазкур рўйхатни ушбу Пактда иштирок этувчи давлатларга тақдим этади.
4. Қўмита аъзоларини сайлаш Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг марказий муассасаларида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби томонидан чақирилаган мазкур Пактда қатнашувчи давлатларнинг йиғилишида ўтказилади. Бу йиғилишда ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар вакиллари берган овозга қараб уларнинг энг кўп овозини олган ва мутлақ кўп овоз олган шахслар Қўмитага сайланган бўлади.

31-модда

1. Қўмитага бирор-бир давлатнинг бир нафардан ортиқ фуқароси кириши мумкин эмас.
2. Қўмитага сайлов пайтида аъзоларнинг жўғрофий жиҳатдан адолатли тақсимланишига ва цивилизациянинг турли шакллари ҳамда асосий адлия тизимлари вакиллигига эътибор берилади.

32-модда

1. Қўмита аъзолари тўрт йил муддатга сайланади. Уларнинг номзоди қайта кўрсатилса, улар қайтадан сайланиш ҳуқуқига эгадир.
Бироқ биринчи сайловда сайланган аъзолардан 9 нафарининг ваколатлари муддати икки йиллик даврнинг охирида тугайди;
биринчи сайловдан сўнг дарҳол ўша 9 аъзонинг исми мажлис Раиси томонидан қуръа ташлаб аниқланади (30-модданинг 4-бандида бу тўғрида эслатилган).

Ваколатлари тугагандан сўнг сайлов ушбу Пакт мазкур қисмининг бундан илгариги муддатига мувофиқ ўтказилади.

33-модда

1. Агар бошқа аъзоларнинг яқдил фикрига кўра, Қўмита аъзоларидан бири маълум бир сабабга (вақтинча бўлмаслиги бундан мустасно) кўра ўз вазифасини бажаришни тўхтатса, Қўмита раиси Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига бу ҳақда хабар қилади, сўнг Бош котиб бу аъзо ўрнини бўш деб эълон қилади.

2. Қўмитанинг бирор-бир аъзоси вафот этса ёки истеъфога чиқса, раис дарҳол бу тўғрида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибининг хабардор қилади. Бош котиб ўша аъзо вафот этган кундан ёки ҳақиқатан истеъфога чиққан кундан бошлаб бу ўринни бўш (вакант) деб эълон қилади.

34-модда

1. 33-моддага биноан бўш турган ўрин эълон қилинганда, алмаштирилиши керак бўлган аъзо ваколатлари ўша бўш ўрин эълон қилингандан сўнг орадаги олти ой мобайнида тугамаса, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби ушбу Пактда иштирок этувчи ҳар бир давлатга бу тўғрида хабар қилади ва ўша давлат 29-моддага мувофиқ икки ой мобайнида бўш турган ўринни тўлдириш учун номзод кўрсатиши мумкин.

2. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби шу тарзда кўрсатилган шахслар рўйхатини алифбо тартибда тузиб, уни Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатларга тақдим этади. Сўнг бўш ўринни тўлдириш учун бўладиган сайлов мазкур Пакт ушбу қисмининг тегишли қоидаларига мувофиқ ўтказилади.

3. 33-моддага биноан эълон қилинган бўш ўринни эгаллаш учун сайланган Қўмита аъзоси ушбу модда қоидаларига мувофиқ Қўмитада ўрни бўшаётган аъзонинг ваколатлари муддатининг қолган қисми мобайнида лавозимни эгаллайди.

35-модда

Қўмита аъзолари Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси белгилайдиган тартибда, Қўмитадаги вазифасининг муҳимлигини ҳисобга олган ҳолда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг маблағидан Бош Ассамблея тасдиқлайдиган маош оладилар.

36-модда

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби ушбу Пактга мувофиқ Қўмита вазифасини самарали амалга ошириш учун керакли ходимлар ва моддий маблағ тақдим этади.

37-модда

1. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Марказий муассасаларида Қўмитанинг биринчи йиғинини чақиради.

2. Ўзининг биринчи йиғинидан кейин Қўмита ўз коида-тартибида кўзда тутилган вақтда йиғилади.

3. Қўмита одатда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Марказий муассасаларида ёки Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Женевадаги бўлимида йиғилади.

38-модда

Қўмитанинг ҳар бир аъзоси ўз вазифасини бажаришга киришганда Қўмитанинг очик йиғилишида ўз вазифасини холис ва виждонан амалга ошириши ҳақида тантанали равишда ваъда беради.

39-модда

1. Қўмита ўз мансабдор шахсларини икки йил муддатга сайлайди. Улар қайта сайланиши мумкин.

2. Қўмита ўз шахсий қоида-тартибини белгилайди, лекин бу қоидалар, хусусан, куйидагиларни эътиборга олиши лозим:

а) Қўмитанинг ўн икки аъзоси кворумни ташкил этади;

б) Қўмита Қарорлари иштирок этувчи аъзоларнинг кўпчилик овозига асосан қабул қилинади.

40-модда

1. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар мазкур Пактда эътироф этилган ҳуқуқларни ҳаётга татбиқ этиш борасидаги тадбирлари ва бу ҳуқуқлардан фойдаланишда эришилган силжишлар ҳақида маърузалар тақдим этади;

а) мазкур Пакт кучга киргандан сўнг бир йил оралиғида тегишли иштирокчи-давлатлар хусусида;

б) бундан сўнг Қўмита талаб қилган барча ҳолларда.

2. Барча маърузалар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига тақдим этилади ва у ушбу маърузаларни кўриб чиқиш учун Қўмитага юбориши мумкин. Маърузаларда, агар мавжуд бўлса, мазкур Пактни ҳаётга татбиқ этувчи омиллар кўрсатилади.

3. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби Қўмита билан маслаҳатлашгандан кейин манфаатдор ихтисослаштирилган муассасаларга улар ваколатига тегишли бўлган маъруза қисмини юбориши мумкин.

4. Қўмита ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар тақдим этадиган маърузаларни ўрганади. У иштирокчи-давлатларга ўз маърузаларини ва мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайдиган фикр-мулоҳазаларини юбориб туради. Қўмита шунингдек, Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгашга мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлардан олинган маърузалар нусхалари билан бирга, ушбу фикр-мулоҳазаларини ҳам юбориб туриши мумкин.

5. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар Қўмитага мазкур модданинг 4-бандига мувофиқ қайд қилиниши мумкин бўлган ҳар қандай мулоҳазалар борасида ўз фикрини тақдим этиши мумкин.

41-модда

1. Мазкур моддага мувофиқ ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар қандай вақтда Қўмитанинг бирор-бир иштирокчи-давлат бошқа иштирокчи-давлат ушбу Пакт бўйича ўз мажбуриятларини бажармаяпти, деган маълумотини қабул қилиши ва кўриб чиқиши юзасидан ваколатини тан олишини баён этиши мумкин. Мазкур моддада назарда тутилган маълумот агар Қўмита ваколатини ўзи тан олгани ҳақида баёнот берган иштирокчи-давлат томонидан тақдим этилган ҳоллардагина қабул қилиниши ва кўриб чиқилиши мумкин. Қўмита шундай баёнот бермаган давлатга тегишли ҳеч бир маълумотни қабул қилмайди. Ушбу моддага мувофиқ қабул қилинган хабар қуйидаги тартибга биноан кўриб чиқилади:

а) агар ушбу Пактда иштирок этувчи бирор-бир давлат бошқа иштирокчи-давлат ушбу Пакт қарорларини ҳаётга татбиқ этмаяпти деб топса, ўша давлат бу масалани қайд этилган иштирокчи-давлат эътиборига ёзма тарзда етказиши мумкин. Ўша хабарни олган давлат шундай хабарни юборган давлатга уч ой мобайнида ёзма изох ёки бошқа ҳар қандай баёнот бериб мазкур масалани тушунтириб ўтади. Айни пайтда ушбу изох ёки баёнотда имкон қадар ва мақсадга мувофиқлигига кўра шу масала борасида қабул қилинган, қабул қилинадиган ёки қабул қилиниши мумкин бўлган ички тартиб-қоидалар ва тадбирлар кўрсатилади;

б) агар дастлабки хабарни маълум бир давлат олганидан кейин олти ой мобайнида масала манфаатдор иштирокчи-давлатларни кониктирадиган даражада ҳал этилмаган бўлса, ўша давлатлардан ҳар бири масалани Қўмитага тақдим этиш ҳуқуқига эга. У бу тўғрида Қўмитани ва бошқа аъзоларни хабардор қилади;

с) Қўмита айни ҳолда халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этилган принципларига кўра имкониятдаги барча ички воситалар синаб кўрилди ва тугади, деб тасдиқлаганидан кейингина ўзига тақдим этилган масалани кўриб чиқади. Агар шу воситаларнинг қўлланиши асоссиз ҳолда чўзилиб кетадиган бўлса, бу қоидага амал қилинмайди;

д) Ушбу моддада назарда тутилаётган хабарлар кўриб чиқилаётганида Қўмита ёпиқ мажлис ўтказади;

е) «с» кичик банднинг қарорларига риоя қилган ҳолда Ушбу Пактда эътироф этилган инсон ҳуқуқларини ва асосий эркинликларини ҳурмат қилиш асосида масалаларни дўстона ҳал этиш мақсадида Қўмита манфаатдор иштирокчи-давлатларга ҳолис хизмат кўрсатади;

ф) Қўмита кўриб чиқиши учун ўзига тақдим этилган ҳар қандай масала юзасидан «б», «с» кичик бандларида таъкидланган манфаатдор иштирокчи-давлатларга мурожаат қилиб, ишга алоқадор ҳар қандай ахборотни тақдим этишни сўраб илтимос қилиши мумкин;

ғ) «б» кичик бандида таъкидланган манфаатдор иштирокчи-давлатлар Қўмитада масала кўриб чиқилаётганда вакил бўлиш ва тақдимномани оғзаки ёки ёзма ҳолда бериш ҳуқуқига эга;

х) хабар олинган кундан бошлаб ўн икки ой мобайнида Қўмита «б» кичик бандига мувофиқ қуйидаги шартлар асосида маъруза тақдим этади:

и) агар «е» кичик банди қарорлари доирасида масала ҳал этилса, Қўмита ўз маърузасида далиллар ва қандай тўхтамга келганлиги ҳақида қисқача баён этиш билан чекланади;

ж) агар «е» кичик банди қарорлари доирасида бир тўхтамга келинмаса, Қўмита далилларни қисқача баён этиш билан чекланади; манфаатдор иштирокчи-давлатларнинг ёзма таклифномалари ва оғзаки тақдимномалар баёни маърузага илова қилинади.

Ҳар бир масала бўйича маъруза манфаатдор иштирокчи-давлатлар кўригидан ўтади.

2. Мазкур модда қарорлари ушбу Пактда иштирок этувчи ўнта давлат шу модданинг 1-бандига биноан баёнот берганидан сўнггина кучга киради. Бундай Баёнот Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби ҳузурида иштирокчи-давлатлар томонидан сақлаш учун топширилади, Бош котиб эса уларнинг нусхаларини бошқа иштирокчи-давлатларга юборади.

Баёнот, Бош котибни хабардор қилган ҳолда, ҳар қандай вақтда қайтариб олинishi мумкин. Бундай хатти-ҳаракат хабар предмети саналган ва мазкур моддага биноан жўнатилган ҳар қандай масаланинг кўриб чиқилишига тўсқинлик қилмайди, агар манфаатдор иштирокчи-давлат янги баёнот бермаса, Бош котиб баёнот қайтариб олингани тўғрисида хабардор бўлганидан сўнг ҳеч бир иштирокчи-давлатнинг кейинги бирор-бир хабари қабул қилинмайди.

42-модда

1. а) 41-моддага мувофиқ Қўмитага юборилган бирор-бир масала манфаатдор иштирокчи-давлатларни қониктирадиган даражада ечилмаган бўлса, Қўмита манфаатдор иштирокчи-давлатларнинг олдиндан берган розилигига биноан махсус Келиштирувчи комиссия (бундан буён «Комиссия») тайинлаши мумкин. Мазкур Пакт қоидаларига риоя қилган ҳолда масалани яхшилик билан ҳал этиш мақсадида манфаатдор иштирокчи-давлатларга Комиссия холис хизмат кўрсатади.

б) Комиссия манфаатдор иштирокчи-давлатларга мақбул беш нафар шахсдан иборат бўлади. Агар манфаатдор иштирокчи-давлатлар уч ой мобайнида Комиссиянинг тўлиқ ёки қисман таркиби борасида бир тўхтамга келолмаса, тайинланмоқчи бўлган, аммо бир тўхтамга келинмаган Комиссия аъзолари яширин овоз бериш йўли билан Қўмита аъзоларининг аксарияти, яъни учдан икки қисми овози билан сайланади.

2. Комиссия аъзолари ўз азифаларини ўз номидан бажаради.

Улар ушбу Пактда катнашмаётган манфаатдор иштирокчи-давлатларнинг ёки 41-моддага биноан баёнот бермаган катнашчи-давлатнинг фуқаролари бўла олмайди.

3. Комиссия ўз раисини сайлайди ва ўз шахсий тартиб-қоидаларини белгилайди.

4. Комиссия йиғини одатда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Марказий муассасаларида ёки Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Женевада-

ги бўлимида ўтказилади. Аммо йиғинлар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби ва тегишли иштирокчи-давлатлар билан маслаҳатлашилган ҳолда, Комиссия томонидан белгиланадиган қулай жойларда ҳам ўтказилиши мумкин.

5. 36-моддага мувофиқ тақдим этиладиган котибият шунингдек, мазкур модда асосида тайинланадиган Комиссияга хизмат кўрсатади.

6. Қўмита томонидан олинган ва ўрганилган ахборот Комиссия ихтиёрига тақдим этилади ва Комиссия ахборот ишига алоқадор ҳар қандай маълумотни тақдим этишларини сўраб манфаатдор иштирокчи-давлатларга мурожаат қилиши мумкин.

7. Комиссия масалани тўлиқ кўриб чиққанида (лекин ҳамма ҳолларда мазкур масала унга кўриб чиқиш учун берилганидан кейин энг кўпи билан 12 ойдан кечикмай), у манфаатдор иштирокчи-давлатларга юбориш учун Қўмита раисига маъруза тақдим этади:

а) агар Комиссия ўн икки ой мобайнида мазкур масалани кўриб чиқишни тугаллай олмаса, у ўз маърузасида ўша масалани кўриб чиқиш қай аҳволда эканлигини қисқача баён этиш билан чекланади;

б) агар масала мазкур Пактда тан олинган инсон ҳуқуқларига риоя этиш асосида яхшилик билан ҳал этилган бўлса, Комиссия ўз маърузасида далиллар ва келишилган қарорларни қисқача баён этиш билан чекланади;

с) агар “б” кичик бандида таъкидланган бир тўхтамга келинмаган бўлса, Комиссия маърузаси манфаатдор иштирокчи-давлатлар ўртасидаги баҳсга алоқадор барча ашёвий далиллар борасидаги хулосалардан ва Комиссиянинг ушбу масалани яхшилик билан ҳал этиш тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларидан иборат бўлади.

Мазкур маъруза таркибига манфаатдор давлатларнинг ёзма ва оғзаки тақдимномалари киради;

д) агар Комиссия маърузаси “с” кичик бандига мувофиқ тақдим этилаётган бўлса, манфаатдор иштирокчи давлатлар ўша маърузани олганидан сўнг уч ой муддат мобайнида маъруза мазмуни мақбул ёки номақбуллиги ҳақида Қўмита раисига маълум қилади.

8. Ушбу модданинг қарорлари 41-моддада кўрсатилган Қўмита мажбуриятларини камситмайди.

9. Манфаатдор иштирокчи-давлатлар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби тақдим этган сметага мувофиқ Комиссия аъзоларининг барча харажатларини баравар кўтардилар.

10. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби, агар зарур бўлса, ушбу модданинг 9-бандига биноан манфаатдор иштирокчи-давлатлар Қўмита аъзоларининг харажати қоплагунча ўша харажатларни тўлаш ҳуқуқига эга.

43-модда

42-моддага мувофиқ тайинланиши мумкин бўлган Қўмита аъзолари ва махсус Келиштирувчи Комиссия аъзолари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг имтиёзлари ва иммунитетлари ҳақидаги Конвенциянинг тегишли бўлимларида таъкидланганидек, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти хизмат

сафарига жўнатадиган экспертлар имтиёзлари, енгилликлари ва иммунитетларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга.

44-модда

Ушбу Пактни амалга ошириш ҳақидаги қоидалар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва ихтисослаштирилган муассасаларининг таъсис ҳужжатларида кўрсатилган ёки уларга мувофиқ бўлган инсон ҳуқуқлари борасидаги таомилларга зарар етказилмасдан қўлланади ҳамда мазкур Пактда иштирок этувчи давлатларга улар ўртасидаги умумий ва махсус битимларга биноан амал қилаётган низоларни ҳал этишда бошқа тартиб-қоидаларни қўллашга тўсиқ бўла олмайди.

45-модда

Қўмита Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясига Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш орқали ўз иши ҳақида йилик маърузани тақдим этади.

V ҚИСМ

46-модда

Ушбу Пактдаги ҳеч бир нарса мазкур Пактга тегишли бўлган предметлар бўйича Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг турли органлари ва ихтисослаштирилган муассасаларининг тегишли бурч-333 ларини аниқлаб берадиган Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низомининг ва ихтисослаштирилган муассасалар Низоми қарорларининг аҳамиятини пасайтиради, деб талқин қилиниши мумкин эмас.

47-модда

Ушбу Пактдаги ҳеч бир нарса барча халқларнинг ўз табиий бойликлари ва ресурсларига тўлалигича ва эркин эгалик қилиш ҳамда фойдаланиш борасидаги ажралмас ҳуқуқини камситади, деб талқин қилиниши мумкин эмас.

VI ҚИСМ

48-модда

1. Мазкур Пакт Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ёки унинг ихтисослаштирилган муассасаларининг аъзоси бўлган ҳар бир давлат томонидан, Халқаро Суд Статусининг иштирокчиси бўлган ҳар қандай давлат томонидан, ушбу Пактда қатнашиш учун Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси таклиф қилган ҳар қандай давлат томонидан имзолаш учун очикдир.

2. Ушбу Пакт ратификация қилиниши керак. Ратификация ёрликлари Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига сақлаш учун топширилади.

3. Ушбу Пакт мазкур модданинг 1-бандида кўрсатилган ҳар қандай давлатнинг қўшилиши учун очикдир,

4. Қўшилиш ҳақидаги ҳужжат сақлаш учун Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига топширилгач, қўшилиш яқунланади.

5. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби ушбу Пактни имзолаган ёки унга қўшилган барча давлатларни ратификация ёрлиғи ёки қўшилиш тўғрисидаги ҳужжати сақлаш учун топширилганлиги борасида хабардор қилади.

49-модда

1. Мазкур Пакт Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига қўшилиш ҳақидаги ўттиз биринчи ратификация ёрлиғи ёки ҳужжат сақлаш учун топширилган кундан бошлаб уч ой ўтгач кучга киради.

2. Ушбу Пактни ратификация қилган ёки унга қўшилган ҳар бир давлат учун қўшилиш ҳақидаги ўттиз бешинчи ратификация ёрлиғи ёки ҳужжат сақлаш учун қабул қилинганидан сўнг мазкур Пакт ўша давлатнинг ўзи ратификация қилган ёрлиғи ёки қўшилиш тўғрисидаги ҳужжат сақлаш учун топширилган кундан бошлаб уч ой ўтгач кучга киради.

50-модда

Мазкур Пакт қарорлари бирор-бир чеклашларсиз ёки олиб ташлашсиз федератив давлатларнинг ҳамма қисмларига татбиқ этилади.

51-модда

1. Ушбу Пактда иштирок этувчи ҳар қандай давлат тузатишлар таклиф этиши ва уларни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига такдим қилиши мумкин. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби ҳар қандай таклиф этилган тузатишларни мазкур Пактда иштирок этувчи давлатларга юборади ва унга ушбу давлатлар мазкур таклифларни кўриб чиқиш ва бу борада овоз бериш мақсадида иштирокчи-давлатлар конференциясини чақиришни маъқуллашяптими ёки маъқуллашмаяптими эканлигини хабар қилишини сўраб илтимос қилади.

Агар иштирокчи давлатларнинг камида учдан бир қисми шундай конференция чақиришни маъқулласа, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳомийлигида Бош котиб бу конференцияни чақиради.

Ушбу Конференцияда иштирок этиб, овоз беришда катнашувчи иштирокчи-давлатларнинг кўпчилик овози билан қабул қилинган ҳар қандай тузатиш Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясига тасдиқлатиш учун такдим этилади.

2. Тузатишлар уларни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси тасдиқлагандан сўнг ушбу Пактда иштирок этувчи давлатларнинг учдан бир қисми қабул қилиши билан мазкур давлатлар Конституцияси тартиб-қоидаларига асосан кучга киради.

3. Тузатишлар кучга кирган пайдан бошлаб, уни қабул қилган иштирокчи-давлатлар учун мажбурий бўлиб қолади, бошқа иштирокчи-давлатлар учун эса мазкур Пакт қарорлари ва улар илгари қабул қилган ҳар қандай тузатишларни бажариш мажбурий бўлади.

52-модда

46-модданинг 5-бандига мувофиқ қилинадиган билдиришлардан қатъий назар, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош қотиби ўша модданинг 1-бандида таъкидланган барча давлатларни қуйидагилар хусусида хабардор қилади:

- а) 48-моддага мувофиқ имзолаш, ратификация қилиш ва қўшилиш ҳақида;
- б) 48-моддага мувофиқ ушбу Пактнинг кучга кириш санаси ва 51-моддага мувофиқ ҳар қандай тузатишларнинг кучга кириш санаси ҳақида.

53-модда

1. Ушбу Пакт инглиз, испан, хитой, рус ва француз тилларида тузилган ва барчаси тенг кучга эга ҳамда улар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти архивига сақлаш учун топширилиши керак.

2. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош қотиби мазкур Пактнинг тасдиқланган нусхаларини 48-моддада кўрсатилган барча давлатларга жўнатади.

ИҚТИСОДИЙ, ИЖТИМОИЙ ВА МАДАНИЙ ҲУҚУҚЛАР ТЎҒРИСИДАГИ ХАЛҚАРО ПАКТ

Бош Ассамблеянинг 1966 йил 16 декабрдаги 2200 А(XXI)-резолюцияси билан имзолаш, ратификация қилиш ва қўшилиш учун қабул қилинган ва очилган. 1976 йил 3 январдан кучга кирган.

Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низомида эълон қилинган принципларга мувофиқ, инсоният оиласининг ҳамма аъзоларига хос бўлган кадр-қиммат ҳамда тенг ва бузилмас ҳуқуқларини тан олиш принциплари озодлик, адолат ва ялпи тинчликнинг негизи эканлигини эътиборга олиб, ушбу ҳуқуқлар инсон шахсига хос кадр-қимматдан келиб чиқишини эътироф этиб, Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига мувофиқ кўрқув ва муҳтожликдан холи бўлган озод инсон шахсининг идеали ҳар бир киши ўз фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқларидан, шунингдек, ўз иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларидан фойдаланиши мумкин бўлган шароит яратилгандагина рўёбга чиқишини эътироф этиб, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низомига кўра давлатлар инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига умумриоя этиши ҳамда ҳурмат қилишини рағбатлантириши шарт эканлигини эътиборга олиб, ҳар бир алоҳида инсон бошқа одамлар ва ўзи мансуб жамоага нисбатан мажбурияти бўлгани ҳолда мазкур Пактда тан олинаётган ҳуқуқларни рағбатлантириш ва уларга риоя этишга эришиши лозимлигини эътиборга олиб, қуйидаги моддалар борасида келишиб олдилар:

І ҚИСМ

1-модда

1. Барча халқлар ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига эгадир. Ушбу ҳуқуқ орқали улар ўз сиёсий мақомини ва ўз иқтисодий, ижтимоий ва маданий тараққиётини эркин ҳолда таъминлайди.

2. Барча халқлар ўз мақсадларига эришмоқ учун ўз табиий бойликлари ва ресурсларига эгалик қилади, бунда ўзаро фойда принципига асосланган халқаро иқтисодий ҳамкорлик ва халқаро ҳуқуқдан келиб чиқадиган бирор-бир мажбуриятга зарар етмаслиги лозим.

Ҳеч бир халқ ўзига тегишли бўлган тирикчилик воситаларидан ҳеч қачон маҳрум қилинмаслиги шарт.

3. Ушбу Пактда иштирок этувчи барча давлатлар, шу жумладан, ўз-ўзини бошқара олмаётган ва васий бўлган худудларни бошқариш учун жавоб берувчи давлатлар Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низоми қоидаларига мувофиқ ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини амалга оширишни рағбатлантиришлари ва бу ҳуқуқни ҳурмат қилишлари лозим.

II ҚИСМ

2-модда

1. Ушбу Пактда қатнашувчи ҳар бир давлат якка тартибда ва халқаро ёрдам ва ҳамкорлик тартибида, жумладан, иқтисод ва техника соҳаларида мазкур Пактда эътироф этилган ҳуқуқларнинг аста-секин тўлиқ рўёбга чиқишини таъминлаш учун барча зарур усуллар билан, жумладан, қонуний чоралар кўриш орқали мавжуд ресурсларнинг иложи борича кенг доирасида тадбирлар кўриш мажбуриятини олади.

2. Ушбу Пактда қатнашувчи давлатлар мазкур Пактда эълон қилинган ҳуқуқларни бирор-бир камситишсиз, яъни ирки, тана ранги, жинси, дини, сиёсий ёки бошқа эътиқодидан, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мулкый аҳволи, насл-насаби ёки бошқа ҳолатлардан қатъий назар, кафолатлаш мажбуриятини оладилар.

3. Ривожланаётган мамлакатлар инсон ҳуқуқлари ва ўз халқи хўжалигини зарур тарзда ҳисобга олган ҳолда ўз мамлакатлари фуқаролари бўлмаган шахсларга мазкур Пактда эътироф этилаётган иқтисодий ҳуқуқлар учун қай даражада кафолат беришларини ўзлари белгилашлари мумкин.

3-модда

Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар мазкур Пактда кўриб чиқилган ҳамма иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлардан фойдаланишда эркаклар ва аёлларга тенг ҳуқуқ бериш мажбуриятини оладилар.

4-модда

Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар мазкур Пактга кўра бирор-бир давлат ҳуқуқлардан фойдаланиш борасида шундай чеклашларни белгилаши мумкинлигини, бу қонунда акс этиб, ўша чеклашлар қайд этилган ҳуқуқлар табиатига уйғун бўлишини ҳамда у демократик жамиятда умумий фаровонликка кўмаклашиш мақсадидагина бўлиши лозимлигини эътироф этадилар.

5-модда

1. Мазкур Пактдаги бирор-бир нарса бирорта давлат, бирорта гуруҳ ёки бирорта шахс ушбу Пактда эътироф этилган ҳар қандай ҳуқуқ ва эркинликни йўқ қилишга қаратилган ёки шу Пактда таъкидланганидан кўра кўпроқ чеклашга қаратилган фаолият билан шуғулланиш ёки қандайдир хатти-ҳаракат содир этиш ҳуқуқига эга, деган мазмунда талқин этилиши мумкин эмас.

2. Ушбу Пактда иштирок этаётган бирор бир давлатда қонун, конвенция, қоида ёки урф-одат тариқасида тан олинган ёки мавжуд бўлган инсоннинг асо-

сий ҳуқуқлари ушбу Пактда тан олинмайди ёки кам миқдорда тан олинади, деган баҳонада бу ҳуқуқлар чекланиши ёки писанд этилмаслигига йўл қўйилмайди.

III ҚИСМ

6-модда

1. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар бир инсоннинг ишлаб маблағ топиш имкониятини қамраб оладиган меҳнат қилиш ҳуқуқини тан олади. Меҳнат турини ҳар бир одам эркин ҳолда танлайди ёки эркин ҳолда рози бўлади. Шу Пакт иштирокчиси бўлган давлатлар эса фуқароларни мазкур ҳуқуқ билан таъминлаш учун зарур чоралар кўради.

2. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар мазкур ҳуқуқни тўлиқ амалга ошириш мақсадида кўриш керак бўлган тадбирларга ҳунар-техника таълими ва тайёргарлик дастури, инсоннинг асосий сиёсий ва иқтисодий эркинликларига кафолат берувчи шароитларда узлуксиз ҳолда иқтисодий, ижтимоий ва маданий тараққиётга одамларнинг ишлаб чиқаришда тўлиқ банд бўлишига эришиш усули ва йўллари қиради.

7-модда

Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар бир кишининг адолатли ва қулай шарт-шароитга эга бўлган меҳнат қилиш ҳуқуқини, жумладан қуйидагиларни тан олади:

- а) барча меҳнаткашларга камида қуйидагиларни таъминлайдиган ҳақ;
 - i) тенг қийматга эга меҳнат учун ҳеч бир тафовутсиз адолатли иш ҳақи ва тенг даромад, айти пайтда жумладан, аёлларга эркакларникидан кам бўлмаган меҳнат шароитига кафолат берилиши ҳамда тенг меҳнат учун тенг ҳақ тўланиши керак;
 - ii) мазкур Пактнинг қарорларига мувофиқ улар ва уларнинг оилалари учун қониқарли бўлган турмуш;
- б) хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берувчи иш шароити;
- с) меҳнат стажи ва малака асосидагина ишда тегишли янада юқорироқ мансабларга кўтарилиш учун бир хил имконият;
- д) дам олиш, бўш вақт имкониятининг бўлиши ва оқилона чекланган иш вақти ҳамда ҳақ тўланадиган таътил, шунингдек, байрам кунлари учун ҳақ.

8-модда

Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар қуйидагиларни таъминлаш мажбуриятини оладилар:

- а) ҳар бир инсоннинг ўз иқтисодий ва ижтимоий манфаатларини амалга ошириш ва ҳимоялаш учун қасаба уюшмалари ташкил этиш ва ўз ихтиёри билан ана шу уюшмаларга кириш ҳуқуқи. Бунинг учун тегишли ташкилот қоидаларига риоя қилиш шарт. Кўрсатиб ўтилган ҳуқуқдан фойдаланишга ҳеч бир чекланиш қўйилмайди, қонунда кўзда тутилган ва демократик жамиятда давлат хавфсизлиги ёки жамоат тартиби манфаатлари йўлидаги, ёки бошқаларнинг ҳуқуқ

ва эркинлигини муҳофаза этишдаги ҳуқуқлар бундан мустасно;

б) касаба уюшмаларининг миллий федерация ёки конфедерация тузиш ҳуқуқи ва миллий федерация, конфедерацияларнинг халқаро касаба уюшмалари тузиш ёки шу каби уюшмаларга бириштириш ҳуқуқи;

с) касаба уюшмаларининг ҳеч бир тўсиқсиз, чеклашларсиз фаолият юриштириш ҳуқуқи, қонунда кўзда тутилган ва демократик жамиятда давлат хавфсизлиги ёки жамоат тартиби манфаати ёки бошқаларнинг ҳуқуқ ва эркинлигини муҳофаза этиш учун зарур бўлган ҳуқуқлари бундан мустасно;

д) ҳар бир мамлакатнинг қонунларига мувофиқ амалга ошириладиган иш ташлаш ҳуқуқи.

2. Ушбу модда қуролли қучлар, полиция ёки давлат маъмурияти таркибидаги шахслар учун мазкур ҳуқуқлардан фойдаланишда қонуний чеклаш киритилишига тўсқинлик қилмайди.

3. Ушбу моддадаги ҳеч нарса 1948 йилги Халқаро меҳнат ташкилотининг конвенциясида иштирок этувчи давлатларга уюшмалар эркинлиги ва ташкилотлар тузиш ҳуқуқини ҳимоя қилиш кўрсатилган конвенцияда назарда тутилган қафолатларга зиён етказган ҳолда қонуний актлар қабул қилиш ёки ушбу қафолатларга зиён етказадиган қонунни қўллаш ҳуқуқини бермайди.

9-модда

Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар бир инсоннинг ижтимоий таъминланиш, жумладан, ижтимоий суғурта ҳуқуқини эътироф этади.

10-модда

Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар қуйидагиларни тан олади:

1. Жамиятнинг табиий ва асосий ҳужайраси ҳисобланмиш оилага имкони борица кенг кўламада ёрдам берилиши ва муҳофаза этилиши зарур. Айниқса, у шаклланаётган даврда бундай кўмак зарур, чунки мустақил бўлмаган болалар ва улар тарбияси борасидаги ғамхўрлик ҳозирча оила зиммасига тушмоқда, никоҳ никоҳдан ўтаётганларнинг эркин розилигига кўра тузилмоғи лозим.

2. Бола туғилишидан олдин ва ундан кейинги даврда оналарга алоҳида эътибор берилиши лозим. Бу давр мобайнида ишловчи оналарга ҳақ тўланадиган таътил ёки ижтимоий таъминот бўйича етарли нафақа билан таътил берилиши керак.

3. Барча болалар ва ўсмирларга ҳеч бир камситишсиз, оилавий келиб чиқиши ёки бошқа белгиларидан қатъий назар, алоҳида ҳимоя чоралари ва ёрдам кўрсатилиши шарт. Болалар ва ўсмирлар иқтисодий ва ижтимоий эксплуатациядан ҳимояланган бўлиши керак. Уларнинг меҳнатини ахлоқи ва саломатлиги учун зарарли бўлган ёки ҳаёт учун хавfli соҳаларда, ёки уларнинг нормал ўсиши учун зарар келтириши мумкин бўлган соҳаларда қўллаш қонун билан жазоланиши керак. Бундан ташқари, давлат шундай ёш чегарасини белгилаб қўйиши керакки, шу чегарадан қуйи ёшдаги болалар меҳнатидан фойдаланиш таъқиқланиши ва қонун билан жазоланиши лозим.

11-модда

1. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар бир киши ўзи ва оиласи учун етарлича озиқ-овқат, кийим-кечак ва уй-жой ҳамда турмуш шароити тўхтовсиз яхшиланиб боришини ўз ичига оладиган етарли турмуш даражаси бўлиш ҳуқуқини эътироф этади. Мазкур иштирокчи-давлатлар ушбу ҳуқуқлар амалга оширилишини таъминлаш учун зарур чораларни кўради, айти пайтда эркин келишувга асосланган халқаро ҳамкорликнинг бу борадаги муҳим аҳамиятини эътироф этади.

2. Мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар бир кишининг очликдан ҳоли бўлишдек асосий ҳуқуқини тан олган ҳолда, қуйидаги вазифаларни амалга ошириш учун аниқ дастурларни ўтказишни қамраб оладиган зарур чораларни кўришлари керак:

а) техник ва илмий билимлардан кенг қўламда фойдаланиш, ов-қатланиш тамойиллари тўғрисидаги билимларни ёйиш, табиий ресурслардан янада самарали фойдаланиш ва ўзлаштириш учун аграр тизимни такомиллаштириш ёки ислох қилиш йўли билан озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш, сақлаш ва тақсимлаш услубларини яхшилаш; ва

б) эҳтиёжга мувофиқ ва озиқ-овқат маҳсулотларини импорт ёки экспорт қилувчи мамлакатларнинг муаммоларини ҳисобга олган ҳолда, жаҳондаги озиқ-овқат заҳираларининг адолатли тақсимланишини таъминлаш.

12-модда

1. Мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар бир кишининг жисмоний ва руҳий саломатлик жиҳатдан олий даражага етиши ҳуқуқини эътироф этади.

2. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар кўриши керак бўлган чоралар қуйидаги ишлар учун зарур тадбирларни ўз ичига олади:

а) ўлик гўдаклар туғилишини ва болалар ўлимини қисқартириш ҳамда болаларнинг соғлом ривожланишини таъминлаш;

б) ташқи муҳитнинг ҳамма жиҳатларини ва саноатда меҳнат гигиенасини яхшилаш;

с) юкумли, эндемик, касбий ва бошқа касалликлар олдини олиш, даволаш ҳамда уларга қарши курашиш;

д) касал бўлган ҳолларда ҳаммага тиббий ёрдам кўрсатиш ва тиббий парваришни таъминлайдиган шароит яратиш.

13-модда

1. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳар бир кишининг таълим олиш ҳуқуқини эътироф этади. Улар таълим инсон шахсининг тўлиқ ривожланиши ва унинг кадр-қимматини англашига қаратилган бўлиши лозим, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларини ҳурмат қилишни мустаҳкамлаш зарур, деган фикрга келади. Шунингдек, таълим барчага эркин жамиятнинг фойдали аъзолари бўлишга имкон яратиши, барча ирқий, этник ва диний гуруҳлар ўртасидаги дўстликка, хайрихоҳликка ва сабр-тоқатли бўлишга ҳамда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг тинчликни сақлаш борасидаги ишига

кўмаклашиши лозим, деган фикрга келади.

2. Мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар ушбу ҳуқуқларнинг тўлиқ амалга оширилиши учун қуйидаги ишларни амалда бажариш кераклигини эътироф этади:

- a) бошланғич таълим ҳамма учун мажбурий ва текин бўлиши керак;
- b) ўрта таълимнинг барча шакллари, жумладан, хунар-техника ўрта таълими очик бўлиши ва барча зарур чоралар кўрилиб, хусусан, аста-секин пулсиз таълим олишни жорий этиш йўли билан барчанинг имкони етадиган даражага эришиш лозим;
- c) ҳар бир инсоннинг қобилятини ҳисобга олган ҳолда барча зарур чораларни кўриш, хусусан, аста-секин бепул таълим олишни жорий этиш йўли билан олий таълим олиш ҳамма учун имкон етадиган даражада бўлишига эришиш керак;
- d) оддий таълим, бошланғич таълимнинг тўлиқ курсини ўтмаган ёки тугалламаган кишилар учун имкон борича рағбатлантирилиши ёки жадаллаштирилиши лозим;
- e) барча даражадаги мактаблар тармоқлари фаол ривожлантирилиши, стипендияларнинг қониқарли тизими белгиланиши ва ўқитувчиларнинг моддий аҳволи доимий равишда яхшиланиб бориши керак.

3. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар ота-оналарнинг ва тегишли ҳолларда қонуний васийларнинг ўз фарзандлари учун давлат ҳокимияти таъсис этган мактабларнигина эмас, таълим олиш учун давлат томонидан белгиланиши ёки тасдиқланиши мумкин бўлган энг кам талабга жавоб берувчи мактабларни ҳам танлаб олиш эркини ҳурмат қилиш мажбуриятини олади. Ота-оналар ёки қонуний васийларнинг бу эркига ўз шахсий эътиқодига кўра фарзандларини диний ва ахлоқий таълим билан таъминлашлари ҳам киради.

4. Мазкур модданинг ҳеч бир қисми айрим шахслар ва муассасаларнинг ушбу модданинг биринчи бандида баён қилинган тамойилларга оғишмай риоя этиб ва ушбу муассасаларда берилаётган таълим давлат томонидан белгилаб қўйилиши мумкин бўлган энг кам талабларга жавоб беришига риоя қилиб ўқув юрглари очиш борасидаги эркинлигини камситади, деган мазмунда талқин қилинмаслиги керак.

14-модда

Ушбу Пакт иштирокчилари қаторига киришгача бўлган вақтга қадар ўз метрополиясида ёки юрисдикциясида текин мажбурий бошланғич таълимни жорий эта олмаган мазкур Пакт аъзоси бўлган ҳар бир давлат икки йил ичида текин мажбурий таълим тамойилини амалга ошириш учун муфассал тадбирлар режасини ишлаб чиқиш мажбуриятини олади. Ушбу режани ҳаётга татбиқ этишнинг оқилона муддати ўша режада кўрсатилади.

15-модда

1. Мазкур Пактда иштирок этаётган давлатлар ҳар бир инсоннинг қуйидаги ҳуқуқларини эътироф этади:

- a) маданий ҳаётда иштирок этиш;
- b) илмий тараққиёт ва уни амалда қўллаш натижаларидан фойдаланиш;
- c) ўзи муаллиф бўлган ҳар қандай илмий, адабий ёки бадиий меҳнат билан боғлиқ ҳолда юзага келувчи моддий ва маънавий манфаатлар ҳимоясидан фойдаланиш.

2. Ушбу ҳуқуқларни тўла амалга ошириш учун мазкур Пактда иштирок этаётган давлатлар қабул қилиши керак бўлган тадбирлар фан ва маданият ютуқларини ҳимоялаш, ривожлантириш ва ёйиш учун зарур бўлганларини камраб олади.

3. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар илмий-тадқиқот ва ижодий фаолият учун сўзсиз зарур бўлган эркинликни ҳурмат қилиш мажбуриятини олади.

4. Мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар илмий ва маданий соҳаларда халқаро алоқаларни рағбатлантириш ва ривожлантириш орқасидан келадиган нафни тан олади.

IV ҚИСМ

16-модда

1. Мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар ушбу Пактнинг шу қисмига мувофиқ, мазкур Пактда тан олинган ҳуқуқларга риоя этишга эришиш борасида кўрилатган тадбирлар ҳамда силжишлар ҳақида маърузалар тақдим этиш мажбуриятини олади.

2. а) Барча маърузалар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига тақдим этилади, у эса кўриб чиқиш учун мазкур Пакт қондаларига мувофиқ Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгашга маърузаларнинг нусхасини юборади;

б) Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби мазкур Пактда иштирок этувчи давлатларнинг маърузаларини ёки маърузаларнинг тегишли қисмини ушбу давлатлар аъзо бўлган муассасаларга юборади, чунки ана шу маърузалар ёки маърузаларнинг қисмлари конституцион актларга мувофиқ ўша муассасаларнинг вазифаси доирасига кирадиган барча масалаларга алоқадордир.

17-модда

1. Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатлар Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш томонидан мазкур Пакт кучга киргандан сўнг бир йил мобайнида иштирокчи давлатлар ва ихтисослашган манфаатдор муассасалар билан маслаҳатлашиб берилган дастурга мувофиқ босқичма-босқич ўз маърузаларини тақдим этади.

2. Мавзуларда ушбу Пакт бўйича мажбуриятлар бажарилиши даражасига таъсир этувчи омиллар ва қийинчиликлар кўрсатилиши мумкин.

3. Агар тегишли маълумот ушбу Пактда иштирок этувчи бирор-бир давлат томонидан Бирлашган Миллатлар Ташкилотига ёки бирор-бир ихтисослаштирилган муассасага илгарироқ хабар қилинган бўлса, бу маълумотларни қайта баён этишга ҳожат йўқ ва шу тахлитда хабардор этилган маълумотларга аниқ таяниш етарли бўлади.

18-модда

Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низомига кўра инсон ҳуқуқлари ҳамда асосий эркинликлари борасидаги бурчла-

рини бажариш учун ихтисослаштирилган муассасалар билан ушбу муассасалар фаолиятига алоқадор бўлган ушбу Пакт қарорларига риоя этилишига эришиш йўлида қанчалик силжишлар бўлгани ҳақида маърузалар тақдим этиш борасида келишиб олиши мумкин. Бу маърузалар шу тахлитда амалга ошириш тўғрисида ихтисослаштирилган муассасалар обрўли органлари қабул қилаётган қарор ва тавсияномаларнинг тафсилотларини ҳам ўз ичига олиши мумкин.

19-модда

Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссияга кўриб чиқиш ва умумий тавсиялар бериш учун ёки тегишли ҳолларда инсон ҳуқуқларига алоқадор масалалар борасида маълумот учун 16–17-моддаларга биноан давлатлар тақдим этаётган маърузаларни ахборот учун бериши, шунингдек, 18-моддага мувофиқ ихтисослашган муассасалар тақдим этган инсон ҳуқуқларига алоқадор маърузалар бериши мумкин.

20-модда

Мазкур Пактда иштирок этувчи манфаатдор давлатлар ва ихтисослаштирилган муассасалар Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгашга 19-моддага мувофиқ ҳар қандай умумий тавсиянома борасида ёки Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссиянинг ҳар қандай маърузасидаги ана шундай умумий тавсияномага таяниш хусусида ёки ўша жойда таянилаётган ҳар қандай ҳужжат борасида мулоҳаза тақдим этиши мумкин.

21-модда

Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш вақти-вақти билан Бош Ассамблеяга ушбу Пактда тан олинаётган ҳуқуқларга ялли риоя этилишини таъминлаш борасида қабул қилинган чоралар ва эришилган натижалар тўғрисида мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар ҳамда ихтисослаштирилган муассасалардан олинadиган маълумотларнинг қисқача баёни ва умумий тусдаги тавсияномалар билан маърузалар тақдим этиши мумкин.

22-модда

Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш Бирлашган Миллатлар Ташкилоти бошқа органлари уларнинг ёрдамчи органлари ва техник ёрдам кўрсатиш билан шуғулланувчи ихтисослаштирилган муассасаларнинг диққат-эътиборини мазкур Пактнинг ушбу қисмида эслатилаётган маърузалар туфайли юзага келадиган ҳар қандай масалаларга қаратиши мумкин, зеро, бу ҳол ана шу органлар томонидан ваколатлари доирасида ушбу Пактни аста-секин амалга оширишга кўмаклашиш мумкин бўлган халқаро тадбирларнинг қанчалик мақсадга мувофиқлиги борасида қарорлар чиқаришида фойдали бўлиши мумкин.

23-модда

Мазкур Пактда иштирок этувчи давлатлар конвенциялар тузиш, тавсияномалар қабул қилиш, маслаҳат мақсадида минтақавий ва техник кенгаш

ўтказиш, шунингдек, манфаатдор ҳукуматлар билан ҳамкорликда ташкилий тадқиқотлар олиб бориш ушбу Пактда эътироф этилаётган ҳуқуқларни амалга оширишга ёрдам берувчи халқаро тадбирлар қаторига киради, деб келишадилар.

24-модда

Ушбу Пактдаги ҳеч бир нарса Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг турли органлари ва ихтисослаштирилган муассасаларнинг мазкур Пактга дахлдор масалалари борасидаги тегишли мажбуриятларини белгилайдиган БМТ Низоми қарорлари ва ихтисослаштирилган муассасаларнинг низоми аҳамиятини камситиш, деб талқин қилинмаслиги керак.

25-модда

Мазкур Пактдаги ҳеч бир нарса барча халқларнинг ўз табиий бойликлари ва ресурсларига эркин эгалик қилиш ҳамда фойдаланишдек ажралмас ҳуқуқини камсилади, деб талқин қилиниши мумкин эмас.

V ҚИСМ

26-модда

1. Ушбу Пакт Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлган ёки БМТнинг ихтисослаштирилган муассасаларига аъзо бўлган, Халқаро Суд Статути иштирокчиси бўлган ёки мазкур Пактда иштирок этиш учун БМТ Бош Ассамблеяси томонидан таклиф этилган ҳар қандай бошқа давлат имзолаши учун очик.

2. Ушбу Пакт ратификация қилиниши керак. Ратификация қилинган ёрликлар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига сақлаш учун топширилади.

3. Ушбу Пакт мазкур модданинг 1-бандида кўрсатилган ҳар қандай давлат кўшилиши учун очикдир.

4. Кўшилиш Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига кўшилиш ҳақидаги ҳужжат сақлаш учун топширилгач амалга оширилади.

5. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби мазкур Пактни имзолаган ёки унга кўшилган давлатларни ратификация қилинган ёрликлар ёки кўшилиш ҳақидаги ҳужжатлар сақлаш учун топширилиши тўғрисида хабардор қилади, мазкур Пакт унинг ўз ратификация ёрлиғи ёки кўшилиш ҳақидаги ҳужжати сақлаш учун қабул қилингандан уч ой ўтгач кучга киради.

27-модда

1. Мазкур Пакт Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига ўттиз бешинчи ратификация қилинган ёрлик ёки кўшилиш ҳақидаги ҳужжат сақлаш учун берилган кундан бошлаб уч ой ўтгач кучга киради.

2. Ушбу Пактни ратификация қилган ёки унга кўшилган ҳар бир давлат учун ўттиз бешинчи ратификация қилинган ёрлик ёки кўшилиш ҳақида ҳужжат

сақлаш учун берилгандан сўнг, ўша давлатнинг ўз ратификация қилинган ёрлиғи ёки қўшилиш ҳақидаги ҳужжати сақлаш учун берилган кундан бошлаб уч ой ўтгач, мазкур Пакт кучга киради.

28-модда

Ушбу Пакт қарорлари федератив давлатларнинг ҳамма қисмига ҳеч бир чеклашларсиз ёки олиб ташлашларсиз жорий этилади.

29-модда

1. Ушбу Пактда иштирок этувчи ҳар бир давлат тузатишлар таклиф этиши ва уни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига тақдим этиши мумкин. Бош котиб таклиф этилган ҳар қандай ўзгартиришларни мазкур Пактда иштирок этувчи давлатларга жўнатади ва улардан ушбу таклифларни кўриб чиқиш ҳамда овозга қўйиш мақсадида конференция чақириш ҳақидаги фикрини билдиришни илтимос қилади. Агар иштирокчи-давлатларнинг камида учдан бири шундай конференцияни маъқуллаб фикр билдирса, БМТ Бош котиби Бирлашган Миллатлар Ташкилоти раҳбарлигида ушбу конференцияни чақиради. Мазкур конференцияда иштирок этувчи ва овоз беришда қатнашувчи иштирокчи-давлатларнинг кўпчилиги томонидан қабул қилинган ҳар қандай тузатиш Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясига тасдиқлаш учун тақдим этилади.

2. Тузатишлар уларни БМТ Бош Ассамблеяси тасдиқлагач ва Ушбу Пактда иштирок этувчи давлатларнинг учдан икки қисми томонидан уларнинг конституция тартибига мувофиқ қабул қилинган кучга киради.

3. Тузатишлар кучга киргач, уни қабул этган иштирокчи-давлатлар учун мажбурий бўлади, бошқа иштирокчи-давлатлар учун эса мазкур Пактнинг улар томонидан қабул қилинган қарорлари ва барча илгариги тузатишлар мажбурий бўлиб қолади.

30-модда

26-модданинг 5-бандига мувофиқ юбориладиган билдиришлардан қатъий назар, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби модданинг 1-бандида қайд этилган давлатларни қуйидагилардан хабардор этади:

- а) 26-моддага биноан имзолашлар, ратификациялар ва қўшилишлар;
- б) 27-моддага мувофиқ мазкур Пактнинг кучга кириш санаси ва 29-моддага мувофиқ ҳар қандай тузатишларнинг кучга кириш санаси.

31-модда

1. Мазкур Пакт инглиз, испан, хитой, рус ва француз тилларида тузилган бўлиб, ҳамма матнлар тенг кучга эга, у Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг архивига сақлаш учун топширилиши керак.

2. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби 26-моддада кўрсатилган барча давлатларга ушбу Пактнинг тасдиқланган нусхаларини юборади.

ФУҚАРОЛИК ВА СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАР ТЎҒРИСИДАГИ ХАЛҚАРО ПАКТГА 1-ФАКУЛЬТАТИВ ПРОТОКОЛ

*Бош Ассамблеянинг 1966 йил 16 декабрдаги
2200 А(XXI)-резолуцияси билан имзолаш,
ратификация қилиш ва қўшилиш учун қабул қилинган
ва очилган. 1976 йил 23 мартдан кучга кирган.*

Мазкур Протоколда иштирок этувчи барча давлатлар,

Фуқаролик ва иёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги пакт (бундан буён «Пакт» деб юритилади) мақсадларига бундан кейин ҳам эришиш учун ва унинг қарорларини амалга ошириш учун Пактнинг IV қисми асосида таъсис этилувчи Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмига (бундан буён «Қўмига» деб юритилади) мазкур протоколда таъкидланганидек, ушбу Пактда ифодаланган ҳуқуқларимиз бузилиб жабрланаяпмиз, дея таъкидлаётган айрим шахсларнинг хабарларини қабул қилиш ва кўриб чиқиш имкониятини бериш мақсадга мувофиқлигини эътиборга олиб, **қуйидагилар борасида келишдилар:**

1-модда

Мазкур Протокол иштирокчиси бўладиган, Пактнинг иштирокчиси бўлмиш давлат Қўмитанинг юрисдикциясига кирадиган шахслардан хабарларни қабул қилиш ва кўриб чиқиш ваколатини эътироф этади, қайд этилган шахслар эса Пактда баён қилинган ҳуқуқлардан бири иштирок этувчи давлат томонидан бузилиб, биз шунинг жабрланувчисимиз дея тасдиқлайди. Қўмига Пакт иштирокчиси саналган, лекин ушбу Протокол қатнашчиси бўлмаган давлатга алоқадор бўлган ҳеч бир хабарни қабул қилмайди.

2-модда

1-модда қоидаларига риоя қилинган ҳолларда, Пактда қайд этилган ҳуқуқлардан бирортаси бузилган ва ҳуқуқий муҳофазанинг мавжуд бўлган барча ички воситаларидан фойдаланиб бўлинди, деб уқтираётган шахслар Қўмига кўриб чиқиши учун ёзма равишда хабар тақдим этиши мумкин.

3-модда

Қўмига мазкур Протоколга мувофиқ тақдим этилган ҳар қандай хабарни, агар у имзосиз бўлса, ёки Қўмига фикрига кўра, шу каби хабарларни тақдим

этиш ҳуқуқини суиистеъмол қилиш деб саналса ёки Пакт қоидаларига қарама-қарши деб топилса, номақбул деб ҳисоблаши мумкин.

4-модда

1. 3-модда қоидаларига риоя этилган ҳолларда ушбу Протоколга мувофиқ Қўмита ўзига тақдим этилган ҳар қандай хабарни мазкур Протоколда иштирок этувчи ва тасдиқлаётганидек Пактнинг бирорта қоидасини бузувчи давлат эътиборига ўша хабарни етказди.

2. Бундай хабарни олган давлат олти ой мобайнида бу масалани аниқлаштирувчи бирор-бир чоралар кўрилган бўлса, Қўмитага шу тўғрида ёзма тушунтириш ёки баёнот тақдим қилади.

5-модда

1. Қўмита алоҳида шахс томонидан ва манфаатдор иштирокчи-давлат томонидан тақдим этилган барча ёзма ҳужжатларни эътиборга олган ҳолда, ушбу Протоколга биноан олинган хабарларни кўриб чиқади.

2. Қўмита куйидагилар хусусида тасдиқ олингунча куйидаги хабарларни кўриб чиқмайди:

а) аини шу масала бошқа халқаро муҳокама ёки тартибга солиш тартиб-қоидаларига биноан кўриб чиқилмаётгани ҳақида;

б) ушбу шахс ҳуқуқий ҳимоянинг барча имкониятли воситаларидан фойдаланиб бўлгани хусусида.

3. Мазкур Протоколда қайд этилган хабарларни кўриб чиқишда Қўмита ёпик мажлис ўтказди.

4. Қўмита ўз фикр-мулоҳазаларини тегишли иштирокчи-давлатга ва шахсга маълум қилади.

6-модда

Қўмита 45-моддада назарда тутилган йиллик маърузасига ушбу Протоколга мувофиқ ўз фаолияти ҳақида қисқача ҳисоботни киритади.

7-модда

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси томонидан 1960 йил 14 декабрда қабул қилинган Мустамлака мамлакатлар ва халқларга Мустақиллик бериш ҳақидаги Декларация хусусидаги 1514 (XV) резолюцияси мақсадларига эришилгунга қадар ушбу Протокол қоидалари мазкур халқларга Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низоми ҳамда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва ихтисослашган муассасаларнинг бошқа халқаро конвенциялари ҳужжатлари тақдим этган петициялар бериш ҳуқуқини ҳеч бир шаклда чекламайди.

8-модда

1. Ушбу Протокол Пактга имзо чеккан ҳар бир давлат томонидан имзо чекилиши учун очик.

2. Ушбу Протокол Пактни ратификация қилган ёки унга қўшилган ҳар бир давлат томонидан ратификация қилиниши керак. Ратификация ёрликлари сақлаш учун Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига топширилади.

3. Ушбу Протокол Пактни ратификация қилган ёки унга қўшилган ҳар бир давлат учун очиқ.

4. Қўшилиш Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига қўшилиш ҳақидаги ҳужжатни сақлаш учун топшириш билан амалга оширилади.

5. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби мазкур Протоколни имзолаган ёки унга қўшилган барча давлатларни қўшилиш тўғрисидаги ҳар бир ратификация ёрлиғи ёки ҳужжат сақлаш учун топширилгани ҳақида хабардор қилади.

9-модда

1. Пакт кучга кирган шароитда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига қўшилиш ҳақидаги ўнинчи ратификация ёрлиғи ёки ҳужжати сақлаш учун топширилган кундан бошлаб уч ой ўтгач, Ушбу Протокол кучга киради.

2. Қўшилиш тўғрисидаги ўнинчи ратификация ёрлиғи ёки ҳужжат топширилгандан сўнг мазкур Протоколни ратификация қилган ёки унга қўшилган ҳар бир давлат учун ушбу Протокол қўшилиш тўғрисидаги ўша давлатнинг шахсий ратификация ёрлиғи ёки ҳужжати сақлаш учун топширилган кундан бошлаб уч ой ўтгач кучга киради.

10-модда

Ушбу Протокол қарорлари федератив давлатларнинг ҳамма қисмларига ҳеч бир чеклаш ёки истисносиз татбиқ этилади.

11-модда

1. Мазкур Протоколда иштирок этувчи ҳар бир давлат тузатиш таклиф этиши ва уларни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига такдим этиши мумкин. Сўнг Бош котиб ҳамма тузатишларни ушбу Протоколда иштирок этувчи давлатларга юбориб, улар шу таклифни кўриб чиқиш ва шунинг юзасидан овоз бериш мақсадида иштирок этувчи давлатлар конференциясини чақиришни ёқлаш ёки ёқламаслигини билдиришини сўраб илтимос қилади. Агар иштирокчи-давлатларнинг камида учдан бир қисми шундай конференцияни чақиришни ёқлаб чиқса, Бош котиб Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳомийлигида ўша конференцияни чақиради. Ушбу конференцияда иштирок этиб ва овоз беришда қатнашган давлатларнинг кўпчилик овози билан қабул қилинган ҳар қандай таклиф Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясига тасдиқлаш учун такдим этилади.

2. Тузатишлар уларни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси тасдиқлагандан сўнг ва ушбу Протоколда иштирок этувчи давлатларнинг конституция тартиб қондасига мувофиқ уларнинг учдан икки қисми томонидан қабул қилиниши билан кучга киради.

3. Тузатишлар кучга киргач, шу тузатишларни қабул қилган иштирокчи-давлатлар учун мажбурий бўлади, бошқа иштирокчи-давлатлар учун эса мазкур Протокол қарорлари ва улар илгари қабул қилган барча тузатишлар мажбурий бўлиб қолади.

12-модда

1. Ҳар бир иштирокчи-давлат ҳар қандай вақтда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби номига ёзма хабарнома бериш йўли орқали ушбу Протоколни бекор қилиши мумкин. Бош котиб бундай хабарномани олган кундан бошлаб уч ой ўтгач, бекор қилиш кучга киради.

2. Бекор қилиш 21-моддага асосан бекор қилиш кучга кирадиган санагача тақдим этилган ҳар қандай хабарга ушбу Протокол қоидаларини татбиқ этаверишга тўсқинлик қилмайди.

13-модда

1 Ушбу Протоколнинг 8-модда 5-бандига мувофиқ берилган хабарномалардан қатъий назар, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби Пактнинг 48-модда 1-бандида қайд этилган барча давлатларга қуйидагиларни маълум қилади:

- а) 8-моддага асосан имзолашлар, ратификациялар ва қўшилишлар;
- б) 9-моддага асосан ушбу Протоколнинг кучга кириш санаси ва 11-моддага мувофиқ ҳар қандай тузатишларнинг кучга кириш вақти;
- с) 12-моддага қўра бекор қилишлар.

14-модда

1. Ушбу Протокол инглиз, испан, хитой, рус ва француз тилларида тузилган бўлиб, ҳамма матнлар тенг кучга эга. Протокол сақлаш учун Бирлашган Миллатлар Ташкилоти архивига топширилиши лозим.

2. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби мазкур Протоколнинг тасдиқланган нусхаларини Пактнинг 48-моддасида кўрсатилган барча давлатларга жўнатади.

**ФУҚАРОЛИК ВА СИЁСИЙ ҲУҚУҚЛАР ТЎҒРИСИДАГИ ХАЛҚАРО
ПАКТГА ИККИНЧИ ФАКУЛЬТАТИВ ПРОТОКОЛ, ЎЛИМ ЖАЗОНИ
БЕКОР ҚИЛИШГА ҚАРАТИЛГАН**

*Бош Ассамблеянинг 1989 йил 15 декабрдаги
44/128-резолюцияси билан қабул қилинган*

1-модда

Мазкур Протокол иштирокчилари бўлган давлатлар юрисдикцияси остида бўлган бирорта шахс ўлим жазосига тортилмайди.

Ҳар бир иштирокчи давлат ўз юрисдикцияси доирасида ўлим жазосини бекор қилиш учун барча зарур чораларни кўради.

2-модда

1. Мазкур Протоколга бирор шарт киритишга йўл қўйилмайди, Баён-номани ратификация қилиш ёки унга қўшилиш пайтида қилинган, уруш вақтида ўлим жазосини қўллашни кўзда тутадиган шартлар бундан истиснодир.

2. Ушбу шартлар киритадиган аъзо давлат Протоколни ратификация қилиш ёки унга қўшилиш пайтида Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котибига уруш вақтида қўлланиладиган ўз миллий қонунчилигининг тегишли қондалари тўғрисида маълум қилади.

3. Бундай шартлар киритган аъзо давлат Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибини ўз ҳудудига нисбатан ҳар қандай уруш бошланиши ёки тўхтатилиши ҳолаги тўғрисида хабардор қилади.

3-модда

Мазкур Протокол иштирокчиси бўлган давлат Пактнинг 40-моддасига мувофиқ Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмига тақдим этадиган маърузаларига мазкур Протоколни амалга ошириш учун улар томонидан кўрилган чоралар тўғрисидаги ахборотни киритадилар.

4-модда

Пактнинг 41-моддасига мувофиқ баёнот берган аъзо давлатларга нисбатан Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмига ваколатига ҳар бир аъзо давлатнинг бошқа аъзо давлат ўз мажбуриятларини бажармаётганлиги тўғрисидаги маълумот-

ларини олиш ва уларни кўриб чиқиш ваколатига эгаллиги мазкур Протокол қоидаларга нисбатан амал қилади, фақат манфаатдор аъзо мамлакат Протоколни ратификация қилиш ёки унга қўшилиш пайтида бунинг тескариси тўғрисида баёнот берган ҳолат бундан истиснодир.

5-модда

Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги халқаро пактнинг 1996 йил 16 декабрда қабул қилинган биринчи Факультатив Протоколига қўшилган давлатларга нисбатан Инсон ҳуқуқлари бўйича қўмитанинг улар юрисдикцияси остида бўлган айрим шахсларнинг маълумотларни олиш ва кўриб чиқиш ваколатига эгаллиги мазкур Протокол қоидаларига нисбатан амал қилади. Фақат мазкур Протоколни ратификация қилиш ва унга қўшилиш пайтида манфаатдор иштирокчи давлат бунинг тескариси тўғрисида баёнот берган ҳолат бундан истиснодир.

6-модда

1. Мазкур Протоколнинг қоидалари Пактга қўшимча қоидалар сифатида қўлланилади.

2. Мазкур Протоколнинг 2-моддасига мувофиқ изоҳлар киритиш имкониятига зарар келтирилмаган ҳолда мазкур Протоколнинг 1(1)-моддасида кафолатланган ҳуқуқ Пактнинг 4-моддасига мувофиқ бирон чекинишга йўл қўймайди.

7-модда

1. Мазкур Протокол Пактни имзолаган ҳар қандай давлат томонидан имзоланиш учун очиқдир.

2. Мазкур Протокол Пактни ратификация қилган ёки унга қўшилган ҳар қандай давлат томонидан ратификация қилиниши керак. Ратификация ёрлиқлари Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига сақлаш учун топширилади.

3. Мазкур Протокол Пактни ратификация қилган ёки унга қўшилган ҳар қандай давлатнинг қўшилиши учун очиқдир.

4. Қўшилиш тўғрисидаги ҳужжат Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби ҳузурида тасдиқланиш йўли билан амалга оширилади.

5. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби мазкур Протоколни имзолаган ёки унга қўшилган давлатларни ҳар бир ратификация ёрлиги ёки қўшилиш тўғрисидаги ҳужжат тасдиқланганидан хабардор қилади.

8-модда

1. Мазкур Протокол Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби ҳузурида ўнинчи ратификация ёрлиги ёки қўшилиш тўғрисидаги ҳужжат тасдиқлангандан сўнг уч ой ўтгандан кейин кучга киради.

2. Ўнинчи ратификация ёрлиги ёки қўшилиш тўғрисидаги ҳужжат тасдиқлангандан сўнг мазкур Протоколни ратификация қилган ёки унга қўшилган ҳар бир давлат учун мазкур Протокол унинг ўз ратификация ёрлиги ёки қўшилиш тўғрисидаги ҳужжати тасдиқлангандан сўнг уч ой ўтгандан кейин кучга киради.

9-модда

Мазкур Протоколнинг коидалари федератив давлатнинг барча қисмларида бирон чеклаш ёки истисносиз амал этади.

10-модда

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби Пактнинг 48(1)-моддасида сўз борадиган барча давлатларга қуйидагиларни маълум қилади:

(а) Мазкур Протоколнинг 2-моддасига мувофиқ шартлар, маълумотлар ва билдиргилар тўғрисида;

(б) Мазкур Протоколнинг 4- ёки 5-моддаларга мувофиқ қилинган баёноتلар тўғрисида;

(в) Мазкур Протоколнинг 7-моддасига мувофиқ имзолашлар, ратификация қилиш ва қўшилишлар тўғрисида;

(с) Мазкур Протоколнинг 8-моддасига мувофиқ ушбу Протокол кучга кирганлиги тўғрисида,

11-модда

1. Инглизча, арабча, испанча, хитойча, русча ва французча матнлари бир хил бўлган мазкур Протокол Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг архивига сақлаш учун топширилиши шарт.

2. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби мазкур Протоколнинг тасдиқланган нусхаларини Пактнинг 48-моддасида кўрсатилган барча давлатларга жўнатади.

ҚИЙНОҚ ҲАМДА МУОМАЛА ВА ЖАЗОЛАШНИНГ ҚАТТИҚ ШАФҚАТСИЗ, ИНСОНИЙЛИККА ЗИД ЁКИ ҚАДР-ҚИММАТНИ КАМСИТУВЧИ ТУРЛАРИГА ҚАРШИ КОНВЕНЦИЯ

Бош Ассамблеянинг 1984 йил 10 июндаги 39/46-резолюцияси билан имзолаш, ратификация қилиш ва қўшилиш учун қабул қилинган ва очилган. 1987 йил 26 июндан 27(1)-моддага мувофиқ кучга кирган.

Ушбу конвенциянинг иштирокчи давлатлари,

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низомида эълон қилинган принципларга мувофиқ, инсонлар оиласи ҳамма аъзоларининг тенг ва ажралмас ҳуқуқларини тан олиш эркинлик, адолат ва умумий тинчликнинг асоси деб тан олинганини **назарда тутиб,**

бу ҳуқуқлар инсонлар шахсиятига мос кадр-қимматдан келиб чиқишини **тан олиб,** давлатларнинг Низомга, жумладан, 55-моддага мувофиқ, инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларининг ялпи ҳурмат қилиниши ва уларга риоя этилишига кўмаклашиш мажбуриятларини **эътиборга олиб,**

инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 5-моддасини ҳамда Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пактнинг 7-моддасини, уларнинг иккаласи ҳеч кимга қийноқ ёки унинг кадр-қимматини камситувчи шафқатсиз муомала қилинмаслигини ва жазо берилмаслигини кўзда тутганини **ҳисобга олиб,**

шунингдек, ҳамма шахсларни қийноқлардан, бошқа қаттиқ, шафқатсиз ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ва жазо турларидан муҳофаза қилиш тўғрисида 1975 йил 9 декабрда Бош Ассамблея томонидан қабул қилинган декларацияни **ҳисобга олиб,**

бутун дунёда қийноқларга ва қаттиқ, шафқатсиз ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ва жазо турларига қарши кураш самарадорлигини **оширишни истаб,**

қуйидагиларга келишиб олдилар:

I ҚИСМ

1-модда

1. Ушбу Конвенциянинг мақсадлари учун қийноқнинг таърифи шундай исталган ҳаракатни англатадики, у билан қандайдир шахсга ундан ёки учинчи шахс-

дан маълумотлар ёки эътироф олиш, уни у ёки учинчи шахс содир этган ёки содир этишда у гумон қилинадиган ҳаракат учун жазолаш, шунингдек, уни ёки учинчи шахсни қўрқитиш ёки зўрлаш мақсадида, ёки бундай оғриқ ёки азоб давлатнинг мансабдор шахси, ёки расмий сифатдаги бошқа шахс, ёки уларнинг гиж-гижлаши билан, ёки уларнинг хабардорлигида ёки индамай розилиги билан ҳар қандай тусдаги камситиш асосланган исталган сабаб бўйича атайлаб кучли оғриқ ва азоб берилади. Бу таърифга қонуний санкциялар натижасида пайдо бўладиган шу санкциялардан ажралмас ёки улардан тасодифан чиққан оғриқ ёки азоблар кирмайди.

2. Бу модда янада кенгрок қўллаш тўғрисида қоидалари бўлган ёки бўлиши мумкин бўлган қандайдир халқаро шартномага, ёки қандайдир миллий қонунчиликка зарар етказмайди.

2-модда

1. Ҳар бир иштирокчи давлат унинг юрисдикциясидаги исталган ҳудудда қийноқ ҳаракатларининг олдини олиш учун самарали қонун чиқариш, маъмурий, судлов ва бошқа чораларни қўради.

2. Ҳеч қандай фавқулодда ҳолатлар, улар қандай бўлмасин: хоҳ уруш ҳолатими ёки уруш хавфими, ички сиёсий беқарорликми ёки бошқа исталган фавқулодда ҳолатми эканлигидан қатъий назар, қийноқни оқлашга хизмат қилолмайди.

3. Юқори турган бошлиқ ёки давлат ҳокимиятининг буйруғи қийноқни оқлашга хизмат қилолмайди.

3-модда

1. Ҳеч қайси иштирокчи давлат қайсидир шахсни бошқа давлатга, агар унга у ерда қийноқ қўлланилиши мумкин деб ўйлашга жиддий асослар мавжуд бўлса, уни жўнатмаслиги, қайтармаслиги (refouler) ёки бермаслиги керак.

2. Шундай асослар мавжудлигини аниқлаш учун ваколатли ҳукуматлар ишга тааллуқли барча ҳолатларни тегишли ҳолларда, мазкур давлатда инсон ҳуқуқларини амалда доим қўпол, жиддий ва оммавий равишда бузишлар мавжудлигини қўшиб, эътиборга оладилар.

4-модда

1. Ҳар бир иштирокчи давлат ҳамма қийноқ ҳаракатлари унинг жиноят қонунчилигига мувофиқ равишда кўриб чиқилишини таъминлайди. Айни шу нарса қийноққа ва исталган шахснинг азоблашда шериклиги ёки қатнашувидан иборат ҳаракатларига ҳам тегишлидир.

2. Ҳар бир иштирокчи давлат бундай жиноятлар учун уларнинг оғирлик хусусиятини ҳисобга олган ҳолда тегишлича жазолаш таъинлайди.

5-модда

1. Ҳар бир иштирокчи давлат қуйидаги ҳолларда унинг 4-моддада кўрсатилган жиноятларга нисбатан суд қилиш ҳуқуқини белгилаш учун зарурлиги мумкин бўлган тадбирлар белгилайди:

- а) жиноятлар унинг ҳуқуқий тобелигидаги исталган ҳудудда ёки шу давлатда рўйхатга олинган денгиз ёки ҳаво кемаси бортида содир қилинган бўлса;
- б) тахмин қилинган жиноятчи шу давлатнинг фуқароси бўлса;
- с) қурбон шу давлатнинг фуқароси бўлса ва агар мазкур давлат буни мақсадга мувофиқ деб билса.

2. Ҳар бир иштирокчи давлат шунга ўхшаб шундай тадбирлар қабул қиладики, улар тахмин қилинган жиноятчи унинг ҳуқуқий тобелигидаги исталган ҳудудда бўладиган ҳолларда шундай жиноятларга нисбатан ўзининг суд қилиш ҳуқуқини ўрнатиш учун зарур бўлиб чиқиши мумкин ва у 8-моддага биноан уни Ушбу модданинг 1-бандида эслатилган давлатлардан ҳеч қайсисига бермайди.

3. Ушбу Конвенция ички қонунларга мувофиқ исталган жиноятни суд қилиш ҳуқуқини амалга оширишни истисно этмайди.

6-модда

1. Унинг ихтиёридаги ахборотни кўриб чиққандан кейин вазиятлар шуни тақозо этишига ишонч ҳосил қилгач, 4-моддада кўрсатилган жиноятлардан исталганини содир этишда айбланадиган шахс ҳудудида бўлган исталган иштирокчи давлат уни ҳибсга олади ёки унинг шу ерда бўлишини таъминлайдиган бошқа ҳуқуқий чоралар кўради. Ҳибсга олиш ва бошқа ҳуқуқий тадбирлар мазкур давлатнинг қонунлари бўйича амалга оширилади, аммо бу фақат жинойи-процессуал ҳаракатлар ёки бериш бўйича ҳаракат қилиш учун зарур бўлган вақт мобайнида давом этиши мумкин.

2. Бундай давлат дарҳол фактлар бўйича олдиндан текширув ўтказди.

3. Ушбу модданинг 1-бандига асосан ҳибсда бўлган исталган шахсга у фуқароси бўлган давлатнинг энг яқин тегишли вакили билан ёки у фуқаролиги йўқ шахс бўлса, одатда яшаб турган давлатнинг вакили билан кечиктирмай алоқа ўрнатишида ёрдам кўрсатилади.

4. Давлат ушбу моддага биноан қайсидир шахсни ҳибсга олса, 5-модданинг 1-бандида эслатилган давлатларга бундай шахснинг ҳибсдалиги факти тўғрисида ва уни ушлашга сабаб бўлиб хизмат қилган вазиятлар ҳақида кечиктирмай хабар беради. Ушбу модданинг 2-бандида кўзда тутилган олдиндан текширув ўтказадиган давлат олган маълумотлари тўғрисида кечиктирмай юқорида эслатилган давлатларга хабар қилади ва ўзининг суд қилиш ҳуқуқини амалга оширадими ёки йўқми эканлигини кўрсатади.

7-модда

1. Иштирокчи давлат, агар унинг ҳуқуқий тобелигидаги ҳудудда 4-моддада кўрсатилган жиноятлардан исталганини содир этишда гумон қилинган шахс топилса ва у 5-моддада кўзда тутилган ҳолларда жиноятчини бермаса, мазкур ишни ўзининг ваколатли ҳукуматларига судда текшириш учун беради.

2. Бу ҳукуматлар жиддий тусдаги оддий жиноят ҳолатида бўлганидек, шу давлат қонунига мувофиқ тарзда қарор қабул қиладилар. 5-модданинг 2-бандида санаб ўтилган ҳолларда суда текшириш ва қоралаш учун зарур исботлар-

га қўйиладиган талаблар ҳеч бир ҳолда 5-модданинг 1-бандида кўрсатилган ҳолларда қўлланадиганига нисбатан камроқ жиддий бўлмайди.

3. 4-моддада кўрсатилган жиноятлардан ҳар қайсиси муносабати билан текшириладиган ҳар қайси шахсга ишни кўришнинг ҳамма босқичларида адолатли муомала қилиш кафолатланади.

8-модда

1. 4-моддада кўрсатилган жиноятлар иштирокчи давлатлар ўртасида мавжуд бўлган бериш тўғрисидаги ҳар қандай шартномага киритиладиган жиноятлар сифатида киритилиши керак деб ҳисобланади. Иштирокчи давлатлар бундай жиноятларни улар ўртасида тузиладиган бериш тўғрисидаги исталган шартномага киритиладиган жиноятлар сифатида киритиш мажбуриятини олади.

2. Агар шартнома мавжудлиги билан беришни шарт қилиб қўядиган иштирокчи давлат у бериш тўғрисида ҳеч қандай шартномага эга бўлмаган бошқа иштирокчи давлатдан бериш илтимосини олса, у бундай жиноятларга нисбатан ушбу Конвенцияни бериш учун ҳуқуқий асос сифатида кўриб чиқиши мумкин. Бериш шу ҳақда илтимос билан мурожаат қилинган давлатнинг қонунчилигида кўзда тутилган бошқа шартларда амалга оширилади.

3. Беришни шартнома мавжудлиги билан шарт қилиб қўймайдиган иштирокчи давлатлар ўзаро муносабат бундай жиноятларни бериш тўғрисида мурожаат қилинган Давлатнинг қонунчилигида кўзда тутилган шартларга мувофиқ беришга олиб келадиган жиноятлар сифатида кўриб чиқади.

4. Иштирокчи давлатлар ўртасида бундай жиноятлар нафақат содир қилинадиган жойда, балки шу 5-модданинг 1-бандига биноан ўзининг суд қилишни белгилаши лозим бўлган давлатлар ҳудудида ҳам содир қилинган жиноятлардек қўрилади.

9-модда

1. Иштирокчи давлатлар 4-моддада санаб ўтилган жиноятлардан ҳар бирига нисбатан амалга оширилган жиноий-процессуал ҳаракатлар муносабати билан бир-бирларига суд текшируви учун улар ихтиёридаги барча мавжуд далиллар берилишини қамраб олувчи энг тўлиқ ёрдам кўрсатадилар.

2. Иштирокчи давлатлар ўз мажбуриятларини шу модданинг 1-бандига биноан улар ўртасида ўзаро ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги ҳар қандай шартномалар бўйича бажарадилар.

10-модда

1. Ҳар бир иштирокчи давлат қийноқни таъқиқлашга тегишли ўқув материаллари ва ахборотлар ҳуқуқни татбиқ этувчи органларнинг ходимларини, фуқароларга оид ёки ҳарбий, тиббий ходимларни, давлатнинг мансабдор шахсларини ҳамда ҳар қандай шаклда ҳибсга олинган, ушланган ёки қамоққа олинган шахсларни ушлаб туриб, сўроқ қилишга ёки улар билан муомала қилишга

муносабат билдириши мумкин бўлган шахсларни тайёрлаш дастурларига тўлиқ равишда киритилишини таъминлайди.

2. Ҳар бир иштирокчи давлат бу таъқиқни ҳар қайси шундай шахсларнинг вазифа ва функцияларига оид қоида ёки йўриқномага киритади.

11-модда

Ҳар бир иштирокчи давлат қандайдир қийноқ ҳолларига йўл қўймаслик учун унинг ҳуқуқий тобелигида бўлган ҳар бир ҳудудда ҳар қандай шаклда ушланган, ҳибс қилинган ёки қамоққа олинган шахсларни сўроқ қилиш, шунингдек, қамоқда ушлаб туриш ва муомала қилишга тааллуқли қоида, йўриқнома, усул ва амалиётларни мунтазам кўриб чиқади.

12-модда

Ҳар бир иштирокчи давлат унинг ҳуқуқий тобелигида бўлган ҳар қайси ҳудудда қийноқ қўлланган деб ўйлашга етарлича асос бўлганда унинг органлари тез ва ҳолис текширув ўтказишларини таъминлайди.

13-модда

Ҳар бир иштирокчи давлат унинг ҳуқуқий тобелигида бўлган исталган ҳудудда қийноқ қўлланилди, деб тасдиқлайдиган ҳар бир шахсга шу давлатнинг ваколатли ҳукуматларига шикоят қилиш ҳуқуқини ҳамда улар томонидан бундай жиноят тез ва ҳолис кўриб чиқилишини таъминлайди. Даъвогар ва гувоҳларни ҳар қандай шакллардаги ёки унинг шикояти, ёки ҳар қандай гувоҳлик кўрсатмалари муносабати билан кўрқитишдан ҳимоя қилишни таъминлаш чоралари кўрилади.

14-модда

Ҳар бир иштирокчи давлат ўзининг ҳуқуқий тизимида қийноқларнинг қурбони товон олишини ва иложи борича тўлароқ тикланиш учун маблағларни қамраб олувчи, ҳуқуқий санкция билан тўлдириладиган адолатли ва муқобил товон олиш ҳуқуқига эга бўлиш ҳуқуқини таъминлайди. Қийноқ натижасида қурбон вафот этса, товон олиш ҳуқуқи унинг қарамоғидагиларга берилади.

2. Ушбу моддада ҳеч нарса қурбон ёки бошқа шахсларнинг миллий конунчиликка кўра мавжудлиги мумкин бўлган ҳар қандай товон олиш ҳуқуқига дахл қилмайди.

15-модда

Ҳар бир иштирокчи давлат ҳар қандай ариза, агар белгиланганидек, қийноқ остида берилган бўлса, исталган суд текшируви давомида далил сифатида фойдаланмаслигини таъминлайди, у қийноқ содир этишда айбланадиган шахсга қарши ариза берилганининг исботи сифатида фойдаланиладиган ҳоллар бундан мустаснодир.

16-модда

Ҳар бир иштирокчи давлат унинг ҳуқуқий тобелигида бўлган исталган ҳудудда бундай ҳаракатлар давлатнинг мансабдор шахси ёки расмий сифатида, ёхуд улар-

нинг гиж-гижлаши ёки кузатуви, ё индамай розилик бериши билан чиқадиган бошқа шахс томонидан содир этиладиган 1-моддада бўлган қийноқ таърифига кирмайдиган муомала беришнинг бошқа қаттиқ, шафқатсиз ёки кадр-қимматни камситувчи бошқа ҳаракатларнинг олдини олиш мажбуриятини олади. Хусусан, 10-, 11-, 12-ва 13-моддаларда бўлган мажбуриятлар қийноқ тўғрисидаги эслатмалар муомала ва жазонинг бошқа қаттиқ, шафқатсиз ёки кадр-қимматни камситувчи шакллари тўғрисидаги эслатмалар билан алмаштирилган ҳолда татбиқ этилади.

2. Ушбу Конвенциянинг қоидалари қаттиқ, шафқатсиз ёки кадр-қимматни камситувчи муомала ва жазони таъқиқловчи ёки бериш, ёки чиқариб юборишга тегишли исталган халқаро шартномалар ё миллий қонунчиликнинг қоидаларига зарар келтирмайди.

II ҚИСМ

17-модда

1. Қийноқларга қарши қўмита (бундан кейин Қўмита дейилади) тузилади, у куйида назарда тутилган вазифаларни бажаради.

Қўмита юксак маънавий фазилатларга эга ва инсон ҳуқуқлари соҳасида ваколатли деб тан олинган ҳамда шахс сифатида мавқеи мустаҳкам ўнта экспертдан иборат. Экспертлар иштирокчи давлатлар томонидан сайланади, бунда жўғрофий тақсимланишга ҳамда ҳуқуқий тажрибаси бўлган бир нечта шахснинг иштироки мақсадга мувофиқлигига эътибор берилади.

2. Қўмита аъзолари иштирокчи давлатлар томонидан кўрсатиладиган шахслар рўйхати ҳисобидан яширин овоз бериш билан сайланади. Ҳар бир иштирокчи давлат ўз фуқаролари ҳисобидан битта номзод кўрсата олади. Иштирокчи давлатлар, шунингдек, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пактга биноан таъсис этилган Инсон ҳуқуқлари қўмитасининг аъзолари бўлган ҳамда Қийноқларга қарши қўмитада ишлаш истагини билдирган шахсларни кўрсатиш мақсадга мувофиқлигини ҳам ҳисобга оладилар.

3. Қўмита аъзолари сайлови Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош қотиби томонидан икки йилда бир марта чақириладиган иштирокчи давлатлар кенгашида ўтказилади. Кворумини иштирокчи давлатларнинг учдан икки қисми ташкил этадиган ана шу кенгашларда энг кўп овоз ҳамда Конвенция иштирокчи давлатлари вакилларида иштирок этган ва овоз беришда қатнашганларининг мутлоқ кўпчилик овозини олганлар Қўмитага сайланган номзодлар бўлади.

4 Дастлабки сайловлар ушбу Конвенция амалга киритилган санадан бошлаб олти ойдан кечикмай ўтказилади. Навбатдаги сайловлар санасидан ҳеч бўлмаганда тўрт ой аввал Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош қотиби иштирокчи давлатларга уч ойлик муддатда уларнинг номзодларини тақдим этиш таклиф қилинган хат жўнатади.

Бош қотиб тайёрлайдиган рўйхатга алифбо тартибида шу тарзда кўрсатилган шахслар уларни кўрсатган иштирокчи давлатларни кўрсатган ҳолда киритилади, Бош қотиб бу рўйхатни иштирокчи давлатларга тақдим этади.

5. Қўмита аъзолари тўрт йил муддатга сайланади. Улар такрор кўрсатилган тақдирда қайта сайланиш ҳуқуқига эгадир. Аммо дастлабки сайловда сайланган беш аъзонинг ваколат муддати икки йиллик давр охирида тугайди, дастлабки сайловдан кейин дарҳол шу беш аъзонинг номлари, кенгаш раиси томонидан қуръа ташлаб аниқланади, бу ҳақда ушбу модданинг 3-бандида баён этилади.

6. Қўмита аъзоси вафот этган ёки истеъфога чиққан тақдирда, ёки қандайдир бошқа сабабларга кўра Қўмитадаги вазифаларини бажариш имкони бўлмаганда унинг номзодини таклиф қилган иштирокчи давлат қолган муддатга иштирокчи давлатлар аксариятининг маъқуллаши билан бошқа экспертни тайинлайди.

Агар иштирокчи давлатларнинг ярми ёки кўпроғи Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибидан тавсия қилинадиган тайинлов тўғрисида ахборот олгандан кейин олти ҳафта ичида салбий жавоб бермаса, номзод маъқулланган ҳисобланади.

7. Иштирокчи давлатлар Қўмита аъзоларининг улар томонидан Қўмитада вазифалари бажарилган даврдаги харажатларини қоплашни ўз зиммаларига оладилар.

18-модда

Қўмита ўзининг мансабдор шахсларини икки йил муддатга сайлайди. Улар қайта сайланишлари мумкин.

2. Қўмита ўзининг хусусий тартиб-қоидаларини белгилайди, лекин бу қоидаларда, жумладан, қуйидагилар кўзда тутилмоғи лозим:

а) олти аъзо кворумни ҳосил қилади;

б) Қўмита қарорлари қатнашаётган аъзоларнинг кўпчилик овози билан қабул қилинади.

3. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби Қўмита ўз вазифаларини ушбу Конвенцияга мувофиқ равишда самарали олиб бориши учун зарур ходимлар, шарт-шароит билан таъминлайди.

4. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби Қўмитанинг биринчи кенгашини чақиради. Ўзининг биринчи кенгашидан кейин Қўмита тартиб-қоидаларда кўзда тутилган вақт оралиғида тўпланиши лозим.

5. Иштирокчи давлатлар уларнинг ва Қўмитанинг кенгашларини ўтказиш муносабати билан юзага келадиган харажатларни қоплашни ушбу модданинг 3-бандига биноан Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан таъминладиган ходимларга ҳақ тўлаш ва шарт-шароитларни таъминлаш каби ҳар қандай харажатлар қопланишини қўшиб ўз зиммасига олади.

19-модда

1. Иштирокчи давлатлар Қўмитага ушбу Конвенцияга биноан Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби орқали улар томонидан уларнинг вазифаларини амалга ошириш юзасидан Ушбу Конвенция тегишли иштирокчи давлат учун амалга киритилгандан кейин бир йил мобайнида қабул қилинган тадбирлар тўғрисида маърузалар тақдим қилади. Шундан кейин иштирокчи давлат-

лар тўрт йилда бир марта ҳар қандай қабул қилинган янги тадбирлар тўғрисида қўшимча маърузаларни, шунингдек, сўраши мумкин бўлган бошқа маърузаларни такдим қилади.

2. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби шу маърузаларни барча иштирокчи давлатларга жўнатади.

3. Ҳар бир маъруза Қўмита томонидан кўриб чиқилади, у ўзи мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайдиган маъруза юзасидан умумий тартибда мулоҳазалар қилиши мумкин, кейин уларни тегишли иштирокчи давлатга жўнатади.

Мазкур иштирокчи давлат Қўмитага жавоб тариқасида ўринли деб ҳисоблайдиган исталган мулоҳазаларни бериши мумкин.

4. Қўмита ўз хоҳишича, 24-моддага биноан тайёрланадиган ўзининг йиллик маърузасига унинг томонидан ушбу модданинг 3-бандига биноан қилинган исталган мулоҳазаларни улар бўйича тегишли иштирокчи давлатдан олинган мулоҳазалар билан киритиши мумкин. Тегишли иштирокчи давлат илтимосига кўра Қўмита, шунингдек, ушбу модданинг 1-бандига мувофиқ такдим қилинган маъруза нусхасини ҳам киритиши мумкин.

20-модда

1. Агар Қўмита олган тўғри ахборотда, унинг фикрича, қайсидир иштирокчи давлат ҳудудида қийноқлар мунтазам қўлланилгани тўғрисида тўлиқ асосли маълумотлар бўлса, унда у ушбу иштирокчи давлатга шу ахборотни кўриб чиқишда ҳамкорлик қилишни ҳамда шу мақсадда ўзининг мазкур ахборотга нисбатан мулоҳазаларини билдиришни таклиф қилади.

2. Тегишли иштирокчи давлат такдим этадиган ҳар хил мулоҳазаларни, шунингдек, унинг ихтиёридаги ишга алоқадор бошқа исталган ахборотларни ҳисобга олган ҳолда Қўмита, агар у шуни мақсадга мувофиқ деб топса, махфий равишда текшириш ўтказиш ва Қўмитага шошилиш равишда тегишли маърузани бериш учун ўзининг бир ёки бир неча аъзоларини тайинлаши мумкин.

3. Агар ушбу модданинг 2-бандига биноан текширув ўтказилса, Қўмита тегишли иштирокчи давлат билан ҳамкорлик ўрнатишга интилади. Шу иштирокчи давлат розилиги билан бундай текширув унинг ҳудудига бориб кўришни назарда тутиши мумкин.

4. Шу модданинг 2-бандига мувофиқ ана шу текширув аъзоси ёки аъзолари томонидан такдим қилинган текширув натижалари кўриб чиқилгандан кейин Қўмита тегишли иштирокчи давлатга бу натижаларни шу вазиятда мақсадга мувофиқ деб топиладиган исталган мулоҳазалар ёки таклифлар билан қўшиб жўнатади.

5. Қўмитанинг ушбу модданинг 1–4-бандларида эслатилган бутун иши махфий тусдадир ва бу ишнинг ҳамма босқичларида иштирокчи давлат билан ҳамкорлик қилишга интилиш лозим. 2-бандга биноан ўтказилган текширув нисбатан бу иш тугагач, Қўмита тегишли иштирокчи давлат билан маслаҳатлашгандан кейин, шу иш натижалари тўғрисида қисқача ҳисоботни

24-моддага асосан тайёрланидиган ўзининг ҳар йилги маълумотига киритиш тўғрисида қарор қабул қилиши мумкин.

21-модда

1. Ушбу моддага мувофиқ мазкур Конвенциянинг ҳар қандай иштирокчи давлати исталган вақтда у Қўмитанинг бир иштирокчи давлатнинг бошқа иштирокчи давлат ўзининг ушбу Конвенция бўйича вазифаларини бажармаётганлиги тўғрисидаги хабарларини олиш ва кўриб чиқиш ваколатини тан олишини билдириши мумкин.

Бундай хабарлар ушбу моддада баён қилинган тартиб-қоидаларга мувофиқ, фақатгина улар ўзига нисбатан Қўмита ваколатини тан олгани тўғрисида ариза берган иштирокчи давлат томонидан тақдим этилган ҳолдагина қабул қилиниши ва кўриб чиқилиши мумкин.

Қўмита ушбу модда бўйича ахборотларни, агар улар бундай ариза бермаган иштирокчи давлатга тегишли бўлса, кўриб чиқмайди. Ушбу моддага кўра олинган хабарлар қуйидаги тартибга мувофиқ кўриб чиқилади:

a) агар қайсидир иштирокчи давлат бошқа иштирокчи давлат Ушбу Конвенция қоидаларини бажармаётир, деб ҳисобласа, унда бу ҳақда шу масала ҳақида кўрсатилган иштирокчи давлатга ёзма хабар қилиши мумкин. Шу хабарни олгандан кейин уч ой мобайнида уни олган давлат ёзма равишда шундай хабар жўнатган давлатга тушунтириш ёки бошқа ариза тақдим қиладики, унда қанчалик мумкин ва мақсадга мувофиқ бўлса, шу масала юзасидан қабул қилинган, қабул қилинадиган ёки қабул қилиниши мумкин бўлган ички тартиб ва тадбирлар кўрсатилмоғи лозим;

b) агар дастлабки хабар оладиган давлат томонидан олингандан кейин олти ой мобайнида масала иккала тегишли иштирокчи давлатни қондириш тарзида ҳал этилмаса, шу давлатлардан ҳар қайсиси бу масалани Қўмитага бериб, бу ҳақда Қўмита ва бошқа давлатга билдириб қўйиши мумкин;

c) Қўмита унга ушбу моддага биноан берилган масалани фақатгина у ҳамма иложи бор ички чоралар кўрилгани ҳамда мазкур ҳолда умум томонидан тан олинган халқаро ҳуқуқ принципларига мувофиқ тугагани ҳақида ишонч ҳосил қилганидан сўнг қараб чиқади. Бу қоида шу тадбирларни қўллаш асосиз чўзилиб кетган ёки Ушбу Конвенция бузилишининг қурбони бўлган шахсга самарали ёрдам кўрсатиши даргумон бўлган ҳолларда ҳаракат қилмайди;

d) ушбу модда бўйича ахборотларни кўриб чиққанда Қўмита ёпиқ мажлислар ўтказади;

e) Қўмита «с» банддаги қоидаларга риоя этган ҳолда тегишли иштирокчи давлатларга масалани ушбу Конвенцияда кўзда тутилган мажбуриятларини ҳурмат қилиш асосида дўстона ҳал этиш мақсадида яхши хизмат кўрсатади. Шу мақсадда Қўмита зарурат бўлганда махсус келишув комиссиясини таъсис қилиши мумкин;

f) ушбу моддага мувофиқ ўзига берилган ҳар қандай масала бўйича Қўмита «b» бандда эслатилган тегишли иштирокчи давлатлардан ишга тааллуқли исталган ахборотни беришларини сўраши мумкин;

д) «б» бандда эслатилган тегишли иштирокчи давлатлар Қўмитада масалани кўриб чиқишда вакил орқали қатнашишлари, оғзаки ва (ёки) ёзма равишда фикр билдиришлари мумкин.

h) Қўмита билдиришнома олган кундан ўн икки ой мобайнида «б» бандга мувофиқ қуйидаги ҳолларда ахборотнома тақдим этади:

I) агар «е» банд қоидалари доирасида ечимга эришилса, унда Қўмита ўз ахборотида фактларни ва эришилган ечимни қисқача баён этиш билан чегараланади;

II) агар «е» банд қоидалари доирасида ечимга эришилмаса, Қўмита ўз ахборотида фактларни қисқача баён этиш билан чегараланади;

360 тегишли иштирокчи давлатлар томонидан тақдим этилган ёзма тақдимотлар ва оғзаки аризаларнинг қайди ахборотга илова қилинади.

Ҳар бир масала бўйича ахборот тегишли иштирокчи давлатларга жўнатилади.

2. Ушбу модданинг қоидалари мазкур Конвенциянинг бешта иштирокчи давлати шу модданинг 1-бандига мувофиқ ариза берганида амалга киритилади. Бундай аризалар иштирокчи давлатлар томонидан Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига сақлаш учун берилади, Бош котиб уларнинг нусхаларини қолган иштирокчи давлатларга жўнатади. Ариза Бош котиб номига билдиришнома жўнатиш орқали исталган вақтда қақриб олиниши мумкин. Аризани бундай қақриб олиш ушбу моддага мувофиқ аввал ўтказиб бўлинган ахборот мавзуи бўлган ҳар қандай масалани кўриб чиқишга зарар етказмаслиги керак; ушбу моддага мувофиқ ҳар қандай иштирокчи давлатнинг ҳеч қандай кейинги ахборотлари, агар тегишли иштирокчи давлат янги ариза бермаган бўлса, Бош котибга аризанинг қақриб олиниши тўғрисида билдирилгандан кейин қабул қилинмайди.

22-модда

1. Ушбу Конвенциянинг иштирокчи давлати исталган вақтда Ушбу моддага мувофиқ унинг ҳуқуқий тобелигида бўлган шахсларнинг иштирокчи давлат томонидан Конвенция қоидаларини бузиш қурбонлари бўлганликларини ёки улар номидан тушадиган шундай тусдаги ахборотларни тасдиқлайдиган хабарларини олиш ва кўриб чиқишга Қўмита ваколатини тан олиши тўғрисида баёнот бериши мумкин. Шундай баёнот бермаган иштирокчи давлатга тааллуқли бўлган ҳар қандай ахборотларни Қўмита қабул қилмайди.

2. Қўмита ушбу моддага биноан аноним бўлган ёки унинг фикрича, шундай хабарларни бериш ҳуқуқини суиистеъмол қилган, ёки Ушбу Конвенция қоидаларига тўғри келмайдиган ҳар қандай ахборотни номақбул деб ҳисоблайди.

3. Қўмита, 2-бандни ҳисобга олган ҳолда, ушбу моддага мувофиқ унга берилган ахборотни 1-бандга кўра баёнот берган ва гўёки Конвенциянинг у ёки бу қоидаларини бузаётган ушбу Конвенциянинг иштирокчи давлатига маълум қилади. Ахборотни олган давлат олти ой мобайнида Қўмитага масалани ва шу давлат томонидан қабул қилинадиган ҳар қандай тадбирларни аниқлаштирадиган ёзма тушунтириш ёки ариза тақдим этади.

4. Қўмита ушбу моддага мувофиқ олинган хабарларни унга мазкур шахс томонидан ёки унинг номидан ва тегишли иштирокчи давлат томонидан тақдим этилган бутун ахборотлар асосида кўриб чиқади.

5. Қўмита, агар у қуйидагиларга амин бўлмаса, ушбу моддага кўра қандайдир шахсдан олинган ҳеч бир ахборотни кўриб чиқмайди:

а) худди шу масала халқаро тергов ёки бартараф этиш бўйича қайсидир бошқа маросимда кўриб чиқилмаган ва кўриб чиқилмаяпти;

б) мазкур шахс мавжуд ички ҳуқуқ ҳимоясининг барча чораларини тугатган; бу коида шу тадбирларни қўллаш асоссиз чўзиладиган ёки шу Конвенцияни бузиш қурбони бўлган шахсга самарали ёрдам бериши гумон саналган ҳолларда ҳаракат қилмайди.

6. Мазкур модда бўйича ахборотларни кўриб чиққанда Қўмита ёпиқ мажлислар ўтказади.

7. Қўмита тегишли иштирокчи давлат ва мазкур шахсга ўз фикрларини билдиради.

8. Бу модданинг қоидалари ушбу Конвенциянинг бешта иштирокчи авлати мазкур модданинг 1-бандига мувофиқ ариза берганда амалга киритилади. Бундай аризалар иштирокчи давлатлар томонидан Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига сақлаш учун берилади, у уларнинг нусхаларини қолган иштирокчи давлатларга жўнатади. Ариза исталган вақтда Бош котиб номига билдиришнома жўнатиш воситасида чақириб олиниши мумкин.

Аризани бундай чақириб олиш ушбу моддага биноан берилиб бўлинган ахборот мавзуи саналган исталган масалани кўриб чиқишга зарар келтирмаслиги лозим; ҳар қандай шахс томонидан ёки унинг номидан жўнатиладиган ҳеч қандай кейинги хабарлар ушбу моддага мувофиқ, Бош котиб томонидан аризани чақириб олиш тўғрисида билдиришнома олингандан кейин, агар тегишли иштирокчи давлат янги ариза бермаса, қабул қилинмайди.

23-модда

Қўмита ва 21-модда 1-бандининг «е» кичик бандига биноан тайинланиши мумкин бўлган келишув комиссияларининг аъзолари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Имтиёзлар ва иммунитетлар тўғрисида Конвенциясининг тегишли бўлимларида кўзда тутилганидек, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти топшириғи бўйича ишлайдиган экспертларнинг имтиёзлари ва иммунитетлари ҳуқуқига эгадирлар.

24-модда

Қўмита иштирокчи давлатларга ва Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясига ушбу Конвенцияга биноан ўз иши тўғрисида йиллик маъруза тақдим қилади.

III ҚИСМ

25-модда

1. Ушбу Конвенция ҳамма давлатлар томонидан имзолаш учун очикдир.

2. Бу Конвенция ратификация қилиниши керак. Ратификация ёрликлари Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига сақлаш учун берилади.

26-модда

Ушбу Конвенция ҳамма давлатларнинг қўшилиши учун очикдир.

Бундай қўшилиш қўшилганлик тўғрисида ҳужжатни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига сақлаш учун топшириш йўли билан амалга оширилади.

27-модда

1. Ушбу Конвенция йигирманчи ратификация ёрлиғи ёки қўшилиш тўғрисидаги ҳужжат Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига сақлаш учун топширилганининг ўттинчи кун амалга киритилади.

2. Ушбу Конвенцияни ратификация қиладиган ёки ўнта йигирманчи ратификация ёрлиғи, ёки қўшилиш тўғрисида ҳужжат топширилгандан кейин қўшиладиган ҳар бир давлат учун Ушбу Конвенция унинг ўзининг ратификация ёрлиғи ёки қўшилиш тўғрисида ҳужжати сақлаш учун топширилган санадан кейин ўттинчи кун амалга киритилади.

28-модда

1 Ҳар бир давлат ушбу Конвенцияни имзолаш ёки ратификация қилиш, ёки қўшилиш пайтида у йигирманчи моддада белгиланган Қўмита ваколатини тан олмаслиги мумкин.

2 Ушбу модданинг биринчи бандига мувофиқ изох берган ҳар қандай иштирокчи давлат бу ҳақда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибини хабардор қилиб исталган вақтда ўз изохини олиб ташлаши мумкин.

29-модда

1. Ушбу Конвенция иштирокчиси бўлган ҳар қайси давлат тузатиш таклиф қилиши ва уни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига тақдим этиши мумкин. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби кейин таклиф қилинган тузатишни иштирокчи давлатларга шу таклифни кўриб чиқиш ҳамда у бўйича овоз беришни ўтказиш мақсадида иштирокчи давлатлар конференциясини чақаришга улар тарафдор ёки тарафдор эмаслигини унга билдиришни илтимос қилиб жўнатади. Агар бундай хат жўнатилган санадан сўнг тўрт ой давомида иштирокчи давлатларнинг камида учдан бир қисми шундай конференцияга тарафдорлигини билдирса, Бош котиб Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳомийлигида конференция чақиради. Шу конференцияда ҳозир бўлган ва овоз беришда иштирок этган иштирокчи давлатларнинг аксарияти томонидан қабул қилинган ҳар қандай тузатиш Бош котиб томонидан ҳамма иштирокчи давлатларга тасдиқлаш учун берилади.

2. Ушбу модданинг 1-банди бўйича қабул қилинган тузатиш Ушбу Конвенциянинг иштирокчи давлатларидан учдан икки қисми Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибини ўзининг конституцион тартибларига мувофиқ улар томо-

нидан мазкур тузатиш қабул қилинганлиги тўғрисида хабардор қилгандан кейин амалга киритилади.

3 Тузатишлар амалга киритилгач, улар ўшаларни қабул қилган иштирокчи давлатлар учун мажбурий бўлиб бошқа иштирокчи давлатлар учун эса ушбу Конвенция қоидалари ва улар томонидан қабул қилинган тузатишлар мажбурий бўлиб қолади.

30-модда

1. Ушбу Конвенцияни шархлаш ёки қўллаш хусусидаги икки ёки кўпроқ иштирокчи давлатлар ўртасида музокаралар йўли билан бартараф этилиши мумкин бўлмаган ҳар қандай баҳс улардан бирининг илтимоси бўйича арбитражга берилади. Агар арбитраж тўғрисида илтимос қилингандан сўнг ўтган олти ой мобайнида томонлар арбитраж ташкил этиш тўғрисида битимга келиш ҳолатида бўлмасалар, томонлардан бирининг илтимоси бўйича баҳс Халқаро суд мақомига биноан Халқаро судга ўтказилиши мумкин.

2. Ҳар бир давлат ушбу Конвенцияни имзолаганда, ратификация қилганда ёки унга қўшилганда ўзини ушбу модданинг 1-банди қоидалари билан боғланиб қолмаган, деб ҳисоблагани тўғрисида маълум қилиши мумкин. Бошқа иштирокчи давлатлар шундай изоҳ берган ҳар қандай иштирокчи давлатга нисбатан ушбу модданинг 1-банди қоидалари билан боғланиб қолмайдилар.

3. Ушбу модданинг 2-бандига мувофиқ изоҳ берган ҳар қандай иштирокчи давлат бу ҳақда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига билдириб қўйиб, исталган пайтда ўз шарҳини олиб ташлаши мумкин.

31-модда

1. Ҳар қайси иштирокчи давлат ушбу Конвенцияни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига ёзма равишда хабар бериш йўли билан бекор қилиши мумкин. Бекор қилиш Бош котиб томонидан билдиришнома олингандан кейин бир йил ўтгач кучга киради.

2. Бундай бекор қилиш иштирокчи давлатни ушбу Конвенция бўйича уни бекор қилиш амалга киритилган санага мавжуд бўлган ҳар қандай ҳаракат ёки нуқсон учун жавобгарликлардан озод қилмайди ва бекор қилиш Қўмита томонидан бекор қилиш амалга киритилган санагача кўриб чиқилган исталган саволнинг давом этаётган кўриб чиқишига ҳеч қанақа зарар етказмайди.

3. Қайсидир иштирокчи давлат учун бекор қилиш кучга киритилган сандан кейин Қўмита мазкур давлатга тегишли янги масалаларни кўриб чиқишга киришмайди.

32-модда

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби Бирлашган Миллатлар Ташкилоти аъзолари бўлган барча давлатларга, Ушбу Конвенцияни имзолаган ёки унга қўшилган барча давлатларга қуйидаги маълумотларни хабар қилади:

а) 25- ва 26-моддаларга биноан имзолаш, ратификация қилиш ва қўшилиш тўғрисида;

б) 27-моддага биноан ушбу Конвенцияни амалга киритиш ва 9-моддага биноан исталган тузатишларни амалга киритиш санаси тўғрисида;

с) 31-моддага биноан бекор қилиш тўғрисида.

33-модда

1. Инглизча, арабча, испанча, хитойча, русча ва французча матнлари бир хил аутентик бўлган ушбу Конвенция Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош қотибига сақлаш учун топширилади.

2. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош қотиби Ушбу Конвенциянинг тасдиқланган нусхаларини барча давлатларга жўнатади.

БОЛА ҲУҚУҚЛАРИ ТЎҒРИСИДА КОНВЕНЦИЯ

*Бош Ассамблеянинг 1989 йил 20 ноябрдаги
44/25-резолуцияси билан имзолаш, ратификация қилиш
ва қўшилиш учун қабул қилинган ва очилган.
1990 йил 2 сентябрдан кучга кирган.*

МУҚАДДИМА

Ушбу Конвенцияга иштирокчи-давлатлар,

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низомида эълон қилинган тамойилларга мувофиқ, жамият барча аъзоларининг ўзига хос бўлган кадр-қиммати, тенг ва ажралмас ҳуқуқлари ер юзасида эркинлик, адолат ва тинчликни таъминлашнинг асоси эканлиги эътироф этилганини **ҳисобга олиб,**

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг халқлари Низомда инсоннинг асосий ҳуқуқларига, инсон шахсининг шаъни ва кадр-қимматига бўлган ўз ишончларини тасдиқлаганликлари ҳамда ижтимоий тараққиёт ва турмуш шароитларини яхшилаш борасида кўмаклашишга аҳд қилганликларини **эътиборга олиб,**

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси ва инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро ҳужжатларда ҳар бир инсон мазкур ҳужжатларда кўрсатиб қўйилган ҳуқуқ ҳамда эркинликларга ирки, тана ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ёки бошқа эътиқодлари, миллий ёки ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ аҳволи, туғилиши ёки бошқа ҳолатлар билан боғлиқ белгиларига кўра ҳар қандай тафовутдан катъий назар, эга бўлишини эълон қилганлиги ва розилик билдирганлигини **эътироф этиб,**

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига болалар алоҳида ғамхўрлик ва ёрдам ҳуқуқига эгадирлар, деб эълон қилганлигини эслатиб, жамиятнинг асосий ташкилоти ҳисобланмиш оила ва тиббий муҳитга унинг барча аъзолари, айниқса, болалар ўсиб-улғайишлари ва фаровонликка эга бўлишлари учун жамият доирасидаги мажбуриятларни ўз зиммасига тўлиқ оладиган бўлишига эришиш мақсадида зарур ҳимоя ва ёрдам билан таъминланиши лозим эканлигига ишонч ҳосил қилган ҳолда, боланинг соғлом ва ҳар томонлама уйғун ҳолда камолоти учун у оила ғамхўрлигида, бахт, меҳр-муҳаббат ва онгли тушуниш вазиятида ўсиши зарурлигини **эътироф этиб,**

бола жамиятда мустақил ҳаётга тўла тайёрланиши ва Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низомида эълон қилинган ғоялар руҳида, айниқса, тинчлик, кадр-қиммат, сабр-тоқат, эркинлик, тенглик ва бирдамлик руҳида тарбияланиши лозимлигини **ҳисобга олиб,**

болани мана шундай алоҳида ҳимоя қилиш зарурлиги 1924 йилги Бола ҳуқуқлари Женева декларациясида ва 1959 йил 20 ноябрда БМТнинг Бош Ассамблеяси томонидан қабул қилинган Бола ҳуқуқлари декларациясида кўзда тутилганлигини ва Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларацияси, Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пактда (жумладан, 23-ва 24-моддаларда), Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар тўғрисида халқаро пактда (жумладан, 10-модда), шунингдек, ихтисослашган муассасалар ҳамда болаларнинг фаровонлиги масалалари билан шуғулланувчи халқаро ташкилотларнинг Низомлари ва тегишли ҳужжатларида эътироф этилганлигини **эътиборга олиб,**

Бола ҳуқуқлари декларациясида кўрсатиб ўтилганидек, «бола, агар у жисмоний ва ақлий жиҳатдан камолотга етишмаган бўлса, махсус муҳофаза ва ғамхўрликка, бинобарин, туғилгунча ва туғилгандан кейин ҳам муносиб даражадаги ҳуқуқий ҳимояга муҳтож» эканлигини эътиборга олиб, Ижтимоий ва ҳуқуқий тамойиллар тўғрисидаги декларациянинг болалар ҳимояси ва фаровонлиги, айниқса, болаларни миллий ва халқаро даражаларда тарбиялашга бериш ҳамда асраб олиш пайтидаги ҳимояси ва фаровонлигига доир қоидаларига, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Балоғатга етмаган болаларга нисбатан одил судлов юритишга доир минимал стандарт қоидалари («Пекин қоидалари») ва Фавқулудда ҳолатларда ва қуролли можаролар даврида аёллар ва болаларни ҳимоя қилиш тўғрисида декларация **қоидаларига таяниб,**

жаҳондаги барча мамлакатларда ниҳоятда оғир шароитларда яшаётган болалар борлиги ҳамда улар алоҳида эътиборга муҳтож эканликларини **эътироф этиб,**

боланинг ҳимоя қилиниши ва уйғун равишда ривожланиши учун ҳар бир халқнинг анъаналари ва маданий кадриятлари муҳим аҳамият касб этишини муносиб тарзда **ҳисобга олиб,**

ҳар бир мамлакатда, жумладан, ривожланаётган мамлакатларда болаларнинг турмуш шароитларини яхшилаш учун халқаро ҳамкорлик қилишнинг муҳимлигини **эътироф этиб,**

қуйидагилар ҳақида келишиб олдилар:

I ҚИСМ

1-модда

Ушбу Конвенциянинг мақсадлари учун 18 ёшга тўлмаган ҳар бир инсон зоти, агар болага нисбатан қўлланадиган қонун бўйича у эртароқ балоғатга етмаган бўлса, бола ҳисобланади.

2-модда

1. Иштирокчи-давлатлар ушбу Конвенцияда ўз таъсир доирасида бўлган ҳар бир бола учун кўзда тутилган барча ҳуқуқларни, ҳеч қандай камситишларсиз, ирки, тана ранги, жинси, тили, дини, сиёсий ёки бошқа эътиқодлари, миллий, этник ёки ижтимоий келиб чиқиши, мулкӣ аҳволи, боланинг соғлиғи ва туғилиши, унинг ота-онаси ёки қонуний васийси ёки бирор-бир бошқа ҳолатлардан қатъий назар, ҳурмат қиладилар ҳамда шу ҳуқуқларни таъминлаб берадилар.

2 Иштирокчи-давлатлар бола, унинг ота-онаси, қонуний васийси ёки ошқа оила аъзоларининг қарашлари ёки эътиқодида ўз ифодасини топадиган мақом, фаолият асосида камситиш ёки жазолашнинг барча шаклларида бола ҳимоясини таъминлаш учун ҳамма зарур чораларни кўрадилар.

3-модда

1. Болаларга нисбатан барча хатти-ҳаракатларда, улар ижтимоий таъминот масалалари билан шуғулланувчи давлат ёки хусусий муассасалар, судлар, маъмурий ёки қонун чиқарувчи органлар томонидан содир этиладими-йўқми, бундан қатъий назар, боланинг манфаатлари яхшироқ таъминланишига биринчи даражали эътибор берилади.

2. Иштирокчи-давлатлар ўз зиммасига болани унинг фаровонлиғи учун зарур ҳисобланган ҳимоя ва ғамхўрлик билан таъминлашини зиммаларига оладилар, бунда унинг ота-онаси, васийси ёки қонун бўйича унинг учун жавобгар саналмиш бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини эътиборда тутишни ҳисобга оладилар ҳамда анна шу мақсадда барча қонуний ва маъмурий чоратadbирларни кўрадилар.

3. Иштирокчи-давлатлар болалар ҳақида ғамхўрлик кўрсатиш ёки уларни ҳимоя қилиш учун масъул ҳисобланган органлар, муассасалар ва хизматлар ваколатли органлар томонидан белгилаб қўйилган меъёрларга, хусусан, хавфсизлик ва соғлиқни саклаш соҳасида ва улардаги ходимларнинг сони ва ишга яроқлилиғи, шунингдек, ваколатли назорат олиб бориши нуқтаи назаридан белгиланган меъёрларга жавоб беришларини таъминлайдилар.

4-модда

Иштирокчи-давлатлар ушбу Конвенцияда эътироф этилган ҳуқуқларни амалга ошириш учун барча зарур қонуний, маъмурий ва бошқа чораларни кўрадилар. Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқларга нисбатан иштирокчи-давлатлар бундай чораларни ўзларида мавжуд бўлган имкониятлар доирасида, мумкин қадар юқори даражада зарурат туғилган тақдирда эса халқаро ҳамкорлик доирасида қабул қиладилар.

5-модда

Иштирокчи-давлатлар ота-онанинг ва тегишли ҳолатларда енгайтирилган оила аъзолари ёки маҳаллий урф-одатларда кўзда тутилганидек, жамоанинг васийлар ёки қонун бўйича бола тарбияси учун жавоб-

гар ҳисобланган бошқа шахсларнинг ушбу Конвенцияда эътироф этилган ҳуқуқларни амалга оширишда муносиб даражада болани бошқариш ва унга раҳбарлик қилиш ҳамда бу ишни боланинг ривожланиб бораётган қобилиятларига мувофиқ ҳолда бажаришдаги масъулияти, ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳурмат қиладилар.

6-модда

1. Иштирокчи-давлатлар ҳар бир бола яшаш учун ажралмас ҳуқуққа эга эканлигини эътироф этадилар.
2. Иштирокчи-давлатлар боланинг омон яшаши ва соғлом ривожланиши учун мумкин қадар юқори даражада имконият яратиб берадилар.

7-модда

1. Бола туғилган заҳоти рўйхатга олинади ва туғилган дақиқасидан бошлаб исм билан аталиш ва фуқароликка эга бўлиш, шунингдек, иложи борича, ўз ота-онасини билиш ва уларнинг ғамхўрликларидан баҳраманд бўлиш ҳуқуқларини олишга ҳақли ҳисобланади.
2. Иштирокчи-давлатлар бундай ҳуқуқларнинг ўз миллий қонунчиликларига мувофиқ амалга оширилишини, уларнинг мажбуриятлари шу соҳага тегишли халқаро ҳужжатларга асосан, хусусан, агар бола бошқа фуқароликка эга бўлмаган тақдирда бажарилишини таъминлайдилар.

8-модда

1. Иштирокчи-давлатлар қонунда кўзда тутилганидек, боланинг ўзига хос хусусиятлари жумладан, фуқаролиги, исми ва оилавий алоқаларини сақлаб қолиш ҳуқуқини ҳурмат қилиш, қонунга зид равишда аралашувга йўл қўймаслик мажбуриятини оладилар.
2. Агар бола ўзига хослик элементларининг бир ёки барча қисмларидан ғайриқонуний равишда маҳрум этилган бўлса, иштирокчи-давлатлар унинг бу хусусиятлари тезроқ тикланиши учун зарур ёрдам ва ҳимоялашни таъминлайдилар.

9-модда

1. Иштирокчи-давлатлар бола ўз ота-онасидан уларнинг хоҳишларига зид равишда айрилиб қолмаслигини таъминлайдилар, ваколатли органлар суд қарорига биноан қўлланган қонун ва тартиб-русумга мувофиқ бундай айрилиш боланинг энг яхши манфаатлари йўлида зарур деб топган ҳолатлар бундан мустаснодир. Бундай ажрим, масалан, ота-она болага шафқатсизлик билан муносабатда бўлган ёки у ҳақда ғамхўрлик қилмай қўйган, ёхуд ота-она алоҳида яшаётган ҳамда бола яшайдиган жойга нисбатан қарор қабул қилиш зарурати пайдо бўлган у ёки бу аниқ ҳолатда зарур бўлиши мумкин.
2. Ушбу модданинг 1-бандига мувофиқ ҳолда ишни ҳар қандай шароитда кўриб чиқиш жараёнида барча манфаатдор томонларга муҳокамада қатнашиш ва ўз нуқтаи назарини баён қилиш имконияти берилади.

3. Иштирокчи-давлатлар ота-онасининг биттаси ёки ҳар икковидан ҳам айрилган боланинг улар билан мунтазам равишда шахсий муносабатлар ва тўғридан-тўғри алоқалар боғлаб туриш ҳуқуқини ҳурмат қиладилар, бундай муносабатлар боланинг энг яхши манфаатларига зид келадиган ҳолатлар бундан мустасно.

4. Иштирокчи-давлат томонидан қабул қилинган бирор-бир қарор, масалан, хибсга олиш, қамаш, сургун қилиш, депортация ёки ота-онадан биттаси ёхуд икковининг ҳам, ёки боланинг ўлими (ана шу шахс давлат ихтиёрида бўлган пайтда ҳар қандай сабабга кўра рўй берган ўлим ҳам шунга киради) туфайли содир бўлган бўлса, иштирокчи-давлат ота-онага, болага ёки, агар зарурат туғилса, оиланинг бошқа аъзосига уларнинг илтимосига биноан оиланинг йўқолган аъзоси (аъзолари яшаб турган жой) ҳақида, зарур ахборотни агар бу боланинг фаровонлигига зиён келтирмайдиган бўлса етказиб беради. Иштирокчи-давлатлар бундай илтимосни қондириш ўз-ўзидан тегишли шахс (шахслар) учун нохуш оқибатларга олиб келмаслигини таъмин этадилар.

10-модда

1. Иштирокчи-давлатларнинг 9-моддадаги 1-банд бўйича мажбуриятига мувофиқ бола ёки унинг ота-онаси оилани бирлаштириш мақсадида иштирокчи-давлатга кириш ёхуд ундан чиқиш учун берган аризалари иштирокчи-давлатлар томонидан ижобий, инсонпарварлик руҳида ва тезкорлик билан кўриб чиқилиши лозим. Иштирокчи-давлатлар бундай илтимослар аризачилар ва уларнинг оила аъзолари учун нохуш оқибатлар келтириб чиқармаслигини таъминлайдилар.

2. Ота-онаси турли давлатларда яшаётган бола алоҳида ҳолатлардан ташқари, отаси ва онаси билан мунтазам равишда шахсий муносабатлар ва тўғридан-тўғри алоқалар боғлаб туриш ҳуқуқига эгадир. Ана шу мақсадда 9-модданинг 2-банди бўйича иштирокчи-давлатларнинг мажбуриятларига мувофиқ иштирокчи-давлатлар боланинг ва ота-онасининг ҳар қандай мамлакатни тарк этиш, жумладан, ўз мамлакатини ташлаб кетиш ва унга қайтиб келиш ҳуқуқини ҳурмат қиладилар. Ҳар қандай мамлакатни тарк этиш ҳуқуқига нисбатан қонунда белгилаб қўйилган ва давлат хавфсизлигини, жамоат тартибини (*ordre public*), аҳолининг соғлиғи ва маънавияти ҳамда бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини сақлаш учун зарур ҳисобланган, ушбу Конвенцияда эътироф этилган бошқа ҳуқуқларга мос тушадиган чеклашларгина амалда бўлади.

11-модда

1. Иштирокчи-давлатлар болаларнинг ғайриқонуний равишда кўчирилишига ва чет элдан қайтмаслигига қарши кураш олиб бориш учун чора-тадбирлар кўрадилар.

2. Ана шу мақсадда иштирокчи-давлатлар икки томонлама ёки кўп томонлама битимлар тузилишига, ёхуд амалдаги битимларга қўшилишга кўмаклашадилар.

12-модда

1. Иштирокчи-давлатлар ўзининг қарашларини шакллантиришга қодир болага ана шу қарашларни болага тааллуқли барча масалалар бўйича эркин ифода

этиш ҳуқуқини таъминлайдилар, бинобарин, боланинг қарашларига унинг ёши ва етуқлигига мувофиқ даражада эътибор берилади.

2. Ана шу мақсадда болага, жумладан, болага тааллуқли ҳар қандай суд ёки маъмурий муҳокама пайтида, бевосита, вакил ёхуд тегишли орган орқали миллий қонунчиликнинг процессуал меъёрларида кўзда тутилган тартибда ўзининг фикрларини улар томонидан эшитиш имконияти берилади.

13-модда

1. Бола ўзининг фикрини эркин ифодалаш ҳуқуқига эга: бу ҳуқуқ ҳар қандай турдаги ахборотни, чегарасидан қатъий назар, оғзаки, ёзма ёки босма шаклда, санъат асари кўринишида ёки боланинг танловига кўра бошқа воситалар ёрдамида излаш, олиш ва узатиш эркинлигини ўз ичига олади.

2. Бундай ҳуқуқнинг амалга оширилиши баъзи бир чеклашларга дуч келиши мумкин, бироқ бундай чеклашлар фақат қонунда кўзда тутилган чеклашлардан иборат бўлади, бу қуйидагилар учун зарур:

- а) бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва обрўсини ҳурмат қилиш учун;
- б) давлат хавфсизлиги ёки жамоат тартибини (ordre public), аҳолининг соғлиғи ёки маънавиятини муҳофаза қилиш учун.

14-модда

1. Иштирокчи-давлатлар боланинг фикрлаш, виждон ва дин эркинлиги ҳуқуқини ҳурмат қиладилар.

2. Иштирокчи-давлатлар ота-онанинг ҳамда тегишли ҳолатларда қонуний васийларнинг болага унинг ривожланаётган қобилиятларига мувофиқ келадиган усул орқали бола ҳуқуқини амалга оширишда раҳбарлик қилиш ҳуқуқи ва мажбуриятларини ҳурмат қиладилар.

3. Ўз дини ёки эътиқодини тарғиб қилиш эркинлиги фақат қонунда белгиланган ҳамда давлат хавфсизлигини, жамоат тартибини, аҳолининг маънавияти ва соғлиғини сақлаш ёки бошқа шахсларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш учун зарур ҳисоблангандагина чекланиши мумкин.

15-модда

1. Иштирокчи-давлатлар боланинг ассоциация ва тинч йиғилишлар эркинлиги ҳуқуқини эътироф этадилар.

2. Бу ҳуқуқнинг амалга оширилишига нисбатан бирор-бир чеклашлар қўлланмайди, қонунга мувофиқ қўлланадиган ва демократик жамиятда давлат хавфсизлиги ёки жамият хавфсизлиги, жамоат тартиби (ordre public) манфаатлари йўлида, аҳолининг соғлиғи ёки маънавиятини сақлаш, бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш учун зарур бўлган чеклашлар бундан мустаснодир.

16-модда

1. Бирорта бола унинг шахсий ҳаёт, оилавий ҳаёт, уй-жой дахлсизлиги ёки почта орқали юбориладиган нарсаларнинг махфийлигига бўлган ҳуқуқи амалга

оширилишига ўзбошимчалик билан ёки қонунга зид равишда аралашиб, ёхуд унинг шаъни ва обрўсига ғайриқонуний тажовуз қилиш объекти бўлиши мумкин эмас.

2. Бола ана шундай аралашилар ёки тажовуз қилишлардан қонун йўли билан ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир.

17-модда

Иштирокчи-давлатлар оммавий ахборот воситаларининг муҳим мавқеини эътироф этадилар ҳамда бола турли миллий ва халқаро манбаларнинг ахборотлари ҳамда материаллари, айниқса, ижтимоий, маънавий ва ахлоқий фаровонликка, шунингдек, боланинг соғлом, жисмоний ва руҳий ривожланишига қўмаклашишга қаратилган ахборотлардан баҳраманд бўлишини таъминлайдилар.

Шу мақсадда иштирокчи-давлатлар:

а) оммавий ахборот воситаларини ижтимоий ва маданий йўналишдаги ҳамда 29-модда руҳидаги бола учун фойдали ахборот ва материалларни тарқатишга рағбатлантирадилар;

б) турли маданий, миллий ва халқаро манбалардан бундай ахборот ва материаллар тайёрлаш, айирбошлаш ҳамда тарқатиш соҳасидаги халқаро ҳамкорликни рағбатлантирадилар;

в) болалар адабиётини нашр этиш ва тарқатишни рағбатлантирадилар;

д) оммавий ахборот воситаларининг қандайдир озчиликни ташкил қилувчи гуруҳ ёки туб аҳолига мансуб боланинг тил эҳтиёжларига алоҳида эътибор беришни рағбатлантирадилар;

е) 13- ва 18-моддаларни ҳисобга олган ҳолда боланинг фаровонлигига зарар етказадиган ахборот ва материаллардан уни ҳимоя қилишнинг тегишли тамойилларини ишлаб чиқишни рағбатлантирадилар.

18-модда

1. Иштирокчи-давлатлар бола тарбияланиши ва ривожланиши учун ота-онанинг умумий ва бир хил жавобгарлиги тамойили эътироф этилишини таъминлаш учун бор куч-ғайратларни сафарбар этадилар. Ота-она ёки тегишли ҳолатларда қонуний васийлар боланинг тарбияланиши ва ривожланиши учун асосий жавобгар бўладилар. Боланинг энг яхши манфаатлари улар кўрсатадиган асосий ғамхўрликнинг предмети ҳисобланади.

2. Ушбу Конвенцияда баён қилинган ҳуқуқларнинг амалга оширилишини кафолатлаш ва қўмаклашиш мақсадида иштирокчи-давлатлар ота-она ва қонуний васийларга бола тарбияси бўйича мажбуриятларини бажаришларига тегишли ёрдам кўрсатадилар ҳамда болалар муассасалари тармоғининг ривожланишини таъминлайдилар.

3. Иштирокчи-давлатлар ота-онаси ишлайдиган болаларга мўлжалланган хизматлар ҳамда болалар парвариш қилинадиган муассасалардан болаларнинг фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлишларини таъминлаш учун барча зарур чораларни кўрадилар.

19-модда

1. Иштирокчи-давлатлар болани жисмоний ва рухий зўравонликнинг, ҳақоратлаш ва суиистеъмолликлар, ғамхўрлик кўрсатмаслик ёки бепарволик билан муомалада бўлиш, қўпол муомала қилиш ёки ота-она, қонуний васийлар, ёки бола ҳақида ғамхўрлик қилувчи ҳар қандай бошқа шахс томонидан эксплуатация қилиш, жумладан, шахвоний суиистеъмолликлар содир этишнинг ҳар қандай шаклларида ҳимоялаш мақсадида жамики зарур қонуний, маъмурий, ижтимоий ва маърифий чора-тадбирларни кўрадилар.

2. Бундай ҳимоя чоралари, зарурат туғилган тақдирда, бола ва унинг ҳақида ғамхўрлик кўрсатаётган шахсларни лозим даражада қўллаб-қувватлаш мақсадидаги ижтимоий дастурлар ишлаб чиқиш учун самарали тартиб-русумларни, хунингдек, бола билан юқорида кўрсатилган тарзда шафқатсизларча муомала қилиш ҳоллари муносабати билан оғохлантириш, аниқлаш ҳоллари муносабати билан оғохлантириш, аниқлаш, хабар бериш, қараб чиқиш, тергов олиб бориш, даволаш ҳамда шундан кейинги чораларни кўриш зарурати туғилган тақдирда, суд ишини қўзғатиш учун чора-тадбирларни ҳам ўз ичига олади.

20-модда

1. Оила ғамхўрлигидан вақтинча ёки доимий маҳрум бўлган ёки ўзининг энг яхши манфаатлари йўлида бундай ғамхўрликда қола олмайдиган бола давлат томонидан кўрсатиладиган алоҳида ҳимоя ва ёрдамни олиш ҳуқуқига эгадир.

2. Иштирокчи-давлатлар ўз миллий қонунларига мувофиқ болани парвариш қилишнинг алмаштирилишини таъминлайдилар.

3. Болани бундай парваришлаш, жумладан, ислом шариати бўйича «кафола»га тарбияга беришни, асраб олишни ёки зарурат туғилган тақдирда, болалар боқиладиган тегишли муассасаларга жойлаштиришни ўз ичига олади. Парваришни алмаштириш турлари қараб чиқиладиганда бола тарбиясидаги ворисликнинг мақсадга мувофиқлиги ҳамда унинг этник келиб чиқиши, диний ва маданий мансублиги, она тили етарли даражада ҳисобга олиниши лозим.

21-модда

Бола асраб олиш тизими мавжудлигини эътироф ёки ҳал қиладиган иштирокчи-давлатлар боланинг энг зарур манфаатлари биринчи навбатда ҳисобга олинишини таъминлайдилар, улар:

а) болани асраб олиш фақат ваколатли маъмурлар томонидан ҳал этилишини таъминлайдилар, бундай маъмурлар қўлланадиган қонун ва тартиб-русумларга мувофиқ ҳамда ишга тааллуқли ва ишончли бутун ахборот асосида асраб олишга ота-она, қариндошлар ва қонуний васийларга нисбатан боланинг мақомига қараб, агар талаб этилса, манфаатдор шахслар зарур бўлиб қоладиган маслаҳат асосида асраб олиш учун ўзларининг онгли розилиklarини беришлари боис йўл қўйилишини аниқлайдилар;

б) бошқа мамлакатда асраб олиш, агар болани тарбияга бериш ёки унинг тарбиясини таъминлай оладиган ёхуд асраб оладиган оилага жойлаштириш мумкин бўлмаса, агар бола пайдо бўлган мамлакатда уни муносиб равишда тарбиялашни таъминлашнинг иложи бўлмаса, бола боқибнинг муқобил усули сифатида қаралишини эътироф этадилар;

с) болани бошқа мамлакатда асраб олинган тақдирда худи мамлакат ичкарасида асраб олинганида қўлланадиган кафолат ва меъёрлар қўлланишини таъминлайдилар;

д) бола бошқа мамлакатда асраб олинган тақдирда унинг жойлаштирилиши шу иш билан боғлиқ шахсга ўзини оқламаган молиявий фойда келтирмаслигини таъминлаш учун зарур чораларни кўрадилар;

е) зарур ҳолатларда ушбу модданинг мақсадларига икки томонлама ва кўп томонлама шартлашувлар ёки битимлар тузилиши йўли билан эришишга кўмаклашадилар ҳамда шу асосда боланинг бошқа мамлакатда жойлашуви ваколатли маъмурлар ва органлар томонидан амалга оширилишини таъминлашга интиладилар.

22-модда

1) Иштирокчи-давлатлар қочоқ мақомини олишни истаган ёки қочоқ ҳисобланган боланинг қўлланадиган халқаро ёки ички ҳуқуқ ва тартиб-русумларга мувофиқ равишда, ҳам унга ҳамроҳ бўлаётган ва бўлмаётган ота-онаси ёки тегишли равишда ҳимоя қиладиган ва инсонпарварлик ёрдами кўрсатадиган ҳар қандай бошқа шахсни ушбу Конвенцияда ва инсон ҳуқуқлари бўйича бошқа халқаро ҳужжатларда ёки ҳужжатларда баён қилинган қўлланиши мумкин бўлган ҳуқуқлардан фойдаланишини иштирокчилари ҳисобланадиган кўрсатиб ўтилган давлатлар таъминлаш учун зарур чораларни кўрадилар.

2. Ана шу мақсадда иштирокчи-давлатлар, ўзлари зарур деб топган ҳолатларда, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва бошқа ваколатли ҳукуматлараро ташкилотлар ёки Бирлашган Миллатлар Ташкилоти билан ҳамкорлик қиладиган нодавлат ташкилотларнинг бундай болани ҳимоя қилиш, унга ёрдам кўрсатиш ҳамда ҳар қандай қочоқ боланинг ота-онаси ёки оиласининг бошқа аъзоларини излашда, унинг ўз оиласи билан қўшилиши учун зарур бўлган ахборотни олиш мақсадидаги ҳар қандай куч-ғайратларига кўмаклашадилар. Агар ота-онаси ёки оиласининг бошқа аъзоларини топишнинг иложи бўлмаган тақдирда, ушбу Конвенцияда кўзда тутилганидек, бирор-бир сабабга кўра ўзининг оилавий ғамхўрлигидан доимий ёки вақтинча маҳрум бўлган бу болага ҳар қандай кўрсатиладиган ҳимоя тақдим этилади.

23-модда

1. Иштирокчи-давлатлар ақлий ва жисмоний жиҳатдан яхши ривожланмаган бола ўзининг кадр-қимматини таъминлайдиган, ўзига ишонч туғдирадиган ва унинг жамият ҳаётидаги фаол иштирокини енгиллаштирадиган шароитларда тўлақонли ҳамда муносиб тарзда яшаши лозимлигини эътироф этадилар.

2. Иштирокчи-давлатлар ақлий ва жисмоний нотўқис бола ўзига нисбатан алоҳида ғамхўрлик кўрсатилиши ҳуқуқига эга эканлигини эътироф этадилар ҳамда буни рағбатлантирадилар, имкониятлар мавжуд бўлган тақдирда, ёрдам сўраб илтимос қилинган бўлса ва бундай ёрдам боланинг аҳволига, унинг ота-онаси ва бола ҳақида ғамхўрлик кўрсатаётган бошқа шахсларнинг мавқеига мос келса, шунга ҳақли болага унга ғамхўрлик қилиш учун жавобгар кишиларга ана шундай ёрдам берилишини таъминлайдилар.

3. Ақлий ва жисмоний нотўқис боланинг алоҳида эҳтиёжлари эътироф этилган ҳолда, ушбу модданинг 2-бандига мувофиқ ёрдам имкон даражасида боланинг ота-онаси ва у ҳақда ғамхўрлик қилаётган бошқа шахсларнинг молиявий имкониятлари ҳисобга олиниб бепул берилади, бундай ёрдам нотўқис бола таълим, касб-кор тайёргарлиги, тиббиёт, соғлиқни тиклаш, меҳнат фаолиятига тайёргарлик кўриш соҳасидаги хизматларидан самарали равишда баҳраманд бўлишини таъминлашни кўзда тутаяди, шунингдек, дам олиш воситаларига йўл очадик, бундай воситалар имкон даражасида болани ижтимоий ҳаётга жалб этишга, шахснинг ривожланиши, жумладан, маданий ва маънавий камол топишга олиб келади.

4. Иштирокчи-давлатлар халқаро ҳамкорлик руҳида нотўқис болаларнинг соғлиғини сақлаш профилактикаси, тиббиёт, руҳий ва функционал даволаниши соҳасидаги тегишли ахборотнинг айир-бошланишига кўмаклашадилар, соғломлаштириш усуллари, умумий таълим ва касб-кор тайёргарлиги ҳақидаги ахборотни тарқатиш, шунингдек, ана шу ахборот билан танишиш имкониятига эга бўлиш ҳам шунга қаради, токи иштирокчи-давлатлар бу соҳадаги ўз имкониятлари ва билимларини яхшилашга, тажрибаларини кенгайтиришга эришсинлар. Шу муносабат билан ривожланаётган мамлакатларнинг эҳтиёжларига алоҳида эътибор берилиши лозим.

24-модда

1. Иштирокчи-давлатлар боланинг соғлиқни сақлаш тизимининг такомиллашган хизматларидан, касалликларни даволаш ва саломатликни тиклаш воситаларидан фойдаланишини ҳуқуқий эътироф этадилар. Иштирокчи-давлатлар бирорта ҳам бола соғлиқни сақлаш тизимининг бундай хизматларидан баҳраманд бўлишдан иборат ўз ҳуқуқидан маҳрум бўлиб қолмаслигини таъминлашга ҳаракат қиладилар.

2. Иштирокчи-давлатлар бундай ҳуқуқнинг тўла амалга ошишига эришадилар, жумладан, қуйидаги чораларни кўрадилар:

а) чақалоқлар ва болалар ўлими даражасини пасайтириш;

б) ҳамма болаларга зарур тиббий ёрдам кўрсатилиши ва уларнинг соғлиғини сақлашга, бирламчи тиббий-санитария ёрдамини ривожлантиришга биринчи даражали эътибор берилишига эришиш;

с) бошқа усуллар қаторида қулай технологияни қўллаш ва етарли миқдорда тўйимли озиқ-овқат ва тоза ичимлик сув етказиб бериш йўли билан ҳамда атроф-муҳитнинг ифлосланиш хавф-хатарини эътиборга олган ҳолда бирламчи тиббий-санитария ёрдами кўрсатиш доирасида касалликлар ва тўйиб овқатланмасликка қарши кураш олиб бориш;

д) оналарга туғиш олдидан ва тукқандан кейинги даврда уларнинг соғлиғини сақлаш соҳасида тегишли хизматларни такдим этиш;

е) жамият барча табақаларининг, жумладан, ота-оналар ва болаларнинг гўдаклар соғлиғи ва овқатланиши, кўкрак сути билан боқишнинг афзалликлари, гигиена, бола яшаётган муҳит санитарияси ва бахтсиз ҳодисаларнинг олдини олиш ҳақидаги хабардорлигини таъминлаш, шунингдек, уларнинг илм олишига йўл очиш ва эгаллаган билимларидан фойдаланишларини кўллаб-қувватлаш;

ф) профилактик тиббий ёрдам ва оила ҳажмини режалаштириш соҳасидаги маърифий ишлар ва хизматларни ривожлантириш.

3. Иштирокчи-давлатлар болаларнинг соғлиғига салбий таъсир кўрсатадиган анъанавий амалиётга барҳам бериш мақсадида ҳар қандай самарали ва зарур чора-тадбирларни кўрадилар.

4. Иштирокчи-давлатлар ушбу моддада эътироф этилган ҳуқуқлар тўла амалга ошишига аста-секин эришиш мақсадида халқаро ҳамкорликни рағбатлантириш ва ривожлантириш мажбуриятини оладилар. Шу муносабат билан ривожланаётган мамлакатларнинг эҳтиёжларига алоҳида эътибор берилиши зарур.

25-модда

Иштирокчи-давлат парвариш қилиш, ҳимоя остига олиш ёки жисмоний ёхуд рухий даволаш, болага такдим этиладиган даволашни вақтинча баҳолаш ҳамда бундай васийлик билан боғлиқ, болага тегишли барча бошқа шарт-шароитни яратиб бериш мақсадида ваколатли органлар томонидан васийликка топширилган боланинг ҳуқуқларини эътироф этадилар.

26-модда

1. Иштирокчи-давлатлар ҳар бир боланинг ижтимоий таъминот неъматларидан, жумладан, ижтимоий суғуртадан фойдаланиш ҳуқуқини эътироф этадилар ҳамда ана шу ҳуқуқ давлатларнинг миллий конунчилигига мувофиқ тўла амалга ошишига эришиш учун зарур чора-тадбирларни кўрадилар.

2. Бу неъматлар, заруратга қараб бола ҳамда болани боқиш масъулиятини зиммасига олган шахслар ҳақидаги, бола томонидан ёки унинг номидан неъматларни олиш билан боғлиқ ҳар қандай фикр-мулоҳаза назарда тутилган ҳолда такдим этилади.

27-модда

1. Иштирокчи-давлатлар ҳар бир боланинг жисмоний, ақлий, маънавий, ахлоқий ва ижтимоий камол топиш учун зарур ҳисобланган турмуш даражасига эга бўлиш ҳуқуқини эътироф этадилар.

2. Ота-она ёки болани тарбиялаётган бошқа шахслар ўз қобилиятлари ва молиявий имкониятлари доирасида боланинг ривожланиши учун зарур бўлган турмуш шароитини таъминлашга асосий жавобгардир.

3. Иштирокчи-давлатлар миллий шарт-шароитларга мувофиқ ва ўз имкониятлари доирасида ана шу ҳуқуқнинг амалга ошишида ота-она ва болани тарбиялаётган

бошқа шахсларга ёрдам кўрсатиш юзасидан зарур чора-тадбирларни кўрадилар, зарурат туғилган ҳолларда моддий ёрдам берадилар, айниқса, озик-овқат, кийим-кечак ва уй-жой билан таъминлаш борасидаги дастурни қўллаб-қувватлайдилар.

4. Иштирокчи-давлатлар ота-она ёки бола учун молиявий жавобгар ҳисобланган бошқа шахслар томонидан болани боқиш иштирокчи-давлат ичида ҳам, хорижда ҳам тикланишини таъминлаш учун барча зарур чора-тадбирларни кўрадилар. Хусусан, бола учун молиявий жавобгар шахс ва бола билан улар турли давлатларда яшаётган бўлсалар, иштирокчи-давлатлар халқаро битимларга қўшилишга ёки шундай битимлар тузилишига, шунингдек, бошқа тегишли келишувларга эришишга кўмаклашадилар.

28-модда

1. Иштирокчи-давлатлар боланинг илм олиш ҳуқуқини эътироф этадилар ҳамда ана шу ҳуқуқ тенг имкониятлар асосида амалга ошишига аста-секин эришиш мақсадида улар, жумладан:

а) бепул ва мажбурий бошланғич таълимни жорий этадилар;

б) ҳам умумий, ҳам касб-ҳунар бўйича ўрта таълимнинг турли шакллари ривожланишини рағбатлантирадилар, бундай таълимдан ҳамма болалар баҳраманд бўлишларини таъминлайдилар ҳамда бепул таълим жорий этиш ва зарурат туғилган ҳолларда, молиявий ёрдам кўрсатиш сингари зарур чора-тадбирларни кўрадилар;

с) барча зарур воситалар ёрдамида ҳар бир боланинг қобилияти асосида олий таълимдан баҳраманд бўлишини таъминлайдилар;

д) барча болалар учун таълим ва касб-ҳунар тайёргарлиги соҳасида ахборот ҳамда материаллар билан танишиш имкониятларини яратиб берадилар;

е) болаларнинг мактабга мунтазам боришларига кўмаклашиш ҳамда мактабни ташлаб кетадиган ўқувчилар сонининг камайиши учун чора-тадбирлар кўрадилар.

2. Иштирокчи-давлатлар мактаб интизоми боланинг инсонийлик қадр-қимматини ҳурматлаш ўз ифодасини топган усуллар ёрдамида ҳамда ушбу Конвенцияга мувофиқ боғлаб олиб борилиши учун барча зарур чора-тадбирларни кўрадилар.

3. Иштирокчи-давлатлар таълимга тааллуқли масалалар бўйича, жумладан, бутун дунёда жоҳиллик ва саводсизликни тугатишга ёрдам берадиган ҳамда илмий-техникавий билимлар ва ўқитишнинг замонавий усулларига йўл очишни энгиллаштирадиган мақсадларга қаратилган халқаро ҳамкорликни рағбатлантирадилар ва ривожлантирадилар. Шу муносабат билан ривожланаётган мамлакатларнинг эҳтиёжларига алоҳида эътибор берилиши зарур.

29-модда

1. Иштирокчи-давлатлар болага таълим бериш қуйидаги йўналишларда олиб борилиши лозимлигига розилик билдирадилар:

а) боланинг шахси, истеъдоди, ақлий ва жисмоний қобилиятлари энг тўла ҳажмда ривожланиши;

б) инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларига, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низомиди эълон қилинган тамойилларга ҳурматни тарбиялаш;

с) боланинг ота-онага, унинг маданий ўзига хослиги, тили ва кадриятларига, бола яшаётган мамлакатнинг, у дунёга келган мамлакатнинг миллий кадриятларига, ўзиникидан фарқ қиладиган маданий тараққиёт даражасига ҳурмат билан қарашни тарбиялаш;

д) болани эркин жамиятда, тинчлик, сабр-тоқатли бўлиш, эркалар ва аёлларнинг тенглиги ҳамда барча халқлар, этник, миллий ва диний гуруҳлар, шунингдек, туб аҳоли орасидан бўлган шахслар ўртасида дўстлик руҳида тайёрлаш;

е) атроф — табиатга ҳурматни тарбиялаш.

2. Ушбу модданинг ёки 28-модданинг ҳеч қайси банди алоҳида шахслар ва органларнинг ўқув юртларини очиш ҳамда уларга Ушбу модданинг 1-бандида баён этилган тамойилларга риоя қилган ҳолда раҳбарликни амалга ошириш ҳамда бундай ўқув юртларида бериладиган таълим давлат томонидан ўрнатилган минимал меъёрларга жавоб бериши керак, деган талабнинг бажарилишидаги эркинлигини чеклаш сифатида талкин қилинмайди.

30-модда

Этник, диний ёки тил жиҳатдан озчиликни ташкил қилувчи ёхуд туб аҳолига мансуб шахслар яшайдиган давлатларда ана шундай озчилик ёки туб аҳолига мансуб боланинг мазкур гуруҳ бошқа аъзолари билан биргаликда ўз маданиятидан фойдаланиш, ўз дини-га эътиқод қилиш ва унинг расм-русумларини бажариш, шунингдек, она тилидан фойдаланиш ҳуқуқи рад этилмаслиги лозим.

31-модда

1. Иштирокчи-давлатлар боланинг дам олиш ва бўш вақтини ўтказиш ҳуқуқини, ўзининг ёшига мос келадиган ўйинлар ва кўнгил-очар тадбирларда иштирок этиш, маданий ҳаётда эркин қатнашиш, санъат билан шуғулланиш ҳуқуқини эътироф этадилар.

2. Иштирокчи-давлатлар боланинг маданий ва ижодий ҳаётда ҳар томонлама қатнашиш ҳуқуқини ҳурмат қиладилар, рағбатлантирадилар ҳамда маданий ва ижодий фаолият, бўш вақтни ўтказиш ва дам олиш учун тегишли тенг имкониятлар яратиб берилишига кўмаклашадилар.

32-модда

1. Иштирокчи-давлатлар боланинг иқтисодий эксплуатациядан ҳамда унинг соғлиғи учун хавф-хатар етказиши мумкин бўлган ёки таълим олишига тўсқинлик қиладиган, ёхуд соғлиғи, жисмоний, ақлий, маънавий, ахлоқий ва ижтимоий ривожланишига зарар келтирадиган ҳар қандай ишлардан ҳимоя қилиниш ҳуқуқини эътироф этадилар.

2. Иштирокчи-давлатлар ушбу модданинг амалга оширилишини таъминлаш учун қонуний, маъмурий ва ижтимоий, шунингдек, таълим соҳасидаги чора-

тадбирларни кўрадилар. Ана шу мақсадларда, бошқа халқаро ҳужжатларнинг тегишли қоидаларига амал қилган ҳолда, иштирокчи-давлатлар, жумладан:

а) ишга қабул қилиш учун энг кичик ёш ёки энг катта ёшларни белгилаб кўядилар;

б) кундалик ишнинг муддати ва меҳнат шароитига доир зарур талабларни аниқлайдилар;

с) ушбу модданинг самарали амалга оширилишини таъминлаш учун жазонинг тегишли турлари ёки бошқа санкцияларни кўзда тутадилар.

33-модда

Иштирокчи-давлатлар тегишли халқаро шартномаларда белгилаб кўйилганидек, болаларни гиёҳвандлик ва психотроп моддаларни ғайриқонуний равишда истеъмол қилишдан ҳимоя этиш мақсадида зарур барча чоратадбирларни, жумладан, қонуний, маъмурий ва ижтимоий, шунингдек, таълим соҳасидаги чораларни ҳамда анна шундай моддаларни ғайриқонуний равишда ишлаб чиқаришда ва уларни сотишда болалардан фойдаланишга йўл қўймаслик чораларини кўрадилар.

34-модда

Иштирокчи-давлатлар болани ундан шахвоний мақсадларда фойдаланиш ва шахвоний бузишнинг барча шаклларида ҳимоя қилиш мажбуриятини ўз зиммаларига оладилар. Ана шу мақсадларда иштирокчи-давлатлар, жумладан, қуйидаги ҳолатларнинг олдини олиш учун миллий, икки томонлама ва кўп томонлама барча зарур чора-тадбирларни кўрадилар:

а) болани ҳар қандай ғайриқонуний равишдаги шахвоний фаолиятга тортиш ва мажбурлаш;

б) болалардан фоҳишабозлик ёки ғайриқонуний равишдаги барча шахвоний мақсадларда фойдаланиш;

в) болалардан порнография ва порнография материаллари тайёрлаш мақсадларида фойдаланиш.

35-модда

1. Иштирокчи-давлатлар болаларни ўғирлаш, сотиш ёки уларни ҳар қандай мақсадларда ва ҳар қандай шаклларда контрабанда қилишнинг олдини олиш учун миллий, икки томонлама ва кўп томонлама барча зарур чора-тадбирларни кўрадилар.

36-модда

Иштирокчи-давлатлар болани унинг фаровонлигига оид ҳар қандай жиҳатдан зарар етказадиган фойдаланишнинг барча бошқа шаклларида ҳимоя қиладилар.

37-модда

Иштирокчи-давлатлар қуйидагиларни таъминлайдилар:

а) бирорта ҳам бола қийноқларга ёки бошқа шафқатсизларча, ғайриинсоний ёхуд кадр-қимматни оёқости қиладиган муомала ёки жазога дучор этилмаслигини, на ўлим жазоси, на озодликка чиқариш имкониятини кўзда тутмаган умрбод қамоқ жазоси 18 ёшдан кичик бўлган шахслар томонидан содир этилган жиноятлар учун белгиланмайди;

б) бирорта ҳам бола ғайриқонуний равишда ёки ўзбошимчалик билан озодликдан маҳрум этилмаслигини. Болани ҳибсга олиш, ушлаб туриш ёки қамоққа солиш қонунга мувофиқ амалга оширилади ҳамда фақат ноилож чора сифатида ва мумкин қадар қисқа вақт мобайнида ишлатилади;

в) озодликдан маҳрум этилган ҳар бир бола унинг ёшидаги шахс эҳтиёжлари ҳисобга олинган ҳолда инсоний муомала ва шахсининг ажралмас қисми бўлган кадр-қимматини ҳурматлашдан фойдаланишини. Хусусан, озодликдан маҳрум этилган ҳар бир бола, агар боланинг энг яхши манфаатлари йўлида шундай қилиш керак, деб ҳисобланмаса, катталардан ажратиб сақланади ҳамда алоҳида ҳолатларни истисно қилганда, ўз оиласи билан хат ёзиш ва дийдор кўришиш орқали алоқа боғлаб туриш ҳуқуқига эгадир;

г) озодликдан маҳрум этилган ҳар бир бола ҳуқуқий ва бошқа тегишли ёрдамдан зудлик билан баҳраманд бўлиш ҳуқуқидан, шунингдек, суд ёки бошқа ваколатли, мустақил ва ҳолис орган олдида ўзининг озодликдан маҳрум этилишининг қонунийлигига эътироз билдириш ҳуқуқидан ҳамда ана шундай ҳар қандай процессуал хатти-ҳаракатга нисбатан улар томонидан кечиктирмасдан қарор қабул қилиниши ҳуқуқидан фойдаланади.

38-модда

1. Иштирокчи-давлатлар халқаро инсонпарварлик ҳуқуқининг қуролли можаролар рўй берган ҳолатда уларга нисбатан қўлланадиган ва болаларга тааллуқли меъёрларини ҳурмат қилишни, уларга рияз этилишини таъминлашни ўз зиммаларига оладилар.

2. Иштирокчи-давлатлар 15 ёшга тўлмаган шахслар ҳарбий ҳаракатларда бевосита иштирок этмасликларини таъминлаш учун имкони бўлган барча чоратадбирларни кўрадилар.

3. Иштирокчи-давлатлар 15 ёшга тўлмаган ҳар қандай шахсни ўз қуролли қучлари сафига хизматга чақиришга йўл қўймайдилар. 15 ёшга етган, бироқ 18 ёшга тўлмаган шахслар орасидан армияга жалб этилаётганда иштирокчи-давлатлар ёши каттароқ шахсларни маъқул кўришга ҳаракат қиладилар.

4. Қуролли можаролар пайтида ҳарбий бўлмаган аҳолини ҳимоя қилиш билан боғлиқ халқаро инсонпарварлик ҳуқуқи бўйича мажбуриятларига мувофиқ иштирокчи-давлатлар қуролли можароларнинг таъсиридан болаларни ҳимоялаш ҳамда парваришлашни таъминлаш учун имкони бўлган барча зарур чора-тадбирларни кўриш мажбуриятини ўз зиммаларига оладилар.

39-модда

Иштирокчи-давлатлар бепарволик, ишлатиш ёки суиистеъмоликлар, кийнашнинг ҳар қандай кўринишлари ёки шафқатсизлик, ноинсоний ёхуд кадр-қимматни оёқости қиладиган бошқа ҳар қандай муомала, жазолаш ёки қуролли можаролар қурбони бўлган боланинг жисмоний ва руҳий тикланиши ҳамда ижтимоий жиҳатдан ўзини ўнглаб олишига қўмаклашиш учун барча зарур чора-тадбирларни кўрадилар. Бундай тикланиш ва ўзини ўнглаб олиш боланинг соғлиғи, ўзини ўзи ҳурматлаши ва кадр-қиммати таъминлайдиган шароитларда амалга оширилиши лозим.

40-модда

1. Иштирокчи-давлатлар жиноий қонунчиликни бузган деб топилган, қонунни бузишда айбланаётган ёки айбдор деб топилаётган ҳар бир боланинг унда кадр-қиммат ва аҳамиятга моликлик ҳис-туйғусини тарбиялайдиган, болада инсон ҳуқуқларига ва бошқаларнинг асосий эркинликларига ҳурматни мустаҳкамлайдиган ҳамда бунда боланинг ёши ва ўзини ўнглаб олиши, жамиятда фойдали ўрин тутишига қўмаклашиш истаги ҳисобга олинадиган ҳуқуқини эътироф этадилар.

2. Ана шу мақсадларда ва халқаро ҳужжатларнинг тегишли қоидаларини эътиборга олиб, иштирокчи-давлатлар, жумладан, қуйидагиларни таъминлайдилар:

а) бирорта бола хатти-ҳаракат содир этилган вақтда миллий ёки халқаро ҳуқуқда ман этилмаган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик сабабли жиноий қонунчиликни бузган деб топилмаслиги, айбланмаслиги ва айбдор деб топилмаслигини;

б) жиноий қонунчиликни бузган деб ҳисобланаётган ёки уни бузишда айбланаётган ҳар бир бола камида қуйидаги қафолатларга эга бўлиши зарур:

I- унинг айби қонунга мувофиқ исботлангунча айбсизлик презумпцияси;

II- унга қарши қўйилаётган айблар ҳақида ўзига, зарурат туғилган тақдирда, унинг ота-онаси ёки қонуний васийси орқали кечиктирмасдан ва бевосита маълум қилиш ҳамда ўзининг ҳимоясини тайёрлаш ва амалга оширишда ҳуқуқий ва бошқа хил ёрдам олиши;

III- кўриб чиқиладиган масала юзасидан ваколатли, мустақил ва ҳолис орган ёки суд органи томонидан ишни адолатли тарзда кўриш давомида қонунга мувофиқ равишда адвокат ёхуд бошқа тегишли шахс иштирокида, агар бу боланинг энг яхши манфаатларига зид келади деб ҳисобланмаса, хусусан, унинг ёши ёки ота-онаси ёхуд қонуний васийларининг мавқеи ҳисобга олинган ҳолда ҳеч кечиктирмасдан қарор қабул қилиниши;

IV- гувоҳлик кўрсатмаси бериш ёки айбга иқрор бўлишга мажбурлашдан эркинлик; айблаш бўйича гувоҳларнинг кўрсатмаларини ёхуд мустақил равишда, ёхуд бошқа шахслар ёрдамида ўрганиб чиқиш ҳамда ҳимоя гувоҳларининг тенг равишдаги иштироки ва уларнинг кўрсатмаларини ўрганишни таъминлаш;

V- агар бола жиноий қонунчиликни бузган деб ҳисобланса, юқори турувчи ваколатли, мустақил ва ҳолис орган ёки суд томонидан тегишли қарорни ва у билан боғлиқ ҳолда қабул қилинган ҳар қандай чораларни қонунга мувофиқ равишда такроран кўриб чиқиш;

VI- агар бола фойдаланилаётган тилни тушунмаса ёки бу тилда гапира олмаса, таржимоннинг бепул ёрдам бериши;

VII- ишни кўриб чиқишнинг барча босқичларида унинг шахсий ҳаётини тўла ҳурмат қилиш.

3. Иштирокчи-давлатлар жинойий қонунчиликни бузган деб ҳисобланаётган, қонунбузарликда айбланаётган ёки айбдор деб топилган болаларга бевосита тааллуқли қонунлар, тартиб-қоидалар, органлар ва муассасаларни аниқлашда қўмаклашишга интиладилар, жумладан:

а) жинойий қонунчиликни бузишга қодир бўлмаган энг кичик ёшни белгилашга;
б) зарурат туғилган тақдирда ва истак бўлганда, бундай болалар билан муомала қилиш бўйича инсон ҳуқуқи ва ҳуқуқий қафолатларга тўла риоя этилган ҳолда суд муҳокамасидан фойдаланмаслик чора-тадбирларини кўришга.

4. Боланинг фаровонлиги, ҳолати ва жиноятнинг характериға мувофиқ келадиган, муассасалардаги парваришнинг ўрнини босадиган муомала қилишни таъминлаш мақсадида парвариш, васийлик ва назорат ҳақида қоида, маслаҳат хизматлари, синов муддатини белгилаш, ўқув ва касб-хунарга тайёрлаш дастурлари ва парваришнинг бошқа шакллари мавжуд бўлиши зарурдир.

41-модда

Ушбу Конвенциядаги ҳеч бир нарса бола ҳуқуқларини амалга оширишга кўп даражада ёрдам берадиган ҳар қандай вазиятга дахл қилмайди ҳамда бундай қоидалар қуйидагиларда ўз ифодасини топиши мумкин:

- а) иштирокчи-давлат қонунчилигида;
- б) мазкур давлатга нисбатан амал қилаётган халқаро ҳуқуқ нормаларида.

II ҚИСМ

42-модда

Иштирокчи-давлатлар тегишли ва таъсирли воситалардан фойдаланган ҳолда Конвенциянинг тамойиллари ва қоидалари ҳақида катта ёшдагиларни ҳам, болаларни ҳам кенг хабардор қилиш мажбуриятини ўз зиммасига оладилар.

43-модда

1. Иштирокчи-давлатлар томонидан ушбу Конвенцияға мувофиқ қабул қилинган мажбуриятлар бўйича эришилган тараққиётни кўриб чиқиш мақсадида қуйида кўзда тутилган вазифаларни адо этадиган Бола ҳуқуқи бўйича қўмита таъсис қилинади.

2. Қўмита ўзининг юксак маънавий фазилатлари ҳамда Ушбу Конвенцияда камраб олинган соҳаларда ваколатли деб эътироф этилган ўн нафар экспертдан иборатдир. Қўмита аъзолари иштирокчи-давлатлар томонидан ўз фуқаролари ичидан сайланадилар ҳамда улар шахсан иштирок этадилар, бинобарин, адолатли равишда жўғрофий тақсимланишга, шунингдек, бош ҳуқуқий тизимларға эътибор берилади.

3. Қўмита аъзолари иштирокчи-давлатлар томонидан кўрсатилган шахслар рўйхатига киритилганлар орасидан ёпик овоз бериш йўли билан сайланадилар. Ҳар бир иштирокчи-давлат ўз фуқаролари орасидан битта шахсни кўрсатиши мумкин.

4. Қўмитага дастлабки сайлов ушбу Конвенция кучга кирган кундан эътиборан олти ойдан кечикмасидан, кейин эса ҳар икки йилда бир марта ўтказилади. Ҳар бир сайлов кунидан камида тўрт ой олдин Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби иштирокчи-давлатларга икки ой мобайнида ўз номзодларини тақдим этиш таклифи билан хат орқали мурожаат қилади. Сўнгра Бош котиб кўрсатилган барча номзодлар рўйхатини алифбо тартибида иштирокчи-давлатлар номини кайд этган ҳолда тузиб чиқади ҳамда бу рўйхатни ушбу Конвенция иштирокчи-давлатларига тақдим этади.

5. Сайловлар Бош котиб томондан чақириладиган Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг марказий муассасаларида иштирокчи-давлатлар кенгашларида ўтказилади. Иштирокчи-давлатларнинг учдан икки қисми кворумни ташкил этадиган ана шу кенгашларда Қўмита таркибига сайланган деб энг кўп овоз олган ҳамда иштирокчи-давлатларнинг кенгашида иштирок этаётган ва овоз беришда қатнашаётган вакилларининг мутлақ кўпчилик овозини тўплаган номзодлар ҳисобланадилар.

6. Қўмита аъзолари тўрт йиллик муддатга сайланадилар. Улар номзодлари такроран кўрсатилган тақдирда қайта сайланиш ҳуқуқига эгадирлар. Биринчи сайловларда сайланган беш аъзонинг ваколат муддати икки йиллик давр охирида тугайди, биринчи сайловдан кейинок зудлик билан айнан шу беш аъзо кенгаш Раиси томонидан қуръа ташлаш орқали аниқланади.

7. Қўмита аъзоларидан бирортаси вафот этган ёки истеъфога чиққан, ёхуд у қандайдир сабабга кўра Қўмита аъзоси вазифаларини бундан кейин бажара олмай қолган тақдирда ўша Қўмита аъзосини кўрсатган иштирокчи-давлат Қўмита қўллаб-қувватлаши шарти билан қолган муддатга ўз фуқаролари орасидан бошқа эксперт тайинлайди.

8. Қўмита ўзининг тартиб-қоидаларини ўрнатади.

9. Қўмита икки йиллик муддатга ўзининг мансабдор шахсларини сайлайди.

10. Қўмита сессиялари, одатда, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг марказий муассасаларида ёки Қўмита танлаган бошқа ҳар қандай қулай жойда ўтказилади. Қўмита ўз сессияларини, одатда ҳар йили ўтказади. Қўмита сессиясининг давом этиши Бош Ассамблея қўллаб-қувватлаши шарти билан ушбу Конвенция иштирокчи-давлатларининг кенгашида аниқлаб қўйилади ва заруратга қараб қайта кўриб чиқилади.

11. Қўмита ўзининг вазифаларини ушбу Конвенцияга мувофиқ самарали бажариши учун уни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби зарур ходимлар ва моддий маблағ билан таъминлайди.

12. Ушбу Конвенцияга биноан таъсис этилган Қўмита аъзолари Бош Ассамблея томонидан белгилаб қўйилган тартиб ва шартларда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти маблағлари ҳисобидан Бош Ассамблея тасдиқлаган рағбатлантиришларни оладилар.

44-модда

1. Иштирокчи-давлатлар Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби орқали Қўмига Конвенцияда эътироф этилган ҳуқуқларни мустаҳкамлаш юзасидан қабул қилинган чора-тадбирлар ҳақида ҳамда ана шу ҳуқуқларини амалга оширишда эришилган тараққиёт ҳақида маърузалар тақдим этиш мажбуриятини оладилар:

а) Конвенция кучга кирганидан кейин икки йил мобайнида тегишли иштирокчи-давлат учун;

б) кейинчалик ҳар беш йилда.

2. Ушбу моддага мувофиқ тақдим этиладиган маърузаларда мазкур Конвенция бўйича мажбуриятларнинг бажарилиш даражасига таъсир этувчи омил ва қийинчиликлар, агар улар мавжуд бўлса, кўрсатиб ўтилади. Шунингдек, маърузаларда етарли ахборот ҳам ўз ифодасини топади, токи мазкур мамлакатда Конвенциянинг амал қилиши борасида Қўмига тўла тасаввурга эга бўлсин.

3. Қўмига ҳар томонлама дастлабки муфассал маъруза тақдим этган иштирокчи-давлат ушбу модданинг Iв-бандига биноан тақдим этиладиган кейинги маърузаларда илгари баён қилинган асосий ахборотни такрорлашига зарурат бўлмайди.

4. Қўмига иштирокчи-давлатлардан ушбу Конвенциянинг бажарилишига тааллуқли бўлган қўшимча ахборот сўраб олиши мумкин.

5. Қўмига фаолияти тўғрисидаги маърузалар икки йилда бир марта Бош Ассамблеяга Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш воситачилигида тақдим этилади.

6. Иштирокчи-давлатлар маърузаларини ўз мамлакатларида кенг ошқора бўлишини таъминлайдилар.

45-модда

Конвенциянинг самарали амалга оширилишига кўмаклашиш ва ушбу Конвенцияда қамраб олинган соҳалардаги халқаро ҳамкорликни рағбатлантириш мақсадида:

а) Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ихтисослашган муассасалари, Болалар жамғармаси ҳамда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бошқа органлари ушбу Конвенциянинг улар ваколати доирасига қирадиган қоидаларини амалга оширишга доир масалалар муҳокама қилинаётган пайтда вакил юбориш ҳуқуқига эгадирлар. Қўмига Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ихтисослашган муассасалари, Болалар жамғармаси ва бошқа ваколатли органларига агар мақсадга мувофиқ деб топса, уларнинг тегишли ваколат доирасига қирадиган масалаларда Конвенциянинг малга оширилишига доир экспертлар хулосасини тақдим қилишни таклиф этиши мумкин. Қўмига Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ихтисослашган муассасалари, Болалар жамғармаси ҳамда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бошқа органларига ўз фаолият доирасига қирадиган соҳаларда Конвенциянинг амалга оширилиши ҳақида маърузалар тақдим қилишни таклиф этиши мумкин;

б) Қўмига Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг ихтисослашган муассасалари, Болалар жамғармаси ва бошқа ваколатли органларига, агар мақсадга мувофиқ

деб топса, иштирокчи-давлатларнинг техник маслаҳат ёки ёрдам сўралган, ёхуд шунга эҳтиёж кўрсатиб ўтилган ҳар қандай маърузаларини, шунингдек, Қўмитанинг ана шундай илтимос ва ёки кўрсатмаларга доир фикр-мулоҳаза ва таклифларини, агар улар мавжуд бўлса, қайта йўллайди;

с) Қўмита Бош Ассамблеяга ўз номидан Бош котибга бола ҳуқуқларига тааллуқли алоҳида масалалар юзасидан тадқиқотлар ўтказишни таклиф этишни тавсия қилиши мумкин;

д) Қўмита ушбу Конвенциянинг 44- ва 45-моддаларига мувофиқ олинган ахборотга асосланган умумий аҳамиятга молик таклиф ва тавсиялар кириштириши мумкин. Умумий аҳамиятга молик бундай таклиф ва тавсиялар манфаатдор ҳар қандай иштирокчи-давлатга олдиндан йўлланади ҳамда иштирокчи-давлатларнинг фикр-мулоҳазалари билан биргаликда, агар мавжуд бўлса, Бош Ассамблеяга маълум қилинади.

III ҚИСМ

46-модда

Ушбу Конвенция барча давлатлар томонидан имзоланиши учун очикдир.

47-модда

Ушбу Конвенция ратификация қилиниши зарур. Ратификация ёрликлари сақлаб қўйиш учун Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига топширилади.

48-модда

Ушбу Конвенция унга ҳар қандай давлатнинг қўшилиши учун очикдир. Қўшилиш тўғрисидаги ҳужжатлар сақлаб қўйиш учун Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига топширилади.

49-модда

1. Ушбу Конвенция йигирманчи ратификация ёрлиғи ёки қўшилиш тўғрисидаги ҳужжат сақлаб қўйиш учун Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига топширилган санадан эътиборан ўттизинчи кун ўтгандан кейин кучга киради.

2. Ушбу Конвенцияни ратификация қиладиган ёки унга қўшилаётган ҳар бир давлат учун йигирманчи ратификация ёрлиғи ёхуд қўшилиш тўғрисидаги ҳужжат сақлаб қўйишга топширилган санадан эътиборан мазкур Конвенция бундай давлат уни ратификация қилиш ёки қўшилиш тўғрисидаги ҳужжатни сақлаб қўйишга топширилгандан кейинги ўттизинчи кундан бошлаб кучга киради.

50-модда

1. Ҳар қандай иштирокчи-давлат Конвенцияга тузатиш таклиф қилиши ва уни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига тақдим этиши мумкин. Шундан сўнг Бош котиб таклиф этилган тузатишни иштирокчи-давлатларга мана шу таклифларни кўриб чиқиш ва уларни овозга қўйиш мақсадида иштирокчи-

давлатларнинг конференциясини чақириш тарафдорими, деган сўров билан қайта йўллайди. Агар мана шундай хабар етказилган санадан бошлаб тўрт ой мобайнида иштирокчи-давлатларнинг камида учдан бир қисми шундай конференцияни чақиришни ёқлаб чикса, Бош котиб бундай конференцияни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти белгиси остида чақиради. Бу конференцияда иштирок этаётган ва овоз беришда қатнашаётган иштирокчи-давлатларнинг кўпчилиги овози билан қабул қилинган ҳар қандай тузатиш тасдиқлаш учун Бош Ассамблеяга тақдим этилади.

2. Ушбу модданинг 1-бандига мувофиқ қабул қилинган тузатиш уни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеяси тасдиқлагандан кейин ҳамда иштирокчи-давлатларнинг учдан икки аксарият қисми қабул қилган тақдирда кучга киради.

3. Тузатиш кучга киргандан кейин у мана шу тузатишни қабул қилган иштирокчи-давлатлар учун мажбурий бўлиб қолади, бошқа давлатлар учун эса ушбу Конвенция қоидалари ҳамда улар қабул қиладиган кейинги ҳар қандай тузатишлар мажбурий ҳисобланади.

51-модда

1. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби давлатлар томонидан ратификация ёки қўшилиш пайтида билдирилган эътироз матнини қабул қилиб олади ҳамда барча давлатларга юборади.

2. Ушбу Конвенциянинг мақсад ва вазифаларига мос тушмайдиган эътирозга йўл берилмайди.

3. Эътироз Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига юборилган тегишли билдиришнома йўли билан исталган пайтда олиб ташланиши мумкин, сўнгра Бош котиб бу ҳақда барча давлатларга хабар етказади. Бундай билдиришнома уни Бош котиб қўлга олган кундан бошлаб кучга киради.

52-модда

Ҳар қандай иштирокчи-давлатлар ушбу Конвенцияни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига ёзма равишдаги билдиришнома юбориш асосида бир томонлама бекор қилиши, Бош котиб билдиришномани олганидан кейин бир йил ўтгач, кучга киради.

53-модда

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котиби ушбу Конвенциянинг сақловчиси этиб тайинланади.

54-модда

Ушбу Конвенциянинг инглизча, арабча, испанча, хитойча, русча ва франсузча асл нусхаси матнлари тенг бир хилликка эга бўлиб, сақлаб қўйиш учун Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига топширилади.

Шуни тасдиқлаш учун қуйида имзо чеккан ваколатли вакиллар ўзларининг тегишли ҳукуматлари томонидан шунга етарли даражада вакил қилинган бўлиб, мазкур Конвенцияни имзолайдилар.

ХОТИН-ҚИЗЛАР ҲУҚУҚЛАРИ КАМСИТИЛИШИНИНГ БАРЧА ШАКЛЛАРИГА БАРҲАМ БЕРИШ ТЎҒРИСИДА КОНВЕНЦИЯ

Бош Ассамблеянинг 1979 йил 18 декабрдаги 34/180-резолуцияси билан имзолаш, ратификация қилиш ва қўшилиш учун қабул қилинган ва очилган. 1981 йил 3 сентябрдан 27(1)-моддага мувофиқ кучга кирган.

Ушбу Конвенциянинг иштирокчи давлатлари:

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низоми инсоннинг асосий ҳуқуқларига, инсон шахсиятининг кадрияти ва кадр-қимматига, эркак ва аёлларнинг тенг ҳуқуқлигига ишонччи яна қарор топдирганлигини **ҳисобга олган ҳолда**,

инсон ҳуқуқларининг Умумжаҳон декларацияси ҳуқуқларининг камситилишига йўл қўймаслик принципини таъкидлаб, барча инсонлар ҳуқуқ ва кадр-қимматларида тенг ва эркин бўлиб туғилишини, унда эълон қилинганидек, ҳар бир инсон шу жумладан жинсдаги нисбатан бўлган фарқлардан қатъи назар барча ҳуқуқ ва эркинликка эга бўлмоғи кераклигини эълон қилганлигини ҳисобга олган ҳолда, инсон ҳуқуқлари ҳақидаги Халқаро пактларнинг иштирокчи-давлатларига эркак ва аёллар учун барча иқтисодий, ижтимоий, маданий, фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлардан тенг фойдаланишни таъминлаш вазифалари юклатилганлигини ҳисобга олган ҳолда, эркак ва аёлларнинг тенг ҳуқуқли бўлишига ёрдам бериш мақсадида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва ихтисослашган ташкилотлар кафиллигида тузилган халқаро конвенцияларни **эътиборга олган ҳолда**,

шунингдек, эркак ва аёлларнинг тенг ҳуқуқли бўлишига ёрдам бериш мақсадида Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ва ихтисослашган ташкилотлар томонидан қабул қилинган резолюциялар, декларациялар ва тавсияномаларни **ҳисобга олган ҳолда**,

мана шу турли ҳужжатларга қарамай, хотин-қизлар ҳуқуқларининг камситилиш ҳоллари ҳамон юз бераётганлигидан ташвишланиб, хотин-қизлар ҳуқуқларининг камситилиши инсон кадр-қимматига бўлган ҳурмат ва тенг ҳуқуқлилик принципларига путур етказишини, аёллар эркаклар билан бир қаторда ўз мамлакатининг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётида иштирок этишига тўсқинлик қилишини, оила ва жамият фаровонлигининг ўсишига ҳалақит беришини ва инсоният ва ўз мамлакатларининг манфаатлари йўлида хотин-қизларнинг имкониятлари тўлиқ намоён бўлишига яна ҳам кўпроқ кийинчиликлар туғдиришини **эслатиб**,

қашшоқлик шароитларида хотин-қизларнинг озиқ-овқатга, соғлиқни сақлашга, таълимга, касб тайёрларлигига ва ишга жойлашиш имкониятларига, шунингдек, бошқа эҳтиёжларни қондиришга имконияти жуда кам эканлигидан **ташвишланиб**,

тенглик ва адолат асосида ўрнатилган янги халқаро иқтисодий тартиб эркаклар ва аёллар ўртасидаги тенгликни таъминлашда анчагина имконият беришига **қатъий ишониб**,

ирқий айирмачиликни, барча турдаги ирқчилик, ирқий камситиш, эски ва янги мустамлакачилик, агрессия давлатлар устидан ҳукмронлик ўрнатишни, бошқа давлат томонидан босиб олинисини ва ҳукмронлик қилишини ҳамда давлатларнинг ички ишларига аралашисини бартараф қилиш эркаклар ва хотин-қизлар ҳуқуқларини тўла амалга оширишнинг зарур омиллари эканлигини таъкидлаб,

халқаро тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш, халқаро кескинликни юмшатиш, ижтимоий ва иқтисодий тизимларидан қатъий назар, барча давлатлар ўртасида ўзаро ҳамкорлик, қатъий ва самарали халқаро назорат остида ёппасига ва батамом қуролсизланиш айниқса, ядровий қуролсизланиш мамлакатлар ўртасидаги муносабатларда адолат, тенглик ва ўзаро манфаатдорлик тамойилларини қарор оптириш ҳамда чет эл ва мустамлака ҳукмронлиги ва бошқа давлатлар оккупацияси остида бўлган халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ва мустақиллик ҳуқуқини амалга ошириш, шунингдек давлатларнинг миллий мустақиллиги ва ҳудудий яхлитлигини ҳурмат қилиш ижтимоий тараққиёт ва ривожланишга кўмаклашишини ҳамда бунинг оқибати ўларок эркаклар билан аёллар ўртасида тўла тенгликка эришиш имконини **беришини тасдиқлаб**,

мамлакатнинг тўлиқ ривожланиши, бутун дунёда фаровонлик ва тинчлик иши барча соҳаларда аёлларнинг эркаклар билан баравар мумкин қадар кўпроқ иштирок этишларини талаб қилишига қатъий ишониб, хотин-қизларнинг оила фаровонлиги ва жамият ривожига қўшаётган ҳозиргача тўла тан олинмаган ҳиссасининг аҳамиятини, оналикни ижтимоий аҳамиятини ҳамда оилада ва бола тарбиясида ота-онанинг тутган ўрнини ҳисобга олган ҳолда аёлнинг насл давомчиси сифатидаги ўрни аёл ҳуқуқларининг камситилишига сабаб бўлмаслигини, чунки болаларнинг тарбияси эркак ва аёлларнинг ва умуман жамиятнинг биргаликдаги жавобгарлигини талаб **қилишини англаб**,

эркак ва аёл ўртасида тўла тенгликка эришиш учун, ҳам эркак, ҳам аёлнинг жамият ва оилада тутган анъанавий ўрнини ўзгартириш зарурлигини тан олиб, хотин-қизлар ҳуқуқларининг камситилишини бартараф этиш тўғрисидаги Декларацияда эълон қилинган принципларни амалга ошириш ва шу мақсадда бундай ҳуқуқлар камситилишининг барча шакллари ва кўринишларини бартараф этиш учун зарур чораларни кўришга азму қарор қилиб,

Қуйидагилар тўғрисида келишиб олдилар:

I қисм

1-модда

Мазкур Конвенциянинг мақсади ўларок «хотин-қизларнинг камситилиши» тушунчаси, ҳар қандай фарқ, жинсий белгиларига кўра истисно қилиш, чеклаш, тан олмаслик, йўққа чиқариш ёки бўшаштиришга йўналтирилган, аёллар фойдаланаётган ёки амалга ошираётган ҳар қандай сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, мада-

ний, фукаровий ва бошқа сохада оилавий шароитидан қатъи назар эркак ва аёлларга тенглик асосида инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлар берилишини англатади.

2-модда

Иштирокчи давлатлар хотин-қизлар камситилишининг барча шаклларини қоралаб, зудлик билан барча тегишли усуллар орқали хотин-қизлар камситилишига барҳам бериш сиёсатини юргизишга келишадилар ва шу мақсадда қуйидаги мажбуриятларни оладилар:

а) эркаклар билан аёллар ўртасидаги тенглик тамойилини, агарда бу ҳозиргача қилинган бўлмаса, миллий Конституцияга ва бошқа тегишли қонунларга киришиш ҳамда қонун ва бошқа тегишли воситалар ёрдамида ушбу тамойилни амалиётга жорий этишни таъминлаш;

б) хотин-қизларнинг ҳар қандай камситилишини таъқиқловчи тегишли қонунчилик ва бошқа чораларни кўриш, зарур бўлганда санкцияларни қўллаш;

в) эркаклар билан тенглик асосида аёлларнинг ҳуқуқлари юридик жиҳатдан ҳимояланишни ўрнатиш, ваколатли миллий судлар ва давлат муассасаларининг ёрдамида хотин-қизларнинг ҳар қандай камситилишига қарши уларнинг самарали ҳимоя қилинишини таъминлаш;

г) хотин-қизларни камситадиган бирон бир ҳатти-ҳаракатларни амалга оширишдан тийилиш, давлат органлари ва муассасалари ушбу мажбуриятга мувофиқ фаолият кўрсатишларига қафолат бериш;

д) бирон-бир шахс, ташкилот, ёки қорхона томонидан хотин-қизлар камситилишини бартараф этиш учун барча тегишли чораларни кўриш;

е) хотин-қизларни камситувчи мавжуд қонунлар, қарорлар, урф-одатлар ва амалиётни ўзгартириш ёки бекор қилиш учун барча тегишли чораларни, шу жумладан қонунчилик чораларини кўриш;

ж) хотин қизларни камситишдан иборат бўлган ўзининг жиноятчилиikka оид қонунларининг барча моддаларини бекор қилиш.

3-модда

Иштирокчи давлатлар эркаклар билан тенглик асосида хотин-қизларнинг инсон ҳуқуқлари ҳамда асосий эркинликларини рўёбга чиқаришлари ва улардан фойдаланишларини қафолатлаш мақсадида хотин-қизларининг ҳар томонлама ривожланишини ва тараққиётини таъминлаш учун барча соҳаларда, хусусан сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий соҳаларда барча тегишли чораларни, шу жумладан қонунчилик чораларини кўрадилар.

4-модда

1. Мазкур Конвенцияда кўрсатилганидек, иштирокчи давлатлар томонидан хотин-қизларнинг эркаклар билан амалда тенглигини таъминлаш тезлаштиришига қаратилган вақтинча қабул қилинган махсус чоралар ҳуқуқларни камситувчи деб ҳисобланмайди, лекин у тенг ҳуқуқли бўлмаган ёки табақалаштирилган андозаларнинг сақланиб қолишига асло олиб келмаслиги керак; қачонки имко-

ниятларнинг тенгяиги ва тенг ҳуқуқли муносабатнинг мақсадларига эришилгандан сўнг бу чоралар бекор қилиниши зарур.

2. Иштирокчи давлатлар оналикни ҳимоя қилишга қаратилган махсус чоралари, жумладан ушбу Конвенцияда мавжуд бўлган чораларни қабул қилиши камситувчи чоралар деб ҳисобланмайди.

5-модда

Иштирокчи давлатлар барча тегишли чораларни қабул қилишларидан мақсад:

а) эркак ва аёлларнинг ижтимоий ва маданий ҳуқ-атвор моделларини битта-жинс иккинчиси устидан устун бўлиши ёки эркак ва аёлнинг бир хил роли ғоясига асосланган хурофий урф-одатлар, бидъатлар ва шукга ўхшаш ҳолларни тугатиш ва бекор қилиш мақсадида ўзгартириш;

б) болалар манфаатлари барча ҳолларда устун қуришини назарда тутиб, оилавий тарбия ўз ичига оналикни ижтимоий вазифа сифатида тўғри англаниши ҳамда эркак ва аёлларнинг ўз болалари тарбияси ва камолоти учун умумий жавобгарияги этироф этилиши камраб олиншини таъминлаш.

6-модда

Иштирокчи давлатлар аёлларни сотишнинг ва фоҳишаликда ишлатишнинг барча турларига чек қўйиш учун барча тегишли чораларни, шу жумладан қонунчилик чораларини кўрадилар.

II қисм

7-модда

Иштирокчи давлатлар мамлакатнинг сиёсий ва жамоат ҳаётида хотин-қизлар камситилишига барҳам бериш юзасидан барча тегишли чораларни кўрадилар, жумладан, аёлларга эркаклар билан тенг шарт-шароитлар асосида қуйидаги ҳуқуқларни таъминлайдилар:

а) барча сайловлар ва оммавий референдумларда овоз бериш ва оммавий сайланадиган органларга сайланиш;

б) давлат сиёсатини шакллантириш ва амалга оширишда қатнашиш ҳамда давлат лавозимларини эгаллаш, шунингдек, давлат бошқарувининг барча бўғинларида давлат вазифаларини амалга ошириш;

в) мамлакатнинг ижтимоий ва сиёсий ҳаёт муаммолари билан шуғулланадиган ҳукуматга қарашли бўлмаган ташкилотлар ва уюшмаларнинг фаолиятида қатнашиш.

8-модда

Иштирокчи давлатлар хотин-қизларнинг эркаклар билан тенглик асосида ва ҳеч қандай камситишсиз халқаро миқёсда ўз ҳукуматлари номидан вакилик қилиш ва халқаро ташкилотлар ишида қатнашиш имкониятларини таъминлаш мақсадида барча тегишли чораларни кўрадилар.

9-модда

1. Иштирокчи давлатлар фуқаролиғни қабул қилиш, уни ўзгартириш ёки сақлаб қолишда аёлларга эркаклар билан тенг ҳуқуқларни беради. Улар, жумладан, чет эл кишисига турмушга чиққанда ҳам, турмушга чиқаётган вақтда турмуш ўртоғининг фуқаролиғи ўзгарганда ҳам аёлнинг фуқаролиғи ўз-ўзидан ўзгаришига олиб келмайди, уни фуқаролиғи бўлматан шахсга аяянтирмайди ва эрининг фуқаролиғини қабул қилишга мажбур эта олмайди;

2. Иштирокчи давлатлар аёлларга ўз фарзандларининг фуқаролиғига нисбатан эркаклар билан тенг ҳуқуқлар беради.

III қисм

10-модда

Иштирокчи давлатлар хотин-қизларнинг камситилишини бартараф этиш, аёлларнинг эркаклар ва аёллар тенглиги асосида таълим олиш соҳасида эркаклар билан тенг ҳуқуқларини таъминлаш учун барча зарур чораларни кўрадилар. Жумладан, қуйидагиларни таъминлайдилар:

а) шаҳар, туманлари сингари қишлоқ жойларида ҳам барча тоифадаги ўқув юрғларида билимдан баҳраманд бўлиш ва диплом олиш, касб-кор ёки мутахассисликни танлашда бир хил шароитларни яратиш, бундай тенглик мактабгача тарбия, умумтаълим, ўрта махсус ва олий техник маълумот олишда, шунингдек, касбга тайёрлашнинг барча турларида таъминланади;

б) бир хил ўқув дастурларига, бир хил имтиҳонларга, бир хил малакали ўқитувчилар таркибига, тенг сифатли мактаб хоналари ва жиҳозларига эга бўлиш;

в) барча таълим олиш босқичлари ва шаклларида эркак ва хотин-қизлар ролининг биргалликда ва бошқа хилдаги таълим олиш йўли орқали ҳар қандай бир қилишдаги концепциясини бартараф этиш ва шу асосда, жумладан, ўқув кўлланмалари ва мактаб дастурларини қайта кўриб чиқиш ҳамда ўқитиш услубларини мослаштириш йўли билан шу мақсадга эришиш;

г) таълим учун стипендия ва бошқа нафақалар олиш имкониятларининг бир хиллиги;

д) эркаклар ва аёллар билимдаги ҳар қандай узилишни мумкин қадар тезлик билан қисқартиришга йўналтирилган функционал саводхонлик дастури ва катта шдагилар орасидаги саводхонликни оммалаштириш дастурларини назарда тутиб, таълим олишни давом эттириш дастуридан фойдаланиш имкониятларининг бир хиллиги;

е) мактабни тугатмаётган қизлар сонини камайитириш ва мактабни барвақт тарк этган аёллар ва қизлар учун алоҳида дастурларни ишлаб чиқиш;

ж) жисмоний тайёргарлик ва спорт машғулотларида фаол қатнашиш учун бир хил имкониятлар яратиш;

з) оилалар соғлиги ва фаровонлигини таъминлашга кўмаклашиш мақсадида таълим соҳасига бағашланган махсус ахборотларга, шу жумладан оиланинг

катта-кичиклигини: режалаштириш тўғрисидаги ахборот ва йўл-йўриқ маълумотларига эга бўлиш.

11-модда

1. Хотин-қизларнинг иш билан банд бўлиш соҳасидаги ҳуқуқлари камситилишини бартараф этиш, айти вақтда эркаклар билан аёлларнинг тенг ҳуқуқларини таъминлаш мақсадида иштирокчи давлатлар барча тегишли чораларни, жумладан, қуйидаги ҳуқуқларни таъминлаш чораларини кўрадилар:

а) барча инсонларнинг ажралмас ҳуқуқи сифатида меҳнат қилиш ҳуқуқи;
б) ишга ёллашда бир хил имкониятларга эга бўлиш, шу билан бирга ишга ёллашда бир хил танлаш мезонларини қўллаш ҳуқуқи;

в) касб ёки иш турини эркин танлаш, лавозим бўйича кўтарилиш ва иш билан банд этиш кафолатига эга бўлиш, шунингдек, шогирдлик, юқори даражадаги касб бўйича тайёрлардик ва мунтазам суратда малака оширишни ўз ичига олган ҳолда меҳнат қилишнинг барча имтиёзлари ва шарт-шароитларидан тўлиқ фойдаланиш, касб бўйича тайёргарлик ва қайта тайёргарликдан ўтиш ҳуқуқи;

г) имтиёзлар олишни ҳам ҳисобга олган ҳолда тенг мукофотланиш, бир хил қимматга эга бўлган меҳнатга нисбатан тенг шароитларга, шунингдек, иш сифатини баҳолашга тенг ёндашиш ҳуқуқи;

д) жумладан нафақага чиқиш, ишсиз қолиш, касаллик, ногиронлик, қариллик ва меҳнат қобилиятини йўқотишдан иборат бошқа ҳолатларда ижтимоий таъминот ҳуқуқи шунингдек, ҳақи тўланадиган таътил ҳуқуқи;

ж) соғлиқни сақлаш ва хавфсиз меҳнат шароитларга эга бўлиш, шунингдек, наслини давом эттириш вазифасини сақлаб қолиш ҳуқуқи;

2. Аёлларнинг турмушга чиқмаганлиги ёки оналиги сабабли камситилишининг олдини олиш ва уларга меҳнат қилишнинг самарали ҳуқуқларини кафолатлаш мақсадида, иштирокчи давлатлар қуйидагиларни амалга ошириш учун тегишли чораларни кўрадилар:

а) ҳомиладорлик сабабли ишдан бўшатишни ёки ҳомиладорлик ва туғруқ бўйича таътилга чиқаришни ёхуд оилавий аҳвол туфайли камситишни санкциялар қўлланиш таҳдиди остида ман қилиш;

б) охирги иш жойини, лавозимини ёки ижтимоий нафақаларини йўқотмаган ҳолда ҳомиладорлик ва туғруқ бўйича ҳақ тўланадиган таътиллار ёки таққослама ижтимоий нафақалар, тўланадиган таътиллар жорий этиш;

в) ота-оналар оилавий бурчларининг бажарилишини меҳнат фаолияти ва жамоат ҳаётдаги иштироки биян бирга қўшиб олиб бориш имконини яратиш учун, жумладан, болаларни тарбия қилиш муассасалари тармоғини кенгайтириш йўли билан, қўшимча зарур ижтимоий хизмат кўрсатишни рағбатлантириш;

г) аёллар ҳомиладорлиги даврида уларнинг саломатлиги учун зарарли деб исботланган меҳнат турларида алоҳида ҳимоялашни таъминлаш;

3. Мазкур моддада ўз аксини топган ҳуқуқларни ҳимоя қилишга тааллуқли қонунчилик илмий-техникавий билимлар асосида вақти-вақти билан кўриб

чиқилади, шунингдек, заруратга қараб қайтадан кўрилади, бекор қилинади ёки кенгайтирилади.

12-модда

Иштирокчи давлатлар хотин-қизларнинг соғлиқни сақлаш соҳасидаги ҳуқуқлари камситилишига барҳам бериш мақсадида, эркак ва аёлларга тиббий хизматни тенг таъминлаш, оиланинг катта-кичиклигини режалаштириш масалаларида тегишли барча чораларни кўрадилар;

Иштирокчи давлатлар ушбу модданинг 1-банди қодалари билан бир қаторда аёлларнинг ҳомиладорлик, туғруқ ва туғруқдан кейинги даврида тегишли хизматлар билан таъминлайди ва зарурият туғилгайда, бепул хизматлар кўрсатадилар, шунингдек, ҳомиладорлик ва эмизикли даврида керакли озик-овқатларни етказиб берадилар.

13-модда

Иштирокчи давлатлар ижтимоий ва иқтисодий ҳаётнинг бошқа соҳаларида хотин-қизларнинг камситилишига барҳам бериш, шу билан бирга эркак ва аёлларниш тенглиги асосида уларнинг тенг ҳуқуқларини таъминлаш борасида тегишли барча чораларни кўрадилар, жумладан қуйидаги ҳуқуқларни таъминлайдилар:

- а) оилавий нафақа ҳуқуқи;
- б) заём, кўчмас мулк ҳисобига қарз ва бошқа шаклдаги молиявий кредитларни олиш ҳуқуқи;
- в) дам олиш билан боғлиқ тадбирларда, спорт машғулоғларида ва маданий ҳаётнинг барча соҳаларида қатнашиш ҳуқуқи.

14-модда

Иштирокчи давлатлар қишлоқ жойларда яшовчи хотин-қизлар дуч келадиган алоҳида муаммоларни ва уларнинг ўз оилалари иқтисодий фаровонлигини таъминлашда муҳим роль ўйнашини, шунингдек, уларниг товарсиз хўжалик тармоқларидаги фаолиятини эътиборга олган ҳолда қишлоқ жойларда яшовчи аёлларга нисбатан мазкур Конвенция қодаларининг қўлланилишини таъминлаш борасида барча тегишли чораларни кўрадилар.

Иштирокчи давлатлар қишлоқ жойларда хотин-қизлар камситилишига барҳам бериш, эркак ва хотин-қизларнинг тенглиги асосида уларнинг қишлоқ ҳудудларини ривожлантиришдаги иштирокини таъминлаш ва бундай ривожланишдан наф кўриш учун барча тегишли чораларни кўрадилар, жумладан, бундай хотин-қизларга қуйидаги ҳуқуқларни таъминлайдилар:

- а) барча даражаларда ривожланиш режаларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда иштирок этиш;
- б) оилани режалаштириш масалалари бўйича ахборотлар, маслаҳатлар ва хизматларни қўшган ҳолда тегишли тиббий хизмат кўрсатилишига эришиш;
- в) ижтимоий суғурта дастурлари қулайликларидан бевосита фойдаланиш;

г) жумладан, хотин-қизларнинг техникавий билим савиясини ошириш мақсадида функционал саводхонликни ҳисобга олган ҳолда барча турдаги расмий ва норасмий таълим ва тайёргарлик олиш, шунингдек, барча турдаги жамоа хизматларидан, қишлоқ хўжалик масалалари бўйича маслаҳат бериш хизматидан фойдаланиш;

д) мустақил меҳнат фаолияти ёки ишга ёллаш орқали тенг иқтисодий имконияхларни таъминлаш учун ширкатлар ва ўз ўзига ёрдам кўрсатиш гуруҳларини ташкил этиш;

е) жамоа фаолиятининг барча турларида иштирок этиш;

ж) қишлоқ хўжалик кредитлари ва заёмларига, сотиш тизимига, тегишли технологияларга, ер ва аграр ислохотларда, шунингдек ерларни қайта жойлаштириш режаларида тенг мақомга эришиш;

з) тегишли турмуш шароитларидан, айниқса, уй-жой шароитларидан, санитария хизматидан, электр ва сув таъминотидан, шунингдек, транспорт ва алоқа воситаларидан фойдаланиш;

IV қисм

15-модда

1. Иштирокчи давлатлар хотин-қизларнинг қонун олдида эркаклар билан тенглигини тан оладилар.

2. Иштирокчи давлатлар хотин-қизларга эркаклар билан бир хил фуқаролик ҳуқуқларини ва уларни амалга оширишнинг бир хил имкониятларини берадилар, жумладан, улар мулкни бошқариш ва шартномаларни тузиш вақтида хотин-қизларнинг тенг ҳуқуқларини, шунингдек, трибунал ва суд муҳокамасининг барча босқичларида уларга нисбатан тенг муносабатни таъминлайдилар.

3. Иштирокчи давлатлар шунга қўшиладиларки, хотин-қизларнинг ҳуқуқларини чеклашга қаратилган ҳар қандай ҳуқуқий шартномалар ва бошқа ҳар хил хусусий ҳужжатлар ҳақиқий эмас деб ҳисобланади.

4. Иштирокчи давлатлар эркак ва хотин-қизларга шахснинг кўчиб юриши, яшаш ва турар жойни танлаш эркинлигага тааллуқли бўлган қонунчиликка нисбатан бир хилдаги ҳуқуқларни беради.

16-модда

1. Иштирокчи давлатлар хотин-қизларнинг никоҳ ва оила муносабатлари-га тааллуқли ҳамма масалаларда камситилишини бартараф этиш учун барча тегишли чораларни кўрадилар, жумладан, эркак ва аёлларнинг тенглиги асо-сида қуйидаги ҳуқуқларни таъминлайдилар:

а) никоҳдан ўтишда бир хил ҳуқуқлар;

б) турмуш ўртоғини эркин танлаш ва никоҳдан фақат ўзининг эркин ва тўлиқ розилиги билан ўтишда тенг ҳуқуқлар;

в) никоҳдан ўтиш ҳамда уни бекор қилиш пайтида бир хилдаги ҳуқуқ ва бурчлар;

г) болаларга тааллуқли бўлган масалаларда оилавий шароитидан қатъи назар, барча вазиятда болаларнинг манфаати устун турган ҳолда, эркак ва аёллар ота-она сифатида бир хилдаги бурч ва ҳуқуқларга эга бўлиши;

д) оилада болалар сони, уларнинг туғилиши ўртасидаги ёши масаласини эркин ва масъулиятли ечишда ва бу ҳуқуқларни амалга оширишни таъминлаб берадиган воситаларга, маълумотдарга ва таълим олишга бир хилда ёндашиш ҳуқуқига эга бўлиш;

е) болаларни фарзандликка олиш, ваколат бериш, тарбиялаш, васийлик қилиш ёки шунга ўхшаш вазифаларни миллий қонунга асосан амалга оширишда барча вазиятларда болаларнинг манфаати устун турган ҳолда бир хил бурч ва ҳуқуқларга эга булиш;

ж) эр ва хотиннинг тенг шахсий ҳуқуқлари, шу жумладан, исми-шарифини, касб ва машғулоти танлаш ҳуқуқи;

з) эр-хотиннинг мол-мулкка бепул ва пуллик эгалик қилиш, сотиб олиш, бошқариш, фойдаланиш ва тасарруф қилиш борасидаги тенг ҳуқуқлари.

2. Болани унаштириб қўйиш ва никоҳлаш юридик кучга эга бўлмайди, никоҳдан ўтишнинг энг қуйи ёшини аниқлаш ва никоҳларни фуқаролик ҳолати далолатномаларида мажбурий қайд этиш мақсадида, барча зарур, шу жумладан, зарур қонунчилик чора-тадбирлари қўрилади.

V қисм

17-модда

1. Мазкур Конвенциянинг амалга оширилишини қўриб чиқиш учун хотин-қизларнинг камситилишини бартараф этиш Қўмитаси таъсис этилиб (бундан буён Қўмита деб аталади), Конвенция кучга киргунгача ўн саккизта, ратификация қилингандан ёки унга ўттиз бешинчи иштирокчи давлатнинг қўшилганидан сўнг эса, мазкур. Конвенция соҳасини мукамал биладиган юқори ахлоқий сифатларга ва етук маълумотларга эга бўлган йигирма учта экспертдан иборат бўлади. Бу экспертлар иштирокчи давлатлар томонидан ўз фуқаролари ичидан сайланадилар ва хусусий шахс сифатида иш юритадилар, бунда ўринлар тақсимоотида адолат билан географик ҳудуд ва ҳар хил шаклдаги цивилизация, шунингдек асосий ҳуқуқий тизимлар вакиллари ҳисобга олинади.

2. Қўмита аъзолари иштирокчи давлатлар томонидан рўйхатга киритилган шахслар орасидан яширин овоз бериш йўли билан сайланади. Ҳар бир иштирокчи давлат ўзининг фуқарояридан бита вакилнинг номзодини бериши мумкин.

3. Мазкур Конвенциянинг кучга кирган кунидан бошлаб олти ойдан сўнг бирламчи сайловлар ўтказилади. Ҳар бир сайловни ўтказилишидан камида уч ой олдин Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош қотиби иштирокчи давлатларга икки оймобайнида ўз вакилларини қўрсатиш бўйича таклифларини юборишни хат орқали сўрайди. Бош қотиб барча иштирокчи давлатлар томонидан ушбу тарзда қўрсатилган шахсларнинг рўйхатини алифбо тартибида тайёрлаб, иштирокчи давлатларга тақдим этади.

4. Қўмита аъзолари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби томонидан чақириладиган ва БМТ Марказий муассасаларида ўтказиладиган иштирокчи давлатлар йиғилишида сайланадилар. Бу йиғилишда мажлисни ҳақиқий деб ҳисоблаш учун иштирокчи давлатларнинг сони учдан икки қисми ташкил этиши лозим. Қатнашадиган ва овоз беришда иштирок этадиган иштирокчи давлат вакилларининг энг кўп ва мутлақ кўп овозини олган номзодлар Қўмитага сайланган шахслар деб ҳисобланадилар.

5. Қўмита аъзолари тўрт йил муддатга сайланадилар. Бирок биринчи сайловда сайланган тўққиз аъзонинг ваколат муддати иккийил ўтиши билан тугайди; биринчи сайловларни ўтказилгандан кейинок бу тўққиз аъзонинг фамилияси Қўмита раиси томонидан қуръа ташлаш орқали танланади.

6. Қўмитанинг беш нафар қўшимча аъзоси шу модданинг 2-, 3- ва 4-бандларига мувофиқ Конвенция ратификация қилинганидан сўнг ёки унга ўттиз бешинчи давлат қўшилгандан кейин сайланади. Шу тарзда сайланган икки қўшимча аъзонинг ваколат муддати икки йил ўтиши билан тугайди, бу икки қўшимча аъзонинг фамилияси Қўмита раиси томонидан қуръа ташлаш орқали танланади.

7. Иштирокчи давлатлар эксперти Қўмита аъзоси сифатида ўз вазифасини тугатган бўлса, кўзда тутилмаган бўш ўринларни тўлдириш учун Қўмитанинг розилиги билан ўз фуқаролари ичидан бошқа экспертни тайинлайди.

8. Қўмита аъзолари Бош Ассамблея тасдиқлайдиган мукофотларни Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг маблағларидан Ассамблея белгилайдиган шартлар ва тартибларга кўра Қўмитанинг вазифаси муҳимлигига қараб оладилар.

9. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби мазкур Конвенцияга кўра, Қўмитанинг вазифаларини самарали бажариш учун зарур бўлган ходимлар ва моддий маблағлар билан таъминлаб боради.

18-модда

1. Иштирокчи давлатлар ушбу Конвенциянинг қоидаларини бажариш учун қабул қилинган қонунчилик, суд, маъмурий ёки бошқа чоралар-тадбирлар тўғрисидаги ва бу борада эришилган силжишлар ҳақидаги маърузани Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига Қўмитанинг кўриб чиқиши учун тавдим этиш мажбуриятини оладилар, жумладан:

а) манфаатдор давлат учун мазкур Конвенциянинг кучга кирган кунидан бошлаб бир йил ичида;

б) шундан кейин ҳеч бўлмаганда ҳар тўрт йилда ва сўнгра, қачонки, бу ҳақда Қўмита расмий равишда сўраганда.

2. Маърузаларда мазкур Конвенция буйича мажбуриятларни бажариш даражасига таъсир кўрсатадиган қийинчилик ва омиллар кўрсатилиши мумкин.

19-модда

1. Қўмита ўзи шахсий бажарадиган ишлар тартиби қоидаларини тасдиқлайди.
2. Қўмита икки йил муддатга ўзининг мансабдор шахсларини **сайлайди**.

20-модда

1. Қўмита ушбу Конвенциянинг 18-моддасига кўра тақдим этилган маърузаларни кўриб чиқиш мақсадида, қоида бўйича икки ҳафтадан ошмайдиган давр ичида ҳар йили мажлис ўтказиб туради.

2. Қўмитанинг йиғилишлари қоида бўйича Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Марказий муассасаларида ёки бошқа Қўмита томонидан белгиланадиган бошқа исталган қулай жойда ўтказилади.

21-модда

Қўмита ҳар йили Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш орқали ўзининг фаолияти ҳақидаги маърузасини Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясига тақдим этади ва иштирокчи давлатлардан олинган маъруза ва ахборотларни ўрганишга асосланган умумий характердаги таклиф ва тавсияномаларни киритиши мумкин. Иштирокчи давлатларнинг фикрлари билан бирга агар шундай фикрлар бўлса умумий характердаги шундай таклиф ва тавсияномалар Қўмитанинг маърузасига қўшимча қилиб киритилади.

Бош қотиб Қўмита маърузаларини хотин-қизларнинг аҳволи бўйича Комиссиясига ахборот учун жўнатиб туради.

22-модда

Ихтисослашган муассасалар ўзларининг фаолият доирасига кирадиган ушбу Конвенциянинг қоидачарини амалга ошириш тўғрисидаги масалаларни кўриб чиқиш чоғида вакиллик қилиш ҳуқуқига эгадир. Қўмита ихтисослашган муассасаларга Конвенцияни амалга ошириш бўйича уларнинг фаолият доирасига кирадиган соҳалардаги маърузаларни тайёрлашни таклиф қилиши мумкин.

23-модда

Ушбу Конвенцияда ҳеч бир нарса эркак ва хотин-қизлар ўртасидаги тенг ҳуқуқликка эришиш имкониятларини берувчи қуйида мавжуд бўлган қоидаларга даҳл қилмайди:

- а) иштирокчи давлатларнинг қонунларида, ёки;
- б) шундай давлатлар учун юридик кучга эга бўлган ҳар қандай бошқа халқаро конвенция, битим, ёки шартномада.

24-модда

Иштирокчи давлатлар мазкур Конвенцияда тан олинган ҳуқуқлар тўла амалга оширилишига эришиш учун миллий даражада барча зарур чораларни кўриш мажбуриятини оладилар.

25-модда

1. Мазкур Конвенция барча давлатлар томонидан унга имзоланиш учун очикдир.

2. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби мазкур Конвенциянинг депозитарийси этиб тайинланади.

3. Мазкур Конвенция ратификация қилиниши лозим. Ратификация ёрлиқлари Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котибига сақлаш учун топширилади.

4. Мазкур Конвенция унга барча давлатларнинг қўшилиши учун очикдир. Унга қўшилиш шу ҳақдаги ҳужжатни Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош котибига сақлаш учун топшириш йўли билан амалга оширилади.

26-модда

1. Мазкур Конвенцияни қайта кўриб чиқиш ҳақидаги илтимослар Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби номига ҳар қандай иштирокчи давлатлар томонидан ёзма равишда исталган вақтда хабарнома орқали йўлланиши мумкин.

2. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош Ассамблеяси, агар у қандайдир чораларни қабул қилиш зарурлигини эътироф этса, шу илтимосга нисбатан айнан қайси чораларни кўриш зарурлиги ҳақида қарор қабул қилади.

27-модда

Мазкур Конвенция йигирманчи ратификация ёрлиғи ёки қўшилиш ҳақидаги ҳужжатлар Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котибига сақлаш учун топширилгандан сўнг ўттизинчи кундан бошлаб кучга киради.

Мазкур Конвенцияни ратификация қиладиган ёки унга қўшиладиган ҳар бир давлат учун ушбу Конвенция йигирманчи ратификация ёрлиғи ёки унга қўшилиш тўғрисидаги ҳужжат сақлаш учун топширилгандан кейин ушбу Конвенция ҳар бир давлат учун ўттизинчи кундан бошлаб кучга киради.

28-модда

1. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош котиби ратификация қилиш ёки қўшилиш пайтида давлатлар томонидан айтилган шартларнинг матнини қабул қилиб олиб тарқатади.

2. Мазкур Конвенциянинг мақсад ва вазифаларига тўғри келмайдиган қўшимча шартлар киритилмайди.

3. Шартлар ҳоҳлаган вақтда Бош котиб номига юборилган тегишли билдиришнома орқали бекор қилиниши мумкин, кейин эса Бош котиб бу ҳақда барча иштирокчи давлатларга маълум қилади. Бундай билдиришнома у олинган кундан бошлаб кучга киради.

29-модда

Мазкур Конвенцияни қўллаш ёки талқин этишга нисбатан икки ёки бир нечта иштирокчи давлатлар ўртасидаги ҳар қандай баҳс музокара йўли билан ечилмаса, унда томонлардан бирининг илтимосига биноан арбитраж муҳокамасига тақдим этилади. Агар арбитраж муҳокамасига берилган ариза олти ой ичида икки томоннинг келишувига имкон яратмаса, унда ҳоҳлаган томон шу баҳс юзасидан суд мақомига кўра тегишли ариза орқали Халқаро Судга мурожаат қилиши мумкин.

Ҳар қайси иштирокчи давлат мазкур Конвенцияни имзолаш, ратификация қилиш ёки қўшилиш пайтида ушбу модданинг 1–бандида кўрсатилган мажбуриятлар билан ўзини боғлиқ деб ҳисобламаслигини таъкидлаши мумкин, бошқа иштирокчи давлатлар ушбу модданинг кўрсатилган бандидан келиб чиқиб, шундай шартни қўйган ҳар қандай иштирокчи давлатга нисбатан мажбурият олмайдилар.

Мазкур модданинг 2-бандига тегишли шартларни қўйган ҳар қандай иштирокчи давлат истаган пайтда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош қотибига билдиришмома йўллаш билан ўз шартларини олиб ташлаши мумкин.

30-модда

Мазкур Конвенция унинг инглиз, араб, исиан, хитой, рус ва француз тилларидаги матнлари айнан бир хилдадир. Сақлаш учун Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бош қотибига топширилади.

Етарли ваколатга эга бўлган қуйида имзо чекувчилар ушбуни тасдиқлаб, мазкур Конвенцияни имзоладилар.

МУНДАРИЖА

Кириш сўзи	3
1 МАВЗУ. «ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ УМУМИЙ НАЗАРИЯСИ» ФАНИНИНГ ТУШУНЧАСИ, МЕТОДИ, ТИЗИМИ ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ	9
1.1. «Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси» фанининг предмети ва вазибалари	9
1.2. Ўзбекистон Республикаси ички ишлар органлари ходимлари учун инсон ҳуқуқларининг аҳамиятини белгилаб берувчи омиллар	12
1.3. «Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси» фанининг услублари, тизими ва аҳамияти	14
2 МАВЗУ. ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ КОНЦЕПЦИЯСИНинг ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ	18
2.1 Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги ғояларнинг вужудга келиши ва инсон шахсияти тўғрисида кадрятларнинг шаклланиши	18
2.2. Инсон ҳуқуқлари концепциясининг ривожланиш босқичлари	22
2.3. Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари концепцияси ҳозирги ривожланиши босқичининг хусусиятлари	27
3 МАВЗУ. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ТУШУНЧАСИ ВА ШАХСНИНГ ҲУҚУҚИЙ МАҚОМИ	33
3.1. Инсон ҳуқуқлари тушунчаси ва мазмуни	33
3.2. Шахснинг ҳуқуқий мақоми тушунчаси: тузилиши ва турлари	38
4 МАВЗУ. АСОСИЙ ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ ВА МАЗМУНИ	44
4.1. Шахсий ҳуқуқ ва эркинликларнинг мазмуни ва моҳияти	44
4.2. Сиёсий ҳуқуқларнинг таркиби, тушунчаси ва турлари	51
4.3. Ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳуқуқларнинг тушунчаси, таркиби, турлари	55
5 МАВЗУ. ҲОЗИРГИ ЗАМОНДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ Тўғрисидаги АСОСИЙ ХАЛҚАРО ҲУЖЖАТЛАРНИНГ ТАВСИФИ	62
5.1. Ҳозирги замонда инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги асосий халқаро ҳужжатларни қабул қилишдаги шартлар	62
5.2. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг ҳуқуқий мазмуни ва аҳамияти	64
5.3. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро пактлар Халқаро биллнинг қисми сифатида	67
5.4. Инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро конвенциялар	71
5.5. Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги минтақавий халқаро ҳужжатлар	75

5.6. Жиноят процессида умумэтироф этилган инсон ҳуқуқлари принциплари ва нормалари	80
6 МАВЗУ. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БЎЙИЧА ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАР. ИНСОН ВА ФУҚАРОНИНГ ҲУҚУҚЛАРИ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИ ТИЗИМИ, УНИ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ҚОНУНЧИЛИГИДА МУСТАҲКАМЛАНИШИ	83
6.1. Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро стандартлар тушунчаси	83
6.2. Инсон ҳуқуқлари соҳасидаги халқаро стандартларнинг имплементацияси	86
6.3. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари бўйича халқаро стандартларни Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида мустаҳкамланиши	89
6.4. Адолатли судловни амалга ошириш соҳасидаги халқаро стандартлар тушунчаси	92
7 МАВЗУ. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ҲИМОЯСИНИНГ КАФОЛАТЛАРИ МЕХАНИЗМИ ВА УНИНГ ЎЗБЕКИСТОНДА ШАКЛЛАНИШИ	
7.1. Инсон ҳуқуқлари умумий назариясида кафолатлар механизми тушунчаси	95
7.2. Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари кафолатининг ҳуқуқий механизмларини шаклланиши	98
7.3. Ўзбекистон Республикасининг инсон ҳуқуқлари бўйича миллий ташкилотларининг ўзига хос хусусиятлари	101
8 МАВЗУ. ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИ ТАЪМИНЛАШ КАФОЛАТЛАРИНИНГ ХАЛҚАРО МЕХАНИЗМИ.	106
8.1. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш халқаро механизмининг умумий тавсифи	106
8.2. Инсон ҳуқуқларини халқаро ҳимоя қилиш механизми бўйича БМТ тузилиши	108
8.3. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича Европа ҳамда бошқа минтақавий халқаро ташкилотлар	119
9 МАВЗУ. ҲУҚУҚНИ МУҲОФАЗА ҚИЛУВЧИ ОРГНАЛАР УЧУН ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БЎЙИЧА ХАЛҚАРО СТАНДАРТЛАР	127
9.1. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини тартибга солувчи халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларнинг умумий таснифи ва характеристикаси.	127
9.2. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятида инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро стандартларни амалга ошириш	131
9.3. Ички ишлар органлар вазифаларини ҳал этишда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш	137

10 МАВЗУ.	
ҚИЙНОҚ ҲАМДА МУОМАЛА ВА ЖАЗОЛАШНИНГ ҚАТТИҚ ШАФҚАТСИЗ, ИНСОНИЙЛИККА ЗИД ВА ҚАДР-ҚИММАТНИ КАМСИТУВЧИ ТУРЛАРИГА ҚАРШИ КОНВЕНЦИЯ ВА ҲУҚУҚНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИ	144
10.1. Қийноққа қарши конвенциянинг умумий тавсифи ва мазмуни	144
10.2. Ўзбекистон Республикаси ички ишлар органлари томонидан	148
10.3. Ўзбекистон Республикаси давлат органларининг Қийноққа қарши конвенция талабларини амалга ошириш асослари	151
11-МАВЗУ.	
ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ВА ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ЖИНОЯТ-ИЖРОИЯ ҚОНУНЧИЛИГИ.	156
11.2. Инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро шартномалар ва уларнинг Ўзбекистон Республикаси Жиной-ижройи кодексига амалга оширилиши	158
12 МАВЗУ.	
ИЧКИ ИШЛАР ИДОРАЛАРИ ХОДИМИНИНГ ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ МАДАНИЯТИ	163
12.1. Ички ишлар идоралари ходимининг инсон ҳуқуқлари маданиятида эстетик (бадий) маданиятнинг ўрни	163
12.2. Ички ишлар идоралари ходимининг инсон ҳуқуқлари маданиятида этик (ахлоқий) маданиятнинг ўрни	168
ТАВСИЯ ЭТИЛАДИГАН АДАБИЁТЛАР	174
Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг асарлари ва маърузалари	174
Асосий адабиётлар	175
Кўшимча адабиётлар	181
Электрон ресурслар (WEB. Ресурслар)	186
Халқаро ташкилотлар ва уларнинг органларини қабул қилинган қисқатма номлари	187
ЧИЗМАЛАР	188
ЖАДВАЛЛАР	209
ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БУЙИЧА ХАЛҚАРО ҲУЖАТЛАР	211
1-илова	211
2-илова	217
3-илова	236
4-илова	246
5-илова	250
6-илова	253
7-илова	267
8-илова	288

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги академияси

Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси

Инсон ҳуқуқлари умумий назарияси: ИИВ изимидаги таълим муассасалари тингловчи ва курсантлари, шунингдек ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар ходимлари учун дарслик.

Масъул муҳаррир:
юридик фанлар доктори, профессор А. Х. Саидов

Босишга рухсат этилди 12.10.2012 й.
Адади 1500.

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги академияси
100197, Тошкент ш., Интизор куч., 68.